

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

8.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

V.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1936

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI SOROZATÁBAN EDDIG MEGJELENTEK:**

- 1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.**
- 2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.**
- 3. Tanulmányok Budapest multjából, I. 1932.**
- 4. Tanulmányok Budapest multjából, II. 1933.**
- 5. Tanulmányok Budapest multjából, III. 1934.**
- 6. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. 1935.**
- 7. Tanulmányok Budapest multjából, IV. 1936.**
- 8. Tanulmányok Budapest multjából, V. 1936.**

**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK:**

- Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. 1931.**
- Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)**
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.**
- Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. 1934.**

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

8.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK :

DR. NÉMETHY KÁROLY

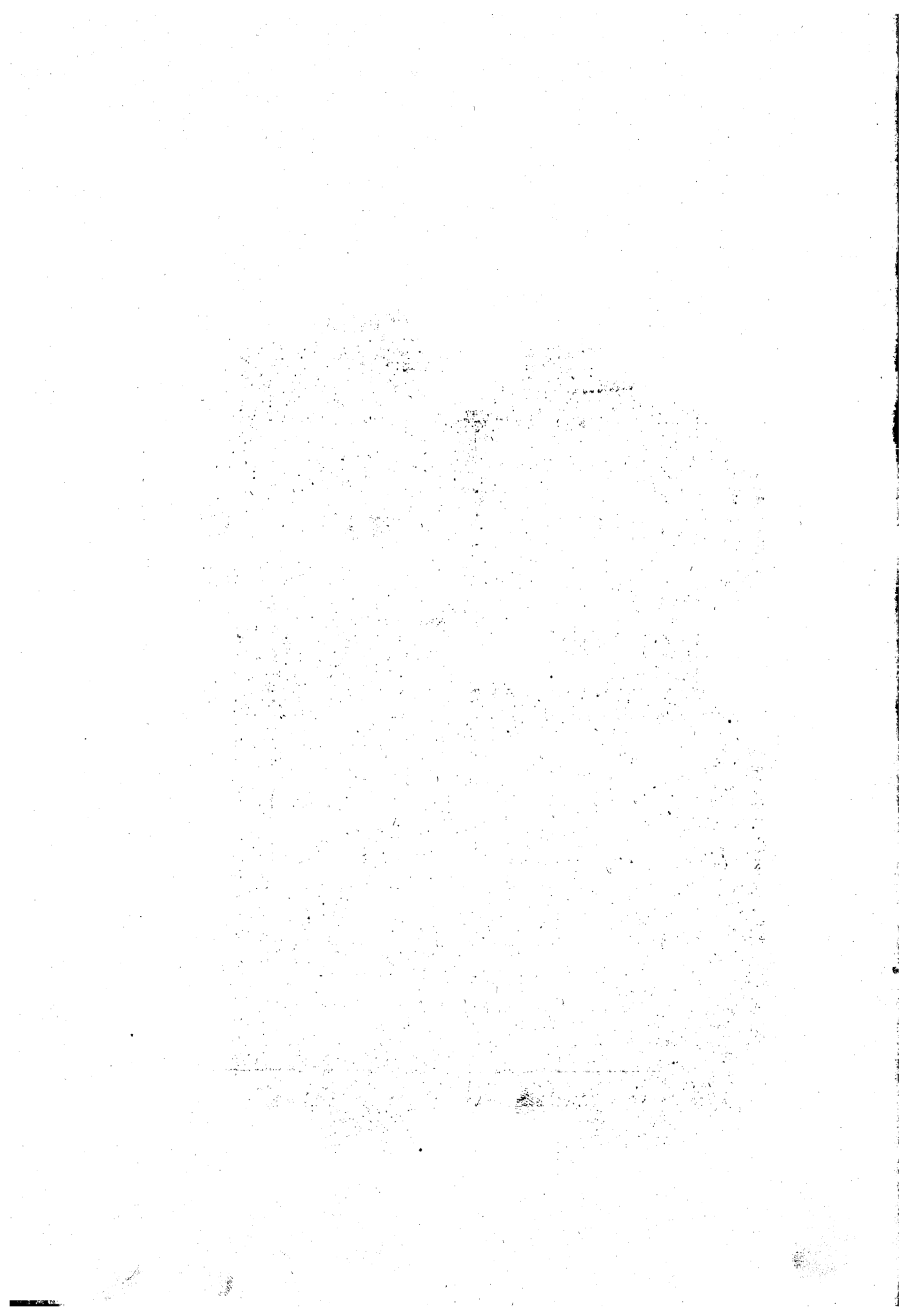
ÉS

DR. BUDÓ JUSZTIN

V.

BUDAPEST

1936

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK:
DR. NÉMETHY KÁROLY
ÉS
DR. BUDÓ JUSZTIN

V.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1936

ELŐSZÓ.

A magyar multban Budavára olyan szerepet játszott, mint egykor Róma a rómaiak történetében. A római birodalom sorsa úgy a konzulok, mint a császárok idejében a főváros sorsától függött. Róma város hatalma és nagysága a birodalom hatalmát és nagyságát jelentette. Mikor a római főváros hanyatlott és barbár hódítók kezére jutott, vele a római birodalom is összeomlott. A magyar nép élete, történelmi fejlődése is így forrott össze Budavára sorsával. A budai vár volt minden időben a védő bástya és az életfeltétel a nemzet számára.

Ez a sorsdöntő körülmény magyarázza meg, hogy miért jelentett nemzeti katasztrófát, százados bukást Budavára elfoglalása 1541-ben. Ez a csapás tetőzte be és tette végzetessé a mohácsi szerencsétlenséget. Budavára elfoglalásával biztosította az oszmán hatalom a maga uralmát Magyarország nagyrésze felett. A budai vár elestével elveszett, megsemmisült a Hunyadiak minden alkotása. A Budavárára támaszkodó török hódoltság azután másfél századig tartotta kezében a négy folyó között elterülő magyar földet.

Buda recuperata — a visszafoglalt Buda változtatta meg a helyzetet. Budavárának 1686-ban történt felszabadítása indította meg azt a történelmi folyamatot, mely a török hódoltság megszűnéséhez, a magyar föld felszabadításához vezetett. Budavárának birtoka tette lehetővé az ország területi integritásának visszaállítását, a nemzeti élet megindítását a következő időkben. Ezzel változott meg az európai helyzet és fordult meg a magyar nép sorsa is. A felszabadított Buda szabadította fel és indította el a fejlődés útjára azokat az erőket, melyek két és félszázad folyamán megteremtették Nagymagyarországot és létrehozták a mai magyar fővárost világvárosi arányaival.

Az egykori Budavára történelmi szereplését és rendeltetését a mai Budapest tölti be. A milliós magyar főváros ugyanazt a nagy hivatást teljesíti nyugat és kelet között. Az európai műveltség erős fellegvára, amely a maga létével és fejlődésével egyetemes érdekeket képvisel.

Az itt közölt tanulmányok ebbe a multba világítanak a tudomány fáklyájával. Azokat a történelmi dokumentumokat és eseményeket tárják fel, melyek elbeszélik és megmagyarázzák Budavára szerepét, Budapest jelentőségét Európa és a magyar nemzet történelmében.

Budapest, 1936 végén.

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to Gyula Károlyi, the author of the text. The signature is written in dark ink and is positioned in the lower right quadrant of the page.

TARTALOM.

<i>Előszó</i>	Lap
1. <i>Markó Árpád</i> : A felszabadítás eszméjének magyar apostola. Gróf Zrinyi Miklós	1—12
2. <i>Gárdonyi Albert</i> : Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt	13—33
3. <i>Kelényi B. Ottó</i> : A török Buda a keresztény Nyugat köz- véleményében	34—101
4. <i>Banfi Florio</i> : Buda és Pest erődítményei 1686-ban	102—131
5. <i>Borbély Andor</i> : Kéziratos ábrázolások Buda visszafoglalásáról	132—141
6. <i>Veress Endre</i> : Gróf Malvezzi Róbert budai jelentései	142—145
7. <i>Várady Imre</i> : Egy sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromáról	146—161
8. <i>Asztalos Miklós</i> : A magyarság Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentősége	162—182
9. <i>Szabó Mihály</i> : XI. Ince pápa üdvözlése Buda visszafoglalása alkalmából	183—192
10. <i>Szita Oszkár</i> : Missa Buda expugnata 1686	193—197
11. <i>Horváth Henrik</i> : Hódoltság és felszabadítás a művészet- történelemben	198—219
12. <i>Budó Jusztin</i> : Az első kultúrtörekvések Budán a vissza- foglás után	220—241
13. <i>Bánrévy György</i> : Az első hivatalos intézkedések a vissza- foglalt Budán 1686-ban	242—270

A képek magyarázó jegyzéke.

Külön melléklet a kötet elején:

Buda látképe 1684-ben, Brabant hadimérmőktől. (Bécs, Albertina metszetgyűjtemény, Vues 83., 42. sz. alatt.) Borbély Andor *Kéziratok ábrázolásai Buda visszafoglalásáról* c. tanulmányához.

	Lap
1. Zrinyi Miklós gróf, a költő. (Schnitzer Lukács egykorú metszetének reprodukciója Széchy Károly <i>Gróf Zrinyi Miklós (1620—1664)</i> c. műve 2. kötetéből. Budapest, 1898. Magyar Történeti Életrajzok 14. évf.)...	8—9
2. Óbuda legrégebbi ábrázolása. Dillich <i>Ungarische Chronica</i> c. műve 1600. évi kasseli kiadásából. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-könyvtára, Hung. h. 1434 s.)	8—9
3. Az óbudai bírák és polgárok kérelme a magyar kamarához, kelt 1608 augusztus 3-án. (Országos Levéltár, NRA fasc. 268 No 2.)	24—25
4. Matthaeus Gaisser <i>Ehren-Gedicht uber die Helden-Geschicht</i> (1687) c. költői művéből	56
5. Joh. Mart. Hirlinger <i>Pentadesmosis, sive quintuplex foedus</i> (1686) c. művének címlapja Buda képével és a Szent Liga tagjainak címereivel	64—65
6. Rézkarc az <i>Anathemata verae historiae</i> (1686) c. műből a Szent Liga tagjainak és a visszafoglalt városoknak ábrázolásával	64—65
7. Schaffen <i>Aufferwecker Christen-Ruhm</i> (1686) c. művének címképe...	64—65
8. Panceri <i>Continuazione de successi nell'Ungheria tra l'armi collegate dell'Impero & le barbare dell'Ottomano</i> (1687) c. munkájának címképe ..	64—65
9. A <i>Des scharffsichtigen Kayser-Adlers ... Kriegs-Handlungen</i> (1683) c. mű címképe	64—65
10. A <i>Theatrum novum politico-historicum</i> (1686) c. mű címképe.....	64—65
11. Paul Balth. Han <i>Alt- u. Neue Pannonia</i> (1686) c. művének címképe I. Lipót császár és Eleonóra császárné allegorikus diadalmenetével ...	80—81
12. A <i>Brevi notitie de gli ventisette Em. Sign. Cardinali</i> (1687) c. mű címképe. Fent Buda ostroma, lent XI. Ince pápa a bíborosok körében	80—81
13. A <i>Das vormals so mächtige u. edle ... Königreich Hungarn</i> (1684) c. mű címképe	80—81
14. A <i>Das ehemals gedruckte .. Königreich Hungarn</i> (1686) c. mű címképe	80—81
15. A <i>Teutsch- u. Ungarisches Geschicht- u. Kriegs-Muster</i> (1684) c. mű címképe	80—81
16. Bremundan <i>Floro historico de la guerra sagrada contra Turcos</i> (1686) c. műve 2. részének címképe a Szent Liga tagjainak ábrázolásával	80—81
17. Happelius <i>Hochverdiente Ehren-Seule christlicher Tapfferkeit</i> (1686) c. művének címképe	80—81
18. A <i>Lebens-Beschreibung dess weyland ... weltberühmtesten Heldens Carl des V. Hertzogen zu Lothringen ...</i> (1691) c. mű címképe	80—81
19. A <i>Mars orientalis et occidentalis</i> (1689) c. mű címképe	88—89
20. Mutius <i>La Sagra Lega contro la potenza Ottomana</i> (1699) c. műve 1. kötetének címképe	88—89

	Lap
21. Happelius <i>Der ungarische Kriegs-Roman</i> (1687) c. műve 1. kötetének melléklete a magyarországi török háborúk allegóriájával	88—89
22. Buda alaprajza 1687-ből. A Rabatta főhadbiztos hagyatékában fennmaradt, <i>Plan de la ville et château de Bude</i> (1687) feliratú térkép után. (Bécs, Staatsarchiv, a Hungaricák közt.)	103
23. A budai királyi várpalota alaprajza (1687). A <i>Plan de la ville et château de Bude</i> feliratú térkép alapján (lásd a 22. kép magyarázatát)	105
24. A budai királyi várpalota védműveinek alaprajza (1687). A <i>Plan de la ville et château de Bude</i> feliratú térkép nyomán (lásd a 22. kép magyarázatát)	109
25. A budai királyi várpalota déli oldalát védő erődítmények alaprajza (1687). A <i>Plan de la ville et château de Bude</i> feliratú térkép után (lásd a 22. kép magyarázatát)	110
26. Buda és a Margit-sziget látképe a török uralom idejében. (Bécs, Nationalbibliothek, Geographische Sammlung: Atlas Blaeu, Tom. XXXIII. Hungaria-kötetének 31. látképe)	136—137
27. Buda és Pest ábrázolása egy török haditérképen. (Bécs, Liechtenstein herceg térképgyűjteménye, XXVI. 185.)	136—137
28. A budai királyi várpalota körüli erődítések alaprajza 1690-ből. (Bécs, Kriegsarchiv, Feldakten 1690. 10/1., ad Num. Hofkriegsrat 1690 Nov. 266. Exp.)	136—137
29. Az 1686-i ostrom árokrendszerének rajza Brabant hadimérnöktől. (Bécs, Nationalbibliothek, Geographische Sammlung: 93. 2.)	136—137
30. A magyar-török határvonal feltüntetése egykorú térképen. (Bécs, Nationalbibliothek, Geographische Sammlung: 9. A. 4.)	136—137
31. Az ostromló csapatok táborhelyeinek ábrázolása. (Bécs, Kriegsarchiv, Kartenabteilung: I. c. V. 1—8—441.)	136—137
32. Az ostromlók árokrendszere Hannenstein 1684-i ostromtervén. (Karlsruhe, Kartensammlung des grossherzoglichen Haus-Fideikommisses)	136—137
33. Pest város alaprajza Hannenstein 1684-i ostromtervén (lásd a 32. kép magyarázatát)	136—137
34. A budai vár erődítéseinek keresztmetszetei Hannenstein 1684-i ostromtervén (lásd a 32. kép magyarázatát)	136—137
35. Ottendorf Dunatérképének részlete. (Bécs, Kriegsarchiv, Kartenabteilung: K. VII. k. 1.)	136—137
36. Pest látképe, háttérben a Gellért-hegy, Tabán és a romokban heverő királyi palota, Rosenfeld 1696-i térképét díszítő rajzokból. (Bécs, Nationalbibliothek, Geographische Sammlung: Plans de Guerre Turque dans le XVII. siècle 3. K. R. S. XI. 3—13.)	136—137
37. A budai várhegy részlete, előtérben a Vízivárossal, Rosenfeld 1696-i térképét díszítő rajzokból (lásd a 36. kép magyarázatát)	136—137
38. Ottendorf alaprajza a budai várról, 1667-ből (lásd a 35. kép magyarázatát)	136—137
39. Montecuccoli részére készült látkép Buda erődítményeiről. (Bécs, Kriegsarchiv, Feldakten 1670. VI. 93 1/2.)	136—137
40. Buda alaprajza Montecuccoli hagyatékából (lásd a 39. kép magyarázatát)	136—137
41. Ottendorf 1667-i útleírásának címlapja (lásd a 35. kép magyarázatát)	136—137
42. Buda 1686-i ostromának látképe Hammerschmied útleírásából. (Klosterneuburg, Bibliothek des Augustiner-Chorherrenstiftes, Cod. 1103.)	136—137
43. Abdurrahman, az utolsó budai basa egykorú arcképe Hammerschmied útleírásából (lásd a 42. kép magyarázatát)	136—137

44. Buda 1686-i ostromát a Szent István-kultusszal kapcsolatban ábrázoló festmény a vatikáni államtitkári hivatalból. (Luttor Ferenc dr. pápai prelátnak írt szíves engedélyével)	192—193
45. Simonelli <i>Missa Buda expugnata</i> -ját tartalmazó kódex címlapja. Szita O. felvétele. (Róma, Archivio segreto Vaticano, Cap. Sist. cod. 87.)	192—193
46. A <i>Missa Buda expugnata</i> kódexének első két kottaoldala. Szita O. felvétele (lásd a 45. kép magyarázatát)	192—193
47. Színezüstről készült díszlánc Mehmed török ötvös jegyével, a XVI. századból. Lelőhelye a Hunyadi János-útnak közvetlenül a Halászbástya előtt elvezető része (1922). (Halászbástyai Köemléktár.)	208—209
48. Budán lelt török pecsétgyűrűk a XVII. század második feléből. (Halászbástyai Köemléktár.)	208—209
49. Vízhordásra szolgáló nagy, fedeles bronzkorsó a XVII. századból. Lelőhelye a Duna medre. (Halászbástyai Köemléktár.)	208—209
50. Bronz öntőkanna a XVI. századból. Lelőhelye a Tabán. (Halászbástyai Köemléktár.)	208—209
51. Vörösrézedény a XVII. századból. Lelőhelye a Tabán. (Halászbástyai Köemléktár.)	208—209
52. Fekete agyagkancsó a XVII. századból. Lelőhelye Pesten a piarista telek (1932). (Halászbástyai Köemléktár.)	208—209
53—54. Különféle török edényformák a XVI—XVII. századból. Lelőhelyük a Tabán. (Székesfővárosi Régészeti Intézet.)	208—209
55. Színes török tányérok a XVI—XVII. századból. Lelőhelyük a Tabán. (Székesfővárosi Régészeti Intézet.)	208—209
56. Színes török tányértöredékek a XVI—XVII. századból. Lelőhelyük a Tabán. (Székesfővárosi Régészeti Intézet.)	208—209
57. Az 50. képen ábrázolt bronz öntőkanna díszítőrendszerének rajza. Készítette Sárdy Brutusz	212
58. A budai jezsuita kollégium homlokzatának tervrajza. (Országos Levéltár, Kincstári osztály, <i>Delineationes</i> , 9. Div. 110. No.)	224—225
59. A visszafoglalás után Budán talált török és német ágyú rajza. (Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1686 Nov. 36. Exp.)	224—225

BUDA

ade Jfen wie Pöllige i 1657 gesehrt
wie die Armee dancs gebricht
von außgang zu froyen gestanden ist

Buda látképe 1684-ben.

A felszabadítás eszméjének magyar apostola. Gróf Zrinyi Miklós.

Amikor Budavár visszafoglalását és Magyarország felszabadulását a török uralom alól ünnepeljük, nem szabad megfeledkeznünk a XVII. századnak arról a legnagyobb magyarjáról, akinek egész életét, minden cselekedetét a török kiűzésének problémája foglalkoztatta. Gróf Zrinyi Miklós szeme előtt egy nagy vezéreszme lebegett. Fanatikus hittel, meggyőződéssel vallotta azt, hogy Magyarország a *maga erejéből* is képes lenne fegyverbeszólítani azt a haderőt, amellyel a törököt hazájából kikergetheti. Szívesen veszi, ha idegenek támogatják, — hiszen a töröknek magyar földről való kipusztulása az egész Nyugateurópán ülő lidércnyomás aluli felszabadulást jelenti; szívesen fogadja tanítómesterekül a külföldi hadsereg tapasztalt, hadviselt tisztjeit, — de a felszabadítás munkája, fáradsága, veszélye, minden kockázata és végül minden dicsősége a magyaroké legyen. Ez az a vezérgondolat, amely Zrinyi Miklós valamennyi hadtudományi és politikai munkáján végigvonul, ehhez szabja minden hadműveletét, minden hadseregszervezési tervét, intézkedését, s hadvezéri és írói életének minden megnyilvánulását. Lelkes fáradozásának eredményét, a szónak teljes értelmében, nem érte el, vagy mondjuk talán — korai halála miatt — nem érte meg. Az uralkodó (III. Ferdinánd, majd I. Lipót) megkötöttsége, környezetének bizalmatlansága, a magyar viszonyok félreismerése, vagy szándékosan téves értékelése, vezértársainak — elsősorban Montecuccoli Rajmund gróf tábornagnak — személyes ellenszenve, az ország kimerültsége, a rendek s főleg a köznemesség részvétlen közönye voltak az okai annak, hogy Zrinyi szavai életében csekély visszhangra találtak. Az egész nemzetet nem tudta talpraállítani, de hatása a későbbi évek szereplő magyar férfiakra kétségkívül nagy volt.

A mohácsi katasztrófa utáni zűrzavarban Magyarországon annyi, egymás ellen tusakodó erő fejlődött ki és csapott össze, hogy küzdelmük az egész XVII. századot és a XVIII. elejét is kitöltötte. Erdély és a nyugati kérdés; török veszély és keresztény védelem; rendi alkotmány és bécsi központi hatalom; reformáció és ellenreformáció — egyformán foglalkoztatták az akkori magyar társadalom minden rétegét és tartották izgalomban a nemzet életét. Zrinyi Miklós idejében a keresztény-török kérdés volt előtérben. Ez a nagy magyar, korát messze megelőző műveltségével és gondolkodásával jól látta azt, hogyha Magyarországot a török nyomás alól felszabadítja, — a nemzet életében szerepet játszó egyéb kérdések könnyebben megoldódhatnak. Ez tehát az első feladat s a törökök kiűzése a nemzet legsürgősebb, legelemibb kötelessége. Elkezdte hősieles küzdelmét karddal,

tollal, a nemzet közönye, a bécsi udvar nemtörődömsége, vezértársainak rosszakarata ellen, abban a szilárd meggyőződésben, hogy »ha okvetetlen bizodalmat nem találunk csak a mezítelen reménységben, szükséges, hogy oltalmat nézzünk magunknak magunk emberségében és vigyázásunkban Isten után«... »gondolom, hogy itt mondja valaki: mind igaz ez, de mi magunktól elégtelenek vagyunk magunk oltalmára. Úgy vagy az, meg kell vallanunk, a török erejéhez képest mi csak nyomorultak vagyunk«... »de ha a kénytelenség, szükség, fatalis necessitas megorvosolta görögökben szívüknek lágyságát, sőt tunyaságát, [a kis görög csapat hősiei küzdelmére gondol, Xerxes perzsa király hatalmas seregének megverésénél] miért minékünk is, lévén szintén abban az elkerülhetetlen veszélyben ügünk, nem csinál egy férfiú gondolkodást szívünkben, hogy vagy megoltalmazzuk magunkat vitézi módra, vagy haljunk meg«... »mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel«... »Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio, ezenkívül én semmit sem tudok, sem mondok«... »ha kérde kít kívánok oltalmamra, azt mondom, a magyart kívánom. Miért? azért mert ez a legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és ha akarja, legvitézesebb nemzetség«... »csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam, — egy nemzetnél sem vagyunk alább valók és ha kevesen vagyunk is, nem oly kevesen azért, hogy a török ebekkel meg ne bánassuk, hogy ily semminek tartottak minket.« (Idézetek az Áfium-ból.)

Ez volt Zrinyi Miklós törökverő terveinek alapgondolata, s ha ennek a gondolatnak fejlődését az események vonalán követjük, akkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy — habár akkor, amikor Budavára 1686 szeptemberében felszabadult, Zrinyi már 22 év óta ősei mellett pihent a csáktornyai várhoz tartozó Szent-Ilona kolostor kriptájában — nem nehéz felfedezni nevének, működésének eszmei kapcsolatát Buda visszafoglalásával és hatását a keresztény fegyverek e döntő győzelmére.

Tudjuk azt, hogy Buda felszabadításának katonai története e győzelmet a nyugateurópai nagyhatalmak és a pápa anyagi támogatásával összegyűjtött császári és szövetséges sereg (a hivatalos megjelölés szerint »kaiserliche und alliierte Reichstruppen«) dicsőségének tulajdonítja. Ezt senki sem vonja kétségbe. A Lotharingiai Károlytól vezetett sereg körülbelül 90.000 főből állott. Buda alatt eredetileg csak alig 3000 főnyi magyar katona volt gróf Esterházy János főkapitány parancsnoksága alatt. Később az ország különböző váraiból, területeiről mindig több és több magyar csatlakozott hozzá. Koháry István seregéből Bercsényi Miklós séllyei, gróf Erdődy György lévai, Bottyán János esztergomi kapitányok csapataikkal. A Pálffy, Balassa, Batthyány, Czobor-családok tagjai kisebb-nagyobb csapattal. Végül szintén Buda alá kerültek Scherffenberg és Caraffa császári tábornokok seregével Csáky László, Barkóczy Ferenc és Petneházy Dávid huszárjai. Mindezek együttvéve alig 14—15.000 főnyi erőt képviseltek, tehát a nagy felszabadító seregnek csak kis részét. A várívás különböző mozzanataiban, főleg pedig a váron kívül, a Duna partjain felvonuló törökökkel való csatározásokban dicsőségesen részt

is vettek, de természetes az, hogy a hadtörténelem nem nekik tulajdonítja a vár formális megvételeinek érdemét.

A mai, a pozitív események száraz adatain túl kutató, és a szellem-történet módszereivel a mélyebb összefüggéseket kereső történetíró szemei előtt azonban világos az, hogy Budavár visszafoglalásában, tehát közvetve Magyarország felszabadításában az akkor már rég porladó Zrinyi Miklósnak elévülhetetlen és eddig még fel nem ismert s kellőleg nem méltányolt érdeme van. A törökök kiűzetésében végzett haditetteit és a nemzet felrázását előkészítő és sürgető, megrázó erejű írásait jól ismerjük. Ha összevetjük ezeket az akkori politikai és hadi helyzettel, akkor Zrinyi Miklós hatását két szemszögből megvilágítva állapíthatjuk meg.

Ha Zrinyi Miklós nem születik, vagy pedig ha a Szigetvárból kirohanó dédatyjához és többi törekvő őséhez hasonlóan csak vitéz, ügyes, bátor katona lett volna, — a genialitás, fenkölt egyéniség, mély tudás, erkölcsi emelkedettség és hivatástudat magasabb isteni adományai nélkül, — akkor a magyarság a zsitvatoroki béke után következő évtizedekben talán bele-törődik sorsába, török szomszédjával békében él és Béctől sem támogatva, hanyatlik lassú pusztulása felé. Ha pedig ez bekövetkezik, akkor nincs már szükség nyugati keresztény seregekre, a magyar-török kérdés lekerül a nyugateurópai politika színteréről. A török még hosszú ideig ül Magyarország legtermékenyebb országrészeiben s talán csak akkor hagyta volna itt a tökéletesen kifosztott, tönkretett országot, amikor a hódolt terület, az ozmán birodalom belső bomlása következtében, önmagától kiesett volna hatalmából.

Ha viszont I. Lipót császár katonai és politikai tanácsadói elfogadják 1661-től kezdve Zrinyi Miklós javaslatait és terveit a törökök végleges kiverésére, akkor a török félhold Buda tornyairól nem 1686-ban, hanem 15—20 évvel előbb hanyatlik le.

Hosszú volt az út Zrinyi Miklós fáradozásaitól Buda felszabadításáig, de az tagadhatatlan, hogy e korszak magyarjainak terveit tudatosan, vagy tudat alatt, Zrinyi példája vezette és lelküket Zrinyi lüktető erejű igéinek varázsa tartotta ébren és buzdította. Ilyen szempontok szerint kell megítélnünk ma, a történettudomány 250 éves távlatában a magyarság szerepét és érdemét Budavár visszafoglalásában. Hogy az itt röviden említett gondolatokat jobban megérthessük, vessünk néhány pillantást Magyarország akkori állapotára és Zrinyi Miklós hadvezéri és frói működésére.

A mohácsi vész után következő évtizedeket — egészen az 1606 november 11-én kötött zsitvatoroki békéig, — nevezhetjük a hódoltsági harcok hőskorának. Ekkor írták nevüket kitörülhetetlen betűkkel a magyar történet lapjaira Jurisics Miklós, Losonczy István, Dobó István, Thelekessy Imre, Dersffy István, a szigetvári Zrinyi Miklós és sok más vitéz végvári kapitány és bajvívó. A bécsi udvar középeurópai elfoglaltsága tette szükségessé azt, hogy ezután keleten béke legyen. Ezért gondosan őrködött azon, hogy a békét a törökök sanyargatásait közvetlenül érző határmenti magyarok meg ne zavarják. A zsitvatoroki békét időnkint megújították és éppen Zrinyi Miklós férfiúvá serdülésének idejében, 1648-ban erősítették meg újabb 22 esztendőre. Bocskay, Bethlen és a Rákócziak törökbarát politikája a keleti magyarok lelkében változást okozott. Szívükben már

nem lánfgolt annyira a pogány elleni gyűlölet, mint azelőtt. Ebben az időben Nyugatmagyarország, a Dunántúl déli szegélye volt az a terület, ahol tovább sarjadzott és fejlődött a törökgyűlölet, s ahol főképen Zrinyi Miklós ismerte fel a török áfium bénító és pusztító hatását a magyar nemzetre és kereste annak orvosságát.

Az ország lakosságának nagy része kezdett lassan beletörődni a viszonyoktól rákényszerített helyzetbe, hiszen látta, hogy a bécsi kormánytól támogatást a török ellen nem kap. Igyekezett tehát a sanyarú viszonyok között berendezkedni úgy, ahogy lehetett és nem gondolt arra, hogy ezzel a nemzet pusztulását segíti elő. A török bégek és spahik között voltak emberségesebb emberek is, akik vagy maguk megtanultak magyarul, vagy legalább is magyar íródeákokat tartottak és sűrűn küldtek leveleket a »... jó vitéz úri barát szomszéd«-nak titulált végvári kapitányokhoz, hol barátságos, hol goromba hangúakat, marhák elhajtása, foglyok kicserélése, harácsolások ügyében. A szegény végbeli magyarnak a török volt a közelebbi, a német a távolabbi veszedelem. Sőt nagyon sokan voltak, akik a németet tartották a haza nagyobb ellenségének. A német katonaság zsarolásától éppannyit szenvedtek, mint a töröktől. A német fennhatósággal együtt járt azokban az évtizedekben a rekatolizáló mozgalom folytán a protestáns papok kiűzése, templomaik elkobzása. A török ilyen dolgokkal nem törődött. Oszmán fatalista tunyaságában nem érdekelte őt az, hogy a keresztény gyaur kutyák a katolikus, vagy protestáns dogma szerint dicsérik az Istent. Amit ő a fennhatósága alá került magyar lakosságtól megkövetelt, az az adó befizetése és egyéb szolgáltatások pontos teljesítése volt. Ebben azután nem ismert kiméletet. Mindezen felül kénye-kedve szerint zsarolta, rabolta, pusztította a magyar falvakat és kastélyokat. Nagyon jól tudta, hogy a bécsi kormány az ilyen erőszakoskodásokat nem tekinti casus belli-nek.

Ilyen viszonyok mellett a végvári és hódolt területek élete, a császár és a fényes porta között kötött és ismételten megújított békék ellenére sem volt békés. Nagy harcok nem voltak ugyan, de annál gyakrabban fordultak elő fegyveres összetűzések, kisebb-nagyobb összecsapások, határ-villongások és rablóbetörésektől előidézett ütközetek. Zrinyi Miklós ifjúságában alakult ki az a végbeli vitézi élet, a guerilla-háborúnak az az egészen különleges fajtája, amelyet az ő katonai rátermettsége fejlesztett szinte rendszeres hadakozássá, a császár tanácsadóinak bosszúságára, sőt gyakori határozott tilalma ellenére. A Magyarországon akkor gyér számban lévő császári csapatok vezetői legfeljebb érdeklődéssel figyelték e harcokat, de azokba nem igen avatkoztak, mert az ilyen csetepatékat a magyarság és a törökök belső ügyének tartották. Zrinyi Miklós fiatal korában, »harcrendelő« ősei hagyományaihoz híven, katona lett és csáktornyai várából — mint központból — jól képzett és felfegyverzett csapataival verte vissza, vagy előzte meg a be-törő török portyázók minden vállalkozását. A harmincéves háborúban saját költségén kiállított csapatával a morva határszélen Szokolczánál merész rohammal széjjelverte egy svéd csapatot, később pedig mint császári tábornok — »Ober-Feld-Wachtmeister« — résztvett egy dandár élén a királynak I. Rákóczi György ellen Felsőmagyarországon viselt háborújában. Hazatérve, mint

horvátországi főkapitány, majd mint Horvát-Szlavonország bánja, verte meg a törököt több kisebb-nagyobb ütközetben és alapozta meg hírnevét a külföld előtt is. A török háborúnak valóban legkiválóbb szakembere lett, akiről a későbbi hivatalos osztrák hadtörténeti munkák egyike (Krones: *Handbuch der Geschichte Österreichs*) így ír: »Kroate und Magyare zeigen sich in ihm verschmolzen, zum rücksichtslosen Verfechter ungarischer Ständefreiheit. Kampflostig, ein Meister des kleinen Kriegs, voll Ehrgeiz und leidenschaftlicher Hast, schwer verträglich, aber ein vornehmer Charakter, der niedriger Mittel unfähig ist.« A nemzetiségi kérdés abban az időben még nem játszott szerepet, különösen nem a horvát-magyar határszélen és a Zrinyi-család tagjainál és különösen akkor nem, amikor mindkét nemzet egyformán volt kénytelen védekezni közös erővel a török ellen. Jellemző erre Zrinyi Miklós egyik levelének az a mondata, amelyben öccsét, Zrinyi Pétert »jó horvátnak, tehát jó magyarnak« mondja.

A XVII. század ötvenes éveiben a török birodalom hadipolitikája ismét erélyesebbé kezdett válni. A tehetségtelen Ibrahim szultán alatt megkezdődik Kara Mustafával azoknak a nagyvezíreknek a sora, akik a katonai dekadencia lejtőjén lefelé haladó birodalom erőforrásait összefogták, a janicsárokból újra harcraképes sereget alkottak s a hódolt területek spahijait is keményebb kézzel kormányozták. IV. Mohamed szultán alatt, 1656-ban, Köprili Mohamed nagyvezír idejében kezdődik az az új, harcias korszak, amelyben Magyarország és Erdély ismét ozmán rablótámadások színterévé válik. A Dunántúl a két Zrinyi (Miklós és Péter) és Batthyány Ádám vállalva utasítják vissza a törökök első erélyesebb próbálkozásait és maguk is hadat viselnek a magyar várakba befészkelődött ellenség ellen. Zrinyi Miklósban ekkor ver gyökeret az a meggyőződés, hogy a török kiűzése nemzeti feladat, amelyet nem lehet egyéni vitézkedésekkel, összefüggés nélküli helyi harcokkal megoldani. Ehhez a feladathoz a nemzet »unanimis consensussa« kell, azután megfelelő vezér, de mindenekfelett állandó, egységesen szervezett és vezetett magyar nemzeti haderő, »militaris disciplinā«-val és »jó vitézi serény resolutio«-val.

Köprili Mohamed erdélyi sikerei, Várad bukása, Kemény János fejedelem eleste újra lángalobbantották a nyugati magyarság lappangó törökgyűlöletét. A magyarok sejtették azt, hogy ennek az országrésznek is elérkezett utolsó órája, ha a délről és most már keletről, Erdély felől is fenyegető vésznek útját nem állják. Lángoló szavakban ostorozza Zrinyi e korbéli leveleiben a tespedésnek indult, megalkuvó magyarságot, annak főleg nemesi osztályát, amely ősei hírnevéhez méltatlanul vonja ki magát a haza védelméből és tunya, műveletlen, a közelgő nagy veszedelmet fel nem ismerő közönyösséggel éli világát.

Mindabból, amit Zrinyi akkor — 1665 után — a török végleges kiverésére szükségesnek tartott, csak egy volt meg, a vezér — ő maga. Eddigi működése, hírneve, egyéni kiválósága, nagy műveltsége, de mindenekfelett szuggesztív erejű egyénisége és lüktető, akadályokat nem ismerő erélye valóban őt tették legalkalmasabbá arra, hogy elnyomorodott nemzetének nemcsak hadvezére, hanem királya után első politikai vezére is legyen. De a nádorválasztásnál a király akarata szerint nem ő, hanem a sokkal tehetségtelenebb Wesselényi Ferencz került az ország élére.

A hadsereg fővezérségét sem adták neki, hanem Montecuccoli grófnak, aki az Erdély felségítésére irányuló hadjáratáról dolgavégezetlenül nem-rég tért vissza. De a személyes mellőzésen kívül Zrinyinek még a király környezetének részvétlenségével is meg kellett küzdenie. Hiába ostromolta személyes, szóban kifejtett előterjesztéseivel, írásbeli javaslataival a bécsi udvart, hiába festett szörnyű képeket a török veszedelemről, a császár és környezete nem akart hallgatni reá. Pedig nem csupán itthoni környezete és katonasága bízott rendületlenül benne. »Itt egyedül mindnyájuknak Nagyságodban nagyon nagy reménységek« — írja Zrinyi hűséges embere, Witnyédy István Bécsből 1663 június 4-én. Szinte azt mondhatnók, az egész keresztény világ Zrinyit tartotta a kereszténység megmentőjének, csak a rövidlátó bécsi kormány félt tőle. Zrinyi egyéniségének varázsa, hadvezéri tekintélye, közéleti jelentősége már annyira megnőtt ebben az időben, hogy nem fért azok közé a szűk keretek közé, amelyeket a bécsi udvar köréje vont.

De Zrinyi nem nyugszik. Az év nagy részében karddal, a hosszú téli hónapokban tolla a kezében igyekszik felrázni nemzetét és meggyőzni a bécsieket arról, hogy mégis csak az a helyes út a kereszténység ügyének diadalrajutása felé, amelyet ő mutat.

Montecuccolinak, az erdélyi kudarcot szépíteni igyekvő röpiratára, — amelyben a felelősséget a magyar nemzet katonai tudatlanságára akarja hárítani, — metsző iróniával felel. Azután hozzáfog a magyar hadtudományi irodalomban páratlanul álló munkái megírásához, a Mátyás király életéről való elmélkedésekhez, a szípkázó szellemű discursusok, aphorismák, centuriák, és a tábori kis tracta megszővegezéséhez. Ha nem is tartjuk az ő munkájának, de mindenesetre az ő sugalmazására készülhetett az örökös királyság kérdésével foglalkozó Siralmas Panasz is. Megírta halhatatlan hőskölteményét, a Szigeti Veszedelmet, s azt a magyar nemességnek ajánlotta, hogy azt a török áfiumtól elbódított közönyösségből felrálja. Dédapjának szigetvári vértanúságát énekli abban, hogy például szolgáljon az a hős, aki feláldozta magát nemzetéért, hogy azzal a bűnbeesett magyarságra haragvó Istent kiengesztelje.

Bécsbe küldött hosszú helyzetjelentéseire, javaslataira csak hűvös válaszokat kap, mire rezignáltan mondja: »az mi kegyelmes császárunk csak pro forma kérdez tanácsot tőlünk és immár mindent elvégzett akkor a német tanács, mikor a magyar urakat híjják.« Zrinyi és Lippay György érsek között azelőtt sok és eléggé mélyreható nézeteltérés volt. Most már az érsek is igazat adott Zrinyinek és maga is szomorúan látja, hogy Bécsben »igen szeretik a nyugalmas életet és most teljesedik bé az régi mondás, olyak adnak az királynak tanácsot, kik nem ették az alföldi kalácsot«.

Hogy mennyire igaza volt Zrinyinek, amikor a török kiűzését kizárólag magyar ügynek tartotta, látjuk a bécsi kormány nyugateurópai politikájából. A török-magyar viszálykodás kellemetlen teherként nehezedett a Habsburg-ház német-római birodalmi terveire. Attól már nem kellett félni, hogy a török határait Ausztrián túlra is kiterjesztheti, tehát felesleges lett volna a Montecuccoli és tapasztalt szervező generálisai segítségével összeállított császári sereget feláldozni a török-magyar hadszíntéren, mert erre a seregnek nyugaton más, nagyobb feladatok vártak. Ha a török

megelégszik eddigi határaival és nem avatkozik a Habsburg-ház nyugati politikájába, akkor felesleges őt magyar támadásokkal ingerelni. Ha pedig ő támadna, akkor a harmincéves háborúban sokszor bevált metodikus harcvezetés módot nyújt arra, hogy ügyes manővrozás segítségével, a keresztény császári katonaság vérvesztése nélkül lehessen őt feltartóztatni és határai mögé szorítani. Ez volt az értelme és magyarázata Montecuccoli nehézkes, seregét kiméltő, halogató hadviselésének, amelyet Zrinyi teljes meggyőződéssel és az adott helyzetben jogosan ostromozott.

A Zrinyi-Montecuccoli ellentét gyökere *ebben* a — szinte mondhatnók: világnézeti — különbségben rejlett. Zrinyi a török kiverését a közvetlenül fenyegetett magyar kérdésen keresztül tekintette általános európai, keresztény feladatnak. Úgy érezte, hogy ha a magyar kiveri a törököt országából, ezzel elhárítja a veszedelmet elsősorban önmaga felől, de egyúttal megmenti a nyugati kereszténységet is attól. Montecuccoli és környezete pedig úgy gondolkodott, hogy a német-római birodalom biztonsága — szóval a nyugateurópai birodalmi kereszténység megvédése — sokkal fontosabb és nagyobb szabású feladat, mint Magyarország kitisztítása és a magyaroknak élet-halál harcukban való megsegítése. Ha tehát a helyzet úgy alakul, hogy a török már Nyugateurópa keresztény világát valóban komolyan fenyegetné, akkor a császári és a birodalmi összegyűjtött seregek a hadművészet elveinek megfelelő területen felvonulnak és útját állják. De a birodalmi érdek szempontjából nem döntő fontosságú tényező az, hogy a török Magyarországnak milyen nagy területe felett uralkodik. Természetesen ezt ilyen nyílt és őszinte fogalmazásban nem olvashatjuk egy bécsi rendeletben, vagy politikai írásban sem: de Montecuccoli harceljárása és Zrinyi terveinek elgáncsolása vagy legfeljebb részvétlen szemlélése mind ezt bizonyítják. Montecuccoli császári hadvezér volt és a birodalmi nagy koncepció eszköze. Zrinyi pedig, — bár 1646 óta ugyancsak császári tábornok, — de egyúttal horvát bán és ízig-vérig magyar főúr, akinek a törökök kiűzése őt legközelebből érdeklő, személyes ügye is volt.

Elévülhetetlen érdeme tehát az, hogy amikor állandó harcok közepette az uralkodó ház és tanácsosainak közönyével, sőt ellenszenvével állott szemben, mégsem csüggedt, és nemcsak személyes példájával, de írásainak minden mondatával arra törekedett, hogy a magyarságban ébrentartsa a harcias szellemet és meggyőzze az ország lakosságát arról, hogy ha békésen megtűri a törököt az ország határán belül, akkor saját sírját ássa meg. »Ihol a veszedelem! Ihon az emésztő tűz! Magyarok, tinéktek szólok! Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer lelket rabságra vitt; sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélyt, koronánknak egy legszebbik boglárát felprédálta, zavarta, Fejedelmünket eltapodta, gázolja nemzetünket s országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt. Kérdezkedjetek egymástól, kit illet ez a veszély, kit fenyeget ez a háború? . . . »Bizonyára a mi sebünk senkinek úgy nem fáj, mint minékünk, senki nem érzi nyavalyáinkat úgy mint mi, tehát következik ebből, hogy senki oly sérényen nem nyúl az orvossághoz, mint minékünk kellene nyúlnunk. . . . Az egész ország unanimis consensussa kellek erre. Mi haszna, ha egy vármegye, vagy bár Dunán innen, vagy túl való

föld, avagy Tisza mellyéke, vagy Erdély, végezne illyent magánosan, ha a másik meg nem tartaná? Mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok vagyunk, ebbe concurrálnunk, s ezt a militaris disciplinát megszabnunk, kit törvény szerint, nagy *sacramentum* módjára tartunk... Igaz, hogy a magyar nemzet nem olly pénzes, mint más nemzetek, de találunk mindnyájan, ha akarunk; és Istenünkért, hazánkért, feleségünkért, gyermekinkért keressük elő ládáinkból, deputáljuk minden proventusunknak egyik elegendő részét arra. Hagyjunk békét egy kevéssé a pompának, a vendégségnek és sok haszontalan épületeknek, a prémes köntösnek és ezüst kupáknak és más haszontalan cifraságnak. Csináljunk pragmaticát mindenekről; reformáljuk magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunk valókat... De a török pusztításnak más remediumát nem mondom, hanem arculcsapásért kettőt-hármat is adni. Mert valamig mi erre nem resolváljuk magunkat, szintén oly békességben lészünk, mint eddig voltunk. Mindenem impune ment el a török; mi pedig, mint a lánczon tartott ebek, úgy voltunk és ha valaki kioldozta magát: a magyar volt lator, a magyar piszkáló, a magyar békésségrontó.» (Idézetek az Áfiumból.)

Ilyen szavakkal igyekezett Zrinyi Miklós, a török kiűzés eszméjének lánglelkű apostola magyarjait, horvátjait meggyőzni a veszedelem nagyságáról és a védekezés egyetemes, országos szervezésének szükségéről. A veszélynek ilyen őszinte feltárása s a védekezés sürgősségének hirdetése soha nem volt időszerűbb, mint éppen akkor, 1661-ben, amikor Konstantinápolyban a háborús politika kerekedett felül s egy új török háború indult. Zrinyi Miklós a Mura szögében felépítette — a törökök nagy bosszúságára és a bécsi udvar nemtetszésétől kísérve — Újzrinyivárat. Köprili Mohamed nagyvezír 1663-ban az eszéki hídon átkelt seregével, azt Budára vezette, azután Esztergomnál átkelt a Dunán és Érsekújvárt kezdte ostromolni. Montecuccoli császári serege Magyaróvár-Cseklész körül vesztegelt Bécs védelmének ürügye alatt, s csupán Zrinyi Miklós fáradozott azon, hogy Budáig portyázó lovasaival megnehezítse a törökök előnyomulását.

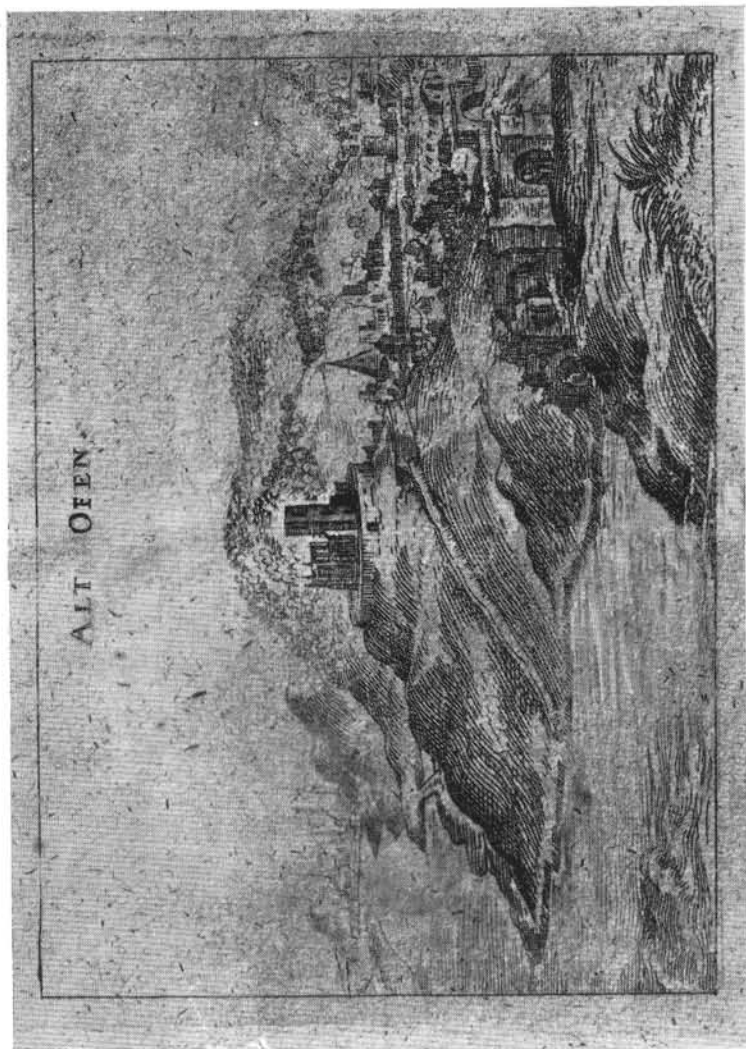
Érsekújvár szeptember 25-én a törökök kezére került. A császári diplomácia most már nagyon sürgette a nyugati államok segítségét, hiszen a töröknek a német birodalom felé való útjában számbavehető erősség már nem volt, tehát közeledett az a pillanat, amikor a török visszaverése — a magyar kérdéstől függetlenül — európai kérdéssé válhatott.

Bécsben, Regensburgban tanácskoztak, itthon pedig Zrinyi saját felelősségére cselekedett. A Csallóközből visszasietett a horvát határszélre, 1663 utolsó hónapjaiban gyors téli hadjáratban végigszánguldott a Dráva partján és az útjába eső várakat, palánkokat megvette, megfélemlítette. Azután Varasd városában összehívta a karokat és rendeket s megszervezte a további ellenállást.

Zrinyi sikereinek híre betöltötte egész Európát. Lipót császár meleghangú levélben üdvözölte és saját kezével írta a levél végére: »Nem vártam egyebet az Ön derék vállalkozásától és vitézségétől, csak hasonló diadalt. Remélem, hogy az Isten máskor is meg fogja áldani, én pedig mindenkor különös kegyelmemről biztosítom.« Nem kevésbé meleg hangon üdvözölte őt VII. Sándor pápa, mint a kereszténység jeles bajnokát,

1. Zrínyi Miklós gróf, a költő.

2. Óbruda legrégebbi ábrázolása (1600 körül).

akinek »ereje félelmet önt az ottomán birodalomba, reménységet és lelket a föld keresztény népeibe«. A spanyol király aranygyapjasrendjelet küldött neki, XIV. Lajos pedig 10.000 aranyat, amit Zrinyi — éppen úgy, mint annakidején a stájer rendektől kapott nászajándékát, — hadseregének fizetésére használt fel. Egykori leírások szerint a török harcosok nem bírták Zrinyi tekintetét elviselni, sokszor már érkezésének hallatára is megszaladtak. A török anyák síró gyermekeiket a bölcsőben — »jön Zrinyi!« — ijesztgetéssel rémítették.

De Zrinyit minde sok kitüntetés és megérdemelt hírnév sem szédítette el. Nagy lelkének egyetlen gondja nem hivalkodás, vagy tekintélyének emelkedése, hanem nemzetének talpraállítása volt. Sikerei után méltán remélhette azt, hogy a császár reá ruházza a fővezérséget és haditerveit elfogadja. Részletesen kifejtette gondolatait. Azt javasolta a császárnak, hogy a már elkerülhetetlen háború súlypontját helyezze a Dráva vidékére, ő szívesen vállalja annak vezetését és minden terhét. Legelső teendője lesz az eszéki török hadihíd elrombolása és a Magyarországra törő török hadoszlop feltartóztatása. Az eszéki híd elrombolásával — ha azt a török nem tudja újból megépíteni, — megszakad minden összeköttetés Konstantinápoly felé. Ha tehát a császári sereg és Zrinyi katonasága teljes erővel a Dunántúl déli vidékére veti magát, a már átkelt törököket megsemmisíti, mielőtt azok Budát elérnék, és a déldunántúli, még török kézben lévő várakat meghódíttatja, — ezzel az ország felszabadításának oroszán-részét elvégezte. Ebben az esetben Buda, s a Duna vonalától északra lévő felvidéki török várak segítséget nem kaphatnak. A Duna vonalán ellenük küldendő kisebb császári erők e — magukra hagyatott — várakat könnyen meghódíthatják.

Montecuccolinak más terve volt. Véleménye szerint a Duna vonalának mint a birodalom felé vezető útnak megtisztítása volt a legfontosabb feladat, tehát Esztergom, Buda visszafoglalása, azután előnyomulás Belgrád felé.

A regensburgi haditanács Montecuccoli javaslatát fogadta el, de Zrinyit sem akarta — elért gyönyörű sikerei miatt — megbántani. Megfogalmazta tehát azt a hadműveleti tervet, amely Montecuccoli és Zrinyi tervét szerencsétlen módon összeházasította. Minden, engedményekre, kölcsönös megegyezésekre épített haditerv magában rejti sikertelenségének csiráját. A regensburgi tanács a dunai hadműveleti irány mellett döntött, de Montecuccoli főserégén kívül még két melléksereget bocsátott keze alá. A felvidéken De Souches tábornok, a Dunántúlon pedig Zrinyi Miklós, Strozzi Péter és Hohenlohe Gyula tábornokok közös vezetése alatt álló seregeinek kellett a törököt foglalkoztatniok és lekötönniök, hogy Montecuccoli előnyomulását megkönnyítsék. Maga Montecuccoli sem volt e haditervvel megelégedve. Ellenezte Zrinyinek azt a szándékát, hogy Kanizsa felé indul, mert az egész számbajöhető sereg hármassá tagozódása miatt a fősereget nem tartotta elég erősnek Buda visszavételére.

A hadjáratot Zrinyi és Hohenlohe bátor támadása indította meg 1664 januárjában. Berzencze, Babocsa elfoglalása után Hohenlohe Pécsét kezdte ostromolni, Zrinyi pedig február 1-én elfoglalta és felgyújtotta az eszéki hidat. Köprili nagyvezir ekkor Zrinyi felé fordult. Ennek hírére

Montecuccoli is lejött seregével a Murához, de azzal az ürüggyel, hogy a folyón veszélyes az átkelés, tétlenül nézte azt, hogy a törökök miképen foglalják el Újzrinyivárat. Zrinyi, mélyen megbántva, Csáktornyára ment. Legjobb tervei dugába dőltek, s Montecuccoli részvétlensége miatt féltve őrzött várát is a török prédájára bocsátották. Azután Bécsbe utazott és a császárhoz intézett hatalmas emlékiratban vázolta a Dunántúl helyzetét és Montecuccoli kudarcos hadviselését. A császári sereg közben észak felé vonulva, a Rába partján, Szentgotthárd mellett augusztus 1-én találkozott össze a nagyvezir seregével. A csatában, amelyben a birodalmi sereg, különösen a franciák vitéz beavatkozása következtében nagy győzelmet aratott, a török sereg java elesett, vagy a vízbe fullt. Ezután következett a szégyenletes vasvári béke, amely veszített csata után sem lehetett volna rosszabb. A török feltételek elfogadásánál ismét csak a birodalmi érdek volt mérvadó. A spanyol örökösödési háború előrevetette árnyékát, s a bécsi udvarnak fontos volt az, hogy nyugati terveinek végrehajtásában a török meg ne zavarja, tehát újabb hűsz évre békét kötött vele, nem törődve azzal, hogy e békekötés Magyarországra milyen végzetes hatással lehet. A »kereszténység magasabb érdekeinek megóvása« tehát ismét fontosabb volt, mint Magyarország megszabadítása a most már közel 150 év óta nyakán ülő töröktől.

Zrinyi tekintélyére és hírnevére jellemző az, hogy a szentgotthárdi csata után, amikor Bécsben megjelent, a francia tiszték nem Montecuccolit, hanem őt ünnepelték. A csáktornyai várban is ismételten felkeresték, mert őt tartották minden török vereség előkészítőjének és értelmi szerzőjének.

XIV. Lajos nagyratörő terveibe, a Habsburg-ház ellen indítandó nagy háborúba, Zrinyi Miklós is majdnem bekapcsolódott. Mivel látta azt, hogy Bécs segítségével nem tudja Magyarországot felszabadítani, főleg testvérének, Péternek sürgetésére gondolkodott azon, hogy miképen szerezze meg Lajos protektorátusát. De az első, jóformán csak elméleti tervezgetéseken túl nem jutott. Néhány hét múlva, 1664. november 18-án, a kurzsaneczi erdőben sebzett vadkan oltotta ki 46 éves korában annak a nagy magyarnak életét, aki — ha életben marad — még e sok mellőzés és meg nem érdemelt kudarc után is, a magyar szabadság megteremtője lehetett volna.

Ha mindezek után azt kérdezzük, hogy miképen fordult volna a helyzet, ha a rövidlátó regensburgi tanácsosok nem Montecuccoli, hanem Zrinyi haditervét fogadják el, — akkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy ebben az esetben a szentgotthárdi győzelem és a vasvári béke helyett, a magyar hadtörténet lapjain már pár év múlva a törökök kiverésének és Buda korábbi felszabadításának dicsőségét olvashatnók. Az adott viszonyok között Zrinyi haditerve elfogadható és végrehajtható lett volna. Az kétségtelen, hogy stratégiai szempontból Montecuccoli haditerve kifogástalan, de a rendelkezésére bocsátott erők ahhoz elégtelenek voltak. Ha azonban a haditanács a sereg zömét küldi a Dunántúlra, s ott Zrinyi tervei szerint sorban elfoglalja a várakat, az északi átkelőt, — a törököknek belső Magyarországon maradt csapatai alól kihúzza a talajt és Buda, már Zrinyi Miklós haditerve eredményének következtében, felszabadul a török megszállás alól. Nem kellene nekünk most hallanunk azt a külföldön

szívesen hangoztatott véleményt, hogy Magyarország felszabadulását XI. Ince pápa áldozatkészségének és a nyugati birodalmi haderő, főleg a német katonaság vitézségének köszönhetjük. Az kétségtelen, hogy Budának 1686-ban bekövetkezett visszafoglalása ezeknek a seregeknek katonai sikere volt, de nagy része volt abban a Zrinyi szellemétől áthatott magyarságnak is.

Zrinyi legnagyobb érdeme az, hogy ő volt az első főúr, aki a törökök kiűzése gondolatának és szükségességének egyetemleges, országos fontosságot tulajdonított. A fellépését megelőző időszakban csak Esterházy Miklós nádor volt az, akinek lelkében ugyanez a gondolat felmerült. Elődeik: Bocskay, Bethlen, a Rákócziak, a transylvánizmus politikájával részben azonos vágyányokon haladó törökbarát irányzat hívei voltak. Esterházy Miklós szava gyenge volt ahhoz, hogy az udvar bizalmatlanságát legyőzze és a fásult nemzetet a török veszély nagyságának tudatára ébressze. Zrinyi cselekedetei és írásai azonban nem maradtak hatás nélkül, de fáradozásainak eredményét a nemzet csak egy emberöltővel később érezte.

A Buda visszafoglalásában kisebb-nagyobb szerepet vivő magyar főurak és köznemesek, — a Semseyek, Csákyak, Esterházyak, Pálffyak, Petneházy, Barkóczy, Gomboss, Bagossy, Batthyány, Bercsényi, Bottyán, Czobor kapitányok és generálisok — (hogy csak egynéhány nevet említsünk) szívükben egy-egy darab Zrinyi-lélekkel harcoltak. A Zrinyi-név varázsa éltette Fiáth János és vitéz önkénteseinek szívét, akik a várárokban harcoltak, és a győri hajdukét, akik az ostrom alatt a falakra hágtak.

A közvetlen kapcsolatot Zrinyi Miklós és Buda vára között legjobban Esterházy Pál (Miklós nádor fia, később maga is nádor) személyében találhatjuk meg. A fiatal Esterházy, Zrinyi Miklós 1663—64-iki összes hadakozásaiban részt vett, e hadvezér kíséretében. Mars Hungaricus-ában megható ragaszkodással emlékszik meg Zrinyiről, akinek fennkölt egyéniségét, vezéri bölcsességét és személyes bátorságát őszinte rajongással csodálta. Budavár ostromában részt vett, s ezt megelőzőleg állandóan azt hangoztatta, hogy a törökök kiűzésének feladata az egységes magyar nemzet kötelessége. Szinte Zrinyi szavait olvashatjuk abban az előterjesztésében, melyet uralkodójához küldött: »Semmi késelem! Vannak vitéz, harcrakész férfiaiunk, vannak Felsőgednek bátor hívei, hadiszerekben sincs hiány...«

A törökök végleges kiűzésének érdemétől nem foszthatjuk meg tehát mindazokat a lelkes magyarokat, akik a haza felszabadítását Zrinyi elgondolása szerint akarták végrehajtani és akik hívek maradtak nagy tanítómesterük példájához.

Amikor Zrinyi a mellőzéstől kissé elcsüggedve szemlélte a magyar sors kerekének forgását, ezt írta: »Sokáig volt dicsőséggel a szerencsének felső kerekén a magyar fatum, ha most alább szállott, nem szokatlan dolog történt rajta ebben az világban. Hanem azon panaszkodnám a szerencsére, hogy evvel a géniummal, evvel az hazám szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel, ebben a magyar romlásának seculumjában helyheztetett engemet, és nem azokban a dicséretes időkben, melyekben az Isten kegyelemmel volt a magyarokhoz, és nem fordította volt orczáját őtőlök, hanem rettenetessé tette volt azoknak, a kik most unalommal

néznek reánk, és csúfsággal említenek bennünket . . . Hát mit tegyek? Él az Istennek szent lelke, hogy mindenre kész vagyok, csak uramnak, hazámnak szolgálatjára legyen.»

Zrinyi valóban nemcsak életében, hanem halála után is »hazájának szolgálatjára« volt és van ma is. Örök időkre annak a nyugati szabású művelt magyarnak példaképe marad, aki egész életét egy szent, nagy eszme szolgálatába állította, aki minden kicsinyes pártpolitikai, felekezeti kérdésen felülemelkedve, csak *egyet* látott szemei előtt: nemzetének felszabadítását és boldogulását.

Budavár visszafoglalása — Hóman Bálintnak 1936 nyarán tartott parlamenti beszédéből idézem, — »egy 16 esztendő hádjáratnak volt jelentős eseménye, de egyben szimbólikus mozzanata is: évfordulója pedig jelképes emlékünnepe idegen uralom alatt álló magyar falvak, városok, vármegyék és tartományok felszabadulásának; jelképes emlékünnepe egymástól elszakadt országrészek újraegyesülésének; jelképes emlékünnepe Magyarország feltámadásának és jelképes emlékünnepe gróf Zrinyi Miklós költői lélekkel, hadvezéri tudással és politikai éleslátással propagált nagy magyar gondolatának, a magyar egységnek«.

Markó Árpád

Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt.

A török hódoltságot úgy szokás jellemezni, mint amellyel gazdasági romlás és népi pusztulás járt. Ez a jellemzés csupán annyiban helytálló, amennyiben a hódoltság terjesztése harc útján történt, mert harc nélküli terjeszkedés esetén a romlás és pusztulás is elmaradt. A pusztulás és romlás tehát nem a hódoltság, hanem a harc következménye volt s ezt a harcot török és német ugyanazon módszerrel vívta, amint erre Takáts Sándor ismételtén rámutatott. A hódoltság alá jutott vagy hódoltság alól felszabadított területekre mindkét oldalon gondot viseltek, mert munkáskezerekre a földművelés érdekében mindenhol szükség volt, ahol a földből hasznot akartak látni.

Buda és Pest 1541-ben harc nélkül jutott a török kezébe s ennek az volt a következménye, hogy az épületekben nem esett kár s a lakosság nem pusztult el. Amennyiben kár és pusztulás történt, az az 1541. évi török megszállás előtti időkre vezetendő vissza, amikor Buda és Pest egyaránt sokat szenvedtek a török-német ellentétek miatt. Szerémi György szemtanuként számolt be róla, hogy mikor 1526 október 31-én János király kíséretében ide érkezett, Budán és Pesten csak puszták kéményeket és temetetlen holttesteket látott mindenfelé. (Cumque Buda Pesti extunc desolata esset, tantum murata fumaria aparebant et multa cadavera circumjacentes (!) per vicos et plateas. — Epistola de perditione regni Hungarorum 129. 1.) Ez a pusztulás a győztes török sereg műve volt, aminek ugyanakkor az ország nagy része áldozatul esett. Szemtanuként számolt be Szerémi György az 1530. évi ostromról is, mely október 31-től december 14-ig, tehát teljes ötven napon át tartott. Roggendorff Vilmos ostromágyú hatalmasan működtek ez alatt az idő alatt, mert a várfalak az északi és nyugati oldalon leomlottak (Mena Budensia ex parte domini Francisci Orszagh totaliter ad terram destruebant. — Id. m. 286. 1.) s a várfalakon belüli házakban is sok kár esett. János király 1531 január 8-i okleveléből tudjuk, hogy a budai polgárok a védelem céljaira házaikat és házi berendezésüket is feláldozták (ut domos quoque suas non solum lignis ad aedificandum fabricatis, sed etiam portis, januis, ladulis, scriniis aliisque idgenus necessariis ornamentis evacuarunt), tehát, amit az ostromlók megkíméltek, azt a védők tették tönkre. Az 1541. évi török megszállást közvetlenül megelőző német ostrom is sok kárt tett a városban s ha a felmentő török sereg idejében meg nem érkezik, bizonyára teljesebbé lett volna a pusztulás. (Verancsics munkái I. k. 173. s. kk.) Ha tehát a törökországi Budáról kedvezőtlen képet festettek a XVI. század folyamán itt járt külföldiek, az nem írható kizárólag a török hódoltság rovására, hanem

jórészt az 1541-ig többször megismételt ostromok eredménye volt. Az épületek romlása azonban nem jelentette az őslakosság pusztulását is, mert jóllehet a vagyonosabb polgárok már az első vihar elől elmenekültek a városból, a szegény nép sokáig a helyén maradt s szívósan kitartott, annak ellenére, hogy sorsa egyáltalán nem volt irigyléreméltó.

Buda 1541. évi török megszállása mindenesetre fordulópontot jelentett a város életében, mert innen kezdve az uralkodó osztály a hódítók sorából került ki s a várban maradt keresztény lakosság alárendelt helyzetet foglalt el. Eleinte sok szabadságnak örvendtek azonban, mert az 1573-ban Budán járt Gerlach István keresztény templomot és iskolát talált itt, amely utóbbinak a tanítója Melanchton követőjének vallotta magát. Ezekről a budai keresztényekről viszont nem volt jó véleménye, mert nem evangélikusok, hanem »pápisták, kálvinisták és anabaptisták« voltak. (Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez 218. l.) Az 1577-ben Budán járt Schweiger Salamon evangélikus pap (Útleírása 1665. évi kiadásának 24—25. lapjain) szintén sok keresztényt talált a városban, kik evangélikusoknak vallották magukat s gyermekeiket is a keresztény vallás szerint neveltették. (Es hat in der Stadt noch viel Christen, wie in allen andern Städten hin und wider, die seyn alle, wie sie fürgeben, der evangelischen Lehr anhängig, sie haben auch in der Stadt eine feine Schul, darinn die Jugend in der Schrift und Chrissti Lehr unterrichtet wird.) Schweiger Salamon közlésével összhangban van Lampe Adolf megállapítása (Historia ecclesiae reformatae 293. l.), amely szerint 1576-ban Szováthi Gáspár volt a budai pap. Ezekből arra kellene következtetni, mintha a budai keresztények körében a reformáció túlsúlyra jutott volna, amivel szemben kétségtelen, hogy egyik részük katolikus maradt. Már Melius Péter 1562-ben kiadott »Az Aran Tamás hamis és eretnec tévelgéseinek« című művében (Ballagi: Buda-Pest a világirodalomban I. k. 296. l.) kikel az ellen, hogy »Budán és Tolnán ebben vétkec vagyon a keresztyéneknek, hogy a parazna Babyllon' papiával egyszersmind együt kiálnac, az hitlenec ördögnek, ezec pedig Istennec«, vagyis katolikusok és evangélikusok ugyanazon templomra voltak utalva. Chytraeus Dávid 1574-ben kiadott Oratio-jában (Ballagi id. m. 332. l.) szintén megerősíti, hogy a katolikusok és evangélikusok számára egyetlen templomot engedett át a török. (In ipsa urbe Buda duobus Christianis concionatoribus, pontificio et Lutherano locum in publico templo a Turcis concessum fuisse.) Lonicerus 1584-ben kiadott »Chronicorum Turcicorum etc.« című műve többek között Bécsben 1582. október 1-én kelt levelet tartalmaz, mely szerint Budán a keresztények a Mártának szentelt templomot bírják s a karzat a katolikusok (Ballagi id. m. 352. l.), a templom többi része pedig az evangélikusok céljaira szolgál, ámbár az utóbbiak inkább Kálvin hitelveit követik. (Ibi Christiani templum habent divae Marthae consecratum, cuius chorum pontificii, corpus ecclesiae reliquum tenent Augustanae confessionis homines, quamvis Calvini placita sequi videantur.) Még részletesebben írt erről Bezolt Menyhért a Lichtenstein Henrik 1584. évi követségével kapcsolatos útleírásában, mely Lewenklaw 1595-ben kiadott »Neue Chronica Türkischer Nation« című művében jelent meg. (Ballagi id. m. 394. l.) E szerint a janicsárok megmutatták neki a budai

vár végén álló keresztény templomot, melynek karzatát a katolikusok, nagyobb részét pedig az evangélikusok bírták, kiknek a templom közelében iskolájuk is volt. Katolikusok voltak a raguzaiak és más olasz kereskedők, kiket foglalkozásuk kötött Budához, az evangélikusok pedig a magyarok soraiból kerültek ki. (Die Janitscharen führten uns auch in der Christen Kirchen, so der Enden ist, welche unterschieden, den Chor haben inn die Ragusaner und andere Menschen, so wegen ihrer Handthierung zu Ofen wohnen und sich aufhalten, und celebrirn dieselben auff Catholisch; den andern und grössern Theil der Kirchen haben die Evangelischen inn und sind Ungarn.) Mindenben egyező ezzel az 1587-ben Budán járt Reinhold Lubenau útleírása (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek in Königsberg, Bd. IV.), aki deszkafallal elválasztott templomról emlékezett meg, melynek egyik része a katolikusok, másik része a reformátusok céljaira szolgált (diesen Theil haben die Calvinisten und Arrianer ein). A katolikusok lelki gondozását Lubenau szerint ferencrendi barátok végezték, kik iskolamestert is tartottak (seindt noch zwei Mönchen und halten einen Schulmeister), a reformátusok papjáról azonban nem emlékezett meg. Az 1591-ben Budán járt báró Wratislaw csupán a református templomról emlékezett meg (Szamota: Régi utazások 196. 1.), amely templomról azt tartotta kiemelendőnek, hogy tornyán óra is volt; alig lehet azonban kétséges, hogy ebben a templomban tartották istentiszteleteiket a budai katolikusok is, mert ugyanezen útleírásban misézésről is szó esik, aminek végzésére más hely Budán nem állott rendelkezésre. Az előadottakból megállapítható, hogy a budai keresztények a XVI. századi hódoltság tartama alatt a mai helyőrségi templom helyén állott Mária Magdolna egyházat használták és pedig katolikusok és nem katolikusok egyaránt, a templom azonban e célra deszkafallal két részre volt felosztva. Ez az állapot csupán 1595-ig tartott, mert akkor olvasunk először Scherer György jezsuitának a pozsonyi országgyűlés idején tartott »Ein trewhertzige Vermahnung« cím alatt kiadott beszédében arról, hogy a budai keresztény templomot elvette a török s most nagy bánatban vannak a budai keresztények amiatt, hogy nem hallgathatnak többé prédikációt (was massen die Christlichen Burger zu Ofen hochbetrübt seyen darumb, dass sie weder Kirche, noch Predig mehr haben). Megerősíti ezt az 1605-ben Budán járt Bocatius János kassai bíró (Adparatus ad historiam Hungariae 333. 1.), aki arról is tud, hogy az iskolás gyermekek száma rettentően megfogyott s az ottani keresztények Kecskeméti István nevű papja családjával együtt nagy nyomorban él. Ez a Kecskeméti István a református magyarok papja volt, akik tovább is kitartottak, a Bezolt Menyhért útleírásában említett raguzai és más olasz kereskedők azonban ekkorra már elhagyták az 1598. és 1602. évi ostromok alatt megviselt várat s velük egyidőben távoztak el a ferencrendi barátok is, akik templom hiányában különben sem gyakorolhatták volna nemes hivatásukat. Lampe Adolf azt állítja ugyan (Historia ecclesiae reformatae 650. 1.), hogy 1629-től kezdve, amikor Váradi János volt a budai protestáns magyarok papja, egészen Buda 1686-ban történt visszafoglalásáig állandóan voltak Budán protestáns papok (continua serie inibi preadicanes reformatos fuisse res est certissima), ez azonban nem tekinthető bizonyítottnak. Azt is állítja,

hogy Buda 1686. évi visszafoglalásakor Vetsei Mátyás volt a budai protestánsok papja, kit Bagossy László ezredes mentett meg a haláltól. Ha ezt bizonyítottnak vesszük azért, mert kevéssel Lampe munkájának megjelenése (1728.) előtti eseményről van szó, akkor azt is bizonyítottnak kell tekintenünk, hogy Budán a hódoltság legutolsó szakaszában is voltak még keresztények. Cornaro velencei követ jelentései igazolni látszanak ezt, mert nem csupán arról értesít, hogy az ostromlók összeköttetésben állottak a várbeli örmény kereskedőkkel, hanem arról is (49. l.), hogy a budavári keresztények ismertetőjel megállapítását kérték azon célból, hogy a vár megrohanása után kíméletben részesíthetők legyenek (*che segno doveranno portar li christiani, quando che sarebbe assalita la citta, acciocche in questa furia non siano li poveretti trucidati*). Ezek a keresztények csupán a várbeli rab magyarok lehetnek, amint Cornaro útján arról is értesülünk (50. l.), hogy Budavárában mintegy száz magyar s mintegy 20 német keresztény rab (*schiavi christiani*) volt az ostrom idején. Már Evlia Cselebi útleírásából tudjuk (251. l.), hogy a budavári törökök szolgálói és szolgálóleányai a magyarok, németek és horvátok közül kerültek ki, ha tehát az 1686. évi ostrom alatt valósággal volt a budai várban protestáns pap, akkor az csak a szolgák és szolgáló lányok papja lehetett, mert ezeken s az örmény kereskedőkön kívül más várbeli keresztényekről nem tudunk.

Említ ugyan még Evlia Cselebi (250. l.) mintegy 1000 keresztény vlachot is, ezek azonban nem a várban, hanem a váron kívül laktak s az ostrom alatt bizonyára elszéledtek, mert sehol sem találkozunk velük. A »vlach« elnevezést Karácson »oláh«-nak fordítja, ami helytelen következtetésre ad alkalmat, mert alig hihető, hogy a török oláhokat telepített volna Budára. A »vlach« elnevezés Fekete Lajos országos levéltárnok úrtól nyert értesülésem szerint különben is keresztény jobbágyot jelentett s minthogy magyar jobbágyokról nem lehet szó, csak más nemzetiségű jobbágyokra gondolhatunk. Ezek a jobbágyok Evlia Cselebi szerint erődítési munkák végzésére voltak ide rendelve s három templomuk is volt, ami állandó megtelepülést feltételez. Ez a felrendelés jóval Evlia Cselebi budai látogatása (1665.) előtt történhetett, esetleg kevéssel az 1602. évi ostrom után, amikor az ostrom alatt megrongált falak helyreállítására nagy szükség volt.

Az Evlia Cselebinél említett vlach elnevezésnek »rác« értelmzését az esztergomi érseknek 1712 június 20-án kelt oklevelével igazolhatjuk, melyben a ferencrendieket felhatalmazta, hogy a Budán megtelepedett rácok lelki gondozását végezhessék. Ezt a felhatalmazást pedig azzal indokolta, hogy a török hódoltság idején is ők végezték a Budán és környékén lakó rác katolikusok lelki gondozását (*in liberae nunc regiaeque civitatis Budensis suburbiis pariter et toto Budensi districtu sub immani Christiani nominis hostium Turcarum jugo et potestate adhuc constituto — populum fidelem ac catholicum Illyrici praesertim idiomatis gnarum — in fide Catholica diligenter erudiverint et conservaverint*) s e tevékenységük közben számosan áldozatul estek az ellenség dühének. Nyilvánvaló tehát, hogy a török hódoltság tartama alatt Budán az alsó városokban (*in suburbiis*) rác katolikusok laktak, akikről Evlia Cselebi nem emlékezett meg s ennek következtében bizonyítottnak vehetjük, hogy ezek a rác

katolikusok azonosak voltak az Eylvia Cselebinél említett vlach-okkal. Ha már most bizonyítottnak vesszük azt, hogy ezek a vlach-ok keresztény rácok voltak, akkor azt is elfogadhatjuk, hogy ezek a vlachok, illetőleg keresztény rácok művelték azt a 7000 budai szőlőskertet, amelyekről Eylvia Cselebi megemlékezett (252.), mert a török nem foglalkozott szőlőműveléssel. Támogatni látszik e feltevést az is, hogy a rácok Budán közvetlenül az 1686. évi visszafoglalás után nagyobb számban tűnnek fel s a budai szőlők túlnyomó nagy része a kezükön van. E feltevés ellen csupán az hozható fel, hogy az 1686. évi ostrom alatt egyetlen forrás sem emlékszik meg róluk, amit azzal vélünk megmagyarázhatni, hogy már az ostromló sereg megjelenése előtt elszéledtek s hajlékaik nem voltak említésreméltók, amint az ostrom utáni rác telepések hajlékait is kezdetlegesként tüntetik fel az összeírások. (Ácsády : Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 419. l.) Úgy látszik tehát, hogy a török hódoltság utolsó szakaszában ezek a katolikus rácok képviselték Budán a keresztény elemet, ezek azonban nem a várban, hanem az alsó városokban laktak s a lelki gondozásukra hivatott ferencrendiek valószínűen Pestről jártak át. A magyar lakosság száma a török hódoltság utolsó szakaszában egészen jelentéktelen lehetett s ezek vagy elpusztultak az 1686. évi ostrom alatt, vagy kiszöktek az ostromlott várból, amint Grimani Ferencnek a Buda alatti táborból 1686. július 16-án írott levelében is »hat Budáról menekült magyar«-ról olvasunk (Cornaro jelentései 195. l.) s bizonyára többen is követték példájukat.

A testvérváros sorsában Pest is osztozott, mert a mohácsi csata után Budához hasonlóan azt is felégette a győztes török hadsereg. 1540-ben német kézre jutott a város (Pray : Epistolae procerum II. k. 90. l.), de az 1541-ben megjelent »Newe Zeyttung« szerint (Ballagi : Buda és Pest a világirodalomban 225. l.) március 20-tól kezdve az ostromló török sereg, valamint a János király pártján álló budaiak egyaránt nagy kitartással ágyúzták s a nevezett »Newe Zeyttung« naponként számba veszi, hogy hány lövést tettek Pest városára. A török kézre jutott várost 1542-ben a németek ostromolták s ámbár elfoglalni nem tudták, mégis sok kárt tettek benne. (Károlyi : A német birodalom hadi vállalata = Századok 1880. évf. 634. l.) El lehet képzelni, hogy ezek az ostromok alaposan megviselték a várost, ami külső megjelenésében erősen kifejezésre jutott. Ezzel szemben a keresztény lakosság hűségesen kitartott benne, ami azért történhetett meg, mert Pest katonai szempontból nem volt olyan fontos pont, hogy az őslakosság ottmaradása kellemetlen lett volna a hódítók számára. Ezenkívül Pest a török hódoltság tartama alatt sem veszítette el kereskedelmi jellegét s ennek fenntartása érdekében meg kellett tűrni a keresztény lakosságot. Mikor a város 1541-ben török kézre került, az egykorú »Warhafftige Anzeigung« is megemlékezik róla, hogy a hódítók itt jól felszerelt boltokat találtak (alle Gewelb so von Handelsleutten darin gewest, alle wahr da bliben). A pestvárosi kereskedelem részletesebb leírását az 1587-ben itt járt Reinhold Lubenau útleírásában találjuk meg, ahol szépen épült házakról olvashatunk (es hatt auch besser und schöner Heuser drein den in Oven) s magyarázatul az szolgál, hogy a jobbmódú kereskedők nem Budán, hanem Pesten laktak (dan die meisten und vornembsten Kaufleutt alda wohnen).

A pesti kereszténylakosságról elsők az 1577-ben itt járt Schweiger Salamon emlékezett meg, kinek útleírása szerint saját templomuk és papjuk volt s tudomása szerint az evangélikus hitet vallották (wohnen etliche Christen darinn, haben ein eigen Kirchen und ein eigenen Pfarrer, die sey evangelischen Lehr, wie man berichtet, zugethan). A pesti pap neve Lampe Adolf »Historia ecclesiae reformatae« című műve szerint (243. l.) Tsanádi János volt, aki a hercegszőlősi zsinat aláírói között szerepel. Reinhold Lubenau szerint is evangélikus volt a hódoltsághoz tartozó Pest keresztény lakossága (ist derselbe Pfarrer der lutherischen Religion) s a város bírása is a keresztények közül került ki (der Richter der Stadt Pest wahr ein Christ), ami nagyobb számú keresztény lakosságra vall. Pest város keresztény lakosságát illetően figyelemreméltó, hogy az itt járt idegenek csupán evangélikusokról tudnak, holott ugyanakkor Budán még ferencendi barátok is működtek, amiből arra kell következtetni, hogy a pesti keresztények sorában a XVI. század végén alig lehettek katolikusok, mert különben a buzgó ferencendi barátok ide is kiterjesztették volna működésüket, a mint Budáról történt kiűzésük után valósággal Pest lett működésük központja.

Az 1602. évi ostrom sokat ártott Pest városának, mert először az ostromló németek lőtték a dunai hajókról s mikor aztán a németek kezére került, a budai török ágyúztatta ismételten éppen úgy, amint Hentzi tette az 1849. évi ostrom alatt. (Veress Endre: Buda és Pest 1602—1603. évi ostroma = Hadtörténelmi Közlemények 1910. évf. 52. s. kk.) Ez az ostrom annyira megviselte a várost, hogy az 1605-ben itt járt Bocatius János kassai bíró elszomorító képet festett róla (Bél: Adparatus 335. l.). De nem csupán a város külsejét viselte meg az ostrom, a lakosság vagyonosabb része is elhagyta, mert ugyanazon Bocatius János szerint az emberiség salakjából került ki a város népessége (fex paucorum hominum et colluvies), aminek az a legtermészetesebb magyarázata, hogy a jobb módúakat valami menekülésre kényszerítette. Az 1602. évi ostrom előtt pusztulhatott el a keresztény templom is, amelynek újjáépítésére Kőrös város 1647-ben pénzsegélyt adott (Okmánytár a hódoltság történetéhez II. k. 142. l.) s ez a keresztény templom a hódoltság végéig fennállott aztán.

A pesti keresztény lakosság fennmaradásáról a XVII. századból több bizonyítékunk is van, amely bizonyítékok száma a jövőben bizonyára még szaporodni fog. Elsőnek »Pesten lakó Musztafa Kalogli hatalmas török császár pesti végvárában egyik csatázó vitéz« 1610 május 4-én kelt oklevelét említhetjük, melynek eredetije nem maradt fenn, meg van azonban a másolata Zólyom vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében a következő felirással »Turcicarum vero literarum pro eadem Anna Crudi datarum et expeditarum tenor talis est«, tehát az eredeti a közgyűlés előtt volt. Ezt az oklevelet a bucsai pap felesége számára állította ki a nevezett török vitéz azon célból, hogy szabad járás-keleése legyen a hódoltság területén. Az oklevél szavai szerint a nevezett asszony »az más télen esett volt rabságra. Kuzengben a pesti harcunkon, kezemben kerülvén sok szenvedés után, különben szabadulása nem lehetett, hanem meg kellett czacolni (sarcolni helyett) kilencven tallérban és három réf csizmacsinban (»karmazsinban« helyett). Az magyar kereszténynek kezességére bizonyos ideig kibocsátottam az czaczáért, minthogy maga javaiból elégtelen czacot letenni,

kellett az magyar keresztyének között koldulásra kifolyamodni.« A megállapított váltságdíjnak koldulás útján való megszerzése rendes szokás volt a hódoltság idejében s az oklevélben szereplő Krudy Anna számára török gazdája négy esztendő t. engedélyezett, amely idő alatt a váltságdíjat köteles volt összeszedni, ellenkező esetben vissza kellett térnie a rabságba. Az esetről is gondoskodott az oklevél, ha az asszony a váltságdíj megszerzése előtt meghalna, ez esetben t. i. János fia volt köteles folytatni a koldulást. Ez oklevél bennünket érdeklő legérdekesebb része, hogy a »magyar keresztyének kezességére« nyert koldulási szabadságot az asszony, ami amellet tanuskodik, hogy Pesten 1610-ben még annyi keresztyén lakott, hogy ezek kezességét a rabtartó török elegendőnek tekintette.

A pesti keresztyén lakosság jelentős száma mellett tanuskodik továbbá azon 1620 augusztus 22-én kelt magyar nyelvű levél is, melyet a »pesti bírák és fejenkint mind az egész keresztyén tanács« intézett Kassa város tanácsához s amely Kassa város levéltárában maradt fenn. E levél szerint »jöve mi előnkben ez mi köztünk lakozó Pesti Korlát Pál deákné asszonyunk és tőn említést, hogy az Istenben elnyugodott Korlát Pál deák meghagyatott árváinak volt némi nemű summa pénzek Nagy Andrásnénál, melyet nem a végre bízott volt kezében, hogy örökké nála maradjon, és a Pál deák árváitól elveszesse, hanem hogy ideig éljen vele és az árváknak megtartsa, amelyet mi is fejenkint jól tudunk.« Vagyis Korlát Pál özvegye Nagy Andrásnétól visszakövetelte azt a pénzt, amit néhai ura a nevezett asszonynak átadott. Ezt a pénzt Nagy Andrásné a maga számára követelte azon a címen, hogy »őstől maradt volna az a pénz és az ő anyjának saját pénze volt volna és ha ad 13 die Septembris juxta novum (t. i. calendarium) ez Pál deákné fel nem menend Kassára, tehát ugyan elesik a pénztől.« Ebből kitetszik, hogy Nagy Andrásné a Korlát Pál özvegyének az anyja volt s Kassa város tanácsa előtt pert indított a saját leánya ellen, aki viszont pesti lakos volt s a pesti »keresztyén tanács« közbenjárását kérte ez ügyben. A pesti tanács levéllel teljesítette az özvegy kérését, amely szerint »bizonyosságot teszünk egész várossal, hogy az a pénz nem a Nagy Andrásnéé volt és nem illeti az ő maradékát, hanem a meghalt Korlát Pál deák árváit, mert jól tudjuk, hogy nem csak annival volt Korlát Pál deák az Nagy Andrásnénak még éltiben is, hanem nagy sok segítséggel volt nekie.« Ezen kívül azt is megállapítja a pesti tanács nevezett levelében, hogy a per szeptember 13-ára kitűzött tárgyalására Korlát Pál özvegye nem utazhatik Kassára, mert »egy az, hogy rövid időt praefigált kegyelmetek ; más az : félelmes az út ; harmadik, az mi legnagyobb : újonnan jött fejedelmünk vagyon (t. i. a budai basát érti), kinek még erkölcsit nem tudjuk, ők pedig nem hogy ily böcsületes és nevezetes emberen nem kapnának, de még a legszegeiben is úgy annira, hogy külömben el nem méhetne, hanemha bizonyos kezéseket állatna elő.« Vagyis a pesti keresztyén lakosság mozgási szabadsága korlátozott volt, mert adófizető alattvalói voltak a töröknek s félni lehetett tőle, hogy megszöknek, ami az adó csökkenését jelentette volna. Ilyen körülmények között Korlát Pál özvegye nem vehetett részt a kassai tárgyaláson, ennek következtében »mi előttünk vallja képiben Kassai Kalmár János urunkat, ki öki gyelmének veje és vér ahoz a pénzhez ilyen okon, hogy valamint ő annak a pénznek magához való vételében forgolódik,

meghiggye Kegyelmetek mindenben beszédit, mert bizonynyal nem Nagy Andrásnéé, hanem Korlát Pál deák árvájé az a pénz.« Ez utóbbi bizonyítására »Pesten lakozó Mihály deák« vallomását is közli a pesti tanács levele, amely szerint »Korlát Pál deák pénzének Kassán Bálint deák urunk házánál adta száz tallérát Nagy Andrásnének, mivel hogy veje volt Mihály deák Korlát Pál deáknak.« Közli továbbá a Korlát Pálné vallomását, amely szerint »a harmadfél száz tallérát pedig ő maga Korlát Pál deákné adta Rév-Komáromban Nagy Andrásnének, mint anyjának, de nem a végre, hogy sajátjának tartsa, hanem, hogy oly félelemben kifutván innen Pestről, megtartsa a Pál deák árváinak; emellett még tíz forintot is adott költségeire, szánván és keserülvén erőtlen ügyefogyott voltát, mint leánya édes anyjának.« Ez utóbbiakból arra kell következtetni, hogy Korlát Pálné az 1602. évi ostrom alatt elmenekült Pestről s Komáromban anyjának adta át a pénzt, hogy azt gyermekei számára megtarthassa; Kassára menekült anyja viszont ezt a pénzt a sajátjának tekintette s ez okból nem habozott pert indítani a leánya ellen, amely per kedvező eldöntése érdekében írt Kassára a pesti tanács.

Ugyancsak peres ügyben írtak a »pesti keresztyén ecclesiában levő bírák és polgárok« 1623 január 22-én a kassai tanácsnak, amely levél eredetije ugyancsak Kassa város levéltárában maradt fenn. Ezt a levelet maga az érdekelt Callixtus Imre vitte Kassára, ahol testvérei Callixtus Miklós és István »Istennek bizonyos tanácsából és végzésiből ez világból az halál által kiköltöztenek volna.« Nyilvánvalóan az elhúnytak hagyatéka ügyében volt szüksége Calixtus Imrének a pesti tanács levelére, mert »annak okáért kívána mitőlünk, hogy az mi keresztyéni kicsin seregünknek pecsétivel megerősített levelünket adnánk ő kegyelmének, az melyben az ő vér szerint való atyafiságoknak igazságát és bizonyos voltát megerősítenénk és uraságtoknak megmutatnánk valakiknek kételkedések ellen.« Ez okból készült tehát a kassai tanácshoz intézett levél, amelyben a »pesti keresztyén ecclesiában levő bírák és polgárok,« kik »immár sok időtől fogván ez helyben az idegen nemzetségnek kemény igáját hordozzuk és életünknek nagyobb részét sok nyomorúsággal elköltöttük, igazán valljuk és mindenekelőtt valahol szükség nélkül bizonyítjuk ez megnevezett személynek, Pesti Callixtus Imrének és az megholt Pesti Callixtus Miklósnak és Callixtus Istvánnak vér szerint való atyafiságokat, holott ez megnevezett három személyek mind atyával és anyával egyek voltak, az melyet nemcsak mi, hanem más helyben levő keresztyén atyánkfiai is jól tudnak.« Vagyis a Callixtus család pesti eredetű volt s két tagja Kassára származott el, ahol elhaltak s hagyatékukra a Pesten maradt Callixtus Imre tartott igényt, akinek vér szerinti kapcsolatát az elhúnytakkal a pesti »keresztyén ecclesiában levő bírák és polgárok« igazolták. Ez az igazolás elsősorban azért fontos számunkra, hogy 1623-ban Pesten lakó keresztyényekről s azok egyházi és világi szervezetéről tesz tanuságot. Az is figyelemreméltó továbbá, hogy a pesti keresztyén lakosság összekötésében állott a kassai polgársággal a török hódoltság ellenére s pesti család leszármazottai éltek Kassán.

A keresztyén lakosság a XVII. század második felében is rendületlenül kitartott Pesten, ami Brown Edwardnak 1669. évi útleírásával igazolható,

ahol azt olvassuk, hogy a budai várban lakó szerb nemzetiségű házigazdáját azzal gyanúsították a törökök, hogy összeköttetést tart fenn a pesti kapucinus barátokkal. (Szamota : Régi utazások 331. l.) Ha Pesten 1669-ben kapucinus barátokról lehetett szó, akkor keresztény lakosságnak is lenni kellett, mert különben nem lett volna értelme a kapucinusok ottmaradásának s a török nem tűrte volna meg őket. Megerősíti ezt Benaglia János 1680. évi útleírása (Relatione de viaggio fatto à Constantinopoli), ahol már nem csupán pesti ferencendi barátokról, hanem pesti katolikus templomukról is olvashatunk (Vi é' la dentro chiesa di Cattolici, con due Padri Franciscani zoccolanti), s ezekről a ferencendi barátokról azt írja, hogy világi öltözetet viseltek, hogy elkerüljék a vakbuzgó törökök bántalmazásait (per sottrarsi dall'insolenze de' Turchi vestono da secolari, massime per viaggio). Benaglia hivatkozott útleírása pesti keresztény temetőről is tud, ahova Budán elhunyt keresztényeket is temettek, ami amellet tanuskodik, hogy a keresztény kultúra csak Pesten tudott sértetlenül fennmaradni a török hódoltság végéig. Némethy Lajos (Pesti főtemplom története 152. l.) Kisvárday Simon és Lippay László ferencendi barátoknak 1686 szeptember 1-én a pesti rendházban kiállított nyilatkozatát közli, amely szerint az 1686. évi ostrom alatt elhalt D'Asti Mihály ezredes holtteste először »a pesti cathedralis templomban« volt eltemetve s onnan vitték át Buda visszafoglalása után a budavári főtemplomba. Ez az adat amellet látszik tanuskodni, hogy a ferencendiek valósággal mindvégig kitarítottak Pesten s templomul a belvárosi plébániatemplomot használták, mert más pesti templom nem volt cathedralisnak nevezhető s ezen felül közismert, hogy az 1686. évi visszafoglalás után újraterelített Pest város polgársága a belvárosi plébániatemplom ma is álló szentélyét használta istentiszteleti célokra, a templomhajó sokáig romokban hevert. Mindezekből arra kell következtetnünk, hogy Pest keresztény lakossága a török megszállástól kezdve a budai vár visszafoglalásáig kitarított ősi lakhelyén s ha a hódoltság megszűnése után újra kellett telepíteni a várost, annak okát az 1686. évi ostromban kell keresnünk, amikor a lakosság elpusztult vagy elszéledt.

Mikor 1526-ban a győztes török hadak Budát és Pestet felégették és kifosztották, a faluszámba menő Óbuda sem kerülhette el a testvérvárosok sorsát, mert Habardonacz 1528. évi követi jelentésében azt olvassuk (Gévyay: Aktenstücke), hogy a török hadak nem csupán Pestet és Budát, hanem a környező falvakat is felégették és elpusztították (cum totam civitatem et loca adiacentia exusserit et dirui fecerit), amiben Óbuda felétlenül bennfoglaltatott. Ostromokat nem kellett ugyan kiállania, mert nem volt megerősítve; ha azonban az óbudai káptalan temploma, valamint az óbudai klarisszák temploma és kolostora elpusztultak, akkor számottevő épület nem maradt benne. Ranzanus püspök útján értesülünk ugyanis róla, hogy a mohácsi vész előtt templomain kívül falusi jellege volt (vicatim hodie habitatur). Az óbudai klarisszák templomának és kolostorának elpusztulását valószínűvé teszi az, hogy az apácák már 1526-ban elmenekültek Óbudáról s nem is tértek oda vissza többé. Nagyszombatban tartózkodtak ugyanis, mikor János királytól 1527 szeptember 26-án védlevelet kaptak s ugyancsak Nagyszombatban laktak, amikor 1533 március 11-én Kaczianer János főkapitány lefoglalt birtokaik visszaadását

rendelte el. Nagyszombatból aztán Pozsonyba költöztek át, ahol állandóan megtelepedtek. A káptalan tagjait 1526 után is Óbudán találjuk, alig hihető azonban, hogy templomuk elkerülte volna az 1526. évi pusztulást. Roggendorff Vilmos császári fővezér a Buda alatti táborból küldött 1530. december 9-én rendeletet hozzájuk, melyben János király pártján álló prépostjuk vagyonának beszolgáltatására utasította őket (Pray: Epistolae procerum I. k. 366. 1.), amiből arra kell következtetni, hogy abban az időben még Óbudán tartózkodott a káptalan. Ugyanezt a káptalannak 1539 november 26-án János királyhoz intézett jelentése is igazolja, melyben az ottani fejeiregházi pálos kolostorban végzett eljárásáról számolt be. Az 1541. évi török megszállás azonban a káptalan teljes megszűnését eredményezte, mert az 1556. évi dekretum 7. szakasza a káptalan zalai és somogyi jószágait idegen kézre juttatta. A káptalan 1526 utáni óbudai működése arra látszik mutatni, hogy templomuk mégis elkerülte a pusztulást, vagy pedig helyreállították. 1541 után azonban ez a templom sem kerülhette el a pusztulást, s rövidesen rommá lett. Ezek a rommá lett templomok aztán annyira kiemelkedtek Óbuda falusi jellegű házai sorából, hogy az egész Óbuda romjellegét nyert annak ellenére, hogy lakossága nem hagyta el s feldúlt hajlékait helyreállította.

Buda és Pest környékének pusztulása azonban nem csupán az 1526. évi török dúlásnak s a Buda ellen felvonuló ostromseregek pusztításainak tulajdonítandó, hanem a végek közös sorsában is osztoznia kellett, ami azt jelentette, hogy állandóan pusztulásnak volt kitéve. Különösen Esztergom 1595. évi visszafoglalása után nehezedett rá a végek sorsa, amikor is az esztergomi vár katonái állandóan a környéken portyáztak. Az esztergomi főkapitánnyá lett Pálffy Miklósnak ugyanis nagy tervei voltak, fel akarta szabadítani a török hódoltság alól Budát s e célból rendszeresen pusztíttatta Buda vidékét, hogy a várórség élelmezését megnehezítse. Az 1596-ban Nürnbergben kiadott »Etliche froeliche unterschiedliche Christliche Victorien wider den Erbfeind« című nyomtatvány (Akadémiai könyvtár) többek között Pálffy Miklós 1596 áprilisában kelt levelét közli, mely a következőket tartalmazza: Április 6-án Buda alá küldötte katonáit azon rendeltetéssel, hogy Budaörs és Budakeszi (die 2 Märckt Buda Zetsche und Buda Kesz) lakosságát ingóvagyonukkal és marháikkal egyetemben (sampt jren Haussrath und Viehe) átköltöztessék, ami az éj folyamán meg is történt s ily módon 755 keresztény lelket költöztettek át 80 jól megrakott szekéren, amelyek elé 12, 14, 16 ökör volt fogva s ezen felül nagymennyiségű állatot is elhajtottak (dergleichen noch ein grosse Summa Hauptviehes dices Tages bisher gebracht). Az átköltöztetett keresztények között jobbmódúak is voltak, akik jelentős mennyiségű készpénzt hoztak magukkal. Mindezeket az Esztergom és Érsekújvár közötti pusztai területen (inn die oeden Flecken) telepítette le, hogy a földet műveljék (damit das Landt erbauet werde). Ámbár a török tudott minderről s látta is a Buda alatt elvonulókat, mégsem támadott rájuk s sértetlenül érkeztek meg. 1598 július 10-én ismét azt jelentette Rudolf királynak, hogy Buda alatt 16 mérföldnyire mindent elpusztított s egyetlen keresztény jobbágyot sem hagyott a helyén. (Takáts Sándor: Települések Esztergom vidékére. — Századok 1903. évf. 531. s. kk.). Az 1598. évi budai ostrom leírását tartal-

mazó »Discurs das ist grundtlicher und warhafftiger Bericht« című nyomtatvány (Akadémiai könyvtár) végül november 3-áról azt közli, hogy a Buda körül fekvő falvakból az összes parasztokat kiköltöztették (man hat auch aus allen umbligenden Doerfern unter Ofen das Bawrsvolck alles weggenommen) s a törökök a várfalaknál lekiabáltak rájuk, hogy ne vigyék el jobbágyaikat, mert ezzel nagy károkat okoznak nekik. Az előadottak azt jelentették, hogy 1598-ra Buda vidéke teljesen elnéptelenedett, mert a keresztény jobbágyokon kívül mások nem laktak a szóbanforgó vidéket. Katonai szempontból ez kétségtelenül nagy eredmény volt, mert a budai török várórséget megfélemlítette s a budavári lakosság élelmézését megnehezítette: nemzeti szempontból azonban pótolhatatlan veszteséget jelentett, mert az elköltöztetett lakosság helye a legtöbb esetben pusztán maradt a török hódoltság végéig, a török hódoltság után pedig idegen telepések szállották meg a magyarság ősi lakhelyeit, amelyek a honfoglalástól kezdve mindig magyar kézen voltak.

A XVI. és XVII. századok fordulóján egy ideig Óbuda is pusztán állott, ezt azonban nem erőszakos beavatkozás, hanem a lakosság tömeges elköltözése okozta. Ebben az időben harctérré lett ugyan Óbuda környéke, ez azonban nem volt oka közvetlenül az előadott tömeges elköltözésnek. Az Esztergom 1595. évi ostromáról részletesen beszámoló »Mansfeldische Histori, Schlacht und herrliche Victoria in Ungarn« című egykorú nyomtatványban (Múzeumi könyvtár) ugyanis azt olvassuk, hogy 1595. augusztus 31-én Óbuda alatt verte szét Nádasdy Ferenc azt a török sereget, amely Esztergom felmentésére készült. Ezzel szemben az óbudai keresztények a helyükön maradtak s csupán az Óbudán lakó törökök költöztek be a biztosabb budai várba. 1596. január 22-én viszont Pálffy Miklós esztergomi főkapitány azt jelentette Mátyás főhercegnek (Jedlicska Pál: Adatok Pálffy Miklós életrajza és korához 592. l.), hogy az óbudaiak már Esztergom első ostroma idején szabadulni akartak a török rabigától, akkor azonban lehetetlen volt segélyükre lenni. Esztergom visszafoglalása után megújították kérésüket, aminek teljesítése elől nem lehetett kitérni. Miután alaposan meggyőződött róla, hogy az óbudaiak segélykérése mögött nem lappang török cselvetés, nagyobb csapatot küldött Óbudára, melynek fedezete alatt nem csupán az óbudaiak hagyták el lakóhelyüket, hanem a pócsmegyeriek is követték példájukat. Összesen 2066 lelket költöztettek át ily módon a török hódoltság területéről s ingóságait 195 szekéren szállították el, amelyek elé 6, 8, 10 és 12 ökör volt fogva. Egyetlen embert sem hagytak ott s nagymennyiségű szarvasmarhát is elhajtottak. A jelentés szerint a törökök üldözőbe vették ugyan a menekülőket, de nem tudták beérni.

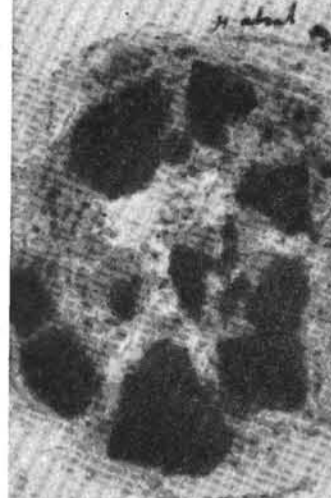
Eddig tart Pálffy Miklós jelentése, amiből mindenekelőtt azt lehet megállapítani, hogy Óbuda lakossága a budai vár 1541. évi megszállása után is a helyén maradt egészen addig, amíg 1595-ben Esztergom vára fel nem szabadult a hódoltság alól. Megállapítható továbbá az is, hogy Óbuda lakosságát nem az erőszak kényszerítette tűzhelyei elhagyására, hanem maga kívánkozott el onnét s az új esztergomi főkapitány, Pálffy Miklós volt segítségére, hogy tervét végre is hajthatta. Az óbudai lakosság elköltözése tipikus jobbágyszöktetés volt, ami a hódolt falvak lakosságával szemben nem tartozott a ritkaságok közé. Az 1642. évi szőnyi béketárgya-

lások alatt is azt panaszták a szolnoki törökök (Szőnyi béke okmánytára 303. l.), hogy a németek védelme alatt álló hajdúk rábeszélék a hódolt lakosságot falvaik elhagyására (hajdones sub tutela Germanorum degentes incitant rusticam plebem nobis dedititiam ad deserendos suos pagos). Ilyen rábeszélések előzhettek meg az óbudaiak szökését is s Pálffy Miklós csak azért hangoztatta ismételt kérésüket, hogy a felelősséget elkerülje, ha ebből esetleg bajok származnának.

Az óbudai jobbágyszöktetés nagy port vert fel s a külföldön is élénk visszhangra talált. Különösen a berlini Staatsbibliothek tulajdonát képező egykorú »Neue Zeitung« leírását kell kiemelnünk, mely a Pálffy Miklós jelentésében foglaltakat több tekintetben kiegészíti. (Ballagi: Budapest a világirodalomban I. k. 413. l.) E szerint az óbudaiak átköltöztetése az éj sötétjének a leple alatt történt, a budavári törökök azonban mégis tudomást szereztek róla s világot is gyujtottak a várfalakon, de nem kaptak engedélyt a szökevények üldözésére, amit egészen természetesnek tartunk, mert hiszen a budai várparancsnok nem tudhatta, hogy mekkora ellenséges haderóval áll szemben. (Haben daselbsten gegen nachts die Christen, Mann, Weib und Kind sampt Hab, Guet und Viech darvon gefürt — und obwoln die Türcken in dem Schlosz zu ihrem Abzug mit Laternen herausz geleuchtet und ein grosses Geschrey gemacht, haben sie doch bey der Nacht sich nicht herausbegeben dörfen.) Pálffy jelentésével azonos módon számlálja el a Neue Zeittung az ingóságokat szállító ökrös szekereket, hozzáteszi azonban, hogy az öregeket és az asszonyokat két nagy hajó vitte Esztergomba. A hajók útját az tette biztossá, hogy Vác és Visegrád ebben az időben nem volt török kézen s az üldözés inkább az ingóságokat szállító szekerek nyomán indult.

Teljesen azonos módon írja le az eseményt Crusius Márton 1596-ban megjelent »Paraleipomenos rerum Svevicarum liber« című munkájában, amely azt is tudja az óbudaiakról, hogy Érsekújvárott akarják őket letelepíteni (dicebaturque eos Neuheusium deductum iri) s hogy az óbudaiak megszőktetése nagy veszteséget jelentett a budai török őrég számára, mert tőlük szerezte be élelmiszereit (quorum fuga Budanis Novis incommodo accidit, commeatum inde petere solitis). Az ugyancsak 1596-ban megjelent »Warhaffte glueckliche Zeyttung und Victorien« című nyomtatvány szerint (Akadémiai könyvtár) végül az óbudaiakat egyelőre Esztergomban telepítették le (welchen allen genugsam Wohnung derselben Ort und Refier herumb eingeben worden), hogy a földet műveljék s Érsekújvárra leendő áttelepítésük csupán tervbe volt véve (die man alle über Wasser auff's Newhäusel zu fueren wirdt). Dilbaum Sámuel 1605-ben kiadott »Εἰκονογραφία aller deren Ungarischer Staett, Voestungen, Castellen und Haeuser, welche von Anfang der Regierung Rudolphi bis auff den 1603 Jar mit Krieg erobert oder verlohren worden« című műve képbén és versben is megörökítette ezt az eseményt s a menekültekről elmondja még, hogy Esztergomból rövidesen tovább kellett menniök s Érsekújvárott és környékén nyertek végleges elhelyezést (welche man den andern tags vber das Wasser geführt und auff das Neuhausz und andere ort hin und wider auszgetheilet und einlosiert), ami teljesen meggyezik a Crusius Márton idézett művében foglaltakkal.

Mi tisztességős köszönetömböket, alapsatos es hűségös szolgálataink-
nak ajánlajának utanna, ei Nagytoknak az orok mindenható
Istennek és az ő szent Fiatal az mi urunk Jézus Krisztusnak
Istennek is szerencset, egészséget, eob es sok iauatual meg adat-
tachi sziuonk Berent keluanunk.

#vagyis

Mintve hog ab minag szülszünk arra közzent is az 3m Munk. 2.
hog by Nagytok Könyörgés hiralunk mag keressük, is szülszünk.
Obalmas Nagytok Könyörgésünk. Amak lo karant allin es loz
föld irunk muslam Nagytok. Mikor is az 3m Polgasban. 7500.
sol hialit omajok is faluk. el pusztulnak esolma. Mi is az loz ab 200
Buda-bud pusztulnak Nagytok, is kös. 1. Moid kös. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.
Dofasban solunk. Amak otanna az karant hialit is akavallor
ial magor esolma. Moidunk Nagytok hialit is akavallor
az pusztolnak solunk, Mint hog is fil. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.
11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30.
31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50.
51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70.
71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90.
91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Dati 17. 2. 1708. Buda. 3. Aug. 1708.

Mindniaian mi O Budaj birak es polgarok
Kiczentul fogva Nagytoknak atakarvses
hiv Polgaj, örömei Polgalnak.

3. Az óbudai bírák és polgárok kérelme a magyar kamarához (1608. aug. 3).

A törököket nem ingerelte fel az óbudaiak szökése s erősen biztatták őket a visszaköltözésre. Amhát budai pasa már 1597-ben azt írta Eörsy Péter naszádos kapitánynak, hogy »az óbudaiakat is biztassa haza kigyelmed«. (Takáts Sándor: A budai basákról. = Történeti Szemle, 1912. évf. 61. l.) Ezt a biztatást teljesen megértjük, ha ugyanazon levélnek az elköltözött váciak visszatérését sürgető következő indokolásával egészítjük ki: »mi azt akarjuk, hogy faluk, városok épüljenek.« Ebből megállapítható, hogy a hódító töröknek nem telt öröme a pusztán álló területekben s minden eszközt megragadott benépesítésükre.

A törökök biztatása nem volt hiábavaló, mert az óbudaiak 11 esztendei bujdosás után valósággal visszaköltöztek, amint ez 1608 augusztus 3-án a magyar kamarához intézett panaszos levelükből megállapítható, amelynek aláírása: »Mindniaian mi Óbudai bírák és polgárok kicsintul fogua Nagysagtoknak alázatos és hív szolgái örömet szolgálnak«. Azt nehéz lenne pontosan kimutatni, hogy mi készítette az óbudaiakat a visszatérésre, vajjon a honvágy volt-e az indító ok, avagy a mostoha körülmények, amelyekhez nem tudtak hozzászokni? Az utóbbi mellett szól Rudolf király 1596 január 5-én Mátyás főherceghez és Pálffy Miklóshoz intézett utasítása, mely szerint a török hódoltság területéről átköltözött jobbággyokkal kezdetben előzékenyen kellett bánni, később azonban az összes jobbágyterhek viselésére kötelezendők voltak. (Takáts Sándor: Telepítések Esztergom vidékére. = Századok 1903. évf. 531. s kk.) Ez az intézkedés természetesen az óbudaiakra is vonatkozott s aligha tévedünk, ha ennek tulajdonítjuk az óbudaiak visszaköltözését a török hódoltság területére. Mindenesetre súlyos terheknek kellett rájuk nehezedni új lakhelyükön, hogy visszatértek a török rabságba, ahonnan 11 esztendő előtt olyan kitartóan igyekeztek menekülni.

Az óbudaiak visszatérése nem volt szökésszerű, mert a magyar kamarához intézett 1608 augusztus 3-án kelt levelükben hangsúlyozottan kiemelték, hogy »az urak hírével és akarattyával« tértek vissza elhagyott tűzhelyeikhez. Ebből arra is következtethetünk, hogy vagyontárukat is magukkal hozták, amint 11 esztendő előtt is mindenüket elvitték Óbudáról. Elhagyott kúnyhóikat azonban aligha találhatták meg 11 esztendő után, mert az idézett 1608 augusztus 3-i levélben »az pusztára szállást« emlegetnek, ami elsősorban szántóföldjeik és szőlőik elparlagiasodására vonatkozott ugyan, de mindenesetre rommá lehettek hajlékaik is, hiszen az egykorú metszetek már kivétel nélkül romképen tüntetik fel Óbudát.

Óbuda legrégebbi ábrázolása abból az időszakból maradt ránk, amikor lakossága elhagyta s falai pusztán állottak. Dillich Vilmos 1600-ban Kassalban megjelent krónikája ez, melynek teljes címe: »Ungarische Chronica, darinnen ordentliche, eigentliche und kurtze Beschreibung vieler furnehmer Festungen und Städte. Aus alten und newen Schriften, auch der Erfahrung selbe zusamen gezogen und beschrieben, durch Wilhelm Dillich.« Ennek a krónikának a legértékesebb részét azok a metszetek képezik, melyek a török hadjáratok által érintett magyarországi várakat és városokat ábrázolják s amelyek a címlap tanúsága szerint addig még nem jelentek meg nyomtatásban (so bisz dahero niemals in Druck ausgangen). E metszetek közül az egyik Budát és Pestet a Margit-

szigetről, a másik Budát nyugat felől, a harmadik pedig Óbudát észak felől ábrázolja. A Budát ábrázoló két metszet olyan részleteket tartalmaz, amelyek csupán természet után készült vázlatok alapján voltak előállíthatók. Ilyen vázlatok készítésére a hosszú török háború bőséges alkalmat nyújtott s Dillich mint nagy tudású és lelkiismeretes művész ismeretes. Az Óbudát ábrázoló metszet középpontját magaslaton álló s körfallal övezett várszerű épület képezi, melytől északnyugatra kisebb-nagyobb falromok közül gúlaszerű épület emelkedik ki. Az előtérben kapubejárat látszik, melytől balra, közvetlenül a Duna partján nagyobb egyházi épület romjai meredeznek. Az utóbbiak olyan festőien vannak elrendezve, hogy a pusztá képzelet művének mernők venni, ha a budai metszeteken látható István-torony, továbbá az úgynevezett Csonkatorony nem tanuskodnának Dillich metszeteinek természetűsége mellett.

Dillich 1600. évi óbudai metszetének hű mását tünteti fel az 1605-ben kiadott *»Εικονογραφία aller deren Ungarischer Staett, Voestungen, Castellen und Haeuser«* című munka, melynek metszeteit a címlap tanúsága szerint Wilhelm Peter Zimmermann készítette. Az Óbudát ábrázoló metszet Pálffy Miklós 1596. január 22-én végrehajtott jobbagyszojtetését tünteti fel, a magyarázó szöveg évszáma azonban tévesen 1595-tel van megjelölve. Ez a metszet egészen szolgai módon vette át a Dillich 1600. évi ábrázolását s csupán annyiban különbözik tőle, hogy a menekülő lakosok, az ingóságok elszállítására szolgáló ökrös szekerek s az öregek, nők és gyermekek számára rendelt két dunai hajó ábrázolásával van kiegészítve.

Dillich krónikájának 1606. évi második kiadásában is megtaláljuk az Óbudát ábrázoló metszetet *»Alt Ofen«* felírással, ez a metszet azonban némileg eltér az első kiadásban közölt metszettől, mert a Margitszigetet is felöleli s ezenfelül Buda és Pest is látszanak rajta, amelyek az első kiadás óbudai metszetéről hiányoznak. Egyébként Óbuda ábrázolása lényegét tekintve egyező az első kiadás metszetével, a várral koronázott magaslat azonban nem emelkedik ki olyan élesen s mellette déli irányban egy másik magaslat is látszik a metszeten, melynek szabályos alakja s lapos teteje arra mutatnak, hogy hajdan külön rendeltetése lehetett. Nem valószínűtlen, hogy ez volt a Dillich eredeti vázlata, amelyről az első kiadás számára két metszetet készített, a második kiadásnál azonban visszatért az eredeti vázlatához.

Dillich krónikája 1609-ben harmadik kiadásban is megjelent, ekkor azonban a tartalomnak megfelelően újabb címet kapott, nevezetesen: *»Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Länder und Festungen, so der Türcke bis daher in Europa zum Theil mit Krieg angefochten, zum Theil aber gantz under sein Joch bracht, samt der Ungarischen Chronika Wilhelmi Dillichii«*. Az új kiadás szerzőjét pontosan megjelöli az ajánlás következő része: *»Clarissimis et spectatissimis viris etc. Wilhelmus Dilichius etc. En habetis tandem, amici, Chronicon Ungricum idiomae nostro tertio editum etc.«* Az Óbudát ábrázoló metszet mindenben egyező a második kiadásban található metszettel, semmi új nem foglaltatik benne. Ezt a metszetet használta fel aztán Birken *»Donau Strand«* című munkájában amely Nürnbergben jelent meg 1683-ban, s 1684-ben *»Der vermehrte*

Donau Strand» címen újból kiadásra került. Az első kiadást »L'origine del Danubio« címen olaszra fordították s »Pietro Lione vescovo di Ceneda«-nak ajánlva már 1684-ben kiadták Velencében a metszetekkel együtt. Olaszra fordították az 1684-ben megjelent »Der vermehrte Donau Strand«-ot is, amely 1685-ben több kiadást ért el s ezek egyike ugyanazon »Pietro Lione vescovo di Ceneda«-nak van ajánlva. Birken művének összes német és olasz kiadásai a Dillich-krónika második és harmadik kiadásában található óbudai metszetekkel vannak illusztrálva, amely metszetek a Dillich korában természetűek voltak, Birken korában azonban aligha feleltek meg már a valóságnak, mert hiszen csaknem egy egész évszázad múlt el azóta.

Dillich metszeteit szívesen felhasználták honfitársai, nevezetesen az 1603-ban kiadott »Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen der Statt und Vestungen etc dergleichen vor niemals in Truck ausgangen, zusammen verfasst und beschrieben durch Hieronymum Ortelium Augustanum etc von neuem mit Fleiss corrigirt, an etlichen Orten mercklich augirt, dartzu mit mehreren Kupfferstücken getziert, Nürnberg bei Johann Sibmacher«. Ez a Johann Sibmacher az előszót mint »Gradirer und Burger« ellenjegyzí s maga is bevallja, hogy a metszeteket más munkákból vette át (so mir bekommen gewest), amit a metszetek összehasonlítása alapján a Dillich krónikájára kell magyaráznunk. Nevezetesen Dillichtől vette át a budai vár nyugat felőli ábrázolását s csupán abban különbözik Dillichtől, hogy csatajelenetekkel bővítette az eredeti metszetet.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Dillich krónikájának a metszetei voltak a későbbi hasonló természetű munkákban található metszetek forrásai, ezek a metszetek azonban csupán Dillich korára fogadhatók el természetű ábrázolásoknak, később minden értéküket elvesztették, mert Buda, Óbuda stb. a XVII. század folyamán kétségtelenül változásokon ment keresztül, amelyekkel a Dillich nyomán készült metszetek nem számoltak.

A visszaköltözött óbudai jobbágyok sorsa nem volt irigylésreméltó, mert a gazdálkodás megkezdésének nehézségeihez járult az is, hogy kétfelé kellett adózniok, t. i. Budán a török császárnak és Komáromban a magyar királynak, amint ezt 1608 augusztus 3-án a magyar kamarához intézett levelükben a következő módon fejezték ki: »Miulta az Török nemzetséghez kezdte az országot bírnia, azulta az komáromi Vdvarbíró birt bennönket ő felsége utan és annak fizettük, valamivel tartoztunk, ennek kivele soha heliünkbe lakván más urat nem kerestünk« Ez a kétfelé adózás a végvidékeken, ahol a török és magyar terület érintkezett egymással, nem volt szokatlan s megkimélte a végvidék községeit a portyázó csapatok zsarolásaitól. Nem csupán a török hódoltság alatt élő óbudaiak, hanem a budavári keresztények is jogszerűnek tartották, hogy a magyar királynak is adózzanak, amint Pálffy Miklósnak 1596 január 22-én Mátyás főherceghez intézett leveléből értesülünk, hogy a budavári keresztények azon a címen kérték a magyar királynak járó adó alóli felmentésüket, hogy a Csonkatoronyban raboskodó s éhező keresztényeket kénytelenek élelmezni. (Jedlicska id. m. 593. l.) Az adóterhek ellen csupán akkor emelték fel tiltakozó szavukat az óbudaiak, amikor a töröktől visszafoglalt Vác

kapitánya is adót és szolgálatot kezdett követelni rajtuk azon a címen, hogy »Komáromban öszven jeolven végeztek volna, hogy Óbuda Vácra tartana«. Ezzel szemben az idézett 1608 augusztus 3-án kelt levél szerint »soha ez Óbuda sem Vácához, sem egiébbhez nem halgatot, sem az régi keresztienek ideiben, sem az idegen török nemzetségnek ideiben« s éppen ezért arra kérték a magyar kamarát, hogy »az mint az régi iámbor keresztien fejedelmek ideiben volt, most is ug legien és az w felségeiét senki ne tulajdonicsa magának«. A magyar királyra történt hivatkozás egészen helytálló volt s az 1518. évi dekrétum 14. szakaszán alapszik, mely szerint Óbuda minden jövedelme és szolgálmanya a királyi udvartartást illette (pro sustentatione et conservatione coquinae regiae maiestatis ad manus provisoris Budensis assignentur). Az óbudaiak kérését a budai basa helyettese, Bekir bég is (Török magyarhoni okmánytár I. k. 88. l.) pártolta s e célból a komáromi főkapitányhoz levelet intézett, melyben kifejtette, hogy az óbudaiak »régoel fogván az magiar rezreol az felséges király számára valók legenek« és Komáromba adóztak, amivel szemben most a váci kapitány is szolgálatot követel rajtuk. A török pártfogólevele könnyen megérthető, mert féltő volt, hogy az óbudaiak a sokfelé adózás terhét nem fogják bírni s ismét elszélednek. Viszont a váci kapitány követelése is érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a váci várat a zsitvatoroki békekötés juttatta a magyar király kezére s ez a fontos végvár rettentő állapotban volt, mert az 1597. évi török ostrom alatt akkori kapitánya felrobbantotta. A váci vár kapitánya, Dóczy Orbán tehát azon igyekezett, hogy ezt a fontos végvárat ismét védhető állapotba helyezze s minthogy ebben az időben átmenetileg Torda, Tótfalú, Bogdán és Megyer is a kezén volt (Karcsú: Vác története I. k. 50. l.), ezek lakosságát az óbudaiakkal együtt berendelte az erődítési munkálatok végzésére s ez indította az óbudaiakat a panaszra. A már idézett 1608 augusztus 3-i panaszos levél után 1608 szeptember 26-án újabb panaszos levelet intéztek a magyar kamarához, amelyet az óbudaiakon kívül a szentendreiak, tordaiak, tótfalusiak, bogdániak, budakesziek és budaörsiek is aláírtak. Ebben a panaszos levélben is az van előadva, hogy „régenten ezek az heliek, mikor Budában keresztien fejedelmek laktak, az királ w felsége hívei és zabadosi voltanak mindenkoron, de minék utánna idegen nemzetre szállott immár, az török rendire, mindenkor az budai passa számára voltak, az keresztieneknek pedig rendekre veszven ismeglen mint régenten ugian ez utánnis királ w felsége számára voltanak.« A váci kapitány követeléseivel szemben kijelentették a nevezett levélben, hogy »ha ez ig lezen, hogy Vácza is fognak birnia, oda is adót, tizedet zolgálattal egietemben raitunk kezdenek tenni, mi semmiképen azt el nem szenvethettiük, hanem ismeglen nekünk el kel pusztulnunk.« Hasztalan volt azonban ez az újabb panaszos levél is, mert az 1613. évi dekrétum 8. szakasza még is úgy intézkedett, hogy az óbudaiak kötelesek a váci vár erődítési munkálataiban részt venni (ad Vác insula supra et infra Budam, comitatus Pest et Pilis, item Szent Endre, Óbuda et Verőcze), ami természetesen nem jelentette a rendelkezés végrehajthatóságát is, mert hiszen Óbuda a török hódoltság területén állott. Ez az óbudaiak számára kellemetlen helyzet azonban nem tartott sokáig, mert Vác 1619-ben Bethlen Gábor kezére került, aki 1620-ban a töröknek adta s

1684-ig török kézen is maradt. (Karcusú: Vác története I. k. 50. l.) Innen kezdve a váci kapitány részéről az óbudaiakat nem fenyegette többé veszedelem s nyugodtan élhették a hódoltság alatti keresztény jobbágyok sanyarú életét.

Ez a sanyarú élet nem indította az óbudaiakat újabb elvándorlásra, hanem mindvégig hűségesen kitartottak ősi helyükön. Igazolható ez azzal, hogy 1670-ben Tsengeri Pál óbudai református pap volt a kerületi esperes (Lampe: *Historia ecclesiae reformatae* 652. l.) s ugyanazon Tsengeri Pál névvel egy 1676 március 2-án kelt papszentelési okmányon is találkozunk. (Eredetije az óbudai református egyház irattárában.) Ha az óbudaiaknak esperesi tisztséget viselő papjuk volt, akkor a gyülekezet, amelynek élén állott, nem lehetett jelentéktelen. Az óbudai református gyülekezet túlélte a török hódoltságot, mert 1698-ig temploma is volt, amint ezt az 1777. november 17-én tartott tanukihallgatásról felvett jegyzőkönyv igazolja. (Kancelláriai levéltár 2563/1778. sz.) A mondott esztendőben a földesúr rendelkezése a katolikusok kezébe ment át a reformátusok temploma (ab anno 1698, dum videlicet oratorium ipsorum in loco modernae ecclesiae romano-catholicae situm ab eis ademptum fuisset) s e templom helyén épült aztán 1744 és 1749 között a jelenlegi óbudai katolikus plébániatemplom. (Óbudai levéltár 15 jelzésű iratok.) Ez a templom kétségtelenül a török hódoltság korából maradt fenn, mert 1686 után a katolikus földesúrtól aligha kaphattak volna a református jobbágyok templomépítési engedélyt.

Mindezek megerősítenek azon nézetünkben, hogy a török hódoltság nem jelentette Óbudán a kultúrfolytonosság megszakadását, mert a lakosság — rövid megszakítással — mindvégig a helyén maradt s nem hagyta el keresztény hitét. Ez a kultúrfolytonosság azonban aligha korlátozható a török hódoltság tartamára, hanem a hódoltságot megelőző időkkel is összekapcsolandó. Ennek bizonyítására pedig az a három pecsét szolgál, melyek lenyomatai az 1608 szeptember 26-án a magyar kamarához intézett panaszos levélen láthatók. Ezeket a pecsétet az óbudaiak a XIV. század második felétől kezdve használták, amióta t. i. az ottani káptalan földesúri joghatósága alól felszabadultak és városi jogosítványokat nyertek. E középkori pecsétet csupán úgy juthattak az 1608. évi óbudai lakosok kezébe, hogy őseiktől örökölték azokat s még akkor is gondosan megőrizték, mikor 1596-ban bujdosásnak indultak. A nevezett pecsétet tipariumait 1785-ben az óbudai református templom építése közben a templom telkén találták meg (Podhraczky: Buda és Pest 40. l.), ami arra látszik mutatni, hogy 1608 után egyszer nagy pusztulás érhetett Óbudát, amikor féltve őrzött pecsétjei is a földbe kerültek. Az utolsó budai ostromokra gondolunk, amikor hosszú időn át tekintélyes seregek táboroztak Óbuda közelében. Az 1684. évi ostrom idejéből ismeretes Thököly Imrének 1684 október 11-én kelt levele, melyben a nádor seregeinek Óbuda melletti pusztulásáról emlékezett meg. (Óbudánál is pedig elszorítván az palatinus táborát az némettől, Eszterházy Pál csak harminczad magával szabadúlhatott, annyira levágta az vele levő magyarságot. — Török magyarhoni okmánytár VI. k. 485. l.) Ez az összezapás lehetett Óbuda romlásának az egyik okozója s ekkor kerülhettek a földbe az értékes ezüst pecsétnyomók is, melyek ma a Nemzeti

Múzeum tulajdonát képezik. Bizozeri 1686-ban kiadott »Notizie particolare dello stato de' regni d'Vngheria, Croacia etc.« című művében Óbuda jólismert romszerű ábrázolásával találkozunk, amiből arra lehetne következtetni, hogy akkorra valósággal rommá lett, tehát természetű ábrázolással állunk szemben. Ezzel ellentétben azonban ugyanazon munka szövege (154. l.) még faluként emlékezik meg Óbudáról (questa citta é quella, che comunemente si chiama Buda vecchia, che hora é un piccolo villaggio), tehát az ábrázolás nem természetű, hanem régebbi ábrázolások szolgái átvétele, vagyis Óbuda 1686-ig elkerülte a pusztulást s csupán az 1686. évi ostrom alatt érhetette a romlás.

Végző következtetésképpen megállapíthatjuk, hogy Buda, Pest és Óbuda török hódoltságkori sorsa lényegét tekintve nem különbözött más hódoltságkori vár, város és falu sorsától. A meghódított várakra nagy gondot viseltek a hódítók s ennek tulajdonítandó, hogy a régi keresztény lakosságot nem tűrték meg benne. Budán is csupán az élelmes és ravasz örmény kereskedők tudták hosszabb időn át változatlanul fenntartani magukat, egyébként pedig a rabmagyarok képviselték a keresztény elemet. A városok kereskedelmi forgalma a hódoltság tartama alatt sem szünetelt, a török és magyar lakosság békében élt a városokban egymás mellett s itt érvényesültek a legerősebben a különböző kultúrhatások. Pesten is a hódoltság végéig találunk keresztény lakosságot, melynek szabadságát legfeljebb katonai és politikai tekintetéből korlátozták a hódítók. A hódoltság területén levő falvak lakossága ellenben teljesen magyar és keresztény maradt, mert a hódítók katonáskodtak s a gazdasági munkát a hódoltakra hagyták. Szépen igazolható ez Óbuda példájával, melynek keresztény magyar lakossága a legfontosabb török vár szomszédságában is meg tudta őrizni nemzetiségét és vallását. Nem lehet kétséges, hogy a török uralom teherként nehezedett a helyén maradt magyarságra s nagy szívósságra vall, hogy ennek ellenére is meg tudták őrizni nemzetiségüket és vallásukat. Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a hódítóknak szükségük volt ezekre a keresztény magyarokra s okos politikával mindig meg tudták őket békíteni sorsukkal. A török hódoltság megszüntetését célzó hadjáratok sok kárt tettek ebben a helyén maradt magyarságban, még több kárt tettek azonban a nevezett hadjáratokat követő német telepítések, melyeket az államhatalom annyi kedvezésben részesített, hogy a magyarság elsorvadt mellettük. Ebben rejlik a magyar nemzet nagy tragédiája, melyet az újabb idők nemzetvédő politikája nem tudott többé jót tenni.

Gárdonyi Albert

FÜGGELÉK.

Az óbudai bírák és polgárok 1608. augusztus 3-án a következő levelet intézték a magyar kamarához:

Az mi tisztesegös köszönetöknök alazatos es hwseges zolgalatunknak aianlasanak utanna ti Nagsagtoknak az örök mindenható Attia Uristentől es az w szent Fiától, az mi urunk Jesus Christustól io szerenczet, egesseget, töb es sok iauaiual megadattatni szivönk zerent keuanunk.

Miert hog az mi nag szwksegünk arra keszerít es vizen minket, hog ty Nagtokat levelönk által meg keressük es segítseget es otalmat Nagtoktól kewanniunk, annak okaiert illien dolog felöl írunk mostan Nagtoknak: Mikor az orzag bolgasban essöt es sok heliek, varasok es faluk elpuztultak volna, mi es akkor az töb heliekel puztulasban esienk es kezel maid tizeneg esteideig budoszasban voltunk. Annak utanna az vrak hireuel es akarattiaual mikor volna benne modunk, megint haza zallank, immar az *pusztara zalvan*, minthog w felsegeie az kiralie voltunk mind eltig, esmeg w felsegenek feiet hajtottunk es valamivel tartoztunk az elebbi szokasunk zerent meg attuk. Miulta az Török nemzetsegh kezte ez orzagot birnia, azulta az Komaromi Vdvarbiro birt bennönket ö felsege vtan es annak fizettuk valamivel tartoztunk, ennek kiuele soha heliunkbe lakuan mas urat nem kerestunk. Mostan az Vací Capitan ismeg fenieget bennönk, mint igaz taul is czelekedek, de Kolonicz vram w Nagsaga, minthog orzag capitannia volt, zabad es menedek leuelet adot, hog minket töb senki ne birion, se ne banczon, se ne zolgaltasson, hanem az mint regen volt, most is ug legien. Eg kewesse el allot wala rolunk, mostan im ismeg erőskeppen raitunk vagion.

Immar ol levelet kwidet reank Kolonicz vram w Nagsaga neue alat, mintha azt vgian ömaga írta volna, hog az w elebbi adatot leuele erőtelen lenne, hanem vgian oda Vaczia haiollunk. Ewel nem elegeuen megent mas leuelet iratot reank az Hunt varmegie viceispanniaual, hog ot Komaromban öszuen ieoluen vegeztek volna, hog OBuda Vaczia tartana. Annak fölötte naponkent izenget reank, hog fel menniönk hozzaia, mert ha fel nem megüünk megbwntet bennönket. Mi sem merünk szinten elmulatni, hanem mig vege lezen ez dolognak, valami embört küldönk fel hozzaia, hog addig engeztellie. Azert könörgünk tj Nagtoknak az hatalmas Istenert, hog ebbe lasson Nagtok io iteletet, ha valamel varas auag falu w felsegeie volt mindenkoron, ha mas valakj arthattia magat ahoz. Hog penig az mi eleink eo felsege hieuei voltanak megbizonittatik az mj peczetinkel, mel harom peczetönk, kibön *Budanak harom capuianak abraszattia* vagion, kit az kiral w felsege az mj eleinknek adot. Soha azert ez OBuda sem Vaczhoz, sem egiebbhez nem halgatot, sem az regi kereztienek ideiben, sem az idegen török nemzetsegnek ideiben. Mi es penig soha masuwa nem foglaltuk magunkat mindannj vezedelmes időbennis, mig heliunkben meg marat-hattunk, ez vtannis nem kewanonk mast, ha ez helben megmarathatvnk. De ha Vaczia fognak birnia, soha mj meg nem alhattiuk, hanem el kel pusztulnok, mert az sok fele valo vonast elvnniuk es lehetetlen, hog megmaradhassunk. Azert könörgünk Nagtoknak, hog Nagtok visellie gondonkat, ne vonnianak hol ide hol amoda, hanem az mint az regj iambor kereztien feiedelmek ideiben volt, most is ug legien es az w felsegeiet senkj ne tulajdonicza maganak. Ha Vacznak capitannia vagion annak tartomannia, kj oda tart, w Naga is aual elegegiek meg es az w felsegeienek hadgion beket, az kj mind öröke öwe volt. Isten eltesse es tarczia meg ti Nagtokat nag sok esztendeiglen. Datum ex Veteri Buda, 3. Augusti 1608. Mindniaian mi OBuday birak es polgarok kiczintul fogva Nagtoknak alazatos es hw szolgai örömost zolgalnak.

Eredeti ívalakú levél, a szöveg mellé nyomott pecséttel. A levél hátlapján a következő címzés olvasható: Ez leuel adassek az mi tekintetes nagsagos es kegielmes urameknak az Kamaros uraknak, kjral w felsege hiv gonduiselő zolgainak es kamarasainak szorgalmatos io es igaz gonduiselőinek mint kegielmes uraminknak.

(Eredetije az Országos Levéltárban »Neoregestrata acta fasc. 268. nr. 2.« jelzet alatt.)

1608. szeptember 26-án a következő alakban ismételték meg kérésüket:

Az mi tiszteseges es alazatosagbol ualo köszönetwnknek es öröcke ualo zolgalatunknak vtanna Nagtoknak mint kegielmes vrainknak az Attia Vristentől es az w szent Fiától, az mi vrunk Jesus Christustól nag sok io szerenczet, egesseget

es az io igiekezeden minden tiztessegis előmenetelt, orzagunknak bekesseges megmaradasaual egietemben, megadattatnj nag sziuönk zerent keuanunk.

Mý szegen es ez nag sok vezedelmes idökben meg niomorodot Obudaiak, Szent Endrediek, Tordaiak, Tootfaluiak, Bogdaniak, Budakesziek es Budaörsiek alazatos es megkeseredet sziuel feiünket es terdüket meghaituan Nagtok elöt könörgünk Nagtoknak mint kegielmes vrainknak, hog legien io szoszoloia, gondviselőie es otalmazo ez meg neuezöt nag niomorusagot szenuedö helieknek, mert Isten vtan az mj nag niaualiankban es haborgatasunkban ninczen kihez az mj megniomorodot orzagunknak allapottianak es rendinek io vegre valo elrendeleseben es vegeszeben munkalkoduan forgolottok, kit az felseges Uristen engedgien, hog mindeneket Nagtok Isten ereie által nag bodogul veghez vihessen. Mikeppen legien penig dolgok ez meg newezet zegeni helieknek, azt is Nagtokkal ig ielentivk meg leveliünknek rendiben : Regenten ezek az heliek, mikor Budaban kereztien feiedelmek laktak, az kiral w felsege hiuei es zabadosi voltanak mindenkoron, de minek vtanna idegen nemzetre szállott immar, az török rendire, mindenkor az Budaj Passa számára voltak, az kereztieneknek penig rendekre veszuen ismeglen mint regenten vgian ez vtann is kiral w felsege számára voltanak mindenkoron, mert az vrak elein is ig vegeztek, hog az kj w felsege számára volt, ez vtannis vg legien. Azert mindenkoron miolta ez török nemzetseg Budat birta, vgian ez heliek feiedelem számára voltak, es Komaromban volt tiztartoiuk, azok birtak w felsege wtan bennönket, mind ez oraiglan oda attuk, az mj adonk volt. Mostan immaron az Vaci Capitan erőssen haborgat bennönket es oda Vacza akaria ezeket ez helieket foglalnj, hog oda zolgalassuk, ig akaria az kiral w felsege iobbagit maganak tulajdonitanj es masuva foglalni, az kj soha erőcke sem török ideieben, sem penig kereztienek ideieben Vaczhoz nem tartozot, sem nem szolgalt. Ennek előtte valo esztendőkbennis, mikor ez orzagban nag haborszag, visszavonas es partolas tamadot vala, sokfele akartak ez helieket szakasztani es kölömb kölömb fele vra akart lenni, de mind addig iartonk koltunk es forgolottunk, hog soha mas vrat mj nem valasztottunk, hanem w felsegeie voltunk es mind eltig w felsegenek hiuei akarunk lennj, es valamj az mj fizetesunk volt, zepen meg fizettuk es az vtannis minden engedelmességgel w felsegenek akarunk lennj mint igaz es természet zerent valo feiedelmünknek. Noha azert ez megneuezöt heliek ez vezedelmes idökben pusztwlasban voltanak, de mostan ismeglen megwyulasban vadnak Isten segedsege által, mindazáltal az vrak hire nekül nem szállottunk haza, hanem az vrak akarattiból es biztatasabol, hog sehonnan nem lezen nekünk bantasunk, de im mint következik dolgunk az Vaci Capitan miat, kit soha bizon nem remenlettunk, annak okaiert mj szegen megneuezet niomorwlt heliek az hatalmas Vristennek neueben ti Nagtoknak mj kegielmes vrainknak es orzagunknak hwsegös gondviselőinek mostan alazatosan könörgünk es suppicalunk, hog w felsegenek zegen megniomorodot iobbaginak mindenek ellen visellietek gongiat, otalmazzatok meg idegen vrtul, tarczatok meg az regj kereztienj feiedelmeknek törüeniebe es az feiedelemnek iobbagit imide es amoda ne hadgiatok senkinek szaggatni. Mert ha ez ig lezen, hog Vaczá is fognak birnia, oda is adot, tizedet zolgalatal egietemben raitunk kezdnek tenni, mj semmikeppen azt el nem szenuethettiuk, hanem ismeglen nekünk el kel pusztulnunk. Eddig is csak az Nagtok giwlekezetetül vartunk, hog mj valaszunk lezen, de bizonnial el hidgie Nagtok, hog ha mas keszre ereztitek kiral w felsege iobbagit, ezeknek pusztulasok kövötközik, mert minden modon igen fenieget bennünk, hog vag marhakot viteti el, vag mi magunkban vitet el es erős fogsagban tartia es wg is kesze ala vezön bennönket. Azert visellie Nagsagtok gondunkat es menczen meg twle vgian Istenert kernvk Nagsagtokat, mert ha sokfele szaggatnak es az regj kereztienek törüenieben meg nem tartanak, el kell pusztulnunk. Isten eltesse es tarczia meg ti Nagtokat meg sok io esztendeiglen az zegen megniomorodot orzagunknak megmaradasara. Actum in Veteri Buda, 26. Septembris 1608. Az zegen megniomorodot OBudaiak, Szent Endrediek, Tordaiak, Tottfaluiak, Bogdaniak, Buda Kesziek es Örsiek Nagsagtoknak mint kegielmes vrainknak alazatosan zolgalnak.

Nagyalakú levél, melynek harmadik oldalán három elmosódott pecsétlenyomat látható, a lenyomatok felett pedig a következők olvashatók: Hog mi kiral ö felsege szabadosi voltunk ez peczetek bizonsagot teznek vala.

(Eredetije az Országos Levéltárban »Neoregistrata acta fasc. 268. nr. 3.« jelzet alatt.)

Az óbudaiak kívánságait Bekir budai bég a következő levéllel támogatta :
Tekentetes, Nagsagos Feő Ur, minden hozam illendeo dolgiokban jo somedsagý barattsagomat ayanlom Nagsagodnak, az jo Istenteol kevanok jo serenchet, egesseget meghadatny Nagsagodnak. Touaba Nagsagos Ur barattom ez dologh feleol kelletek Nagsagodat leuelem által meghal(al)nom, hogy az O'Budaý birák jeouenek hozank es adak eleonkben, hogy eok regtoel foguan az magiar rezreol az felseges kýralý samara valok legenek es az teruin serint mindeoreke uý Komaromba solgaltunk, azt mongyak segýnek, de mostan megh jo serint megh nem allapottunk az falunk, es mind ontalan suntelen az Nagsagos Vaczý kapetan leuelet ír nekýek es eoket az zolgalatra hýa, teolek louasokat ker. Az okaert en hozam jeouen igen panasolkodnak, hogy eok mind Komaromba, mind ide nekwnk s Vaczra ýs el nem alhattyak az sok zolgalatot, ez okert Nagsagodat ýs megh keretek segýnek ez dologh feleol. En ýs kerem Nagsagodat, hogy írýon Nagsagod az komaromý kapetanak, hogy mod nekwl ne ereoltese segýneket es írýon egh leuelet Nagsagod az jobagýok kezekben, hogy maradhasanak megh segýnek. Tarchýa megh Isten Nagsagodat jo serenczes egessegeben. Keolt Budan, de anno 1608. Nagsagodnak jo somsed barattya Bekyr bek Budan. Hátlapján : Nagsagos es bezwlletes Feo Vr Komaromý Feo kapetanak, nekem jo zomzed wýtez Vr barattomnak adassék ez leuel.
(Eredetije az Országos Levéltárban »Neoregestrata acta fasc. 268. nr. 3.« jelzet alatt.)

A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében.

1. A kereszténység védőbástyája.

A középkor utolsó századában, mint politikai és irodalmi aktualitás lép fel a török. Míg a politikában új hatalmi tényezőt jelent, amely az érdekcsoportok új alakulásával hamarosan megfertőzi Európa levegőjét és kimélyíti az ellentétet az egymással keresztényietlenül szembenálló keresztény hatalmak között, addig az irodalmat az új hatás megtermékenyíti. A török Konstantinápoly elfoglalása óta állandóan a köztudatban van és míg anyagot szolgáltat néhány krónika-történet egy-két soros beszámolójához, a költészetet új elemmel bővíti. Néhány provençal vers jelenti a török végleges bevonulását a köznyelvű irodalomba, mert a történeti munkák székszávú adataival szemben a török itt már valósággal betör az európai világképbe.¹⁾

A toulousei költői versenyeknek a XV. század második felében keletkezett koszorús poémái már azt igazolják, hogy a török mint új téma polgárjogot nyert a francia irodalomban. VII. Károlyt ünneplő költemény úgy aposztrofálja a királyt, hogy minden időközön át nagy dicséret illeti őt, ha a török lobogóját megszerzi és leveri a dühöngő fajzatot. Egy 1462-ből származó, XI. Lajos dicsőségét éneklő költemény pedig arra szólítja fel a királyt, hogy verje le a törököt és akkor őt minden királyok felett a legderekabbnak fogják nevezni. Néhány esztendő múlva a török már fogalomná absztrahálva, szimbolummá egyszerűsítve jelenik meg a »gran Turc«, majd néha az olasz eredetű Grand Seigneur jelzővel. Két költemény a meg személyesített kereszténységet két oldaláról mutatja be. Az egyikben a török, mint félelmes ellenség lép elénk, akit a költő nem néz le, mint hitetlent, hanem erejét elismeri és ezért adja neki a gran Turc nevet. A másik ezzel ellentétben a II. Pál pápa által létrehozott szerződést üdvözli. Az 1470-ben az olasz fejedelmekkel kötött szerződés értelmében ugyanis a szerződő felek megfogadták, hogy lemondanak az állandó viszályról és szövetkeznek a török ellen. Így a török e diadalmas hangú költeményben mint aljas ellenség szerepel, amelyet a keresztések hada hamarosan lever és neve ennek megfelelően csak Turc.

A »grand Turc« elnevezést, amellyel később a szultánt illetik, a francia elfogulatlanság példájának tarthatjuk, szembeállítva a német közvéleménnyel, amely tartózkodott attól, hogy a törököt az udvar tarka színeiben ábrázolja.²⁾ De jellemző ez a kifejezés a renaissance formakultuszára is, amely annyira a francia gondolatkörből fakad.

Magyarországnak a francia irodalomba való bevonulása a török kérdésen keresztül történik. A török ellen folytatott háborúk adják meg az egyéni jelleget Magyarországnak. Mert a középkori francia irodalomban

szereplő Magyarországnak még nincs egyénisége. Szerepe és szerepeltetése mindvégig konvencionális az egész középkoron át. Néha a szaracénokkal látjuk egy táborban a magyarságot a kereszt ellen, máskor pedig már keresztény, de csupán egy a sok keresztény ország között, amely egyéni vonásokkal nem rendelkezik. Így Magyarországot a középkor francia irodalma csupán mint távoli, néhol pogány, néhol keresztény, de mindenképpen mint exotikus országot ismeri. Szerepeltetése a legtöbb esetben mint retorikai fogás nyer létjogosultságot: a *chanson de geste*-ek tipikus dezindividualizáló és listaszerű felsorolásaiban foglal helyet sok más idegen ország között.³⁾

A magyarság egyéni jeggyel való felruházása történelmi hivatásának felismerésével kapcsolatos. A Konstantinápoly elfoglalását követő általános török félelem egy sereg »Tractatus de Turcis«-nak adott életet. E könyvek a török eredetét, szokásait és életmódját ismertetik, de annak hihetetlenül növekvő hatalma következtében beállott rettegés folytán akad közöttük több olyan is, amely jóslásokba bocsátkozik. És a középkor alkonyán adják azt a magyarázatot, hogy Methodiusnak a pogányságra vonatkozó jóslatait átviszik a törökre, sőt néhány magyarázó szerint a törököt a magyar király fogja levérni.⁴⁾

»Bude en Hongrie, en laquelle est le siege Royal, et un tresfort avant-mur pour la Chrestienté contre les Turcz.« E szép kifejezést a francia irodalomban először Jean Lemaire de Belges mondja ki.⁵⁾ És ha igaz az, hogy a kimondás ad valóságot a dolognak, akkor a középkori franciák által elképzelt Magyarország a költő művében foszlik köddé. Lemaire de Belges az, aki egyéni jellel látja el Magyarországot és az országnak, elsősorban pedig fővárosának, Budának különleges szerepet juttat. Magyarország tehát Lemaire művében kapja meg az elégtételt, itt lesz véglegesen keresztény, hogy később mint realitás belekapcsolódhassék Európa színképébe.

Buda a kereszténység védőbástyája. E szép jelző tartalmi jelentőségének vizsgálatánál tudnunk kell, hogy a magyarság nyugati fogalmazásban ismert eredetmondája oly jellegű, mint a többi európai nemzeté.⁶⁾ A magyarság missziós hite azonban teljesen elüt más nemzetekétől. A franciáknak az isteni kiválasztottságba vetett hite, a szlávok messiási gondolata a megváltás hódító jellegét viseli magán. A kereszténység védőbástyáját alkotó magyarság gondolata ezzel szemben Európa ügyének szolgálatában áll. A magyarság szent hivatását kifejező jelzőjét nem maga alkotta létezésének igazolására, hanem a többi nemzettel ellentétben, a nyugattól kapta történelmi öntudatának címét. A magyar nemzet küldetése tehát nem viseli magán transzcendens hivatás bélyegét, hanem csak arra tart igényt, amire őt földi elhivatottságában az európai közvélemény feljogosította.

A védőbástya eszme, mint a magyarság küldetésének foglalata magyar nyelven a Zrinyiászban ölt végleges formát. Igaz, hogy az eposz tragikus cselekményében inkább a végzetszerűség keserű kényszerűségének, mint a hivatástudat fölemelő eszmei jelentőségének tolmácsolója oly nemzet számára, amely történetének legjelentősebb sorsváltó eseménye idején sem ébredt létének és hivatásának világos tudatára, mert szemléletét a

vérségi kötelék, a pártszenvedély, legfőképpen pedig történelmi helyzete homályosította el. A hivatástudat más nemzeteknél már az ősi mítoszban rejlik és így talán igaz az a megállapítás, hogy a nemzeti hivatásra való egységes ráeszmélés nálunk azért nem fejlődhetett ki, mert a magyarságnak nincs mítosza, amelyből a nemzeti küldetés eszméje sugározna elő és amely még a széthullás idején is mint virtuális nemzeti öntudat fogná össze a nemzettest minden egyes tagját. És a védőbástya gondolat sem volt alkalmas arra, hogy nemzeti mítosz alapja legyen. Egyrészt azért, mert hiányzik belőle az erőt fakasztó elem, másrészt kifejlődése leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Hiszen a pártszellem az eszme egyetemessé válását itt is megakadályozta és a magyar heroizmusban rejlő mitikus vonásokat a politikai szenvedélyek megítélésének körébe vonta. De viszont a védőbástya eszme kifejezi a magyar harcoknak egészen sajátos alaphangját, amely szerint a magyar nem a hatalomért, nem vetélkedésért vagy kedvtelésből harcolt, hanem önmagáért és fennmaradásáért és nem egyszer idegenek által megfogalmazott célokért.

Ami a védőbástya kép mélységét illeti, nyilvánvaló, hogy a visszhang, amelyet a török ellen folytatott csaták láncolata a francia irodalomban kelt, jóval tompább a németek törökfélelménél. A nagy távolság, amely a franciákat a töröktől elválasztotta, és a Habsburg-ellenes törökbarátság halványabbá tették a színeket. A franciák nem igazodnak írásaikban kimondottan a magyar eseményekhez. Nem követik nyomon a török hódítás újabb és újabb fázisait. A mohácsi csata például nem okoz a franciáknál különösebb rettegést.⁷⁾

Viszont Magyarország a francia irodalomban mindig az egész Európát és az egész kereszténységet védi, szemben a XVI. század németnyelvű irataival, amelyek csaknem kivétel nélkül saját nemzeti érdekeiket szövelgetik meg. »Der gantzen Christenhait gemeyr ond vorpaw, genant Vngerland«: a védőbástya gondolat a német nemzet legsajátabb ügye lett.⁸⁾ Bármennyire is méltányolják a németek a magyarság hősi küzdelmeit és bármennyire is a »veste mawer« és »stellener hammer« nevekkel illetik, a mawer mögött ott áll az »an den orthe der deutschen nation« a hammer mögött pedig a »deutschen landen«.⁹⁾ Erre a felfogásra mutat rá G. du Bellay a regensburgi diétán (1532.) tartott nagyhatású beszédében, amikor arról beszél, hogy a török háború a némettség ügye, tehát segítsék meg a németek saját védőbástyájukat.

A némettség metaforáival szemben a francia újságlapok az olasz eredetű kliséket alkalmazzák és így a »tota Christianitas« meg a »tutto il resto dei christiani« ugyancsak mint »toute la Chrestienté« és »ce qui reste de la Chrestienté« kerül fordításban a francia nyelvbe. Vagyis a franciák és olaszok európai pátosza általánosabb, humanistább, a németségé egyénibb, érdekekhez kötött és kisebb körben mozgó. Viszont a kereszténység védőbástyájáról nyilatkozva a német a melegebb és liraibb, szemben a francia merevebb és hidegebb keresztényeivel.¹⁰⁾

Magyarország mint téma először megfelelő terminológiát, nyelvet és stílust igényel, melyet az aktualitásokkal foglalkozó irodalom meg is teremt. A védőbástya a főterminus, vele szemben foglal helyet a nagy ellenség, a török. A »grand Turc« és a »grand Seigneur« epitheton különben

egyaránt olasz eredetű. Az utóbbi elnevezés azonban inkább a XVII. század irodalmában fordul elő. Ezzel az udvari ízű címmel szemben a franciák a török szultánnak udvariatlan, becsmérő elnevezését is sűrűn használják. (»Chien insaciable«, »un monstre«, »de sang insaciable«¹¹) De ez a szitkozódásszerű, lealacsonyító jelző, mely egyébként szintén olasz eredetű, (»perfidio cane Turcho«¹²) csak az alacsonyabbrendű irodalomban lesz általános. Ezzel ellentétben a németiség töröktárgyú irodalma nem tud teret nyitni a gyűlölt ellenség humanista-gáláns képzetének és magasabbrendű irodalmában is a gyűlölet jelzőit szólaltatja meg. (Bluthund.)¹³

Több részvétlen hangú irat között mint vészharang kondul meg II. Lajos segélykiáltása. A Budáról keltezett 1521-i dátumot viselő levélben a magyar király arra kéri a pápát, hogy békítse ki a keresztény uralkodókat, nehogy ezek viszályai miatt nyomja el a török a magyarságot.¹⁴

A pápaság Magyarország védelmének kiépítésében a keresztény szolidaritás legöntudatosabb átérzésével fáradozott a XVI. században is. Francia- és Németország mellett Itália földjén is él a XVI. században Magyarországnak mint Európa védőpajzsának fogalma. Megtaláljuk ezt elsősorban a pápai iratokban, amelyekben hazánk állandó jelzője: »Invictus pugil et propugnaculum vel antemurale Europae et totius Christianitatis validum propugnaculum« és más hasonlók; e fontos szerepe miatt nem szabad Magyarországot a világi fejedelmek egyenetlenkedései miatt sorsára hagyni. De megtaláljuk ezt a velenceieknél is, akik maguk ugyan óvakodnak fegyvert fogni a török ellen, de annál nagyobb lelkesedéssel ismerik el Magyarország szerepét a kereszténység védelmében. A velencei követek: Contarini, Aberi, Cavalli jelentéseikben Magyarország »Bastione della Christianita, antemurale e balovardo di tutto il resto dei christiani«, amely tulajdonképpen a németek és franciák által hangoztatott jelzők variánsa.

A pápaságnak Magyarország és Buda megmentésére irányuló politikáját erősen akadályozta az osztrák ház és a francia királyok küzdelme, amelyben a pápák gyakran a franciák pártján állottak. Ilyenkor közvetlen pénzbeli segílyt természetesen nem adtak és a nunciusaik által tolmácsolt jótanácsokra szorítkoztak, amiket azonban V. Károly és I. Ferdinánd vissza szoktak utasítani. Nagy veszélyek idején azonban a pápaság nagy pénzbeli segítséggel és seregek kiállításával is sietett a kereszténység védőbástyájának segítségére. Így Budavár 1541. évi elvesztésének hatása alatt Savello és Vitello pápai csapatvezérek vezetésével 2500 gyalogos jött Magyarországra, akiknek kiállítása a pápai kamarának 77.000 aranyába került. A következő évben újabb csapat jön Savello vezetésével. Közvetett segílyt is adtak a pápák, amikor a török elleni háborúk költségére átengedték az egyes fejedelmeknek az annátákat, papi tizedeket és néha még az egyházi vagyon egy részét is. Alkalmi pénzsegélyekkel járulnak a török védelemhez a spanyol király és a különféle olasz fejedelmek, köztük a toscanai Mediciek, a modenai és ferrarai hercegek. A nagy távolság és a közös érdekek hiánya miatt azonban e hatalmak a magyarországi helyzet alakulására nem lehettek hatással.¹⁵

A csatavesztés nyomán támadt pánikszerű ijedelem, amely a mohácsi csatáról szóló német jelentéseknek legjellemzőbb vonása, a francia jelen-

tésekben teljesen hiányzik. A katasztrófa évében mindössze két, eddig ismert ujság ismertette a történeteket, de a következő esztendőekben a koronázási szertartások már jobban érdeklik a francia közvéleményt, mint az előrenyomuló török. Ami az ujságlapok tárgyát illeti, a francia beszámolók is minden fontosabb ütközetről megemlékeznek.

A német irodalmi közvélemény hazánk történetének eseményeivel a XIV. század óta foglalkozik. Ez az érdeklődés azonban szintén nem tárgyilagossá válik. Amikor a XIV. század végén a német népénekekben a magyarság története fölmerül, a megemlékezés hangja gyűlölködő és ezt a hangulatot a magyar király udvarában megfordult vándorköltők magasztaló énekei sem ellensúlyozzák, hiszen ezeknél a magasztalás mértéke mindig a jutalom nagyságától függött és így kevés közülük volt a valóságos közvéleményhez.¹⁶⁾

Pedig a külföldi irodalmában a magyarság megismertetése már a könyvnyomtatás feltalálásának korszakával megkezdődik. Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius pápa)¹⁷⁾ 1474-től megjelent történeti munkáiban és leveleiben a Hunyadiak koráról tárgyilagossá válik hangja. Capistrano Szent János életrajzaiból az olasz közvélemény ismerte meg I. Ulászló király török elleni küzdelmeit.¹⁸⁾ Petrus Niger domonkos szerzetesnek,¹⁹⁾ Antonius firenzei érseknek²⁰⁾ és Angelus Politianusnak²¹⁾ Mátyás királyról, a királyi palotáról, egyeteméről és könyvtáráról szóló magasztalásai, a magyar szentek legendagyűjteményei,²²⁾ Thuróczi krónikája²³⁾ pedig alkalmasak voltak arra, hogy európaszerte megismertessék azt a népet, amelynek a következő évszázadokban oly fontos szerep jutott a kereszténység és európaiság védelmében. Ez a tudós irodalom azonban szélesebb körben nem talált visszhangra.

A magyarság sorsa iránti jóakarató érdeklődés és részvét hangja csak akkor érvényesül, amikor a török előrenyomulás híre vészkiáltásként járja be Európát és különösen a német birodalmat. Az események további fejlődését azonban, noha visszafojtott lélekzettel, de általában tétlen várakozásban leste az egész nyugati Európa.

A magyarországi eseményekről leginkább a történeti népénekek és az ujságlapok közleményei találtak hitelt a Nyugat közvéleménye előtt. Ezek nem egyszer különböző kiadásokban változó szövegekkel a fantáziára hatni kívánó fa- és rézmetszetű képekkel jelennek meg. E két műfaj a XVI. és XVII. század közvéleményének legőszintébb és legközvetlenebb kifejezője. Szervesen összefüggnek, egymásból fejlődtek. A népénekek az ujságlapok gyökerei, ősfarmái, később az ujságlapok anyagából kapnak új tárgyakat és terjesztésük is egyformán történik. Az ujságlapok tulajdonképpen prózában feloldott, szélesebb körben való terjesztésre szánt népénekek. A különbség köztük leginkább a tárgyilagosság, vagy inkább a tárgyilagosság hiányának mértékében van. A népénekes állást foglal az eseményekkel szemben, dicsér vagy gáncsol, amint ezt pártállása és legtöbbször anyagi érdeke is megkívánja. Az ujságlap szerzőinek szubjektivitása inkább abban áll, hogy a leírt eseményekbe minél több újszerűséget igyekszik belevinni, de magának az eseménynek és szereplőinek megítélésében többnyire vagy tárgyilagossá marad, vagy pedig a közhangulat tolmácsa. Az ujságlap szerzője sokkal több konkrétumot vesz fel tudósításába, mint a népénekes, aki egyéni hangulatának kódéba burkolja

az eseményeket. Ha az ujságlapok formáját közelebbről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok a nyilvánosság számára közzétett levelek, melyeket egy szerződésben kötelezett tudósító különféle címzettekhez, könyvnyomtatókhöz intézett.

A XVI. század magyar vonatkozású népekeinek hangulata általában véve ellenséges. Diadalaink nem keltettek a német népben örömet, vereségeink nem bánatot, hősiességünk nem talált csodálatra, mert nemzetünk főképviselője marad a keleti barbárságnak, gyávaságával, kétszínűségével és főként kegyetlenkedésével. Csak, amikor Budavár elestével Nyugateurópa utolsó védőbástyája dőlt romba, akkor nyilatkozott meg a német nép szívében, nem ugyan nemzetünk szeretetéből, hanem a kereszténységben való közösség érzetéből fakadt részvétnek első fellobbanása. Innen kezdve tele vannak a népekek és az ujságlapok keresztény hőseink, de nem a magyarság dicsőítésével és csodálatával.²⁴⁾

A mohácsi vést megelőző években elmondják az énekek azt a sok szenvedést, amelyet hazánknak a török terjeszkedés okozott. Figyelmeztetik a keresztény hatalmakat, hogyha a »Der ganzen Christenhait gemeyr vnd vorpaw, genant Vngerland« elvész, nyitva áll a pogánynak az út Ausztriába, Bajorországba egész a Rajnáig. Kapisztrán példájára hivatkozva fegyverbe szólítják a német birodalmat. Az ő idejében egész másképp védelmezték meg a keresztények Belgrádot, mint most, mikor mindenki csak a maga hasznát nézi és csak saját érdekeinek kel védelmére. A mohácsi csatáról szóló öt egykorú történeti népekek és hét ujságlap, »Neue Zeytung«, amelyek 33 kiadásban és sok más utánnomatban forogtak közkézen egész Németországban, leginkább azokat a vérlázító kegyetlenkedéseket írják le, melyeket a törökök Magyarországon elkövettek és annak a megrémült hangulatnak adnak kifejezést, amelyet a mohácsi vész és még inkább Budavár eleste a Nyugaton keltett. Szánalmas most szegény Magyarország helyzete, így sóhajt fel az egyik landsknecht tudósító, de azért a magyarokat is gyalázza, akik együtt rabolnak a törökkel. A török hadjárat titkos előidézői magyarországi és ausztriai hírek szerint a pápa és Olaszország, de a csatavesztés közvetlen oka a magyarok ügyetlensége és megbízhatatlansága. Csak ritka az a hang, amelyet az »Ein klaglied von den grausamen wütrischen und tyranischen handlungen, so der Türk in Ungern und einemung der stat Ofen und Pest geübt...«, Bleyer Jakab által²⁵⁾ Jorg Dappachnak tulajdonított énekekben találunk. Az ének a magyarok iránt barátságos hangon ír és Magyarország romlásának felelősségét nem a magyaroknak, hanem a nyugati keresztényeknek tulajdonítja, akik tétlenül nézték a török veszedelem rohamos közeledését. Budát a világ legszebb városai közé sorolja. Szívhez szólóan írja le a város lakosságának szenvedését. Más költemények tisztán lírai, epikai tartalom nélküli lelkes felhívásokat tartalmaznak a német néphez és a római császárhoz, hogy ébredjenek és ne resteljék vagyonukat és vérüket hitükért földozni.

Buda 1541-ik évi elfoglalásával és felszabadításának kísérleteivel számtalan német ujság és népekek foglalkozik. Adataik főként a csaták külső körülményeire és a győztes török sereg kegyetlen pusztításaira vonatkoznak. Megemlíttük, hogy Hans Sachs-nak három költeménye közül

kettő Roggendorf vereségével és Budának 1541-ik évi elfoglalásával, a harmadik pedig a birodalmi hadak futásával ismerteti meg olvasóit, amikor Joachim brandenburgi választó vezérlete alatt hiába kísérelték meg a magyar főváros visszafoglalását.²⁶⁾

Az egykorú írók nem elégesznek meg az egyébként is erősen egyéni színben látott valóság rajzával, hanem szívesen megtoldják előadásukat fantáziaszülte hajmeresztő borzalmakkal. Egyes ujságlapokban azt olvassuk, hogy a törökök Budát elfoglalva, a német lakosokat nem bántották, de a magyarokat hét éven felül mind lemészárolták; más ujságok pedig előadásukat képekkel szemléltetve elmondják, hogy a török a gyermekeknek sem kegyelmezett meg. A hagyományos magyargyűlölettől telített naív, népies történeteszemlélet a töröktárgyú röplapokban lassankint a középkorból továbbélő transzcendens történeti felfogásnak ad helyet. Ez a felfogás az egész keresztény világot a maga látókörébe vonta. A protestánsok ugyan a katolikusokat okolták az ország romlásáért és megfordítva, de abban egyetértettek, hogy a török veszedelem oka az Istentől való elfordulás. Ez a vallásos felfogás az alapja a mindinkább megnyilvánuló részvétnek és rokonszenvnek, amellyel Nyugat népei a magyarság küzdelmeit kísérték.

Miként a magyar történetírás különböző korokban más-más gondolatokat és érzelmeket fűzött nemzetünk gyásznapijához, úgy a német közvélemény is koronként más-más szempontból vizsgálta a német birodalom sorsára nézve is nagyjelentőségű magyar eseményeket. Az első tudósításokban a magyargyűlölet hangja még elnyomja a keresztény világegyházi harcoló nemzet iránti részvétet, de már a XVII. századi német írók a megbecsülés és csodálat hangján írnak a magyarság hősi küzdelmeiről, míg végül a német és osztrák romantika teljes elégtételt ad a Nyugat kultúráját századokon át hősieken védelmező nemzetnek.²⁷⁾

* * *

A magyar-török háborúkkal kapcsolatos történeti munkák nem alkotnak egységes összefüggő sorozatot, hanem valamennyi alkalomszerű ötletnek terméke. Nélkülözvén az egységes nézőpontot, csak kuriózumokat adnak és ezért történelmi állásfoglalásra nem lehet belőlük következtetni. Itt-ott azonban akad egy-egy részlet, amely szerzőjének nemzetiségét és műveltségét is elárulja.

A francia történeti irodalom nagyrésze a magyarországi és budai vonatkozások szempontjából olasz forrás után halad. A mohácsi csata utáni Szolimán-epizódok, Lajos és Mária arcképének bemutatása, a Herkulest, Apollót és Dianát ábrázoló három bronzszobor elhurcolása Ascanio Centorio²⁸⁾ és Paolo Jovio²⁹⁾ munkáiból kerül át a francia irodalomba. Viszont a többi elem, amelyből a magyar-töröktárgyú irodalom összeáll, nem torkollik közös mederbe és általában a Magyarország iránti irodalmi érdeklődésnek legfőbb mozgatója az aktualitás varázsa. Az említett olasz eredetű munkákon kívül budai vonatkozásai miatt megemlíthjük Guillaume Paradin »Histoire de nostre temps« (1550.) c. munkáját, amely Budáról az 1526. és 1529. évek eseményeivel kapcsolatban emlékezik meg. Már Gilles Corrozet³⁰⁾ 1553-ban megjelent munkája Ritiusból veszi át a magyar

királyokról szóló tízlapnyi szövegét. Guillaume du Bellay már említett szereplése a regensburgi birodalmi gyűlésen Szapolyai János érdekében történt. Szerinte János király segítséget kért Ferdinándtól, hogy elkerülje a veszélyt, amely fenyegeti Pannoniát, a kereszténységnek ily védőbástyáját, de Ferdinánd nem volt hajlandó a magyar király követeit meghallgatni. S mivel János király nem talált baráttra a keresztényben, az isteni gondviselés megszerezte neki a Hitetlen barátságát. Bellay a békét mindenek fölé helyezi és szent meggyőződéssel mondja, hogy az ellenséget összecsapás nélkül is el lehet hárítani. Jellemző kifejezése ez a francia hangulatnak, amely egyrészt az elfogult törökgyűlölet, másrészt pedig a törökkel való nyugodt foglalkozás hangjai között valami kiegyezettető nyugalmi állapotot keres.³¹⁾

A francia missziós hit magyar-német köntösben jelenik meg Zsámboki (Sambucus) János Emblémáinak II. Miksához intézett ajánlásában. Az Embléma kötet Jacques Grevin fordításában jelent meg a francia könyvpiacon és oly fordulatokat tartalmaz, amelyeket Sambucus bizonyára a francia humanistáktól tanult el: *Le Hongre te demande et t'a esleu pour Roy, Afin qu'a ton secours l'ennemy de foy, Dont il a tant receu de dommage et de perte, Soit chassé vistement de sa terre deserte...*³²⁾

A század vége felé mind sűrűbben hangzik fel a buzdítás a törökkel való harci érintkezés fölvetelére. Jean de la Taille már egyenesen Magyarországra küldi a királyt, de az ő tirádája csak vetülete azoknak a hangoknak, amelyek a renaissance utolsó éveiben szólalnak meg a magyarországi harctérre való felszólítás jegyében. Mindezek a munkák azonban nem adnak öncélú magyar-török történetet. Valamennyi részint tanítási célzattal, részint pedig tudós anekdótaként ad elő egy-egy kiszakított darabot a török ellen folytatott harcok történetéből. Ezek után írja meg Martin Fumée 1594-ben *«Histoire des troubles de Hongrie»* (1581.) c. nagy munkáját, melyet már a megjelenése utáni években lefordítanak angolra és németre is. Fumée Magyarország történetét 1526-tól 1576-ig tárgyalja. Szerinte, amikor a török Európa felé közeledett, nem volt a világon nép, amely annyira gögös, tétlen és bátorsága vesztett lett volna, mint a magyar. Isten mindezért úgy büntette a magyar népet, hogy fiatal királyt adott neki, akit csakhamar magához szólított és így a leverte Magyarország a trónkövetelők martaléka lett. Fumée munkájának forrásai: Brodarics, akitől a mohácsi csatáról szóló beszámolót vette át, továbbá az erdélyi történeti vonatkozásokban Centorio, de akadnak részletek, amelyek forrásai nem ismerősek. Centorio történetébe beleilleszti a II. Lajos király budai palotája előtt megjelenő fantom anekdótáját. E Győry János³³⁾ által ismeretlen eredetűnek minősített anekdótáról megjegyezzük, hogy ezzel az irodalomban még a *«Duae centuriae singularium observationum...»* c. 1685-ben megjelent török-magyar vonatkozású 200 anekdótát közlő német nyelvű munkában is találkozunk.

A *«Türkenfurcht»* Németországban a franciáknál sokkal kiterjedtebb és részleteiben is gazdagabb irodalmat teremtett. Ami a franciáknál távoli, a németeknél közeli szemlélet tárgya volt és így érthető, hogy a félelem tárgyára való ráeszmélés irodalmi hatása is sokkal intenzívebb. A német irodalom töröktárgyú termékeinek különleges csoportját alkotják azok a

munkák, amelyek az ősi ellenség elleni szövetkezés szükségességét és lehetőségeit tárgyalják. A pápa, Franciaország, Spanyolország és Velence követeinek 1500. július 14-én Budán megkötött szövetkezése a »Die ordenung zu Ofen...« 1501-ben megjelent műben van megörökítve.³⁴⁾ Ennek a szövetségnek visszhangja Niclas Wolgemut »Ein ermanung aller fürsten« c. 1500-ban megjelent költeménye.³⁵⁾ A szerencsétlen Dózsa-lázadásba fulladt 1514. évi kereszteshadjárat az »Ein gross Wunderzaichen« c., öt kiadásban is megjelent nyomtatványban,³⁶⁾ valamint Taurinus (Stieröxl) Stauromachiájában³⁷⁾ van megörökítve, ugyanezt az eseményt tárgyalja Janus Vitalis is »De Vngarorum Cruciata«-jában.³⁸⁾

VI. Hadrián pápa, aki a XVI. században a legerélyesebben lépett fel a török ellen, egy 1522-ben megjelent nyomtatványban³⁹⁾ közölt bullájában hirdeti ki az egyházakra és beneficiumokra kivetett török adót. E nyomtatvány ugyan Rómában jelent meg, de a Németbirodalom területén keltett legnagyobb visszhangot. Konrád würzburgi püspök 1542-ben »Aus-schreiben der gemeinen Anlag« kezdetű nyomtatványban⁴⁰⁾ hirdeti ki a török adót, amire azért van szükség, mert a szultán »Schlosz u. Stat Ofen, welche biszher der Teutschen Nation vormaur gegen ime dem Türcken gewest, eingenommen, dieselben sampt der Stat Pestht, werlich besetzt, u. alles geschütz so er dahyn bracht, da gefunden, u. sunst gewonnen, daselbst zu Ofen in gutter gereytschafft gelassen.« Ebből biztosra vehető, hogy legközelebb visszatér Magyarország elfoglalására, ami ellen a védekezésre mindenkinek kötelessége áldozni. Az 1542-ben Torgauban kiadott szász választófejedelmi rendelet⁴¹⁾ szintén egyik jele annak az általános rémületnek, amely Buda elvesztése miatt a németeket eltöltötte. Az imádkozáson és vezeklésen kívül elrendeli a török harangszót is: »Jnn allen Pfarckirchen, vmb zwelff vhr zo Mittag, mit einer Glocken, dem Volk zeichen geben lassen.« I. Ferdinánd az 1542-i speyeri birodalmi gyűlésen a török segílyt és adót elsősorban azért kéri, mert a török »den Küniglichen Stül, Schloss vnd Stat Ofen, welcher ain vor Maur gegen Teütscher Nation gewesen Eingenommen, denselben sampt Pescht notturfftigklich besetzt, und alles Gschütz und Munition, so Er mit im daselbe hin gebracht, und von unserm Kriegsvolk erobert, sampt dem so vor in Ofen gewesen, in aller berait-schafft daselbe zu Ofen gelassen.«

Az 1526-i speyeri birodalmi gyűlésen megjelent magyar kiküldött jelenti, hogy a török Péterváradot más várakkal együtt elfoglalta.⁴²⁾ Nincs már más erősség, amely Budáig és a német nemzetig a törököt feltartóztassa. Íme a sorsközösség hangja magyar ember szájába adva! Joannes Faber 1528-ban megjelent művében⁴³⁾ VIII. Henrik előtt vázolja a török előrenyomulást. Faber az angol királytól mint a »Sacro sanctae orthodoxae fidei defensor«-tól várja, hogy megsegíti a kereszténységet. Frangepán kalocsai érseknek a német császárhoz és a választófejedelmekhez a regensburgi birodalmi gyűlésen intézett beszéde⁴⁴⁾ főként Budáról szól és azt fejtegeti, hogy mióta Belgrád és a Szerémség elveszett, nyitva áll az út a török előtt. Antonius Florebellus Buda elfoglalása évében értesíti a német közvéleményt Buda vesztéről⁴⁵⁾, amellyel az egész déli Pannónia török kézbe került. A török elleni háborúra való szövetkezésnek emléke a XVI. század végén Brussius 1595. évi felhívása,⁴⁶⁾ amelyben inti a fejedelmeket, hogy a hadi-

adók ellenére és az egymás iránti ellenséges indulatra való tekintet nélkül szövetkezzenek a török ellen. De a vallási és politikai téren egyaránt meghasonlott Európa egyelőre még nem ébredt annak tudatára, hogy a török veszély csak a kereszténységben való szolidaritás, a vallási, nemzeti és dinasztikus ellentétek kiküszöbölése által szüntethető meg.

Tipikus német irodalmi jelenség az úgynevezett »Turcken puechlein.«⁴⁷⁾ Ennek a töröktárgyú műnek első lapja az 1522-ben megjelent hasonló című nyomtatvány, amely azonban még nem annyira a törökről, hanem Magyarországról szól. A szerző a törökkel mondatja el, hogy nem tart többé a magyar királytól, akinek budai udvartartása oly szegény, hogy még udvari cselédeit sem tudja fizetni. Hadat nem viselhet, mert a hadsereg eltartására nincs pénze, hadvezére sincs többé olyan, mint Hunyadi János volt. »Das der Türck ein erbfeind aller Christen«, vagyis az ősi ellenség fogalma a mohácsi vész után válik általánossá. Az 1542-ben ily címmel megjelent munka⁴⁸⁾ jórészt Buda közelmúlt példáival igazolja a török hit-szegését. Azon művek sorában, amelyek speciálisan a török kérdést tárgyalták, szerepel Wolfgang Drexlernek 1550-ben megjelent munkája.⁴⁹⁾ Ennél azonban részletesebb és nagyobb hatású Sigismund Herberstain bárónak több kiadásban megjelent kommentárja,⁵⁰⁾ amelynek első kiadása 1551-ből való. Még a XVII. században is sokat idézett munka Herberstain »Moscovitische Chronica«-ja⁵¹⁾ és különösen Lazaro Soranzo »L'Ottomane«-ja,⁵²⁾ amely 1598-ban Ferrarában jelent meg és a török birodalom tényleges állapotairól, valamint a Magyarországon 1597-ig dúló török háborúkról nyújt beszámolót.

Az elsősorban töröktárgyú munkák mellett feltűnnek az általános jellegű geografiák, világkrónikák és Hungaricák is. A XVI. században sokat használt mű Carolus Stephanusnak Dictionariuma,⁵³⁾ amely azután prototípusa lesz a Buda, Ofen címszók alatt a város régi neveiről, hideg és meleg forrásairól írt számtalan budai leírásnak. A krónikák sorában az első helyet foglalja el Sebastian Franck von Wörd először 1531-ben megjelent világkrónikája,⁵⁴⁾ amely meghosszabbítva és 1585-ig folytatva több kiadást ért meg. Budáról és annak 1526—1529-i elfoglalásáról külön fejezetben emlékezik meg és előadásába apróbb megfigyeléseket, valamint anekdotákat sző. Sebastian Münster híres Cosmographiájának⁵⁵⁾ első kiadása Baselban 1544-ben jelent meg. Magyar vonatkozású anyaga azonban jelentéktelen és a térképek mellett jórészt megelepszik helynév-magyarításokkal. A magyar történetnek főforrása azonban Bonfini.⁵⁶⁾ A »Rerum Ungaricarum decades« első német kiadása »Des Königreich im Ungarn Chronick« címmel 1545-ben jelent meg. Vadianus⁵⁷⁾ Budáról mint »Oppidorum memoratissimum«-ról emlékezik meg és nyilván Apianus és Bonfini hatása alatt a város római eredetére is kitér. A híressé vált budai fürdőknél leg-részletesebb leírása Georgius Wernherus »De admirandis Hungariae aquis Hypomnemation«⁵⁸⁾ c. 1551-ben megjelent és sokszor lenyomatott munkájában található. Wernher budai leírását a XVI. században Herberstain, Broniovius, Reichesdorf, Possevino és Bongarsius is átvették. Nagyjelentőségű Joannes Sleidanus-nak⁵⁹⁾ »De statu religionis et reipublicae« c. először 1555-ben megjelent munkája, amelynek szintén tömérdek kiadása volt. Adatait mind a hazai, mind pedig a német történészek felhasználták.

Mint a szerző előszavában mondja, munkája megírásában elsősorban a tárgyilagos igazság vezette. Meg kell még említünk Ranzanust, aki mint a nápolyi király követe három évet töltött Budán Mátyás király udvarában. Műve, az »*Epitomae rerum Ungaricarum*«⁶⁰⁾ Sambucus adalékával 1558-ban jelent meg.

2. A nyugati kalandorok vándorútja.

Jean Lemaire de Belges már Trója felé irányította a francia kereszteseket. A XVI. század folyamán a török elleni keresztes hadjáratról nem lehet szó, legfeljebb csak olvasásban megnyilvánuló passzív érdeklődésről, mely azonban a század végén tetté válik. E vállalkozáshoz a francia udvari élet megszilárdulása és a IV. Henrik által létrehozott béke volt szükséges. Idegen védőbástya illúziója csak addig kellett a franciáknak, amíg saját klasszikus életideáljuk kidolgozásán fáradoztak. Amíg saját belső fejlődésük a vallásháborúk által veszélyeztetve volt, addig irtóztak a tulajdonképeni háborútól és a határvédelmet idegen védőbástyára bízták. A renaissance utolsó éveiben azután egyszerre előtűnik az igazi, a támadó francia. A francia temperamentum támadó vonása szorososan összefügg kalandos hajlamaival. A századvégi Brantome ügyesen elemzi honfitársai kalandvágását. Szerinte semmi sem olyan vonzó és nem olyan édes, mint a zsákmány. Nem is az öncélú barangolás vonzza a franciákat kelet felé, hanem a kalandvágás és a zsákmány varázsa. Végcélja mindig hazája marad, a *douce France*, ahova mindig visszatér. A missziós gondolat a török felé lendül, mert annak az uralkodónak, aki az egész világot meg tudja hódítani, a török nagyon kis ellenség. Az újságlapok kompilátorai a mohamedánokra vonatkozó állítólagos jóslatokat, prognózisokat a francia királyra alkalmazták. Szerintük maga a török is azt hiszi, hogy a francia király fogja őt leverni. Szalézi szent Ferenc szintén ezt a hitet vallja és meg van győződve, hogy az utolsó csapást a francia király fogja mérni a törökre.

Ez a szellemi légkör küldi Magyarországra a zsákmányra éhes franciát. Jean de la Taille már a század derekán szemére vetette IX. Károlynak, hogy miért nem inkább Magyarországra megy, ahol a török ellen harcolhatna, hiszen ez lenne az igazi szent háború. Két időpontban különösen sok francia hagyta el hazáját. Az egyik az 1556. év. Ebben az évben egyesek Magyarországra mennek, mint például Henri de Guise, sőt maga Brantome is részt akart venni a török háborúban, de már Velencében értesült Szolimán haláláról s így lemondott tervéről. Magyar szempontból azonban a francia utazások második időpontja fontos, mert ezt már nemcsak egyes emberek ötletszerű felkerekedése jellemzi. A polgárháborúk lezajlása után jelszóvá lett Magyarországra menni a török ellen. Ez az idő a század legvége, a XVII. század eleje és a felszabadító hadjárat a törökök ellen. A franciáknak a magyarországi török hadjáratokban és Buda ostromainál való szereplése külön kutatást igényel.⁶¹⁾ Hasonlóképpen az olaszok, spanyolok, továbbá az északi népek Magyarországra való özönlésének kérdése sincs még megvilágítva. Hiszen még pontos névjegyzéke sincs összeállítva a Buda ostromainál szereplő idegeneknek és így csak hozzávetőleges feleletet tudunk adni arra a kérdésre, hogy mit kerestek Magyarországon a nyugati nemzetek fényes nevei.

A reformáció racionalisztikus állásfoglalásával jó időre visszavetette a megújult fantáziát, melynek korlátozottságát csak az ellenreformáció töri meg. Ekkor visszanyeri lendületét és a háború kegyetlen képeitől eldurvítva bekalandozza a fél világot. Ennek a szakadatlanul hullámozó képzeletnek két szilárd pontja van: a Kelet és Magyarország. Mind a kettőt magához formálja és elhalmozza a barokk csodálatos ornamentikájával. Különösen Magyarország felé fordul egyre fokozódó intenzitással. Ennek a fantáziának összetevőit alig ismerjük és benne Magyarországnak tükröződő képét a szét-szórt ötletszerű vonásokból alig lehet rekonstruálni.

A XVII. század íróinak nagy részénél óriási a távolság élet és irodalom között. Az írók szinte babonás következetességgel torlaszolják el a belső életükhöz vezető utat és igyekeznek elhalványítani minden nyomot, amely élményi háttérre utal. A költők formalisták, de ennek a formalizmusnak kevés köze van a forma problémájához. Csak a spanyol mintákból kialakult kalandos regények hőseit lendíti az élet közvetlenül az irodalomba. Az irodalmiság csak rájuk aggatott merev ruha, amelyet olykor ledobnak magukról s hirtelen előttünk állnak Murillo és Callot modelljei: zsebmetzők, csalók, koldusok, rozsdásvértetű katonák, akik képzelt kalandjaikról áradoznak. Züllött zsoldosok velasquezi méltóságot erőltetnek magukra és a török harcok fantasztikus képeivel mulattatják hallgatóikat.

Magyarországnak s vele a magyarságnak hol ellenszenvesen eltorzított, hol rokonszenvesen megrajzolt képe a magyar-török harcoktól megihletett népekeknek és ujságoknak hatása alatt marad, amely örökségképpen száll a XV.-ről a XVI. századra, míg végre mozaikszerűsége egyre teljesebbé lesz és a XVII. században színeiben és részleteiben meggazdagodva teljes kialakultságában jelenik meg előttünk. A magyarság az irodalmi köztudatban a rokon húnok örökébe lép s ha nem is akadnak gótjai, akiknek mondaalkotó képzelete Attilához hasonló hőssé fokozhatta volna hódító királyainak valamelyikét, sorsával mégis egyre nagyobb érdeklődést kelt maga iránt. A keletre irányuló és rendszerint Magyarországot is érintő utazások végnélküli sora egyre szélesebbé teszi azokat a vándorutakat, amelyeken a török harcokból hazatérő zsoldosok, kalandorok, utazók és írók visznek hírt hazájukba az eddig ismeretlen magyar föld csodáiról. Csodálatos dolgok és események egymásrahalmazása: ez Magyarország. A hős, akinek lába alól a valóság talaja kicsúszott, a magyar levegőben jut újra szilárd földre s egy-egy várostrom tüzeiben kell megtisztulnia, hogy erkölcsileg nem mindig kifogástalan multjára a feledés homályát vesse. A Duna és Tisza melléke sokszor szolgál eme ezer szállal bonyolódó események talajává. A XV.-től a XVI. századig a kalandorok pályája rendszeren Magyarországon éri el fordulópontját.⁶³⁾

Hans Schiltberger⁶³⁾ nyitja meg e sort, aki még torzítás nélkül regisztrál mindent és noha megnöveszti a jelentéktelenségeket, leírásain semmi irodalmiság nem vehető észre. Eseményekben gazdagabb Joh. Wild »Neue Reisbeschreibung«-ja,⁶⁴⁾ amely a Duna mentén a tradíció vándorútján visz kelet felé. Irodalmi olvasmányok s lelkiismeretfurdalás nélkül kiírt krónikák bonyolítják rendkívülivé ennek a német landsknechtnek életét, aki 19 éves korában kerül Magyarországra, hogy mint császári zsoldos

szálljon hadba Bocskai ellen. Változatos kalandok után »S. André« alatt táborozik, magyar fogságba esik; Budára, innen pedig az egri rabszolgasárra kerül. Hosszú sorban, gubbasztva és rongyosan állanak az áruba bocsátott keresztény rabok Eger piacán. Wildet Budára viszik, török gazdája jól bánik vele, török írásra és olvasásra kényszeríti és megengedi, hogy lefagyott lábára a budai fürdőben keressen enyhülést. Budán nyugalmas, néhány utcára szorított eseménytelen életének is megvannak a maga hétköznapi szenzációi. Tatárok hurcolnak a vásárra nyomorult foglyokat, török katonák vonulnak Érsekújvár alá s kíváncsi emberek gyűlnek a bevonuló belgrádi basa csodájára. Közömbösen, színek iránt érzéketlen szemmel vonultat el maga előtt minden benyomást, Buda szegényes leírását ékeli bele elbeszélésébe. Már színekben sokkal gazdagabbak Hans Jacob Amman utazási könyve,⁶⁵⁾ valamint a követtségi útleírások, amelyek közül Taffernernek Walter Leslie gróf konstantinápolyi követjárásáról írt útleírását⁶⁶⁾ és Wenner v. Crailsheim Reysebuch-ját⁶⁷⁾ említjük meg.

A kalandorok útleírásaiból, történeti könyvekből, anekdóta- és novellatárakból kerülnek elő azok a vonások, amelyek lassanként a magyar környezet állandó rekvizitumaivá válnak. Ez a környezet később is alig változik. A fokozódó érdeklődés ugyan kitágítja, történeti és földrajzi komplikációjaival gazdagabbá élénkíti a képet, de az alapformát változatlanul veszi át. Ezt a folyamatot az »Ungarischer Simplicissimus«,⁶⁸⁾ Happelius »Ungarischer Kriegerroman«-ja⁶⁹⁾ és »Taurus Exoticorum«-a⁷⁰⁾ zárja be. Ez utóbbinak párja az angol Ed. Brown útleírásában fedezhető fel.⁷¹⁾

A történeti eseményeket rendszerint csak történeti egymásutánban regisztráló XVI. századdal szemben a XVII. század határozott fejlődést mutat. Írói a magyar tárgyakra ugyan még mindig csak a kuriózumot látják, de helyel-közzel már kísérletet tesznek a bennük rejlő költői elemek értékesítésére és kiaknázására. Az átmenetet az 1622-ben költővé koszorúzott Jacob Vogl, a nürnbergi mesteriskola megkésett képviselője mutatja Ungarische Schlacht-jában, amely a Riade mellett vívott csata történetét dolgozza fel.⁷²⁾

A bécsi udvarnál az osztrák és lehetséges, hogy magyar nemességgel is történt érintkezése Siegmund von Birkenben, a gálans kor ünnepelt költőjében érdeklődést keltett Magyarország és a magyar tárgyak iránt. Az osztrák uralkodó családok ünneplő történeti műve (Spiegel der Ehren des... Kaiser- und Königlichen Erzhauses oesterreich... Nürnberg 1668.) át meg át van szöve magyar vonatkozásokkal és Magyarország történetének vázlatát adja Miksa haláláig. Az 1663—64-i török háborúnak képekkel, vázlatokkal és rajzokkal illusztrált leírása, amely »Der vermehrte Donau Strand...« címmel jelent meg, már önállóan és hangjában szárazabb. Kritika nélkül veszi át Zeiller és a Theatrum Europaeum adatait. Mégis ez a mű talál a Nyugat előtt leginkább méltánylásra. Német és olasz nyelven számtalan kiadása jelenik meg és adatai még a Buda visszafoglalása utáni időkben is általánosakká válnak. Birken és művénél sokkal jelentékenyebb a »Mausoleum Potentissimum ac Gloriosissimum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae ducum vindicatis e mortuali

pulvere reliquiis . . . » 1664-ben megjelent német és magyar nyelvű, majd többi kiadásában csak latin nyelven megjelent műve. A Mausoleum nemcsak magyar tárgyánál fogva, hanem elsősorban azért érdekelt, mert latin eredetijének szerzője a korához képest meglepő műveltségű, írónak is kiváló, szerencsétlen véget ért Nádasdy Ferenc. Az albumszerű divatos Mausoleum rövidesen utat talált a Magyarország iránt érdeklődők könyvei közé. Barokk pátosza mintegy időszzerű kiegészítője az 1664-i magyar-török irodalom nyomán támadt általános izgatottságnak és feszültségnek. A Mausoleumból indulnak vándorútra a magyar fejedelmek és királyok képei. Úgyes kiadók és élelmes kompilátorok, mint Happelius, velük teszik díszesebbé könyveiket és a XVII. század német olvasójának igénytelen képzelete rájuk aggat minden olyan vonást, mely a Magyarországra vonatkozó irodalomból lassanként a köztudatba szivárgott át. Végre a Mausoleum magyar multat felidéző és hazafias lelkesedéstől áthatott lapjai előkészítik a közvéleményt a török ellen indítandó nagy háborúra, melynek elkövetkezését a mű hirdeti s a közvéleményt a nagy leszámolásra készíti elő.⁷³⁾

Mielőtt e nagy háború megindulásával kapcsolatos irodalmi közvéleményre térnénk át, megemlékezünk a török korszakbeli, XVII. századi népénekekről és ujságlapokról is. Az a nagy félelem, amely a XVI. század második felében Nyugateurópát elborítja, a népénekekben és ujságlapokban nyer legszemléletesebb kifejezést. A török kolosszus terjeszkedésének fázisai, a török uralma alá került városok, várak és területek harcai ezekben a nyomtatványokban kapnak legelevenebb szintet s azt a meggyőződést keltik Nyugateurópában, hogy a török elnyeléssel fenyegeti a németiség metropolisát, Bécsét is. A nép Isten csapásának tartja a török veszedelmet, amelyet a haragvó Isten századok bűneiért küldött szigorú büntetésésképp. Az egyszerű nép és a polgárság imádkozik, zsoltárokat és Jeremiás siralmait énekli a veszedelem idejében, míg a vezetők terveket kovácsolnak a török hódítás és pusztítás elhárítására. A legkisebb természeti tüneményt is az Úr intelmének tekinti és felhasználja az alkalmat, hogy a közelben vagy a távolban történt napfogyatkozásokból és elemi csapásokból az Úr haragjának egy újabb figyelmeztető jelét magyarázza. Budával kapcsolatban a város megszállásának kísérleteit is megéneklék ezek a népénekek. Különösen erős visszhangra talál az 1598. évi ostrom, amelyről a »Warhafftige Neue Zeitung« mint Buda visszafoglalásáról emlékezik meg. Az ének azonban Óbuda elfoglalása után keletkezett s így a szerző a visszavonulásról még nem szerzett tudomást.

Anélkül, hogy e korszak népénekeinek és ujságlapjainak részletekben ismertetését nyujtanók, megállapítjuk, hogy valamennyin vallásos hangulat vonul végig. Alig van ének, amely ne szólna a keresztények bűneiről s arról a megállapításról, hogy bűneikért sujtja az Úr a keresztényeket a török veszedelemmel. A nagy veszély elhárításának egyetlen módja a bűnbánat. Alig találunk egy-egy éneket, amely imádkozás helyett fegyverre szólítaná a kereszténységet. Ez az általános jellemvonás azután annyira gyökeret vert, hogy az énekek beosztása és alaphangja szinte megegyezett egymással. Az első szakasz általában a kereszténységhez szól, majd néhány további szakasz az általános romlottságról emlékezik meg.

Azután következik az esemény előadása, végül a bűnbánatra felhívás, vagy ha győzelemről szólt az ének, akkor hálaadás.⁷⁴⁾

A XVII. század második felében már tekintélyes irodalma van annak a kérdésnek, hogy mikép verjék ki a törököt Európából. Ezek az elméleti, politikai és haditaktikai művek, valamint a kor divatos politikai jóslatai mély betekintést engednek a kor szellemébe, teljessé teszik a barokk eszmévilágának képét, egyszersmind magyarázatot adnak a felszabadító hadjáratok megindulásának politikai világára. Míg nálunk Zrinyi Miklós, a költő, horvát bán dorgálja honfitársait, de azért bízik a nemzet erényeiben, és a magyarság erősítésében, a zsoldos hadak eltávolításában és a nemzeti védősereg felállításában látja a török kiűzésének biztosítékát, addig a Nyugat ostromozza a nemzeti ellentéteket és a keresztes hadjárat európai megindításával akarja a törököt nemcsak Magyarországról, hanem egész Európából kiverni. De erre egyrészt megfelelő alkalomra, másrészt szervező erőre volt szükség. Az 1663. évi szentgotthárdi csatában Montecuccoli seregében már 4000 francia is harcol a török ellen. Mégis az 1683. évi török támadás idején a pápaság hatalmas akciója nélkül a Szent Liga nem jöhetett volna létre.

3. *Az Unio Christiana küzdőtere.*

Bécs 1683-ban történt felszabadítása a keresztény Nyugat megmentése volt. Miként végrehajtásában, úgy hatásaiban is nemcsak egy nemzet, hanem az egész keresztény Nyugat összefogásának eredménye. Ezt mutatják a katonai műveletek mellett a hadjárat diplomáciai és pénzügyi kísérelő jelenségei is, amelyeket XI. Ince pápa kezdeményezett és amelyek nélkül a hadjárat nem valósulhatott volna meg. Annak ellenére ugyanis, hogy a török az 1664-ben kötött vasvári béke rendelkezéseivel nem tartotta magát és Thökölyvel együtt a magyar királyság területére támadt, I. Lipót császár és miniszterei mindent megtektek a béke meghosszabbításáért. A császári békekövetek azonban semmit sem értek el, mert Kara Musztafa nagyvezír elérkezettnek látta az időt, hogy Lipót ellen forduljon. A fenyegető hadjárat küszöbén a bécsi miniszterek csak a birodalom nyugati épségének fenntartásán fáradoztak, a török támadásra azonban nem készültek fel. Csak a pápa határozta el magát a védelem megszervezésére.⁷⁵⁾ És ezzel a török elleni védelem és támadás kérdése egy tisztultabb, magasabb rendű légkörbe került, mint amivel a bécsi vagy általában az európai udvarok rendelkeztek. Ez időben jelenti Velence konstantinápolyi követe szenátusának, hogy a török előtt a pápa különös tiszteletben áll. Egyedül őt tartja alkalmasnak arra, hogy a keresztény fejedelmeket egyesítse a félhold ellen. A pápaság az egyetlen hatalom, amely a törököt aggodalommal tölti el. Az 1683. év és a következő esztendő eseményeinek alakulása megmutatta, hogy a török a pápaság erkölcsi és politikai erejét sokkal jobban ismerte, mint a nyugateurópai fejedelmek.

Nagy országokat, világrészeket megmozgató vállalkozásoknál az emberi tökéletlenség és elesettség minden alakjának felmerülése mellett a világmindenséget átható transzcendens és misztikus elem is feltűnik. A katonák egész Európából nemcsak azért tódultak a fővezér, Lotharingiai

Károly herceg zászlaja alá, hogy a török félhold uralmának véget vessenek, hogy Lipót uralmát nagyobbítsák, hanem azért is, hogy Krisztus földi országának határait kiterjessék. A bécsi állam- és haditanács tagjai, továbbá a hadjáratok vezetői közül nem egy nemcsak arra volt képtelen és méltatlan, hogy fontos szerepet töltsön be, de arra is, hogy a morális közösségnek tagja legyen. A Lipót udvarában uralkodó európaszerte ismert visszás állapotok nem nyújtottak biztosítékot arra, hogy Európa fejedelmei a bécsi rendszer vezetésére bízzák magukat. De amikor Magyarország felszabadításának ügyét a pápaság vette kezébe, még a nem-katolikus fejedelmek is a nyugati kereszténység háromszázados problémáját oly kézben látták, amelynek műve népeket összefoglaló, nemzetek felett áll. Ennek értékelése ma is szükséges mindazok részéről, akik a pápaság missziójának gyümölcsseit élvezik. Ne térjünk ki ez alkalommal azoknak a történeti adatoknak vázolására sem, amelyek a pápaságnak II. Szilveszter kora óta a mohamedánizmus elleni sorozatos akcióit igazolják. Hiszen ezek ma már szinte a köztudatba mentek át. A fölszabadító hadjáratok korának irodalmi állásfoglalásaiból is arra a meggyőződésre juthatunk, hogy a pápa kezdeményezése, diplomáciájának, misszionáriusainak és pénzáldozatainak nehézséget nem ismerő hatása alatt jöhetett csak létre a »Sacra lega«. A pápa magatartásának éber nyilvántartása, nyilatkozataival, elismerésével, vagy rosszalásával kapcsolatos élénk irodalmi visszhang még azoknak a német sajtótermékeknek elfogultságát is kellő értékre szállítja le, melyeknek céljuk volt, hogy a pápa ellen hangulatot teremtsenek. Buonvisi bécsi nuncius diplomáciai ügyessége, politikai tapintata, viszont meg nem alkuvó szigorúsága, Abraham a Sancta Clara, Em. Sinelli és különösen Marco d'Aviano életszentségből fakadó misztikus ihlete az uralkodóra, az államügyek, katonai és pénzügyi közigazgatás reformjára is oly elhatározó hatást gyakorolt, amelyet a természetfölötti erőknek a történelemben megnyilatkozó hatásának nevezhetünk. Ők az államéletbe egy egészen új elemet vittek bele, személyes aszkézisüket és a mindennapok változásától különböző lelki nagyságukat.⁷⁶⁾ Az ő működésüknek volt továbbá köszönhető, hogy a katonák jórészt nem mint prédaéhes kalandorok mentek a küzdelembe, hanem keblükön vagy tarsolyukban Antonio Foresti imakönyvével és azzal a felemelő tudattal, hogy Isten országáért harcolnak. A »Conforti celesti inviati alle milizie Christiane della Sacra Lega contro il Turco«⁷⁷⁾ megmagyarázta nekik, hogy a küszöbön álló hadjárat célja nem egyéb, mint Krisztus harca a hitetlenek ellen. Megvilágítja a katolikus egyház álláspontját is, hogy az érette síkra szálló harcosokat eszményi küzdelmeikben lelkesítse. »Auff, auff Ihr Christen!« kiált föl Abraham a Sancta Clara⁷⁸⁾ és megmagyarázza, »Weilen aber auch Gottes Hand die Menschliche Würckung erfordert, und Gottes Seegen ohne Menschen-Deegen nicht will den Feind jagen, also habe mich underfangen ein kurtze Anmahnung in Truck zu geben: dadurch alle Christliche Potentaten zur Einigkeit, alle Sünder zur Bekehrung, all unsere Soldaten zur Tapfferkeit, alle Kleinmuetige zur Hoffnung, alle Christen insgesamt zum Heiligen Gebett anzufrischen.« Másfelől pedig ismételtén olvassuk: szüntesse meg a császár az összes igazságtalanságokat, amelyek az ártatlanoknak kárt okoznak. Szabályozzák meg a hivatalokat és hatóságokat, csökkentsék számukat a

legalacsonyabbra, mert ezek ellopják a zsoldot az érdemesektől és saját céljaikra fordítják. Legyen gondja a császárnak arra is, hogy a hadseregnél csak példás életű papok működjenek, akik nemcsak szentségeket szolgáltatnak ki, hanem azon is fáradoznak, hogy az igazság elfoglalja helyét . . . — Marco d'Aviano-nak ezek és ezekhez hasonló kívánságai voltak azok a szempontok, amelyeket az egyház a fölszabadító hadjáratok során a vezetőrétegek előtt hangoztatott.⁷⁹⁾

* * *

Bécs fölszabadítása után az év utolsó három hónapjában Párkánynál és Esztergomnál elért győzelmek feljogosítottak arra a reménységre, hogy a hadjáratot tovább folytatják. Mégis a dolog nem ment símán. A felszabadító hadjárat idején is feltűnő a hiányos és ellentmondó intézkedések sorozata, amelyek ellenére is sikerült a győzelmeket kivívni. A következő két évben a császári hadsereg dunai frontján sikerült elfoglalni Visegrádot és az 55.000 főből álló keresztény hadsereg, noha a fővezér nem látta az időt alkalmasnak, Buda ellen vonult. A megszállás július 14-én kezdődött.

Míg az irodalom arról tárgyal, vitatkozik, érveket és ellenérveket hoz fel, hogy miként lehet a törököt kiűzni; Magyarország helyzetéről, valamint a hadjáratok alakulásáról számos mű jelenik meg, amelyek között Erasmus Francisci⁸⁰⁾ leírja Buda kimagasló helyzetét a török birodalomban: megkezdődik Buda első ostroma. Az egész Európa feszült figyelemmel fordul a kereszténység régi védőbástyája felé és kifejti reménységét, hogyha Buda ostroma sikerrel jár, vége lesz a török magyarországi uralmának. Ezen a Budán raboskodik az utolsó keresztény rabok között Claudius Angelus Martelli,⁸¹⁾ aki Magyaróvárnál került fogságba és Budán annak sokszor emlegetett szépségében akart gyönyörködni, de fantáziáját megbénítja a raboskodás és a drágaság. Ugyanekkor Joh. Benjamin Schaffnicht a marburgi egyetemen készült »Dissertatio Philosophica inauguralis⁸²⁾»-ában többek között ezekkel a kérdésekkel foglalkozik: »Queritur si Serenissimus Dux Lotharingiae vi expugnaret Budam an licitum esset militibus infantes & pueros ejus urbis occidere, et an liceret Serenissimo Duci eam civitatem direptioni militum tradere?« és »Quaeritur an si dederent sese in civitate hac liceret eos occidere?« Az ostromot megelőző és az ostrom alatt készült nyomtatványok biztosra veszik a győzelmet és Budát középkori jelzőjének modern változataként »Haupt- und Residentz Stadt«-nak nevezik,⁸³⁾ az ostromra felvonult hadsereg létszámát túlozva adják (például a modenai »Nota distinta« 84.000 embert mutat ki).⁸⁴⁾ Ünneplő költemények is keletkeztek Pest visszafoglalásáról.⁸⁵⁾ Az egész kereszténység türelmetlen várakozását legjobban a pápa magatartása jellemzi, aki a Vatikánban óráról-órára várta az örömhírt hozó kurirt. Ugyanekkor Domenico Bernino »Memorie storiche di cio, che hanno operato li Sommi Pontefici nelle guerre contro i Turchi« 1684-ben megjelent munkájában rendszeresen felsorolja a pápáknak a török előrenyomulás megakadályozására végrehajtott intézkedéseit. Így érthető, hogy a kiábrándulás általános, amikor az ostrom sikertelensége köztudomásúvá válik és a reménykedés helyét jogos harag

váltja föl elsősorban annak a férfiúnak szívében, aki Buda sorsára ekkor talán legtöbbet gondolt és fölszabadításáért legtöbbet áldozott: XI. Ince pápáéban.

Mert bár a fölmentő török sereg Érdnél döntő vereséget szenvedett, az előkészületek hiánya, a vezérek közötti egyenetlenkedés miatt az 55.000 főnyikeresztény sereg a 109 napos ostromot dolgavégezetlenül volt kénytelen abbahagyni, miután soraiból betegség, rossz táplálkozás következtében mintegy 23.000-en pusztultak el. E hadjárat körül keletkezett irodalom ismertetésére későbbben térünk rá. De bizonyos, hogy az általános fölháborodás következménye lett azután, hogy most már Buda következő ostromára széleskörű, gondos intézkedések történtek.

A következő évben a török békeajánlata és a haditanács készületlensége következtében a hadjárat csak júliusban kezdődött. Érsekújvár bevétele után a hadvezérek sürgetésére ismét fölmerült a terv, hogy a hadakat Buda ellen vezénylik. De a nuncius erélyesen közbelépett⁸⁶⁾ és el is érte, hogy az előrehaladott évszakra való tekintettel elálltak a vakmerő újabb kísérlettől, hogy Budát megostromolják. Hogy Buonvisi ítélete mennyire helytálló volt, arra bizonyíték a kortársak véleménye, ami egyszersmind magyarázat arra is, hogy miért tartott oly soká Buda felszabadítása. Boetius⁸⁷⁾ írja le, hogy Buda erődítményei erősebbek voltak, mint azt elképzelték. A vár falai annyira vastagok, hogy még ágyúgolyóval sem törhetők át. Árkai mélyek, cölöpsorai megkettőzöttek és tűzbiztosak. A tömegtámadások idején az ostromlókat az aknák tömegestől röpítették a levegőbe. Ezenkívül a török sereg java védte és tartotta Budát. Nagyszerű ígéretek is fűtötték a védősereget, hogy a török uralom kulcsát ki ne vehessék annak kezéből. Tekintettel voltak még a felszabadító török seregére is, amely végső esetben áttör az ostromlókon és megmenti őket. A parancsnokokat félelem készítette a bátor védelemre, mert úgy járhattak, mint a Bécs előtti arcvonal feladása miatt megszinegelt vezérbasa. Buda ostroma nehézségeinek tehát kézzelfogható okai is voltak. Ezekhez még hozzávehetjük Marco d'Aviano megjegyzését, aki szerint »a siralmas balsiker oka Buda előtt az, hogy vétkesek vagyunk és nem hiszünk eléggé Istenben.«

Az 1686. évi hadjáratot elsősorban diplomáciailag készítették elő. Miután több esztendőn át a haditerv Buda felé irányult, természetesen ez évben sem lehetett máskép. Noha Buonvisi a stratégiai előrelátás alapján előbb a kisebb erősségek elfoglalását (Székesfehérvár, Szigetvár, Eger, Szeged, Kanizsa) tanácsolta, mert így Budát, ezt a legfontosabb várat, elkülönítik és a védők sehonnan sem kaphatnak segítséget: végül is Károly herceg véleménye győzött és az egész hadsereg, a Lotharingiai herceg fővezérlete ellen tiltakozó Miksa Emánuel bajor seregét is beleértve, Buda ellen vonult. A különféle nehézségek elhárításában főként Marco atyának volt nagy érdeme, aki Lipótnál is hathatósan lépett közbe az egységes vezetés érdekében.⁸⁸⁾

Az ostrom június végétől szeptember 2-ig tartott. A körülmekintő vezetésnek következményeként a fárasztó küzdelmek eredménye ezúttal nem maradt el és Buda lángokban, füstben pusztult el, hogy új falai között helyet adjon egy új éranak és egy új kultúrának.⁸⁹⁾

A Buda visszafoglalását méltató, több ezerre menő énekek, újságok, könyvek egyenként való említése megvalósíthatatlan feladat volna. A továbbiakban inkább csak csoportosítjuk és jellemezzük ezt az irodalmat és azoknak az egykorú munkáknak ismertetését kíséreljük meg, amelyek irodalmunkban eddig kevésbé voltak ismertek.

A Buda visszafoglalását ünneplő olasz költemények számát 2.000-re teszik.⁹⁰⁾ A visszafoglalás jelentőségének dicsőítésében kétségtelenül az olasz irodalom áll első helyen, aminek magyarázatát a pápai szentszék fontos szerepében és nem utolsó sorban Lipót udvarának olaszos műveltségében találhatjuk meg. Ezeknek az olasz költeményeknek egy részét a közelmúltban Molnár Erzsébet ismertette.⁹¹⁾ Ennek alapján látjuk, hogy a XVII. századi olasz irodalmi életben is a forma kultusza jellemző. A 70-es és 80-as évek az olasz költészet legkritikusabb korszaka. A dagályosság, mesterkélttség, csak szavakban élő heroizmus ezekben az években érte el tetőfokát. A magyarországi felszabadító háború időszaka az olasz költészetnek éppen ebbe a korszakába esik. Buda felszabadításának hírére a költők és akadémiák csak úgy ontják a verseket. Ezek a költemények azonban nem ismerik fel Buda felszabadításának óriási jelentőségét és mély etikai tartalmát. Számukra csak a külső esemény fontos, valamint az, hogy a költeményeket kinek ajánlják. Így lesz a Buda visszafoglalására írt költemények nagyrésze csekély értékű, hízelt költemény. A pápa a visszafoglalás napján annak bekövetkeztét előre érezve 27 kardinálist nevezett ki. E két esemény összekapcsolása adja meg az alaptémát. A költemények majdnem végig dicsőítő célzatúak és legföljebb néhány sorban történik utalás Buda visszafoglalására. Az akadémikus költők erkölcsi kötelességüknek tartották Buda visszafoglalását megénekelni. Az akadémikus szonettek elsősorban XI. Ince pápát dicsőítik, elismerve halhatatlan érdemeit. Vég nélkül következnek azután a kinevezett kardinálisokhoz intézett szonettek, amelyeknél sokszor kínos az erőlködés, hogy a két eseményt összhangba hozzák. Igen sok szonettet írtak a Buda ostroma közben hősi halált halt Michele d'Asti és Gio. Domenico Spinola márké emlékére. E szonettekben a magyarokról sok esetben szó sem esik. Legföljebb véletlenül említik meg a magyarokat is a többi résztvevő harcos között. Buda »invitta«, »inespugnabile«, »superba« jelzőket kap, azonban nemzeti jellege teljesen háttérbe szorul. Inkább az a jelleg domborodik ki, hogy Buda visszafoglalása a török uralom végét jelenti.

Külön csoportot képviselnek a tréfáshangú »piacevoli« szonettek. Ezeknek szerzői nem látják meg az események nagyszerűségét még keresztény szempontból sem. Céljuk, hogy Buda visszafoglalásán érzett örömeiket a török, a nagyvezír és a szultán kigúnyolásával fejezzék ki. Rendszerint dialektusban készülnek és hangjuk nem egyszer durva.

Már meglepően kevés óda örökíti meg Buda visszafoglalását, bár ez a nagyjelentőségű esemény óda számára kiválóan alkalmas anyagul szolgálhatott volna. Általában azzal kezdődnek, hogy a költő megszólítja Muzsáját, majd végigtekint Ázsián és Európán és végre szeme megpihen Magyarországon, a nagy harcok színhelyén. Legtöbbször ezek is a pápa, a császár és a hadvezérek dicsőítését szolgálják, az ostrom lefolyásáról keveset tudnak és arra nem is igen terjed ki gyögyelmük.

A visszafoglalásra vonatkozó költői anyag egy része elbeszélő jellegű. Az elbeszélő költők történeti hűséggel és szárazon írják le az eseményeket és többé-kevésbé pontos adatokat szolgáltatnak a keresztény-török erők viszonyaira vonatkozólag; végigkísérhetjük bennük a felszabadító sereg előrenyomulásának egyes mozzanatait.

Ballagi Aladár kéziratos bibliográfiai gyűjteményében a visszafoglalásra vonatkozó olasz lírára is több, az eddigi ismertetések keretében elő nem forduló költeménnyel találkozunk. Ilyen Antonio Magliorini »Buda espugnata« c. tízlapos elbeszélő költeménye.⁹²⁾ Ilyen továbbá Gaetano Molari Lipóthoz intézett, a 97. zsoltár parafrázisaként megjelent költeménye,⁹³⁾ amely Lipótot »Imperator d'Occidente«-nek nevezi. Michele Benuenga »Interpretatione«-ja,⁹⁴⁾ ez a tizenkétlapos óda, amely 15 tizenegysoros versszakot tartalmaz, »Delle stelle in oroscopo del Serenissimo Principe Carlo Quinto« készült. Filippo Capistrelli három szonettet és egy madrigált intéz XI. Ince pápához, Lipót császárhoz és Lotharingiai Károlyhoz »Per l'Espugnatione memorabile della citta di Buda la reale del Ungaria« címmel.⁹⁵⁾ Ferrarában jelent meg Pietro Chierigato ódája: »Buda espugnata«. 39 versszakban éneklé meg a »Metamorfozi« Parmában, Modénában és Bolognában megjelent költemény Buda visszafoglalásának történetét. Utolsó versszaka a szeptember 2-i győzelemről szólva így hangzik: »Di settembre il secondo, L'anno mille seicento ottanta sei, Il Cattolico Mondo, Miro cader con Buda, e Turchi, e Hebrei: E il Papa del gioir per Buda doma, Vintisette gran Lunni accese in Roma.« Ibrahim basának IV. Mohamed szultánhoz intézett lirizált leveleit olvassuk Buda elvesztéről a »Lettera che scribe il Gran visir al Gran Turco« c. római és bolognai kiadású kétlapos nyomtatványban. (1686.) IV. Mohamed siralmai szólnak meg az »Oratione« c. költeményben,⁹⁶⁾ amelyben panaszolja a szultán, hogy »Buda, e Naisel ha posto anch' in catena«. A visszafoglalásra írt olasz költemények összegyűjtése a kutatót még sok feladat elé állítja.

Meg kell még említenünk, hogy Buda bevételét két olasz eposz örökíti meg. Antonio Costantino és Federico Nomi a két eposz szerzője. Mindketten a Tasso-epigonok közé tartoznak; az eposzok csak annyiban eredetiek, hogy egykorú eseményt örökítenek meg, Tasso hatása alatt azonban a Buda visszafoglalásért vívott harcot kereszties hadjáratnak tüntetik fel.

Antonio Costantino eposza: Buda conquistata o sia l'ottomana superbia abbatutta.⁹⁷⁾ A szerző eredeti terve az volt, hogy nemcsak Buda visszafoglalását, hanem a török hadjáratok további történetét is eposzba foglalja. A pozsareváci béke következtében azonban e tervétől elállt. Costantino hí krónikása akar lenni a történeti eseményeknek. Fájlalja, hogy Buda ostrománál résztvett valamennyi hősnak nem tud szerepet juttatni, de azért függelékben valamennyi hőst felsorolja. Bár a költő bizonyára olvasta az olasz történeti munkákat, amelyek német forrásból merítve anyagukat, minden érdemet megtagadnak a magyaroktól, eposzában mégis némi szerepet juttat a magyar vitézeknek és a függelékben is megemlékezik róluk. Az eposz 12 énekből áll. Nem ragaszkodik csupán a történeti eseményekhez, a harcok leírását francia forrásból vett szerelmi epizódok is tarkítják.

Federigo Nomi eposza : Buda liberata,⁹⁸⁾ költői tehetség szempontjából felülmúlja Costantinoét. Az eposzhoz írt előszavában Nomi leírja költeménye létrejöttének belső történetét: lelke szellemi munka után vágyódott és a »filozófia különféle nemei« közül éppen a poézisra esvén választása, eszébe jutott, hogy heroikus költemény megírására fog vállalkozni. Amidőn sorra vette az elmúlt századok legfényesebb eseményeit, megakadt szeme korának egy kimagasló eseményén, »a pannoniai háborún«, amelyben különösen Bécs felszabadítása és Buda visszafoglalása kötötte le figyelmét. Eleinte megakasztotta ugyan az ars poetica szabálya, amely az egykorú események megénekelését nem engedi meg, de aggodalma csakhamar eloszlott. Újabb nehézségei is támadtak. Mivel az eseményekről és a szereplőkről nem voltak megbízható adatai, kénytelen volt anyagát szóbeli közlésből meríteni, amelyet néhány történeti munkából egészített ki. Történeti forrásait azonban nem lehet megállapítani. Mint ő maga mondja, sok költött dolgot elegyített a történeti események közé. Az eposz 24 énekből áll. Szűz Mária segítségét kéri, hogy méltóképpen énekelhesse meg Buda felszabadítását. A műben nem jut jelentős szerep a magyaroknak. Tevékeny részt csupán Thökölynek biztosít, azonban őt sötétebb színekkel festi, mint bármely más olasz történeti munka. Nomi előszavában mentegetőzik is emiatt, de szüksége volt Thököly ilyen beállítására, mert az eposzban Thököly megszemélyesítője a ravasz Fondorlatnak. Általában minden szereplő egy-egy elvont idea megtestesítője. A történeti személyeken kívül az égi hatalmaknak is szerepet juttat, amelyek azonban az események menetét nem tudják megváltoztatni. Az eposz főcselekménye a császári hadsereg Buda elleni fölvonulása és a vár ostroma. Ezzel szemben a törökség védekezése, továbbá a törökkel és a sátánnal szövetséző Thököly és kurucainak az ostromlók elleni műveletei alkotják az eposz második cselekményét. A középpontban Lipót áll, a főhős pedig a lotharingiai herceg mint Bouilloni Gottfried egy ivadéka. Lipót császár a mindent intéző bölcs belátás, Károly herceg a végrehajtó erő, a bajor Miksa Emánuel szintén a tevékeny erő megszemélyesítője, csak hogy míg amaz a bölcs Agamemnonhoz, ez utóbbi inkább a szenvedélyes Achilleshez hasonlít. Hogy mennyire önkényes és értelem nélkül való ez az allegorizálás, a költemény bizonyítja legjobban. Thököly jelleméhez ugyanis minden más közelebb állott, mint a ravaszság. Nomi azonban oly lelkiismeretesen követte Tassot, hogy az allegóriában sem térhetett el tőle.

A Buda visszafoglalásával kapcsolatos olasz irodalom termékei között szólnom kell még az antiszemita jellegű munkákról, amelyek nagyon el voltak terjedve. E művek a közvéleményt fejezték ki, amidőn leírták, hogy a budai zsidók pénzzel és fegyverrel egyaránt támogatták az ostromlott törököt. Hittek a török-zsidó szövetségben és a keresztény ellenes törökkel úgyszólván azonosították a szintén nem kedvelt zsidóságot. A hitetlen fogalmába a zsidót is sokszor belevonták. A budai események az olasz nép hangulatát is antiszemita tüntetésekre izgatták. A »Novisi di Roma« 1686 szeptember 14-én a következőket írja: »A zsidókat mindjárt őrséggel látták el és nem hagyhatták el a gettót, azonban még sem kerülhették el, hogy kövekkel, tűzzel megdobálják őket s nagy leleményességgel kieszelt csúfságot kelljen szenvedniök.«

A budai zsidókra vonatkozó olasz nyomtatványok közül a legérdekesebb a modenai Gio. Marco Martini cantateja, amelynek szövegét Spinelli, a kiadó a kikeresztelkedett Dario Sangiovanninak tulajdonítja. A Martini-féle cantate címe: »Buda incorragita, dà gli Hebrei.« Olasz-zsidó zsargonban készült s nem egyéb egy harci dalnál, mely a zsidóságot fegyverbe szólítja »az átkozott Goi« ellen. A költemény tele van gúnyos célzásokkal a zsidók ellen. A szonettek között is találunk zsidó ellenes, gúnyos tartalmúakat. Ezek lehettek hatással Nomi eposzára is, amelyben a budai várba berohanó keresztény sereget egyesült török és zsidó csapatok fogadják.⁹⁹⁾

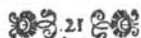
A visszafoglalás korának lírájában, epikájában és történetírásában egyaránt élénk visszhangot keltett a budai zsidók magatartása. Károlyi Árpád »Buda és Pest visszavívása 1686-ban« c. munkájában elmondja, hogy a budavári zsidók, akik a budai lakosságnak a törökség után főlemét alkották, mily elszántsággal védték a várat. Ezért Buda visszafoglalása után igen sok közülük életével lakolt, nagy részük pedig foglyul esett és csak váltság ellenében nyerte vissza szabadságát. Míg a nyugateurópai irodalom a budai zsidóknak az ostrom idején való szereplését megbélyegzi, az egykorú jiddis irodalom a budai hitsorsosok szolgálatába szegődik és különösen a német és holland zsidóság körében propagandát indít a budai foglyok kiváltása érdekében. E téren úgy látszik a prágai Szender (Alexander) Tausz zsidó ifjú működött a legnagyobb ügybuzgalommal. A boroszlói városi könyvtár őriz egy egylapos, két oldalra nyomtatott héberbetűs zsargon-német és héber nyelvű röpiratot,¹⁰⁰⁾ amelyben Szender a hitközségek és kiváló zsidó férfiak ajánlóleveleit közli a budai zsidók váltságdíja érdekében és 70 zsidó kiszabadulásának történetét is elmondja. Az oxfordi Bodleiana gyűjteményben levő »Ajjn sin njja ljd vun Auon (Ofen)« c. héberbetűs jiddis szövegű prágai nyomtatvány¹⁰¹⁾ szerzője: Áron, József fia, dicsőíti Szendert, mint aki a budai zsidó foglyok kiváltása ügyében sokat fáradozott. Az 55 verszkből álló egyenletes 3—4—5 soros költemény héber refrénje: »Örökkévaló, légy a mi segítségünk!« Ismerünk ezeken kívül egy 1689-ből származó sulzbachi nyomtatványt,¹⁰²⁾ amely Kohen Efraimnak, az 1666—1678. közötti években budai rabbinak vallási döntvényeit tartalmazza. A bevezetésben a mű kiadója, a szerző fia elmondja apja életét és említi Buda 1684. évi ostromát is. Czevi ben Jakob 1712-ben, Amszterdamban megjelent döntvényeinek¹⁰³⁾ előszavában pedig az 1686. évi ostromról szól és a 61. döntvényben a budai zsidók viszonyait ismerteti.

Egészen ismeretlen a spanyol és portugál lírának Buda visszafoglalásával kapcsolatos visszhangja. Apponyi Sándor gr. könyvtárának katalógusában és Ballagi Aladár gyűjteményében e téren is több művel találkozunk, amelyeknek külső összefoglalását csak megkíséreljük. A »Curioso Romance, que trata de lo sucedido en la Plaza de Buda« impresszum nélküli költemény 88 négyesoros versszakban üdvözli Buda visszafoglalását. Ilyen a »Nuevo Romance del Sitio y Toma de Buda« c. Barcelonában megjelent költemény,¹⁰⁴⁾ hasonlóan a 27 versszakot tartalmazó »Relazion de la solemnidad con que celebros el Triumpho de la Tome de Buda.«¹⁰⁵⁾ Ilyen a »Curioso Romance que trata de lo sucedido en la plaza de Buda« c. Valenciában megjelent költemény is. A »Cesareo Carro«¹⁰⁶⁾ Amszterdamban megjelent elbeszélő költemény az Amszterdamba érkezett hadijelentések alapján készült és

Magyarország történetét 8-as rímekben, 35 versszakban énekli meg. A mű szerzői Antonio Pizarro de Oliveros és Don Miguel de Barrios, a híres portugál zsidó, spanyol katonatiszt, híres költő és drámaíró.

* * *

A németiség körében érthető nagy visszhangot keltett Buda visszafoglalása. Az eseményről szóló népénekek egy részét Leffler Béla már ismertette.¹⁰⁷⁾ De igen nagy azoknak a népénekeknek és műköltészeti termékeknek a száma is, amelyek irodalmunkban mindeddig nyom nélkül

Sing: Arth über das nachfolgende Freuden-
Gefang.

Er von Lothringen der unerschrocken Held / siehet vor Ofen groß
 ma tigist zu Feld. Hatte die Bestung frisch angegriffen / vnd auff die
 Mauren mit Stucken gepiffen / vnd auff die Mauren mit Stucken gepiffen.

G 3

Die

4. Matthaeus Gaisser Ehren-Gedicht uber die Helden-Geschicht (1687) c. költői művéből.

maradtak. Ezeknek felkutatása, összegyűjtése és ismertetése természetesen új kutatást igényel. A népénekek nagy része az olasz költeményeknél már ismertetett formalizmus hatása alatt van. Történeti tényt alig mondanak el; inkább hálaadó örömdalok, amelyek a fölszabadító hadjáratban résztvevő történelmi személyiségek dicsőségét vannak hivatva megörökíteni. Sokszor szójátékokkal, költői kérdésekkel tarkítva mondják el Buda

ostromát, amire jó alkalomként kínálkozik az Ofen névnek a városra és a kályhára vonatkozó jelentése. (Ily melegre még sohasem fűtötték be Ofen-t.) A császári hadsereget az oroszlán szimbolizálja, amely véresre sebezte a vérszopó kutyát, a törököt. Az oroszlán nem kérette magát, nekirontott, elvette koszorúját és Budavár sírhatott tréfája felett, hogy egy oroszlánal akart mérközni. A magyar vitézségről kevés szó esik ezekben az énekekben.

A felszabadításban résztvett hősök dicsőítését foglalja össze Samuel Faber és Joh. Alex. Boener »Die Renn-bahn der Ehren« című költeményes kötete.¹⁰⁸⁾ A Lipót császár, az 1687-ben megkoronázott József király, Sobieski János lengyel király és Miksa Emánuel bajor választó dicsőségét magasztaló költemények a fölszabadító hadjárat történetét tartalmazzák alexandrinusokban és a megénekelt hősöket 29 rézmetszetű képben is bemutatják. A »Christliche Triumphsfreude«¹⁰⁹⁾ Isten dicsőségével kezdi a felszabadító hadjárat 32 versszakban megénekelt történetét. A »Pannonia Liberata«¹¹⁰⁾ című kétleveses nyomtatvány Lipót igazságos küzdelmeiről beszél, amelyeknek Mohamed elbizakodottsága áldozatul esik, majd felsorolja a hadjárat két utolsó évében elfoglalt várakat. Lotharingiai Károly dicsőítését foglalja magában Buda visszafoglalása alkalmából az 1687-ben megjelent 24 lapos »Ehren-Gedicht«.¹¹¹⁾ Viszont Miksa Emánuel érdemeit magasztalja 28 versszakban a »Sig-prangender Freuden-schall.«¹¹²⁾ A bajor dialektusban írt költemények érdekes példája a »Jäckel und Nickels vertrauliches Bauren-Gespräch«¹¹³⁾ c. egyleveses nyomtatvány, amelyben a Jäckel nevű paraszt vásárból hazatérve tudatja szomszédjával, hogy »dä Luthringa« s a bajor és brandenburgi választó »d' Stadt Ofä ei ~gnommä.« Nagy kárörömmel gúnyolja a szultánt, a budai zsidókat és Thökölyt, akiknek ezentúl szorul a kapcája. Erre azután nagyot isznak: »G'sund Denä, die Ofä habn helfa ei ~nemmä.« A gúnyos, becsmérlő hangú költeményeknek tipikus példája a »Suldan Such verlor«,¹¹⁴⁾ amely, mint a cím is mondja, költői gondolatokban foglalja össze, hogy a sztambuli kutya, vagyis a török szultán miként felejtett el minden tudományt. Birodalma hamarosan elpusztul, mert a császári sas és oroszlán romlására tör. A költemény címlapját Székesfehérvár és Belgrád látképe díszíti, amely után 24 nyolcsoros versszak következik. A tizedik szól Buda visszavételéről. Mint a költemény címe, szövege is csupa vaskos szitok és gorombaság a török kutya ellen. Ilyen gúnyos tartalmú a »Der Eylende Currier«,¹¹⁵⁾ amely 14 versszakban két sírfeliratot közöl a budai török sírjára. Az egyiknek címe »Epitaphium Guardiae Turcicae Budensis«, a másik pedig »Teutsches Epitaphium, oder Grabschrift der Türkischen Guarnison zu Ofen«, amelyben olvashatjuk, hogy »Hier liegen ohne den Turbant, Die Ofner Türckn und Commendant: Weil keiner accordiren wolt, So hat Sie all' der Teufel gholt.«

Külön csoportot alkotnak a különféle latinnyelvű epigrammák, anagrammák, kronosztikonok és epinikionok. A klasszikus példák, a kornak a mitológia alakjai iránt való nagy fogékonysága, a zengő hexameterekben megnyilvánuló formakultusz tág teret nyitott a latin költészet formanyelvének és a mitológia gondolataiban megnyilvánuló gazdag költői képanyag területének kiaknázására. A latin poémák fölhasználnak minden költői kifejezésre alkalmas történeti és mitológiai eseményt. Az »Epinicia

Cronographica¹¹⁶⁾ kilenc kronosztikont közöl, amelyekben a török holttesteknek a Dunába való süllyesztése is a kronosztikon két sorának tárgyát alkotja. Ötven kronosztikont találunk Buda visszavívásáról a »Clarissimi cuiusdam viri lusus geniales« című nyomtatványban.¹¹⁷⁾ Természetes, hogy e sorok legnagyobb része Lipót császár és a hadsereg magasztalására szolgál és a különféle egyetemi és iskolai költészet is versenyre kel, hogy verselő készségét e nagy esemény alkalmával bemutassa. A prágai,¹¹⁸⁾ a lignici¹¹⁹⁾ és jenai¹²⁰⁾ iskolák tanárai és növendékei kelnek versenyre, hogy örömüket a nagy esemény felett, de egyszersmind verselő készségüket is bemutassák. Előfordul, hogy a költemények címe önmagában is kronosztikon és az egész mű versei anagrammák és kronosztikonok változatai. Ilyen a Franciscus Trips¹²¹⁾ által 1688-ban közölt 111 lapos nyomtatvány, amely összefoglalja a Bécs fölmentésétől Buda visszavételéig történt eseményeket és magasztalja a vezető egyéniségeket, főként XI. Ince pápát. Nem ritka e költemények között az illusztrált, a kor nagyjainak képével díszített mű, amelyekben a művészeti megjelenítésnek a korban szokásos minden formájával találkozunk. Ilyenek a mitológiai szimbolumok ábrázolásai, a bibliai jelenetekkel tarkított hősi képsorozatok, az éremmetszetek, amelyeknek alakításában e kor volt a leggazdagabb. Természetesen az olasz költemények mintájára itt is feltűnik össze nem tartozó események egymásmellettsége. Viszont a leleményességnek igen nagy lehetőségei nyíltak a közeli és távoli képek paralelizmusának felhasználásában. A kardinálisok kinevezése természetesen a latinnyelvű poémákban sem hiányzik az eseménynek Buda visszafoglalásával egyidejű megéneklésében, hiszen a »Prudentia et fortitudo virtutes cardinales.«¹²²⁾

Meg kell még említenünk a Buda visszafoglalásával kapcsolatos olasz, spanyol, német és holland nyelven írt zenei és színpadi műveket, amelyeknek összegyűjtése és ismertetése még az előttünk álló feladatok közé tartozik. Nicolo Minato 1686-ban Lipótnak és feleségének, Eleonóranak ajánlotta »Il nodo gordiano«¹²³⁾ című festa teatraleját, amelyet Antonio Draghi zenésített meg. Ugyancsak ez évben jelent meg Francisco Antonio Bances y Candamo »La commedia de la restauracion de Buda« című színdarabja.¹²⁴⁾ A színdarab »Loa« címmel fantasztikus előjátékkal kezdődik, amelyben a szereplők: az évszakok, az arany-, vas- és ezüstkör, a különféle birodalmak, Cyrus, Nagy Sándor, Alarich, Julius Caesar, a török stb. A második rész maga az ünneplő darab három változásban. A sok szereplő közül megemlíjtük Rákóczinét, aki a darabban mint »Madama Rágozi alla Ungaro« jelenik meg Munkács védelmében és úgy van bemutatva, mint Thököly jegyese, vagyis Zrinyi Ilona. A »Das bezwungene Ofen«¹²⁵⁾ című zenés színmű Lipcsében jelent meg. A három felvonás tulajdonképpen élőképek sorozata, amelyben szereplők: a Duna, Buda vára, a császári, a bajor, a szász és brandenburgi vezérek és tisztek, a budai vezérbasa, a török alvezér, három török asszony, két zsidó, végül a megszabadított keresztény rabok és az elfogott török katonák kara. Megemlíjtük Jan Palensteyn »Buda Anders Offen« 4 felvonásos szomorújátékát.¹²⁶⁾ A versekben írt hollandnyelvű »Treuelspel« személyei a lotharingiai herceg, a bajor választó, Schöning tábornok stb. . . . Színhelye Buda és környéke. A darab szeptember 2-án kezdődik és 3-án ér véget. 1687-ben a modenai herceg

tiszteletére adnak elő egy operát, mely a budai győzelmet dicsőíti. A három felvonásos opera szerzője Francesco Maria Santinelli, címe pedig: *Il trionfo di Buda conquistata dall' Armi austriache* Opera Musicale.¹²⁷⁾

Érdekes az a szerep, amely a francia szépirodalomban Thökölynek jutott. Míg nálunk Thököly legendás személye a szépirodalomban háttérbe szorult, különösen II. Rákóczi Ferenc mellett, addig Thököly a francia szépliteratúrának sokáig kedvelt alakja. Ennek oka jórészt abban keresendő, hogy Thököly harcai nagyjelentőségűek voltak Franciaországra nézve és ezért XIV. Lajosudvara és Thököly között az érintkezés benső volt. A Thökölyvel érintkező francia ügynökök, továbbá a Boham vezérlete alatt vele harcoló franciák részletes tudósítást küldtek harcairól a francia udvarnak. Az egykorú könyvek és lapok bőven foglalkoztak vele, mert olyan valakinek tartották, akinek szavára az egész török hadsereg megmozdul. Mindez azonban eléggé nem indokolná, hogy miért foglalkoztatta Thököly oly nagy mértékben a francia nép fantáziáját. Az erős Thököly-szimpátiának oka elsősorban a kurucvezér karakterében keresendő, s miként a Rákóczi-kultusz a magyar nép jellemére vet világot, éppúgy karakterizálja a francia népet a Thököly személyéhez való ragaszkodás. Thököly igen viharosan éli végig életét, amelyben a nagy sikerek a nagy bukásokkal váltakoznak. Jelleme természetszerűleg sok oldalról és néha nehezen idealizálható oldalról is mutatkozik, de drámai megnyilvánulásával mindig alkalmas az érdeklődés felkeltésére. A francia nép pedig kiváltképp kedvelője a karakter drámai megnyilvánulásának. Ezenkívül Thököly mozgalmas élete önmagában is az érdeklődést felkeltő motívumok egész sorát rejtí magában.¹²⁸⁾

A XVII. század végén a francia regényírás bizonyos változásokon megy keresztül. Bár még szívesen olvassák d'Urfé hosszúranyúló pásztor-regényét, a század második felében a régi terjengős regényekkel szemben nagyobb kelendőségnek örvendenek a rövidebb, levélformájú regények s különösen az egykorúakkal foglalkozó történeti novellák. Megjelennek a török tárgyú novellisztikus munkák is, így az »Anecdotes de la Cour Ottomane«, vagy a »Memoires de Serail«, amelyek éppúgy az udvari pletykák alapján készültek, mint az egyéb mór és perzsa tárgyú novellák. Mindezek bizonyos történelmi hűség látszatának védelme alatt meglehetősen egyformán költött gáláns kalandoknak sorozatát adták. A kortársakat szerepeltető történeti novellák nagy divatja mellett természetes volt, hogy Thökölyről, akit a francia körökben nagyon jól ismertek, regények jelenjenek meg.

A kor regényírói úgy állították be Thökölyt a tőle meglehetősen távolálló gáláns barokk világba, mint akinek szerelme Zrinyi Ilona iránt ideális alapokon nyugodott, amelyben Thökölyre nézve a házassággal együttjáró Rákóczi-birtokok nem játszottak jelentős szerepet. 1679 körül például oly hírek találtak hitelre, hogy Thököly csupán azért akart békét kötni a császárral, hogy elnyerhesse Zrinyi Ilona kezét, amiért még katolizálni is kész lett volna. Ezért azután nem lehet csodálni, hogy minden tettének fő indoka szerelme lesz Zrinyi Ilona iránt. Érdekesen kapcsolódik a szerelmi történet Thökölynek Buda várába való bevonulásával, ahol szerelmével egybekel. Jórészt Thökölynek szerepeltetése, amihez az egykorú francia politikának annyi érdekszála fűződött, adott alkalmat a budai

basákról, azoknak Thökölyvel együtt folytatott harcairól készült regények megírására is.¹²⁸⁾

Az első Thököly-novella az »Histoire du temps au Journal Galant« novellagyűjteménye 1. kötetében jelent meg »Histoire de Madame de Serin et du Comte Tekeli« címmel. Mint címe is mutatja, tárgya Zrinyi Ilona és Thököly szerelmének története. A novella számos viszontagságon át Thökölynek budai koronázásával ér véget, ahonnan a hős a ceremóniák után bejelenti szerelmének, hogy csupán azért szerezte meg a koronát, hogy lábai elé tehesse. A budai koronázásról, illetőleg inkább Thökölynek drágaköves török főveggel való fölékesítéséről a »La Gazetta de France«¹²⁹⁾ 1682 június 8-i számában is történik megemlékezés. Nem szólva Thököly meghamisított alakjáról a regényben, bizonyos, hogy a szövevényes mese tele van oly motívumokkal, amelyeket később e regényekből kölcsönözöttek a romantikus drámákban látunk viszont. A másik Thököly-regény, amelynek szerzője Préchac, az orleansi herceg udvarában élő nemes, a történelmi hűséghez már sokkal inkább ragaszkodik. Préchac több magyar-török tárgyú regényt és novellát adott ki és e kor olvasottabb írói közé tartozott. Thököly-regénye, a »Le comte Tekely«¹³⁰⁾ tulajdonképpen a kuruc hős élete regényes formában: török kapcsolatait, szerelmi viszonya Soudelievel (Zrinyi Ilona) Munkács várába vonulásáig. A szerelemnek és a barátságának történetét dolgozta fel Préchac másik magyarországi tárgyú Thököly-regényében, a »Le Seraskier Bacha«-ban, amelynek alcíme: »Contenant ce qui s'est passé au siège de Bude«.¹³¹⁾ A regényben Thököly Bécs ostroma után jelenik meg a szultán udvarában, hogy az ellene szőtt vádakát tisztázza. Buda 1684. évi ostroma történelmi hűséggel szerepel a regényben, hőse pedig Zouglan, akit mint Seraskir basát ismernek Magyarországon. Az ő tömérdék ármány közötti élete is boldog révbe jut, amikor szerelmesét, Zaratimát feleségül veheti. Másik budai tárgyú s a török életből vett történelmi regénye Ibrahim budai basáról szól.¹³²⁾ Ugyancsak Préchactól származik a Kara Musztafáról¹³³⁾ szóló regény, mely a szerály ármányai között tünteti föl a nagyvezírt. Bécs elleni támadása idején jobbkeze a budai basa, akit azután megzsínóroztat. Hasonlóan Préchac műve a »Le Prince Esclave«¹³⁴⁾ amely a Buda visszavétele utáni török harcok keretében mozgó történelmi regény.

* * *

A XVII. század elejétől a Német-, Francia- és Angolországban kiadott újságszerű folyóiratok megjelenése nagyban hozzájárult a közvélemény érdeklődésének táplálásához. A Latomus által kiadott német »Relationes historicae«, a Strassburger és Frankfurter Zeitung évfolyamai, a francia nyelvű »Gazette«-ek és »Mercure«-ök, az angol »The Present State of Europe« kötetei magyar szempontból még alapos tanulmány tárgyává teendők. Ezek jórészt Bécsből eredő tudósításokban számoltak be Magyar- és Erdélyország eseményeiről, hiszen a török elleni küzdelem minden népet érdeklő probléma volt.¹³⁵⁾

Az első francia folyóirat, a »Mercure Français« elsősorban a közönség általános érdeklődésével számol. Később a politikai érdek itt is előtérbe kerül és a hírek közlését a politikai érdekek szabályozzák. A század második harmadától kezdve az egész európai francia nyelvterületre kiterjedő

nyilvánosságot biztosított a francia politikának az első rendszeres politikai napilap megjelenése. A »Gazette« a magyarországi eseményeket a hivatalos külpolitika fölfogása szerint ismertette és bőven számolt be a magyar-török-császári kapcsolatok szövevényes változatairól.

A Mercure 1686-i kötetének ismertetése van módunkban. 1686 október 9-én érkezik meg a Mercure-höz Konstantinápolyból Buda visszafoglalása hírének megerősítése. A novemberi kötet pedig arról ad hírt, hogy a pápa és a császár között megromlott a jóviszony. A lotharingiai herceget is elkapatta Buda visszafoglalása, serege züllésnek indult, van oly ezrede, amelynek létszáma mindössze 50 ember. Valószínű azonban, hogy a nagyvezír készülődése ellen a herceg megfelelő intézkedéseket tett, hiszen két év előtti kudarcra Budánál elég figyelmeztetés lehetett számára.

A »The Present State of Europe« köteteit a gazdag híryanag és a tárgyilagos előadás jellemzi. Előttünk az 1691-es kötetek vannak, amelyek beszámolnak arról a riadalomról, amelyet Belgrád visszafoglalása Bécsben keltett. Nagy tájékozottsággal fejtegetik, mekkora hibát követett el Köprili Musztafa nagyvezír, hogy Belgrád visszafoglalása után azonnal nem vette birtokába a Drávatorok átjáróját. Beszámolnak a porta és a francia király szövetségéről, amire Bécsben rendkívül gyorsan láttak hozzá a hadi előkészületekhez. Beszámol Buda visszafoglalásának veszedelméről, de abban nem hisz, hogy a török Bécsset is fenyegeti, mert addig több erős várral kellene megküzdenie.

A berlini »Dienstagischer Postilion« 1686-ból a Buda előtti táborból, továbbá a frankfurti és bécsi hírforrásokból számos kuriózumszerű, inkább a fantázia foglalkoztatását célzó hírt közöl. Így a július 21-től 31-ig terjedő eseményekről szólva azt mondja, hogy a várban minden asszony is felkészült a védelemre. Az ostromló sereg legtöbbit a kézből dobott és mocsárból lőtt kőgolyóktól szenved. Az ellenség közül egyet, aki a kutakat akarta a táborban megmérgezni, sikerült elfogni, valamint azt a kémeket is, aki egy csomó levelet akart Budáról a török hadsereghez vinni. A várból a táborba került szökevények azt jelentették, hogy a városban az utcák és házak alá vannak aknázva. Arra az esetre, ha a keresztények elfoglalnák a várost, mindent fel akarnak robbantani.

A berlini Dienstagischer Mercurius augusztus 28-tól szeptember 7-ig terjedő híryanagában közli, hogy Frankfurtba szeptember 6-án futár érkezett a Buda előtti táborból és innen utazott tovább Brüsszelbe Vaudemont herceghez. Hogy futárdíját el ne veszítse, csak titoktartás mellett közölte Buda visszafoglalásának hírért. Az ujság e hír közlése után megjegyzi még, hogy néhány újabb futár az örvendetes hírt megerősíti. Ugyancsak a berlini Mercurius szeptember 5-i kelettel közli Buda elfoglalásának részletes leírását, 400 zsidó menekülésének és fölkoncolásának hírével. Közli még, hogy 1840 és még néhány fegyverest vágtak le a várórség emberei közül, összesen pedig körülbelül 6000 embert végeztek ki. Az ostromlók közül ellenben mindössze 2—300 ember esett el, vagy sebesült meg. A halottak között van Spinola őrgróf alezredes is.

Közölhetjük még a berlini Postilion szeptember 12-ről keltezett hírért, amely szerint a Budán elfoglalt ágyúk között van a négy, »Evangélistá«-ról nevezett ágyú is. Ezek régebben a keresztényeké voltak és nevezetességük,

hogy 141 fontos vasgolyót lőnek ki. A zsidóknak oly föltétel alatt kegyelmeztek meg, hogy minden elásott kincsüket előadják és éppúgy, mint a törökök, váltságdíjat fizessenek. A várban talált élelmi- és lőszerkészlet még egy évig elég lett volna az ostromlottak számára. Azokat a szökevényeket, akik ennek ellenkezőjét jelentették, részben karóba húzzák, részben meg fogják nyúzni. Ezután közli a véres kegyetlenségeket: az elfogott öregeket, sebesülteket, férfiakat, nőket, gyermekeket egyaránt kivégezték. A hírek végén azt olvassuk még, hogy Budán és környékén már megkezdődött az ostrom nyomainak eltakarítása is.¹³⁶⁾

A XV. században keletkezett és azóta rendkívül elterjedt ujság-lapok is igen nagy számban ismertetik a keresztény világ nagy eseményét. Az 1686. évi ujság-lapok nagyrészt csak erről a tárgyról szólnak. Már az év eleje óta ismertették a készülődéseket és legtöbbje a közvetlen hírforrásból vagy Bécsből szerzi meg adatait. Így az eseményt alaposan kimerítik és szinte naponta nyujtanak beszámolót a hadihelyzet alakulásáról. A visszafoglalással foglalkozó ujság-lapok közül aránylag legkevesebbet a francia nyomtatványok között ismerünk. Az avignoni Lemolt Relatione-jának 43. száma közli szeptember 23-án Budavár visszafoglalását, de az előkészületekről szóló relációkról nincs tudomásunk. Ezzel ellentétben nagyon gazdag, szinte áttekinthetetlen anyagot nyujtanak az olasz »Relazione«-k. Már 1683-tól, a fölszabadító hadjárat kezdetétől számos budai vonatkozású ujság-lapot ismerünk. A sorozatosan kiadott, sokszor számokkal megjelölt és dátummal ellátott relazionék közül megemlíjtjük a bolognai Monti-, a velencei és palermói Bosio-féle nyomtatványokat. A következő esztendőről Buda sikertelen ostromát és a nyomában keletkezett kritikákat természetesen a relazionék nagy tömege tárgyalja. A bolognai Marescandoli, Monti, Longhi és Soliani, a modenai Degni, a római Ercole, a luccai Benacci, Paci, a velencei Cagnolini... Ezek a nevezetesebb kiadók, akik budai relazionékat közölnek. A holland »Extraordinaire Post-Tydinge«, a londoni »Relation«, a spanyol Deslandes, Manescal, Armendariz kiadók által publikált »Relaçam« és »Continuatam Historica«-k, »Diario«-k, »Distinte Relacion«-ok ontották a híreket a magyarországi fontos események közzétételére.

A német ujság-lapok közül különösen a »Kurzer-Berichte«, »Extract-Schreiben« (Regensburg, Paul Delsteiner), a »Neu-ankommender Kriegs-Curier« (Breslau, Ionisch), továbbá a különféle, »Extract« címmel megjelölt rövid hírközlések, végre a »Türkischer Staats- und Kriegsberichte« érdemelnek külön említést.

Némely röpirat visszapillantást vet Buda multjára, az ostrom leírásába beleszövi Buda első elestének, valamint azoknak az eredménytelen kísérleteknek ismertetését, amelyekkel a keresztények a fontos várat két évszázadon át visszavívni igyekeztek.

* * *

A XVII. századi olvasók számára Magyarország volt egyike a legismertebb és legérdekesebb országoknak. A régi eltorzított beállításban ismert Magyarország helyett lassanként a történelmi Magyarországgal ismerkedik meg Európa közvéleménye. A török kérdés keltette érdeklő-

désen, a szűkszavú krónikákon, a népköltészet termékein, az ujságok lapjain át végre a komolyabb célkitűzésekkel elinduló történeti és geográfiai művek hatása alatt kialakul az a Magyarország, melynek ismerete ugyan a valóságképtől még nagyon távol áll, de mégis alkalmas arra, hogy a barokk képzelet és életforma keretét ez az ország is jellemző vonásokkal egészítse ki. A Magyarországról alkotott fogalmi kép Buda ostromainak és általában a felszabadító hadjárat eseményeinek hatása alatt oly teljessé lesz, hogy ahhoz a külföld irodalmába a későbbi századok eseményei sem voltak képesek élethűbb, valóságyszerűbb magyarságképet varázsolni.

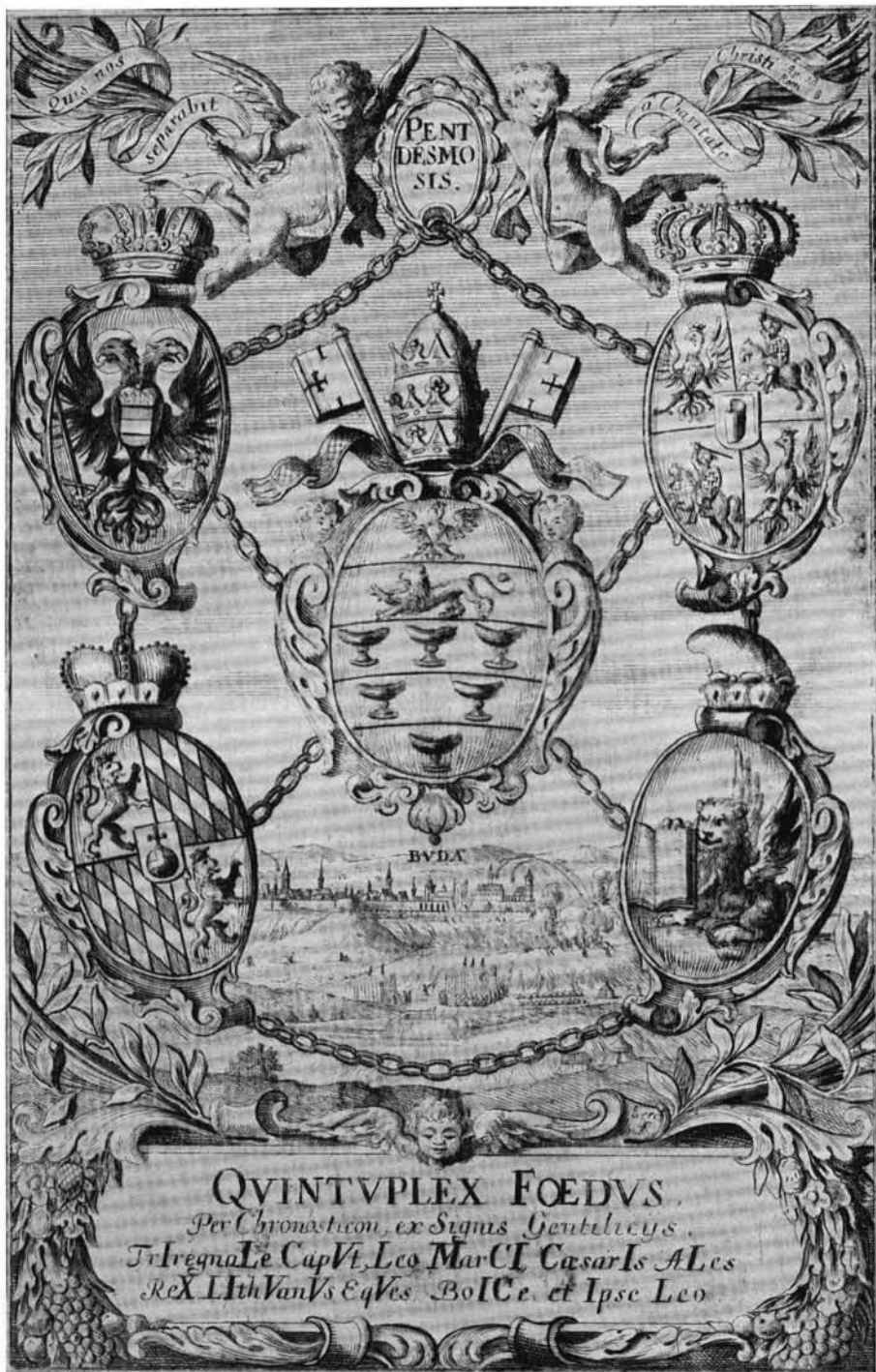
A hadjáratok eseményeinek folyamán megjelennek az országot és fővárost önállóan is ismertető művek, jórészt azokon a nyomokon haladva, amelyeket a század első fele taposott ki. A szorosán vett történeti és geográfiai munkák műfajilag sokszor nem választhatók el a romantikus elképzeléssel és stílussal megírt, széles ismertetési körnek szánt, népies jellegű történeti tárgyú munkáktól. De még ezekben is a valóságkép a század első felének irodalmánál sokkal élesebb, a fölszabadító hadjáratokban résztvettek élményszerű tapasztalatai alapján. Az ostromokat számos hadimérnök, költő és író és magas műveltségű katona is kísérte. A hadjárat eseményeinek hadinaplókban való megörökítése magával hozta, hogy a fölszabadított váraknak és városoknak legalább külső megjelenítése erősen megváltozik és ezáltal természetes, hogy a régi sablonos fogalmak értékes új elemekkel egészülnek ki. A hadimérnökök piantái és vedutái sokkal gazdagabb képét mutatják a városoknak, mint amilyent a század első felében jórészt még a XVI. századi mintákból táplálkozó illusztrációk mutatnak.

A francia irodalomban még 1683-ban jelenik meg Ricaut-nak a három utolsó török császárról szóló angol eredetiből fordított¹³⁷⁾ munkája, amely 1677-ig tárgyalja az eseményeket. E műben a Hungarica és Turcica fogalma szinte egybeesik, mert a francia közvéleményt a magyar föld a törökökkel való céljai szempontjából érdekelte. A »Le Royaume de la Hongrie«,¹³⁸⁾ nagyszabású történelmi és geográfiai vonatkozású mű, tisztán a történeti események kronológikus ismertetésére és a geográfiai adottságok leírására szorítkozik és »Pesth« és »Bude« címszók alatt a két várost is ismerteti. Már sokkal nagyobb jelentőségű az »Histoire des troubles de Hongrie«,¹³⁹⁾ amelyet állítólag Vanel, számos történeti mű szerzője írt. A mű a magyarországi általános helyzet ismertetésén kívül külön foglalkozik Pest és Buda történetével; Buda »Curta« és »Ofen« nevének elemzése mellett leírja a város sorsváltozásait is 1526-tól 1684 októberéig. 1686 és 1688 között számos francia nyelvű magyar történeti mű készült, mint a »Journal de la glorieuse conquête de la ville de Bude«,¹⁴⁰⁾ az azonos tartalmú »Description historique de la glorieuse conquête de la ville Bude«,¹⁴¹⁾ a »Le triomphe des armes Chretiennes sur les infidèles«,¹⁴²⁾ végre Claude Bernard Chasan munkája az »Histoire abrégée du siecle courant«. ¹⁴³⁾ Valamennyi a fölszabadító hadjáratok jelentőségének méltatását tartja szem előtt és krónikás leírását adja a század, különösen pedig a török-magyar háborúk eseményeinek. Általában azonban feltűnően csekély a francia nyelvterületen megjelent munkák száma. A jórészt Kölnben és Bécsben kiadott francia nyelvű munkák pedig természetesen nem a francia köztudat kifejezői. A francia nyelvű hadikrónikák szellemét, de tartalmi vonatkozá-

sait is a »Description historique«¹⁴⁴) ismertetésével foglalhatjuk össze. E mű, melyet egykorú angol kiadásából Deák Farkas fordított magyarra, valószínűleg a Lotharingiai herceg környezetében készült félhivatalos tudósítás. Az események naponkénti feljegyzéseiben kevés a másnapi, vagy későbbi betoldás; legnagyobb része magának az eseménynek napján készült. Valószínű, hogy a fővezér környezetében levő tudósítók naponként jegyeztek fel mindent, amit a hivatalos politika és katonai szempontok szem előtt tartásával emlékezetre méltónak találtak. Az eredetileg francia nyelven készült szövegeket azután mindjárt más nyelvekre is átültették. Csak így volt lehetséges, hogy Buda szeptember 2-i visszafoglalásának története még ugyanazon év október 1-én angol nyelvre fordítva Londonban is megjelent. A mű hivatalos színezetét az események szabatos előadásán kívül az udvarias símaság is bizonyítja, amely a tévedéseket, a politikai állásfoglalások különbségét és a katonai hibákat elhallgatja, mintha ezeknek megbírálatát a nagy diadal következtében feleslegesnek tartaná. Feltűnő az a jelenség is, hogy míg a visszafoglalás politikai, állambölcseleti és történelmi irodalma is tele van a török gyalázásával, a keresztény vallás, erkölcs és világnézet magasabbrendűségének hangoztatásával, addig itt a keresztény világnézet inkább a várvédelem török vitézei iránti megbecsülésben és a legyőzöttek iránti szánalomban nyilatkozik meg. A század végén megjelent 8 kötetes »Voyages historiques de l'Europe« hatodik kötete ismerteti Magyarországot és »Bude ou Offen« cím alatt röviden Budát is.

Az angol irodalomban a fölszabadító hadjáratok visszhangja szintén érezhető. Edward Brown utazónak először 1673-ban megjelent, német, francia és holland nyelvre is lefordított német- és magyarországi útleírása és benne Budának színes ismertetése 1685-¹⁴⁵) majd 1687-ben ismét megjelent. Az 1684-i ostrom alkalmul szolgál a »A description of Buda«¹⁴⁶) c. mű megjelenésére. Ugyancsak a fölszabadító hadjárat 1684. évi eseményeit és Buda szerencsétlen ostromát tárgyalja a »Relation of the Imperial expedition in Hungaria«, ¹⁴⁷) John Shirley¹⁴⁸) és Thomas Mills¹⁴⁹) hadikrónikája. A »Description historique« angol fordításának címe »An Historical description of the glorious conquest of the city of Buda the capital city of the Kingdom of Hungary . . . London 1686.« Az angol kiadó előszavában azt mondja, hogy az igazságtól sokban eltérő jelentések és az egymással ellentmondó zavaros tudósítások után Buda ostromáról oly naplót akar megjelentetni, melyben a teljesen megbízható szerző az eseményeket az ostromló sereg megindulásától a vár elfoglalásáig foglalja össze. Buda visszafoglalását a világtörténet leghíresebb ostromának nevezi, amelyben az ostromlók megközelítik, vagy talán még felül is múlják Titust, Jeruzsálem elfoglalóját. Abdi basa nem kevésbé makacs védője Budának, mint Vellerius Rhodus sáncainak.

Jacob Richards »Journal«-ja¹⁵⁰) ugyancsak a Buda visszafoglalására irányuló hadműveletek naplója június 15-től szeptember 2-ig. A magyarországi török háborúk eseményeivel foglalkozik az »Observations upon the Warre of Hungary«¹⁵¹) is, amely különösen hosszan tárgyalja Buda 1684-i ostromát. Thököly harcainak angol nyelvű leírása a »Memoirs of Emeric count Teckely«¹⁵²) a hasonló című francia mű fordítása. 1700-ban jelenik meg Ricaut »The History of the Turks« c. munkájának bővített

5. Joh. Mart. Hirlinger *Pentadesmosis, sive quintuplex foedus* 1686. c. művénék címlapja.

6. Rézkarc az *Anathemata verae historiae* 1686. c. műből.

7. Schaffen Außerwecker Christen-Ruhm
1686. c. művének címképe.

8. Panceri Continuatione de successi nell'Ungheria
tra l'armi collegate dell'Impero & le barbare
dell'Ottomano 1687. c. munkájának címképe.

9. A Des scharffsichtigen Kayser-Adlers... Kriegshandlungen 1683. c. mű címképe.

10. A Theatrum novum politico-historicum 1686. c. mű címképe.

kiadása,¹⁵³) amely 1699-ig, a pozsareváci békéig vezeti az eseményeket és a magyarországi török háborúk részletes leírását adja.

A kor olasz nyelvű történeti leírásai között első helyen említjük meg Giovanni Benaglia¹⁵⁴) útjának leírását, amelyet Alberto Caprara császári követ kíséretében Bécsből kiindulva Győrön, Komáromon és Budán át Konstantinápolyig vezetett. Budának a követjárás évében, 1682-ben készült leírása meghaladja a sablonos kereteket. Meglepi a város élénksége, leírja a templomokat és azt a fényes fogadtatást, amelyben a követet a budai basa részesíti. 1684-ben Garuffi XI. Ince pápának ajánlja Magyarországnak alfabetikus sorrendben készült topográfiáját,¹⁵⁵) de nem múlja felül a Buda nevééről, eredetéről és történetéről közölt egyéb, sokszor ismételt leírásokat. Szerinte »Buda adunque è la Città Metropoli... di tutta l'Ungheria.« Nevét nem Blédától, hanem »da Budassi popoli antichissimi...« vette. Buda és Pest, valamint Óbuda és a Margit-sziget sablonos ismertetése ismétlődik meg az »Il Danubio armato«-ban,¹⁵⁶) valamint Birken német művéből fordított »L'Origine del Danubio«-jában.¹⁵⁷) Pacichelli,¹⁵⁸) Comazzi,¹⁵⁹) Biondi,¹⁶⁰) Manone¹⁶¹), Panceri¹⁶²) és még számos történeti és geográfiai munka a főlzabadtó hadjáratok idejéből jórészt mind ugyanazokat a megfigyeléseket közli. Magyarország fontosságát valamennyi munka felismeri és ezért egyetemes érdekek tartja Magyarország főlzabadtását. A legtöbb egyéni vonást a magyarországi leírások között Sempliciano Bizzeri,¹⁶³) Casimiro Freschot¹⁶⁴) és Ercole Scala¹⁶⁵) többször is kiadott és lefordított munkáiban találjuk. Bámulattal emlékeznek meg Magyarországot páratlan természeti gazdagságáról; leírják természeti kincseit, erdeit, bányáit, termőföldjeit és különösen Tokaj vidékét. Megemlékeznek a magyarok öltözködési módjáról. Véleményük szerint a magyarok a lengyelekhez, sőt a törökökhöz hasonlóan öltözködnek. A magyarok eredetével foglalkozva megállapítják a magyarság szkita eredetét és a meotisi elindulás meséjét. Hún eredetűnek tekintik a magyarokat és ezért a hún és magyar mondákat következetesen összekeverik. A történeti Magyarországról közölt ismertetések általában elismerik, hogy amíg Magyarország vallási egységben élt, rendületlen hűséggel viseltetett az egyház iránt. Ellenben a reformáció koráról szólva a legsötétebb színekkel festik az országot és a magyar nép jellemét. A felkelésekről, belső háborúkról szóló leírásokban hangoztatják, hogy a magyarok azért lettek hűtlenek a Habsburg-házhoz, mert az a katolicizmus egységét akarta az országban visszaállítani.

A főlzabadtó hadjáratok eseményeiről különösen Zenarolla,¹⁶⁶) Mioni,¹⁶⁷) Giovanni Chiarello,¹⁶⁸) Francesco Leone¹⁶⁹) és Foscarini¹⁷⁰) ad részletes tudósítást.

Giovanni Paolo Zenarolla »Giornale militare«-ja az 1686. évi hadműveletek legfontosabb katonai szakmunkája. Mind a császáriak, mind pedig a török haderejéről és felszereléséről pontos értesülései vannak; adatait kimutatásokban közli: »Esatissima specificazione: Di tutti li Canoni, et attri Attrezzi Militari dall' Augustissimo Governo, mandati, et adoptrati nell'assedio di Buda.« És »Tabella de gli Ufficiali, e Turchi di qualità che si sono visti vivi dopo la caduta du Buda, e quà, a là condotti Schiaui.« 1688-ban kiadott munkája tárgyunkban azért nevezetes, mert

közli Buda középületeinek jegyzékét: »Degli Arsenali, et Edificii in Buda«; »Delle Monasterii, che vi erano dentro, e fuori della Città«; »Delli Templi, ò siano Moschee, che vi erano dentro la Città«; »Delle Templi fuori della Città«. Mioni »La Turca fedele« c. munkájában Buda visszavételéről azt mondja, hogy »per tutta l'eternità, sera, sempre memorabile appresso il Cristianesimo«. Chiarello munkájában a császári hadsereg előrenyomulásának történetét írja le. Az ostrom utáni eseményekkel is foglalkozik. Leírja, hogy Beck tábornok budai parancsnok huszárokkal és rácokkal takarítatja el az omladékokat. Hozzálatott a falak és árkok kijavításához is, az elrejtett hadiszereket pedig a kir. kamara egyik tisztviselője kutatja fel. Közli a haditanács határozatát is, amely szerint az 1687. évi hadjárat megindításával kapcsolatban Budán, Szegeden és Siklóson új arzenálokot rendeznek be. Leone a felszabadító háborúk történetét írja meg Buda visszafoglalásáig. Meg kell emlékeznünk Michele Foscarininek a Velencei köztársaság történetéről szóló munkájáról. Foscarini, a császárral szövetségben álló velencei tanács tagja, nagy körültekintéssel és a politikai viszonyok felől teljesen tájékozottan adja elő a magyarországi eseményeket is és részletesen írja le Buda két ostromát. Bubics Cornaro jelentéseihez fűzött tanulmányában Foscarini alapján írja le Buda visszavételének politikai előzményeit és megállapítja, hogy Foscarini is Cornaro jelentései alapján dolgozott.¹⁷¹⁾ Megemlítjük még, hogy Marsigli, akinek »Danubius Pannonico Mysicus« c. hatalmas műve 1726-ban jelent meg, 1700-ban kiadja műve tervezetét, amelyben már jelzi, hogy Budára és Pestre vonatkozó nagyjelentőségű megfigyeléseit és leírásait közzé akarja tenni.¹⁷²⁾

Túlnyomóan olasz mintára és azonos forrásokból készültek a felszabadító hadjáratot spanyol nyelven ismertető történeti művek. Antonio Faxardo y Azevedo »Varios romances escritas a los sucessos de la liga sagrada«-ja,¹⁷³⁾ Nicolas de Olivier y Fullana »Recopilacion historica . . . de Ungaria«-ja¹⁷⁴⁾ és Juan Lardito »Historia del estado presente del Imperio Ottomano«-ja¹⁷⁵⁾ e korszak fontosabb spanyol nyelvű történeti munkái, amelyekben a felszabadító hadjáratok történetét és részben Magyarország földrajzi és történeti ismertetését találjuk Attilától 1686-ig. Mindezekben a Budához kapcsolódó eseményekről is találunk tudósításokat. Ezekon kívül Buda 1686-i ostromáról több spanyol jelentést is ismerünk.¹⁷⁶⁾ Kiadták Lipót császárnak Buda visszafoglalása alkalmából II. Károly spanyol királyhoz intézett levelét is.¹⁷⁷⁾

A hatalmas német irodalom ismertetését Birken 1683-ban is megjelent »Donaustrand«-jával¹⁷⁸⁾ kezdhetjük. A mű a dunamelléki városok leírása mellett az 1663—64-i török háborúk történetét írja le, amelyhez a »Continuation« Bécs felmentésének, a párkányi és esztergomi győzelemnek leírását is ismerteti. Birken munkáját különösen hatásossá tették a valószínűleg Carl Gustav Ambling nürnbergi rézmetsző által készített csinos illusztrációk, amelyek azután más munkákban is követésre találtak. A rézkarcok között találjuk Óbuda, Buda és Pest észak felől ábrázolt kisméretű képét is. A »Das Vormals so mächtige . . . Königreich Ungarn«¹⁷⁹⁾ különösen kiemeli Buda és Pest híres fürdőit. Az ország romlásának okai a török pusztítások mellett a belső zavarok; ezek a régi legyőzhetetlen országot nagyon meggyöngyítették — mondja az ismeretlen szerző.

Több kiadást ért meg az »Ungarisches Städt-Büchlein«,¹⁸⁰) amely először 1684-ben jelent meg. E mű Buda és Pest történetét 1635-ig nyújtja, de Bécs felmentésének és Thököly életrajzának ismertetésével már a fölszabadító háborúk korába nyúlik. Nem tartozik szorosan a történeti munkák sorába, de közjogi szempontból érdekes kijelentéseket tartalmaz a »Neues Königl. Frantzös. à L'Homme und Hoc-Mazarin«,¹⁸¹) amely már 1684-ben műfajának megfelelően versalakban mondja el, hogy Magyarországra nézve a császár elnyomó politikája az igazi veszedelem, amelyen Buda felszabadítása sem segít. Georg Krekwitz sokszor felhasznált és többször kiadott munkája a »Totius Regni Hungariae... accurata descriptio.«¹⁸²) A mű szintén illusztrált és Budára vonatkozólag különösen az 1602. és 1684. évi ostromokról nyújt részletes leírást. A visszafoglalás évében megjelent »Prospect des ganzen Erdkreisses«¹⁸³) Budáról megemlíti szép mecseteit, az utazók befogadására szolgáló nagy üres házait (Ceravanseras) és szép fürdőit. Pestről szólva azonban, noha elismeri, hogy eléggé megerősített hely, düledező házait, piszkos és üres utcáit tartja csupán megemlíttendőnek. Christophorus Boethius Kriegshelmje¹⁸⁴) a hadjáratok naplószerű leírása, az eredeti hivatalos okmányok közlésével. A hatalmas hat kötetes mű Bécs felmentésével kezdődik és második kötete foglalja magába Buda visszafoglalását, amelyet két rézkarc is illusztrál. 1687-ben jelent meg Happelius híres »Mundus Mirabilis Tripartitus, oder Wunderbare Welt«¹⁸⁵) c. munkája, amely Budáról mint török erődről közöl részletesebb leírást. A végnélküli sort Molitor,¹⁸⁶) Tserning¹⁸⁷) és Seyfried¹⁸⁸) munkáinak megemlékezésével folytathatjuk, amelyek rövid leírást közölnek a városokról, dicsérik Buda fürdőit, azonban tárgyukban nem mondanak újat. A »Die Ohnmacht der Türkischen Monarchie«¹⁸⁹) c. mű elmondja, hogy a nuncius a pápától átadott 200.000 forintból 20.000-t Beck generálisnak juttatott abból a célból, hogy azt a vár erődítményének kijavítására és az ostrom által megrongált épületek helyreállítására fordítsa. Megemlékezik arról is, hogy a jezsuiták megérkeztek Buda városába és megkezdték tanítói működésüket. A Dunán naponta érkeznek Budára fa- és épületanyag-szállítmányok, amiből arra lehet következtetni, hogy a város a nyárig újra helyre lesz állítva. Megemlékezik a föltámadás ünnepléséről, amely Budán másfélszázadig szünetelt. Június 4-én a lotharingiai herceg jelenlétében teszik le a Szent Lipótról nevezett egyház alapkövét. Június 18-án már arról szól, hogy az előváros, a bécsi- és a vizikapu már helyre van állítva, a vár katonáktól hemzseg, a katonaság egy részét pedig a hadsereghez küldték. Az 1687. évi augsburgi Cronik-Kalender¹⁹⁰) szintén összefoglalja Budavár ostromának történetét. Megemlékezésre méltó, hogy a szokásos adatokon kívül az ostrom történetét számos, máshol elő nem forduló részlettel gazdagítja. Megemlékezik a zsidók meneküléséről, akiket a hajdúk a vizirondeállánál fogtak el, amikor a zsákmányolást engedélyezték. Elmondja, hogy Commercy herceg az elfoglalás után 18 órával már megérkezett Bécsbe és az első volt, aki a császárvárosba az örömhírt megvitte; Königsegg gróf pedig József főhercegnek Lotharingiai Károly nevében átnyújtotta azt a török lobogót, amely a basa házában volt kitéve. Egész terjedelemben közli a lotharingiai herceg felszólítását Budavár török parancsnokához, ugyancsak közli a herceg köszönőlevelét a brandenburgi

választófejedelemhez, amelyben magasztalja csapatainak, főként vezérüknek, Schöning tábornoknak a vár bevételénél tanúsított hősiességét. Ismerteti végül a szultánnak Buda ostroma alkalmával elrendelt böjti ima- és vezeklési parancsát.

Az 1687. évi pozsonyi koronázás alkalmával az uralkodóház azt a kívánságát terjesztette elő, hogy Magyarország felszabadítása érdekében hozott nagy áldozataiért mondjon le a nemzet szabadkirályválasztó jogáról és az aranybulla záradékáról. Az uralkodóház eme kívánságát az egykorú irodalom is, különösen pedig Johann Nicolaus Flämitzer támogatta, aki klasszikus védője a »Verwirkungs-Theorie«-nak. Később is nem egy argumentumot merítettek munkáiból. Flämitzer négy munkájában¹⁹¹⁾ foglalkozik a Habsburg-ház érdemeivel és az örökös királyság problémáival. Budát a »Vestung und Stadt als der mächtigste Schlüssel des herrlichen Königreichs« jelzővel illeti és latin kifejezésekkel bőségesen tarkított dagályos stílusával bizonyítja, hogy Magyarország »Durch die Oesterreichische Clemenz« újult meg. Ugyancsak a koronázással foglalkozik Michael Gassel munkája,¹⁹²⁾ amelyben megemlíti, hogy Buda is hozzájárul a koronázás fényének emeléséhez, amennyiben az ifjú királynak egy királyi díszruhát adott ajándékba. Sokat citált művek Feigius munkái. Közöttük különösen megemlítendő az 1688-ban megjelent »Ungarische Geschichtswandel«,¹⁹³⁾ a »Wunderbahrer Adlers-Schwung«,¹⁹⁴⁾ amely Buda ostromának önálló alapos földolgozása. A szerző, akinek munkája történeti forrásul is szolgál, valószínűleg Hevenesivel dolgozott együtt. A munka közli az 1684-ben Buda közelében elfogott török zászló képét, amellyel a bécsi Szent István-templom főoltárát díszítették fel. Hasonlóan nagyon ismertek voltak Happelius munkái. Történeti szempontból különösen az »Ehrensule Christlicher Tapfferkeit«¹⁹⁵⁾ érdemel említést, amelyben Buda két ostromát írja le és elmondja Finck hadnagy árulásának történetét is. A török birodalmat, az ázsiai, afrikai és amerikai népeket pedig »Thesaurus exoticorum«-ában¹⁹⁶⁾ írja le. A mű harmadik szakaszában Lipót életrajza mellett közel kétszáz oldalon Magyarország történeti és földrajzi leírását adja és külön fejezetekben emlékezik meg Buda és Pest történetéről is. 1690-ben jelenik meg Martin Zeiller először 1664-ben megjelent hatalmas »Hungaria«-jának új kiadása,¹⁹⁷⁾ amely nagy földrajzi és történeti apparátussal foglalja össze a visszafoglalt Magyarországról szóló történelmi és földrajzi ismereteket és Buda sorsváltozásairól is hosszú történeti összefoglalást nyújt. Megemlékezünk végre Andreas Pinxner »Apodemia ex Transylvania...«¹⁹⁸⁾ c. 1694-ben megjelent munkájáról. A szerző, aki erdélyi szász, Szebenből indul ki és Kolozsváron, Debrecenen és Gödöllőn át ér Pestre. Pesten megemlékezik a város három templomáról és a Főtér Szentháromság szobráról. Budára kelve át elsősorban Buda egyházait írja le, majd a vár ismertetésére tér rá. Végre Buda Expugnata címen 8 soros hexametert közöl.

Buda visszafoglalása a holland nyelvű irodalomban is élénk visszhangot keltett és alkalmat adott az ország ismertetésére is. A »Dagverhaal van de Vermaarde belegerung der sterke stad Buda«,¹⁹⁹⁾ továbbá a »Buda desselfs Gheleghentheyten en Verscheyde Belegheringen: Anno 1542., veroverd po den 2. September 1686.«²⁰⁰⁾ a fölszabadítás történetét foglalják

össze. 1687-ben jelenik meg a »Korte, Beknopte, en Nette Beschrywing van de Koningrijken Hungariën«²⁰¹) c. mű, amely Magyarország leírásával jórészt szintén Buda visszafoglalásának történetét nyújtja.

Magyarország felszabadításával függ össze Josephus Firmanusnak a szerémi hercegségről 1699-ben írt műve,²⁰²) amelynek megírására alkalmi okot az az esemény adott, hogy Lipót a hercegséget XI. Ince pápa unokaöccsének, Odescalchi Livius hercegnek adományozta. A mű címe: »Chronographia Historica Sirmiensis, Et Uvjlakensys Ducatus ab Inuictissimo et Augustissimo Caesare Leopoldo Romanorum Imperatore, Pannoniae Monarca VII. Collati Principi Livio Odescalki Bracciani Duci, Cere & Uen. Rec. Innocentij XI. Vnico ex Fratris Sanguine Nepoti Anno Domini MDCIIC. Quam Auctor Joseph Cinesiae Firmanus dicat Urbano Amico. Accedit Bulla Aurea cum Supremis Priuilegys & CIOICIC.« A 38 lapos történeti szöveget a »Leopoldus Diuina Fatente Clementia Romanorum Imperator« kezdetű adománylevél 49 lapos szövege követi. A herceg címe »Celsissimus Dux Syrmiae« (quod Italico idiomate Altezza Ducale et Latino Celsitudo Ducalis exprimi solet.) A herceget a császár és utódai részéről a »Dilectus« ill. »Consanguineus Noster Charissimus« megszólítás illeti meg. A császár az 1698 december 11-én kiadott oklevélben kegyelletes halálját fejezi ki a megboldogult XI. Ince pápának Bécs felmentése és Buda, valamint Magyarország nagyrésznének visszafoglalása érdekében kifejtett felülmúlhatatlan áldozatkészségéért.

* * *

Buda visszafoglalásának széleskörű hatására mutatnak az európai városokban, de különösen Olaszországban és Németországban rendezett nagyszabású ünnepek. Az örömhír hét nap múlva érkezett meg Rómába. »Reggel az összes harangok megkondultak Buda dicső bevételének öröme«, írja Panciroli apát. »El sem képzelhető az a tomboló ujjongás, amelyben Róma népe kitört« — folytatja. »A pápa is egészen megifjodott az örömtől.«²⁰³) A visszafoglalást ismertető munkák jórészt beszámolnak ezekről az ünnepekről és több közülük közli az ünnepek kiemelkedő pontjainak, így a különféle illuminációknak képét is. Az olasz ünnepek között legnagyobb szabásúak a bolognaiak voltak. A bolognai ünnepek jókedvének megverselése bolognai tájnyelven olvasható Gemignano Megnani (álnéven Burliton Zorz) munkájában, aki 1688-ban adta ki »Bulgna Jubilant«²⁰⁴) című hatalmas költeményét. 1687-ben Giovanni Parisini írta le »L'allegrezze di Felsina«²⁰⁵) címmel a bolognai ünnepeket. Buda visszavétele mesének tűnik föl előtte, mert Szűz Budavárát az eddigi tapasztalatok szerint bevehetetlennek tartották: »inespugnabile citta, che ancor Vergini vanta«. Most, hogy a diadal mégis bekövetkezett, különböző szerzők kilenc versben magasztalják azokat a férfiakat, akiknek a siker köszönhető volt: elsősorban a pápát, a császárt, a bajor választót, a lotharingiai herceget és földijüket, Caprara tábornokot. A leírás legnagyobb része azonban az ünnepi játékokat ismerteti, amelyeknek fénye meghaladta még a Bécs fölmentésekor tartott ünnepeket is. Szeptember 12-én a székesegyházban hálaadó istentisztelet volt. Másnap 52 egyenként felsorolt parókia, zárda és konfraternitás külön-külön mond az elesettekért szent-

misét és az Oltáriszentség kitételével zenés Te-Deumot. Az utcákat földíszítik és oszlopokat állítanak fel a hitnek és a »Sacra Lega« hármas eszményének: Isten, császár és haza fogalmának szimbolizálására. Fölállítják Budavára tornyát, mely azután programmszerűen összedül. A terekre állítják ki a három év óta visszafoglalt magyar várak és városok képeit, amelyek fölött a kétféjű sas lebeg. Egy másik képen ugyancsak a császári sas van ábrázolva, amint karmai közé ragadja a félholdat. A körülhordozott diadaljelvények után hurcolják a láncravert budai vezér szobrát, amely kiváló szobormű, »di bellissima manufactura«. Bilincsekbeverten jelenik meg a sátán is, kinek birodalma immár megdőlt. Mikor beállt az est, az ünnepet tüzijátékok élénkítik. Kigyúlnak a transzparenszek: egyiken a nagyvezír szobra előtt ez a fölirat áll: »Buda e gia presa, e di Visir son fatto, Primo . . . e perpetuo matto.« Nápolyba szeptember 11-én délután 3 órakor érkezett meg Buda bevételének örömhíre. Az alkirály épp a San Giuseppe templomban volt. Itt is, mint két másik templomban, mindjárt Te-Deumot tartottak és Nápoly két héten át ünnepelte Buda visszafoglalását. Nápoly ünnepségeit írja le az ugyanott nyomtatott »Distinta relatione.«²⁰⁶) A nápolyi illuminációkról két egykorú rézkarcunk maradt fenn; mindkettő az említett relációban. Az egyiken Budát jelképező építmény van. Az építményt ostromlott harcosok szállják meg, akik sűrű füst közepette küzdenek. A várat háromágú kandeláberek veszik körül nagy ívben. A téren belül obeliszkek és bort sugárzó szökőkutak láthatók. A másik képen köralakú templomot látunk, amelyben a kereszt jelével a hit allegorikus alakja ül. Az oszlopos csarnok körül sátrak vannak, míg az obeliszkkal díszített teret kocsik tömege veszi körül. Rossi híres albumában, a »Teatro della guerra«-ban²⁰⁷) az első kép a római ünnepi játékok egy jelenetét örökíti meg. A szimbolikus kép négy lábon álló, harciaszközökkel díszített szarkofág, amelynek tetején a hanyattfekvő Muzulmán szívét sas vájja ki. A sas felett putto, kezében koronával. A brüsszeli illuminációkat a Fővárosi Múzeumban levő egykorú szépia rajz örökíti meg. A XI. Ince pápa által Buda visszafoglalása napján kinevezett 27 bíbornok között volt Rinaldo d'Este herceg. A kardinális és Buda diadalünnepét Modenában együtt ülte meg az egyház és város. Ennek történetét örökíti meg Benedetto Venturi »La porpora trionfante«²⁰⁸) c. 1687-ben megjelent munkájában. A németországi ünnepségek leírásaiból kiemeljük a boroszlóit,²⁰⁹) lipcseit²¹⁰) és a lignitzit.²¹¹)

Ezek között a boroszlóinak különösen azért tulajdonítunk jelentőséget, mert az ünnepségek programját a városi élet keretében adja elő. A kétlapos nyomtatvány először is elmondja, hogy mily nagy örömmel értesült a város a másfél századon át az ősi ellenség birtokában volt Budavára visszafoglalásáról. A több hónapig tartó ostrom, a sok költség és keresztény vér kiontása után végre »a római császár öfelsége, a mi legfigyelmesebb császárunk, királyunk és urunk birtokába került a vár«. A császári és királyi főváros nemes, szigorú és bölcs tanácsának rendelete folytán a visszafoglalást követő vasárnap a következőképen ülték meg a győzelem ünnepét:

Szombat este naplemente után, miután a kapukat bezárták, az összes katolikus templomokban egy óra hosszat szóltak a harangok és megdördültek

a dóm mellett felállított ágyúk. Vasárnap a dómban, valamint az összes katolikus és protestáns templomokban is szentbeszédekben méltatták az ünnep jelentőségét és felolvasták Buda meghódításának történetét. A szentbeszédet Te Deum követte. Ezután a városi muzsikus a városháza tornyának ballusztrádjáról a »Te Deum Laudamus« zenéjét játszotta. Majd tizenkét zászló alatt az összegyűlt polgárság és a verbuvált katonaság két százada vonult végig a városon kapitányainak vezetésével, zeneszó mellett. Miután a katonaság elfoglalta helyét, tizenegy óra előtt a város trombitása a Városháza tornyán trombita- és dobszó mellett intónálta az ünnepi zenét, amelyet trombitával, dobbal, kürttel és más zenei instrumentumokkal adtak elő. Ezután a Szent Erzsébet-templom melletti hosszú torony ballusztrádján a kántor, a templom orgonistája és segédje a hála és dicséret zsol-tárait énekelte, majd a zöld hídon, a Mária Magdolna-templom mellett levő két torony között zenekíséret mellett adták elő a hála-zsol-tárokat. Fehér zászló jeladására a város összes ágyúút megszólaltatták és a körutakon csoportosuló polgárság tizenkét zászlóalja üdvölvéseket adott le. Ugyanígy tisztelgett a verbuvált katonaság két százada is. A városi trombitás a toronyban ismét zenélni kezdett és a zenét, valamint az üdvölvéseket háromszor ismételték meg. Majd a katonaság a főutakról Schleggen von Lilienberg főkancellár szállása elé vonult. A kancellár a rendek nevében megvendégelte az ünneplőket. A déli szentbeszéd és a négyórai vecsernye után mégegyszer megszólaltak a város ágyúi, miközben a város trombitása a Városháza tornyáról utoljára szólaltatta meg az örömműnnp dallamát.

* * *

A lirizált történelemnél, a többé-kevésbé szubjektív indítóokból fakadó népekeknél, a sokszor csak szenzációkra éhes ujságoknál és az adatokat közlő relációknál, valamint a krónikás hűségre törekvő naplószerű hadtörténeti munkáknál sokkal mélyebb betekintést engednek a kor szellemébe az elméleti-politikai, hadi-taktikai művek és a kor divatos politikai jóslatai.

Lássuk, hogy ezek az elmélkedések miként foglalnak állást a XVII. század második felét oly mélyen foglalkoztató transzcendens és emberi problémák aktuális vonatkozásaival szemben különösen a Buda visszafoglalását megelőző években, amikor a vár 1684. évi első sikertelen ostroma a politikai irodalomban sok vitára adott alkalmat.

A vallási, erkölcsi és politikai axiómák, a tételes és természeti törvények, valamint a bibliai örökigazságok parafrázisai egy kort sem ihlettek meg oly mélyen, mint a kifejezésbeli dogmatikus formák alól felszabadult barokk kort, amelynek irodalmát, akárcsak művészetét a formák gazdagságában való tobzódás, a meglepő, sokszor cikornyás fordulatok és a fantázia hihetetlen termékenységu kivirágzása jellemzik.

Nagy birodalmak rendszerint nagy változásoknak és bukásoknak vannak kitéve; elsősorban pedig azok, amelyek céljukat fegyverrel akarják elérni és határaikat erőszakosan terjesztik ki. Így kezdi elmélkedéseit az 1684-ben megjelent »Türkische Raths-Stube«.²¹²⁾ Az ilyen birodalmak államaikat és ezeknek fenntartását legtöbbször a studium armorumra, vagyis erőszakos eszközökre alapítják, amelyek azonban nem

állhatnak meg soká, »cum nullum violentum diuturnum sit«. Főként ott áll ez, ahol a szomszéd lakosság elkeseredettsége ellenére a fegyvereknek és a tirannikus kormányzás más hasonló eszközeinek nem szabnak határt. Az ilyen birodalmak a folytonos hadviselés következtében túlságosan katonáivá válnak, alattvalóik az örökös fegyverkezésben és vérontásban eldurvulnak. Ezért könnyen megtörténik, hogy külső ellenség hiányában belső lázadásokban hűtik le harci kedvüket. Természetes, hogy az ilyen birodalmak szomszédaik gyűlöletét keltik fel maguk ellen. A szomszédok, akiket gyakori háborúkkal zaklattak és akiknek területét saját terjeszkedésük érdekében megcsonkították, időről-időre az alkalomra várnak, hogy a hatalmasra nőtt ellenségen bosszút álljanak és visszavegyék tőle az elragadott zsákmányt. A bosszú különösen egyesült erőkkel történhetik meg, mert a legnagyobb birodalom sem képes a szövetségbe tömörült ellenségnek ellenállni.

A török császárság az átalakulásra és bukásra már régen megérett. Nagyon jól tudja, hogy pusztulására nem szolgáltatott kevesebb okot, mint az antik római birodalom és az sem menekült meg annakidején a következmények alól, sőt az ottomán kormányzat, amely államát jórészt a régi római állam alapján rendezte be(!), Livius és más római történetírók alapján megismerhette, hogy Róma mily eszközökkel került oly magasra és mily okoknál fogva zuhant oly mélyre. A török birodalomnak különösen most vannak nyugtalanító álmai, mert tudja, hogy a Magyarországon ok nélkül megindított háború nagy veszteséggel végződik. Táborát Bécs előtt nagy pusztulás érte és ekkor hatalma gúny tárgya lett; Magyarországon is visszavettek tőle már a keresztények néhány elhódított helységet. A török már megijedt, mert nem tudja, hogy a háborúnak milyen következménye lesz.

Érdekes, hogy a felszabadító hadjárat első sikerei oly mély nyomokat hagytak a közvéleményben, hogy akadtak, akik már nem tartották szükségesnek az európai szövetséget. Ugyancsak a »Türksiche Rathstube« fejt ki (c. XXII.), hogy a látszat szerint nem is szükséges, hogy a továbbiakban Európa minden uralkodója és fejedelme egyesítse erejét a szent cél érdekében, hiszen az első lépés már sikerült. Azt mondja, hogy az európai erők harmadrésze is teljesen elláthatja a törököt, leverheti egész birodalmát. Csak az kell, hogy komolyan akarják és ne vonják vissza túl hamar kezüket. Például, ha most a császári birodalom és a lengyel monarchia Magyarországon megtenne minden tőle telhetőt, az oroszok pedig a másik oldalról támadnák meg az ősi ellenséget, akkor a három hatalmas szomszéd elég erős volna a török császárság megdöntésére. Viszont ha Spanyolország, Velence, Hollandia és főleg Angolország erejüket a tengeren egyesítenék, kétségtelen, hogy nem csupán a barbár rablófészeket tudnák könnyen szétrombolni, hanem a tengermenti részeket is tudnák irtani az egész török hatalmat. Mindez már régi óhaj, de ennek teljesülésén kellő buzgalommal eddig nem fáradozott senki. Az idő és a tapasztalat megmutatta, hogy a török két vagy több tekintélyes ellenséggel nem szívesen mérkőzik meg nyílt harctéren, vagy ha erre mégis kényszerítik, nem sokáig tartja ki, hanem inkább békeszerződéssel iparkodik bizonyos időre szabadulni. A közelmúlt példáiból kitűnik, hogy a Véreb még két ellenséggel sem képes felvenni a harcot. Ezért nagyon csodálkoznunk kell, hogy a keresztény

hatalmak nyugodtan nézik, amint a barbár Kutya közülük egyiket a másik után ragadja mancsaik közé, vérig kínozza őket és ha egyiknek már kiráncigálta tollait, a másikra veti magát. Ezt csak azért teheti, mert a két áldozat nem sietett egymás segítségére.

Közismert dolog, hogy a török hatalom azért is könnyebben megtámadható, mert ereje nem a régi, miliciája sem oly edzett és elszánt. Mint ez barbár nemzetekkel rendszeren megtörténik, nyers erejük, amellyel azelőtt országokat és népeket vertek le, végül is elpuhul és harci kedvük sem oly heves, mint elődeiké volt.

Így a Raths-Stube elmékedéseivel mégis csak az európai hatalmak egyesített erejére számít és a tengeri hatalmak szövetségének gondolatát fejtvé ki, a pápa által szorgalmazott terv mellett foglal állást az ősi ellenséggel szemben.

Az 1684. évi szerencsétlen budai ostrom és különösen XI. Ince pápa jogos kritikája nagy irodalmi visszhangot keltett. A politikai irodalom egy része méltatlan támadást intéz a pápai szentszék ellen és, mint a »Rom bereue dein Geld nicht . . .«²¹³) c. mű, a pápai vagyon és jövedelmek eredetét boncolgatva arról elmélkedik, hogy a pápaság nagyterjedelmű udvartartásához évente több kell, mint amennyit egy tekintélyes királyság jövedelmez. Tárgyalja azokat az összegeket is, amelyeket a Szentszék birtokosai saját nemzetségük emelésére, rokonságuk meggazdagítására fordítottak, de viszont azt is elismeri, hogy a Szentszék terheihez nagymértékben járult hozzá az a sok millió adomány, amelyet a pápák subsidiumként a szorongatott keresztény fejedelmek segítségére fordítottak. Mindezek azt eredményezték, hogy Róma szintén sokszor pénzhiányban szenvedett. Rómában, a pápai udvarban, valamint a bíbornokok gyülekezetében sok panaszra adtak alkalmat a legutóbbi években a fejedelmeknek és más hatalmasságoknak a török elleni háborúk címén átutalt pénzüsszegek, amelyek a pápai udvar véleménye szerint sok esetben nem érték el céljukat. Ezzel szemben a kereszténység földjei, városai és erődei a török karmai közé kerültek. A keresztény armádiák keveset törődnek a pénzügyek terén fölmerült aggodalmakkal, hanem ágyúörgés közepette állnak szembe a dühös ellenséggel s azon vannak, hogy a pápa, a bíborosok és az egész klérus nyugodtan tartózkodhassanak székhelyeiken és újabb pénzeket gyűjthessenek. A keresztény hatalmasságok elégedetlenek voltak a Szentszékkel szemben, mert az elmúlt századokban a pápák az ottomán birodalom növekedése idején a szorongatott kereszténységgel — különösen keleten — kicsinyesen és fukarul bántak és inkább veszni hagyták azt, semhogy a megtámadott keleti császárok kérésére indítva érezték volna magukat tekintélyes pénzsegély küldésére.

Ilyen bevezetés után több fejezeten át tárgyalja (c. XXII—XXVI.) Buda 1684. évi ostromát mint ekkor az irodalom centrális problémáját. Azt hihetné az ember, hogy a pápai szentszék megelégette a török háborúra költött pénzüsszegeket, hiszen a legnagyobb veszedelmet már sikerült elhárítani és a Szent Liga megmentette Bécs városát. A pápa azonban ezekkel az eredményekkel nem volt megelégedve, mert hiszen az 1684. évi hadjárat és Buda ostroma nagyon kevés eredménnyel járt. A pápa nem tudja elfelejteni, hogy mily hatalmas összegeket emésztett fel ez a had-

járat. Amikor újabb pénzért fordultak a pápához, állítólag a következőket mondta: »A budai házak újra fölépítésének céljára még csak volna pénz, különben azonban ha jövőben nem érhető el több eredmény, körülbelül megakadt az egész vállalkozás.« Ebből az állítólagos kijelentésből a műfrója azt következteti, hogy a pápa a legutolsó vállalkozásra költött nagy pénzösszegeket sajnálta, sőt miután Magyarországból több olasz herceg épségben tért vissza övéihez, azt következtette, hogy Buda ostroma nem lehetett túl veszedelmes. Ezzel szemben közölték a pápával, hogy különösen a német milícia számos magas- és alacsonyrangú katonája pusztult el Buda falai alatt. Buda ostromának körülményeivel kapcsolatban, miként Rómában, úgy máshol is különböző véleményeket hangoztattak. Elmondták, hogy egy ily nagy ostrom miképen zajlik le, mint ezt megtörtént dolgokról az emberek mesélni szokták, akiknek nincs egyforma ízlésük és véleményük. A kérdésről a szerző tárgyilagosan kíván nyilatkozni, bár célja nem az, hogy az ostromot részletesen leírja. Inkább az államférfiak véleményét, ítéletét akarja megvizsgálni.

Némelyek szerint oly hatalmas, *katonasággal, municióval és élelmiszerral bőven ellátott erődítményt*, mint Buda, nem lett volna szabad hirtelen megtámadni és megszállni, hanem az ostromot alaposan elő kellett volna készíteni. Nem lett volna szabad az eredményt kockáztatni, tekintettel arra, hogy Buda a török által megszállott Magyarország területén *döntő fontosságú erőd* (dieser Orth, als an welchem das ganze türkische Ungarn hinge). Komoly és hosszú ostromra kellett volna felkészülni, mert a védelem is el van látva minden szükségessel. Megbízható lakosságán kívül a várat legalább 15.000 főnyi katonaság védi, úgyhogy falai alatt az ostromló sereg könnyen elpusztulhat anélkül, hogy a támadás valami eredményt is fölmutathatna. A vélemények szerint a török erőket a harcmezőn csatározásokkal és nyugtalanító támadásokkal kellett volna gyengíteni, közben pedig Budát blokád alá kellett volna helyezni, elzárni a lehetőség elől, hogy kívülről élelmiszereket és municiót kapjon. Miután lassan-lassan az ostromlott sereg felemészette volna a készleteit, kénytelen lett volna kirohanásokat megkockáztatni, amelyek tudvalevőleg mindig veszteséggel járnak. Ez szerinte egyike a legjobb hadimachináknak. Mert tanácsosabb egy új nagy ostromnál, amelynek kimenetele bizonytalan, lassan és óvatosan eljárni, az ellenséget előbb gyengíteni, semmint hirtelen par force nekimenni a dolognak. Az ilyen vállalkozás ritkán sikerül, ellenben a hadsereg jó híre és épsége is belepusztulhat az ostromba.

Ezzel ellentétben mások véleménye szerint — folytatja a szerző — ily fontos ostromoknál a túlzott óvatosság felesleges és a győzelem jórészt a merészségen múlik. Ha első alkalommal nem sikerül a támadás, másodszor, harmadszor is meg kell kísérelni, míg végre az ostromlott erőd nem bírja tovább a küzdelmet és áldozatul esik. Emellett üstökön kell ragadni a háborús szerencsét is és az önuralmát elvesztett ellenségnek nem szabad időt engedni arra, hogy föleszméljen. Ilyen módszerrel sikerült a töröknek is a legtöbb nagy erődöt elfoglalnia, amelyeket különben sohasem tudott volna a keresztényektől elhódítani.

Viszont az ilyen vélemény ellen fel lehet hozni, hogy a hazard vállalkozásoknál az a lényeg, van-e az ellenségnek elég feláldozni való népe,

milyen veszteség számára, ha elpusztul egy-egy hadserege és fel tud-e hamarosan állítani egy másikat. Szolimán, aki maga nyolcszor vezetett hadjáratot Magyarország ellen, minden alkalommal 2—300.000 emberrel vonult fel és többszöri megszállások után sikerült neki a magyar királyság több hatalmas erődítményét elfoglalnia. Ilyen volt az 1521. évi megszállás, amikor az ország kulcsát, Nándorfehérvárt vette birtokába, miközben a lakodalmát ülő Lajos királynak nem sok fejtörést okoztak az események. Így esett el rövid idő múlva Buda, a *királyi székváros* (Königl. Residentz-Stadt) is. Ezzel kapcsolatban azt is meg kell gondolni, hogy Magyarországon keresztény hadsereget sokkal nehezebb újra fölláítani. Bár le kell szegezni, hogy a legutóbbi hadjáratban a császári ármádiának módja lett volna az ostromot győzelemre vinni, miután a Bécs előtt álló ellenséget is nagy veszteséggel verték vissza. Párkány, Esztergom és a különféle csatározások alaposan megzavarták a törököt és az 1684. évi hadjárat is kezdetben eredményes volt, hiszen a keresztény seregek Visegrád várát elfoglalták és elesett Vác, a régi püspöki város is. Az így kialakult események közepette tanácsos lett volna a töröknek időt sem engedni, a megtüzesedett fegyverekkel haladék nélkül Buda *főváros* alá vonulni és annak meghódításával a hadjáratot szerencsésen befejezni.

Ezután azokat az indítókat fejtegeti, amelyek Buda megostromlása mellett szóltak. Először is hírnevet és előnyöket biztosít a császári ármádiának, ha Buda fővárosát ostromló ökölrel, győzelmes keresztény fegyverekkel újra kiragadja az ősi ellenség karmai közül, amelyek 160 év óta fojtogatják a várost. Másrészt tudták, *hogy Budavárába, mint az ország jól őrzött kincseskamrájába* (als in einer Landes gemeinen und wohl verwahrten Schatzkammer) mentették át a környékbeli helységekből a pénzt és egyéb javakat. Mily nagyszerű zsákmány lett volna a mieink számára, ha ostrommal veszik be a várat, vagy legalább is azt érik el, hogy feltételek nélkül adja meg magát. Ellenkező esetben, ha megegyezésre kerülne a sor, a keresztény sereg üres kézzel kényszerülne ott állni és nézni, hogy a rabló véredek miként viszik magukkal Budavárából a jórészt keresztényektől zsákmányolt dús kincseket. Még oltalmat és biztos kíséretet is követelnének, amit természetesen nem szívesen nyújtanának nekik, hiszen az ilyen zsíros pecsenyét mindenki szívesen tartaná meg magának. Az sem volna tanácsos, hogy a 15.000 főnyi ostromló sereg csak úgy csorbítatlanul minden holmijával együtt elvonuljon. Ezáltal csak megerősödik az ellenség és a harctéren a mi katonáinknak még több dolgot ad. Ha Budát ostrommal sikerül bevenni, a védősereget fészékében kell leütni.

Akik a megszállás ellen voltak, azok véleményüket így fogalmazták meg: félreismerhetetlen, hogy a megszállás nagy veszedelemmel jár, ha a végsőig fokozzák a helyzet feszültségét és erőszakos rohammal veszik be a várost. A szorongatott török kétségbeesett helyzetében nyilván inkább utolsó csepp vérenek feláldozásával védené magát, mintsem átadná a várat és kiszolgáltatná magát az ellenségnek. Azok, akik a török háborús élvezeteket ismerik, tudják, hogy különösen a fontosabb pontoknál a török az utolsó emberig védi magát és mint felbőszült dühös vadállat küzd a halállal. Képes ellenfele torkának ugrani, mielőtt megadná magát. Ezek után elképzelhető, hogy mily kegyetlen kirohanásokra kész a kétségbe-

esett török és mily veszedelmek várnak az ostromlókra, mint ez Buda ostrománál be is bizonyult. Sokkal jobb lett volna tehát, mindjárt a legelőjén kedvező föltételek mellett megegyezésre jutni és így biztosítani a várat.

Mindezek mellett sok ezer keresztény lakost lehetett volna megmenteni Buda várában, mert a törökök, miután látták a császári hadak támadásának véres komolyságát, rákényszerítették a keresztényeket, hogy a várfalakon és sáncokon saját véreik ellen harcoljanak, ha pedig a parancsnak ellenszegültek, lefejezték őket. Nem kellett volna vágóhídra vinni a nagyszerű keresztény sereget, hanem miután az egyezséget megkötötték volna, más tettekre lehetett volna felhasználni. Így ellenben a hasztalan rohamozást és az egész szerencsétlen megszállást súlyos véráldozattal kellett megfizetni, nem is szólva az elpocsékoltt municioról, élelemről, a hiába kiadott nagymennyiségű aranyról és az elvesztegetett időről. A »fama victricium armorum« elhomályosodott, amitől a töröknek ismét megnőtt a bátorsága, míg a mieinké csak lelohad, valahányszor a Buda körül elterülő halálmezőkre gondolnak, amelyeket ezer meg ezer keresztény teteme borít.

Ezek volnának a főokok, amelyek a keresztényeket a hadjárat legelőjén egy mérsékelt természetű megegyezésre bírhatták volna, annál is inkább, mert, minthírlik, az egyességet maga a török kínálta fel, mielőtt még véresen komolyra fordult volna a dolog. Igaz ugyan, hogy részükről számos kikötött feltételt kellett volna elfogadni. A város keresztény kézre való jutása mégis biztosítottabb lett volna, mint az emberéletben és egyéb javakban nagy veszteséget jelentő ostromban.

De mindezt tekintetbe nem véve, az a vélemény győzedelmeskedett, hogy Budát ostrommal kell bevenni. Az elején elég jól ment a dolog, bevettek Pest városát, hajóhidat ütöttek a Dunán, elfoglalták a Vizivárost is, de magát a várat nem sikerült elfoglalni. A bajor hadsereg ugyan segítségére sietett a császárnak és abban reménykedtek, hogy most már a *makacs* (hartnäckig) Buda fölé kerekedhetnek, de úgy jártak, mint elődeik. Mert az elkeseredett török mindent előbb feladott volna, semhogy ezt a várost átengedje. Most már megegyezésről tudni sem akart elsősorban azért, mert elhitették vele, hogy a keresztények ezt sem tartanák tiszteletben. Előtte állt a párkányi megegyezés, amelyet azonban nem a császáriak sértettek meg, hanem a heves vérmérsékletű lengyelek. Hiszen a császáriak a győri egyezményt is hűségesen betartották és a törököket csaknem Budáig kísérték el. Hiába múlt el az idő, amikor pedig a nedves ősz beállott, a keresztény seregből sokan kidőltek, az ottmaradottakat pedig a hideg, az éhség és a betegség egyaránt gyötörte, míg végre hátat kellett fordítani Budának.

Rómában 1684 egész nyarán át türelmetlenül várták a Buda bevételéről örömteljes hírt hozó futárt és nem győzték biztatni a pápát, hogy ne sajnálja a pénzt és újabb segélyösszegeket küldjön Magyarországra. Amilyen nagy volt a reménység, olyan nagy volt a kiábrándulás is, amikor tudomásul kellett venni, hogy a pénzáldozat és az ostrom hiábavaló volt.

A mű ismeretlen szerzője ezután két fejezetben át ismerteti Buda sikertelen ostromainak történetét másfél századon át. Buda eddigi ostromai-

nak tanulságaiból azt a következtetést vonja le, hogy Buda bevételének ügye fatális eset, mert a város úgyszólván elzárja a kereszténység útját. Budavárát *alapkőnek* lehet mondani (wegescheid und schwerer Grundstein), amelyről a keresztény fegyverek leggyőzedelmesebb előretöréseik alkalmával is visszapattannak s amely megakadályozza a keresztények törekvését, hogy az ottomán birodalom szívébe hatoljanak. Az 1685. évi hadjáratra terve át megjegyzi, hogy Buda újabb ostromának és megvételének megvalósítása részben attól függ, hogy a római szentszék mit szól hozzá, hogy a háború vezetése céljára hajlandó-e újabb összegeket áldozni. Ezzel azután kénytelen elismerni, hogy a fölszabadító hadjárat ezentúl is a pápa anyagi áldozataitól függ.

A pápaság és a hadjáratok kapcsolatát hasonló elfogultsággal tárgyalja a »Rom ist über diesem heiligen Krieg erfreut und betrübt«²¹⁴) c. 1686-ban megjelent nyomtatvány. Szerinte a pápa és a bíborosok az első hadjáratnál meg voltak elégedve, csak a szerzetesek szomorodtak el, mert birtokaiknak és jövedelmeiknek egy tizedéről le kellett mondaniok. Pedig már Bécs veszedelme idején várhatták halálukat és kolostoraik nyomorúságos pusztulását. Azt azonban elismeri, hogy Bécs ostrománál a szerzetesek sáncot ástak és segítettek a védekezésben, amire 150 év óta nem volt példa. A szerzetesek elkeseredése különösen a jezsuiták ellen irányult, akik ezeknek az önkéntes áldozatoknak kezdeményezői voltak. A jezsuiták azonban nem zavartatták magukat; szerintük most valami nagyot kell kockáztatni, kemény vihart kiállani, amely ha véget ér, a remélt biztos kikötőbe viszi őket. Bár sok keresztény vér ömlött ki és egész országok pusztultak el, — folytatja elmélkedését — de a kár idővel még jóvá tehető. Ha pedig ez mégsem következik be, a szerzeteseknek és a pápai szentszéknek van a legkevesebb veszteni valója. Ez az egyházellenes hangulat azonban csak szórványos jelenség, a névtelen szerzők aggodalmaik között elárulják, hogy még nekik is minden reménységük az Egyház áldozatkészségében van.

Már tárgyilagosabb hangot üt meg a szerző akkor, amikor a további fejezetben elismeri, hogy az 1684. hadjárat eredménytelensége az »öreg Innocent atyának« méltán okozott álmatlan éjszakákat. Miután megtudta, hogy hiába volt a nagy vér- és pénzáldozat, előbb elszomorodott, majd haragra lobbant, arra gondolva, hogy a hatalmas összegeknek jobb elhelyezést találhatott volna és azokat a szegény hívők zsebében hagyhatta volna. A hadjárat és a budai ostrom sikertelenségére vonatkozólag Rómában a kardinálisok és mások is különböző véleményeket hangoztattak.

Sokan azt tartották, hogy harmincezer emberrel nem lehet egy oly nagy és jól megerősített várost, mint Buda, ahol 20.000 janicsár és más lakosság tartózkodik, oly hamar bevenni. Előbb Érsekújvárt kellett volna megostromolni, ami sokkal könnyebb és eredményesebb lett volna. Csak ezután kellett volna újabb hadjáratral és nagyobb hadsereggel Buda alá vonulni. Így mind a két hadjárat meghozta volna a maga gyümölcsét és a császáriak még 1685-ben urak lettek volna Budán. Most az újabb hadjárat eredménye is bizonytalan, mert nem tudhatják, hogy a török tavasszal nem lesz-e még erősebb, mint a múlt esztendőben.

Mások szerint a háborúban nem lehet az eseményeket előre látni és az események sorrendjét pontosan meghatározni, mert az ellenség védekezésé-

nek mikéntje meglehetősen befolyásolja a támadások eredményét. A legbiztosabb út mégis az lett volna, ha csak alapos meggondolás után, elég pénz és fegyveres erő birtokában kezdenek az ostromhoz. A kellő körültekintés azonban Budánál hiányzott.

A pápa ezért annyira megharagudott, hogy majdnem megváltoztatta szándékát. Hangoztatta, hogy hiábavaló hadjáratok céljára nem ad több pénzt, de végre jobb elhatározásra bírták azzal a reménységgel, hogy a jövőben a császáriak körültekintőbben támadnak és a mulasztást pótolják. Emellett a Szentatyában azt a reménységet is ébren tartották, hogy Ukrajnában a lengyel király sajátkezű levelével ad rövidesen hírt a győzelemről. De ez a reménység is hiábavalónak bizonyult. Kamenic, a fontos határerőd nem esett el, sőt a lengyelek a török egy éjszakai betörése alkalmával 10.000 embert vesztek. Jalsovic bevétele viszont a pápának éppoly kevés örömet okozott, mintha egy régi püspöki palástot 50.000 koronáért akartak volna neki eladni, hiszen az áldozatok az elért eredménnyel annyira nem voltak arányban.

A hadi hivatalnokok azonban a pápa méltatlankodását irigységnek nézték s miután a pápa kijelentette, hogy hiábavaló hadjáratokra pénz nem akar adni, vakmerőségükben hangoztatták, hogy az anyagi áldozatok mértékével egyenes arányban ők is megtették kötelességüket. Hangoztatták, hogy a pápának és bíbornokainak kápolnáikban és kabinetjeikben nagy csatákról és győzelmekről való elképzelése nem tárgyilagos, mert tudniok kell, hogy a háborús szerencsét nem lehet kikényszeríteni. A török nem könnyű ellenség, vele szemben nem lehet gyors eredményeket felmutatni, nagy erődöket és csatákat nyerni. Ehhez idő, ember és pénz kell. Ha pedig a római Szentszék valóban nehézséget támaszt, akkor a jövőben az eddigieknél csak kevesebb katonaságot tudnak fenntartani és ezért kevesebb eredményt fognak elérni. A Szentszéknek kell vállalnia a kockázatot, különösen mivel valószínű, hogy amit ez évben nem tudtak elérni, azt elérhetik a következő esztendőben. A császáriak az 1684. évi hadjáratban a magyarországi harc téren nagyobb eredményt értek el, mint a lengyelek Ukrajnában. Igaz, hogy a sikerek részben onnan származnak, hogy a török ez évben főserégét Ukrajnában tartotta, a lengyelek műveleteit egész nyáron pontosan figyelemmel kísérte s az ellene irányuló terveket pontosan elhárította.

Ha a rendszeres jövedelmek nem bizonyulnak elégnek, a pápának módja van ezeket megszámlálhatatlan módon tetszése szerint megnagyobbitani, mert tudott dolog, hogy a római Szentszék mily hatalmas, több mint királyi jövedelemmel rendelkezik. V. Sixtus pápa szokta mondani, hogy ő soha nem ismert pénzhiányt, ha kezébe egy tollat vett segítségül.

1685-ben a német katonaság bátorságának és harcikedvének föl-tüzelésére minden megtörtént. Ez évben a török főhadereje Magyarországon állott. Azonban az egyszer már megvert véreb nem akart kötélnek állni, hanem egyik helyről a másikra hátrált és végre egészen eltűnt. A török ugyanis attól félt, hogy ha Magyarországon végkép lenyúzzák róla a bőrt, Rómában a pápa is azt fogja kívánni, hogy most már a vitéz német sereg annyi győzelmes előretörés után Buda főváros ellen vonuljon és még ebben a hadjáratban köszörülje ki a tavalyi csorbát. Ez a pápa örömét nagyon fel-fokozná és bosszúsága elmulna a tavalyi hiábavaló kiadások miatt.

E reménységekre elég ok is volt. A császári hadsereg 60.000 emberből állott és a katonák a kivívott győzelmek feletti örömben újabb bátorságot éreztek a tettekhez. A töröknek viszont a kudarcok után nem volt kedve szembeállni a keresztényekkel. Az időjárás is jóideig kedvező volt ahhoz, hogy az ostromot folytathassák és viszont a törököt is megfigyelhették volna, ha az ostromlott Budára fölmentő sereget akart volna küldeni. Gonzales császári mérnök ajánlkozott is, hogy rendkívüli erejű bombáival tönkrelövi a várost és így az ostromlottak nem tarthatják sokáig magukat: vagy elmenekülnek, vagy megadják magukat. Eszerencsés körülmények miatt Rómában azt várták, hogy Magyarországról nemsokára befut a kurir a rég várt hírel, hogy a keresztények bevették Buda várát s a török mecseteket ismét katolikus templomokká lehet felszentelni. E reménységek azonban ismét nem váltak valóra. Rómának csakhamar tudomására hozták, hogy a császári seregben sok a megbetegedés, a kedvező időjárás gyorsan megváltozott és így nem volna észszerű egy oly veszedelmes vállalkozásba fogni, amelynek eredményét a rövid idő miatt sem lehet előre látni. Ezekre a magyarázatokra a Szentszéknek meg kellett nyugodni s előkészülni arra, hogy a következő hadjáratra honnan szerzi meg a szükséges segélypénzeket, hogy azokat Buonvisi bíboros útján a hadseregnek juttassa. Úgy látszik a Szentatya nem találja meg kedélye nyugalma mindaddig, amíg a töröktől Buda várát vissza nem szerzi. A Szentatyának az utókor megbecsülése és nagy dicsőség jutna osztályrészül, ha a keresztény hatalmak között az ő közbenjárására megkötött nagyszövetség az ő pénzáldozatai folytán oly eredményeket mutatna fel, hogy visszafoglalhatnák *Magyarország hatalmas fővárosát*. Ez a legkívánatosabb és a legdicsőbb dolog volna, fejezi be az író elmélkedését.

Buda visszafoglalásának első sikertelen kísérlete nagy nadi kritikai irodalmat keltett életre. Az egykorú hadtörténeti nyomtatványok mindegyike nagy terjedelemben foglalkozik a vállalkozás sikertelenségének okaival. A kor íróinak és stratégáinak véleményét talán legjobban Paul-Conrad Balth. Han »Alt und Neu Pannonia«²¹⁵) c. 1686-ban megjelent műve foglalja össze.

Han abból indul ki, hogy miként egy szerencsés lefolyású háborúban mindenki részes akar lenni a dicsőségben és mindenki magának akarja tulajdonítani benne a vezető szerepet, úgy Budavár szerencsétlen ostrománál senki sem akarta a felelősséget vállalni. Az a néhány tábornok, akit megvádoltak, hogy egymásközötti viszálykodással és a fővezérlettel szemben tanúsított engedetlenséggel növelte a bajokat, annyira tisztázta magát a császár előtt, hogy mindenki kénytelen volt elhallgatni. A szerencsétlen ostrom tárgyilagos mérlegét a következőkben ismerteti: 1. A császári sereg még nem mestere a harctérnek és már késő nyár volt, mikor Budát megtámadta. 2. A Franciaország részéről fenyegető veszedelem miatt a bajorok, a frankok és svábok nem tudtak idejében a vár alá vonulni s ezért a három helyen megosztott császári hadsereg nem volt elég erős Buda megvételére. 3. A municiót és élelmet a Budától 32 magyar mérföldre fekvő Bécsből kellett szállítani igen erős kíséret mellett, a jókarban tartott Thököly-erődök, nevezetesen Újvár, Eger és Székesfehérvár felől fenyegető támadások veszélye miatt. Ez okozta, hogy municióban és élelemben néha

hiány állott be. 4. Mind a magasrangú, mind pedig az alacsonyabbrendű katonák sokat szenvedtek a magyarországi hőségtől, a nedves levegőtől és az egészségtelen boroktól (!) kapott betegségtől, ami súlyos akadályokat jelentett az ostrom szempontjából. 5. Nagy baj volt, hogy a császári hadsereg nem rendelkezett elég aknamesterrel, a meglevők sem voltak mindig megbízhatók, egy részük pedig átszökött az ellenséghez. A védelem szempontjából pedig a következő nehézségek hiúsították meg az ostromot: 1. A város nagysága, régi és vastag falai. 2. Az erős megszálló katonaság, akik között oly kiváló lövészek akadtak, hogy a keresztény sereg futóárkaiban nem is mert mutatkozni. 3. A török parancsnok jó ötlete, hogy a tűzvész megakadályozására a házak fedelét lehordatta és az épületeket homokzsákokkal fedette be. 4. A lakosságnak a végletekig való védekezése, csak hogy megtarthassa tulajdonát és vallási szabadságát. Ilyen segítsége volt az ostromlottaknak a korán beállott kemény tél is, amely az ostromot lehetetlenné tette. Azokra az erkölcsi defektusokra, amelyek az ostrom folyamán annyira elharapóztak, hogy a császári sereg teljes züllesztben oszlott szét, az egykorú források közül érthető okokból csak kevés tér ki. De azért, mint majd látjuk, erre is van példa. Csak Marco D'Avianonak, a sereg apostoli misszionáriusának volt bátorsága a császárhoz írt leveleiben a bajok főforrására rámutatni, sajnos, az általános erkölcsi romlás közepette egyelőre nem sok sikerrel.

Meg kell említenünk még, hogy a szerencsétlen 1684. évi hadjárat írói miként vélekednek a franciák magatartásáról, amelynek szintén része volt a szerencsétlen hadjárat előzményeiben. A már idézett »Rom bereue dein Geld nicht« c. munkának XXI. fejezete a francia politika célját így foglalja össze: Az állambölcsék megzavarodva néztek és egymással ellenkező okokat tulajdonítottak Franciaországnak a török háborúknak tanúsított különféle mesterkedései magyarázatául. Nem tudják megérteni a csel-szövények okát és célját, csak azt látják az elfogott levelekből, hogy a franciák pénzzel és más segéllyel sietnek a magyar lázadó tömegek segítségére és követeik útján iparkodnak megbontani azt a szövetséget, amelyet a kereszténység ősi ellensége ellen a császár a lengyel királlyal kötött. Látják, hogy különféle államcsinyekkel akarják a lengyel király figyelmét a kereszténység szent ügyéről elterelni, hogy Ausztria magárahagyatva minél gyengébben álljon szembe az ősi ellenséggel. A vélemények eltérnek egymástól, de alig hihető, hogy mindez a magyarországi lázadók iránti rokonszenvből történt, hiszen Franciaország maga is szenvedélyesen üldözi a hitetleneket és sok ezer embert űzött ki ezen a címen tartományaiból. Viszont az ottomán birodalom iránt érzett barátságból sem történhetett ez, mert nem gondolható, hogy oly nagy államfő, akit a legkeresztényebb uralkodónak neveznek, elősegítse a törökök keresztényüldözését és vérengzését. De a francia magatartásnak tulajdonképeni céljára még sem nehéz rámutatni. Franciaország akciói főként oda irányulnak, hogy Ausztriát és annak államfőjét egy veszedelmes háborúba kergessék, egyrészt a törökök, másrészt a lázadó magyarok ellen. Ebben a háborúban Ausztria elerőtlenedve, erődítményeit és tartományait elvesztené, önmagában a német fejedelmeknél sem találhatna segítséget. Így a török Bécset magáévá tehetné és elárasztaná a római birodalom többi tartományait is. A német fejedelm-

11. Paul Balth. Han *Alt u. Neue Pannonia* 1686. c. művének címképe.

12. A *Brevi notizie de gli ventisette Em. Sign. Cardinali* 1687. c. mű címképe.

13. A *Das vormals so mächtige u. edle... Königreich Hungarn* 1684. c. mű cimképe.

14. A *Das ehemals gedrückte... Königreich Hungarn* 1688. c. mű cimképe.

15. A Teutsch- u. Ungarisches Geschicht- u. Kriegs-Muster 1684. c. mű címképe.

16. Bremundan *Floro historico de la guerra sagrada contra Turcos* 1686. c. műve 2. részének címképe.

17. Hapnelius Hochverdiente Ehren-Seule christlicher Tapfferkeit 1688. c. müvénék cimképe.

18. A Lebens-Beschreibung dess weyländ...weltberühmtesten Helden Carl des V., Hertzogen zu Lothringen... 1691. c. mü cimképe.

ségek borzalmas szorongatottságukban kénytelenek lennének a francia Lajoshoz könyörögni segítségért s hogy ezt könnyebben elérjék, fel kellene ajánlani neki a római császári koronát, vagy legalább is a dauphine-t kellene római királlyá kikiáltani. Nyilván ez volt a francia cselszövények igazi célja, mert Franciaország remélte, hogy »oblique force« útján elérheti azt, amit az elmúlt években nyílt erővel, fegyverekkel nem tudott magának kivívni. A francia miniszterek e ravasz államcsínyre azonban balul ütött ki. Mikor kiesztették, nyilván nem gondolták meg »quod Imperia sint fatalia« és hogy a legbölcsebb intrikák is csak akkor termik meg gyümölcsüket, ha az idő kedvez nekik, különben azoknak gyümölcsét más aratja le. A Szent Lágának azonban győzedelmeskednie kell a török birodalmon és mindazoknak pirulniok kell, akik ily magas célokat emberi erőszakkal meghiusítani merészkedtek.

A francia politika játéka az egész felszabadító hadjáratot végigkíséri. A német irodalom állandóan rámutat XIV. Lajos és a francia diplomácia ellenséges magatartására, amely a hadjáratok folytatását annyiszor megakadályozta és a török ellenállóképességét megnövelte. A francia »Staats-Modell« sokszor humoros és szatirikus beállítása mellett komoly, tárgyilagos állásfoglalásokkal is találkozunk és vissza-visszatér az a vélemény, hogy Buda első ostromának sikertelensége a franciák rovására irandó. Az »Inter ortum et occasum exiguum discrimen internoscitur«⁽²¹⁶⁾ c. 1688-ból származó röpirat, mely a különbékét kötött Velence és főként XIV. Lajos ellen kel ki, a következő véleményt nyilvánítja a franciák magatartásáról. A franciák okai annak, »dass man unterschiedlicher Orthen des Römischen teutschen Reichs ansehnliche Mächten auf der Kron Franckreich weitere attentate zurückhalten müssen, und also der Römischen Käiser gegen die Türcken mit so ergebigen Kräfften, als man gerne gewolt, nicht secundiren können, dahero auch erfolget, dass die erste Belagerung Ofen fruchtlos und mit so unbeschriblichen Schaden auff Christlichen Seiten, insonderheit mit Ruin des meisten Theils von der so ansehnlichen Käyserlichen Armee, an Reutherei so wol als Fuszvolk zu mit weniger Glori und beschertzung der Feinde aufgehoben werden müssen.«

A kor kedvelt szatirikus-polemikus dialogusainak is állandó tárgya a francia intrikák céljának felfedése. A hadjáratok sikerei a francia politika csődjét jelentik és vele mindazokét, akik XIV. Lajosba helyezték reményüket. Az 1690-es évek legelején megjelent »Entretien politique du Comte Tekeli et du Grand Mufti«⁽²¹⁷⁾ c. nyomtatványban a mufti szerint »ce fut l'amitié de Louis XIV. qui fut cause... de la perte irréparable que nous avons faite de Bude et de plusieurs autres places en Hongrie.« Thököly vereségének is e szerint a francia barátság az oka, amire azonban Thököly csak azt válaszolja, hogy ez nem a mufti, hanem a szent liga tagjainak szájába való beszéd. Igaz, hogy ez a nyomtatvány is azt a német álláspontot képviseli, amely a magyarországi felkelés tulajdonképeni hátteréről nem akar tudni és számtalan változatban hozza Thökölynek és a töröknek a tudomására, hogy pusztulásukat a franciáknak köszönhetik.

De már jóval ezelőtt, 1684-ben is a »Newes Piquet-Spiel«⁽²¹⁸⁾ óvja a törököt a »francia kártyától«. A kétoldalas párbeszédben a nagyvezír

felszólítja a budai basát, a muftit és a janicsár agát, hogy menjenek kártyázni. De azok azt mondják, hogy nem tanácsos francia kártyával játszani. A nagyvezír ekkor a maga szakállára próbálkozik: »wolt jhr mit mir nit spilen, wil ich andere suchen und nacher Wienn gehen, mein Kunst, allda zu probiren.« Azonban a lengyel király, a bajor és a szász választó is Bécsbe megy, hogy megnézzék, vajjon becsületesen játszanak-e. A vezír elveszti a játékot, a mufti pedig szemére veti, hogy nem hajlott a tanácsra, a birodalmat romlásba vitte.

A francia politikai irodalom azonban általában tárgyilagos állásfoglalást mutat a magyarországi török háborúkkal szemben. Az a rokonszeny és érdeklődés, amely a francia szépirodalomban a magyar kérdések iránt megnyilvánul, a történeti és politikai irodalomban is megtalálható; a német birodalom területén megjelent nagyszámú, a fölszabadító hadjáratokkal foglalkozó francia nyelvű művek pedig bizonyára éreztették hatásukat a francia közvéleményre, amelynek — legalább a török kiűzésével kapcsolatban — ez időben kevés köze volt XIV. Lajos politikájához. A sok egymást ismétlő politikai mű közül a »Le Turc subjugué...«²¹⁹) 1686-ban megjelent munkát ismertetjük. A mű Buda és Pest történetének, valamint a császári hadsereg és a segédc csapatok haderejének felsorolása után azzal kezdi a háború történetét, hogy a törököket barbár fennhéjzásuk ragadta el akkor, amikor Magyarország után Németországot is el akarták árasztani és vállalkozásukat csak Isten kegyessége és az egész keresztény világ imái hiúsították meg. Amikor 1683-ban a 200.000 főnyi ottomán armádia Kara Musztafa vezérlete alatt három hónapig vadul támadta a nagy fontosságú »Boulevard de l'Allemagne«-t, oly makacsul, amire az elmúlt századokban még nem volt példa: Bécs az ottománok igájába roskad, ha a hadak istene nem világosítja fel a lengyeleket, bajorokat, szászokat és a császárság más népeit, hogy siessenek az osztrák főváros segítségére és osztozkodjanak a hitetlenek leverésének dicsőségében. Miután leírja a bécsi ostrom következményeit, így folytatja: a »Grand Seigneur«, hogy a bajt orvosolhassa, minden kísérletet megtett, hogy a véres háborúknak végetvessen. A keresztényekre nézve legelőnyösebb békét ajánlott fel a császárnak és mikor a bécsi udvar ezt visszautasította, a lengyel királyhoz, majd a velencei köztársasághoz fordult, hogy őket titkos kiegyezésre bírja. El akarta választani a lengyeleket és a velenceieket a szent ligától, amelyet a Szentatya, XI. Ince oly ügyesen irányított az egyház költségén, Jézus Krisztus és az egyetemes igaz hit javára. A továbbiak folyamán ismerteti Buda 1684. évi ostromát, amely 10.000 keresztény vérébe, oly nagy erkölcsi és anyagi áldozatokba került és nem egy kincstárt ürített ki. A császári udvar azonban nem vonakodott egy újabb kísérlettől, tudva azt, hogy Buda főváros elfoglalásától függ egész Magyarország és a szomszédos országrészek sorsa.

A fölszabadító hadjárat második és harmadik esztendejének kevés eredménye keltette csüggedést azonban csakhamar a bizalom váltja fel. Már 1685-ben az »Europa wirstu denn des Krieges nicht müde?«²²⁰) c. politikai mű nagy optimizmussal tárgyalja, hogy mit végeznek a nyáron a császáriak, megostromolják-e ismét Budát, mit cselekszik majd a török és végül mi lesz az utóbbiak sorsa. Áttekintve a legutóbbi évszázadot,

megállapítja, hogy a török hat vagy még több különböző erejű betörést kísérelt meg Magyarországra és mindannyiszor többet nyert, mint veszített, kivéve a legutóbbi, 1683. évi kísérletét. Ez a vállalkozása borzalmas módon ütött ki, mert mint egy elvert kutyának, sántítva kellett eloldalognia, 60.000 embernél többet, sőt egész táborát a keresztények zsákmányául kellett hagynia. Amikor a török szerencsétlenségének okát kutatja, ezt abban látja, hogy a század folyamán még sohasem állott ily hatalmas keresztény szövetséges hadsereg ily hősiek vezérek vezetése alatt Magyarországon, hogy az ősi ellenséggel felvegye a harcot. Bár »ante belli eventum« nem lehet megállapítani, hogy a török háború Magyarországon miként fog végződni, mégis amennyit »ex anteactis et praesenti rerum statu« előre látni lehet, feltételezhető, hogy a háború a keresztények javára fog eldőlni. Reményeit a következő indokokkal támogatja: először is az ottomán porta a mostani háborúban oly sok hatalmas ellenséggel áll szemben, mint még soha. Az annalesekben is alig található följegyzés, amely arról szólna, hogy a római császár, a lengyel király, a velencei köztársaság és a pápa vezetésével sok más olasz fejedelem is, egyesített erőkkel szállott volna hadba az ősi ellenség ellen.

A római pápák a multban már több ízben fáradoztak, hogy a keresztény hatalmakkal nagy szövetséget létesítsenek a török ellen, különösen akkor, amikor ez utóbbi Velencét támadta meg és Itália biztonságát is veszélyeztette. De ellentétes államérdekek és egyoldalú, önző állásfoglalások mindig meggátolták a szövetség komoly megvalósulását, míg végre a fenyegető veszedelem és XI. Ince pápa hathatós közbenjárása elhárította az akadályokat. Ez a szövetség az ősi ellenség vélt nagyhatalmát és képzelődéseit majd más világításba helyezi és a törökök néhány tartományt is adnának, ha soha nem kezdték volna el a háborút.

A török haderő a két eddigi hadjárat alatt annyira kimerült és legyengült, hogy évek mulva sem lesz képes erejét egészen összeszedni, annál kevésbé megbízható hadsereget felállítani. Az elmúlt esztendőben a török hangoztatta, hogy öt, vagy még több százezer emberrel készül előzőnleni egész Magyarországot és a mult vereségét kétszeresen fogja megbosszulni. Az események azonban épp az ellenkezőjét bizonyították, mert a gaz kutyák arra sem voltak képesek, hogy Buda előtt a 30.000 főnyi keresztény hadseregnek ellenálljanak. A 16.000 janicsár a várba menekült és ennek falai mögött várta meg a hadjárat végét. »Hol maradt tehát, ti üvöltő kutyák, 500.000 emberetek, akikkel a keresztényeken bosszút akartatok állni? Igen, ha a fákról is katonákat lehetne lerázni, ha az ázsiai szúnyogokat katonákká lehetne varázsolni, akkor volna elég emberetek. A mostani háborúban megint akkora hűhót csaptatok, mintha 300.000 emberrel kezdenétek támadást Magyarországon, hogy a római császár hatalmát gyengítsétek és a magatok javára döntsétek el a háborút.«

A bizalomnak olyan nagy foka csendül meg, amikor kijelenti, hogy a németekben nem volna bátorság és kemény ököl, ha nem készülnének el rövidesen a 70.000-nyi törökkel, akik javarészt gyakorlatlan katonák. Véleménye szerint egy 25—30.000 főből álló jó német hadsereg nagyon is elégséges, hogy a török hadsereggel gondolkodás nélkül megütközzék. Hiszen olyan kiváló hősök, mint Scanderbég és a két Hunyadi nem nagyobb-

számú katonasággal megverték a török ármádiát, holott az akkoriban a mai-nál tekintélyesebb és gyakorlottabb volt.

Az elmúlt évek tanulságait és eredményeit tárgyalva, természetesen megemlékezik Buda sikertelen ostromáról is és az előbb ismertetett munkákhoz hasonlóan elmondja azokat a véleményeket, amelyek az ostrom mellett szóltak és amelyek a törökkel való megegyezés előnyeit hangoztatták. A maga részéről a megegyezés mellett foglal állást, mert inkább a várat kellett volna biztosítani, mint a zsákmányt. Ezzel a keresztény seregek időt nyertek volna és számos ember életét mentették volna meg. Értesülése szerint Buda várában 16.000 janicsár tartózkodott, ezenkívül 30.000 főnyi lakosság és még külön 10.000 zsidó, akik mind fegyvert ragadtak az ostromlók ellen, részben, hogy megbosszulják magukat, amiért néhány évvel ezelőtt Bécsből és Ausztriából kiűldözték őket. A várvédőknek elegendő élelmük és municiójuk is volt, csupán vízben szenvedtek hiányt. Egy tisztől, aki végig küzdötte az ostromot, úgy hallotta, hogy a házak befedésére és tűzmentesítésére a keresztények adtak időt az ellenségnek. Miután ugyanis bevették a Vizivárost, teljes nyolc napig szünetelt a roham és az ágyúzás is. Továbbá amikor a vár mögött levő utolsó akna felrobbantására került a sor, a császári sereg vezérei emiatt haditanácsot tartottak és ezenkívül még szükségesnek látták, hogy Bécsből is külön utasítást kérjenek. Közben pedig száz török kényelmesen kivonulhatott az aknához és miután az ott strázsáló császári őrséget levágta, az aknát megsemmisítette és bántatlanul vonult vissza a várba. Rövidesen ezután parancs jött Bécsből, hogy szüntessék be az ostromot. Ha a császáriaknak akkor sikerül bevenni Budát, könnyen urak lehettek volna Magyarországon és megfélemlíthették volna a törököket.

A mű szerzője attól sem riad vissza, hogy tárgyilagosan megállapítsa a keresztény hadseregben elkövetett sok hibát. »Jó volna, ha a tábornokok között megszűnnének a nézeteltérések, amelyekről a ravasz barbároknak tudomásuk van és a mi kárunkra, viszont a saját előnyükre használják ki azt. Sapianti sat. De ne beszéljünk erről többet, csupán még annyit, amit a tiszték és a legénység egyaránt fölpanaszol. Ezekben a háborúkban éppen a legelőkelőbbek, akik a hadsereg felett döntenek, csak saját hasznukat és zsebüket nézik, a katonák pedig megdögölhetnek, a közjólét és közérdek pedig nem egyéb üres szavaknál. Idők folyamán a generálisok, ezredesek és a hadi hivatalnokok közül a legtöbb csinos összegeket harácsoltt össze magának és mikor az időt alkalmasnak vélte, leköszönt állásáról, helyét egy másik pénzéhes társának engedve át. A szegény alattvalók pedig kimerültek és elnyomorodtak. Amikor azután a vezető egyéniségek végre megúnták a bomlasztó háborút, kényszerűségből nyomorúságos békét kötöttek. Felteszem a kérdést, hogy háborúink eddig nem így végződtek-e.«

Most azonban mást remél. A császáriaknak a szokottnál tekintélyesebb erők állnak rendelkezésére. Velence és Lengyelország szövetsége biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a keresztény seregek nyugodtan kezdehetik meg a hadjáratot. Amikor fölveti a kérdést, hogy a Délmagyarországon állomásozó császári hadsereg Buda ellen vonul-e, arra a következtetésre jut: nem valószínű, hogy a császáriak hamarosan megrohamoznák Budát. Elsősorban is még élénk emlékezetben van az elmúlt had-

járat kudarcra. Feltételezhető tehát, hogy nem túl nagy a vágy bennük mindent újra végig élni azon a harctéren, amelyen a fegyver, éhség és betegség annyi sok jó katonát pusztított el. Az is a budai támadás ellen szól, hogy a török hadsereg legnagyobb része ez évben Magyarországon fog támadásba lépni a császáriak ellen. Biztos tehát, hogy a hadjárat elején nehéz küzdelemre van kilátás, míg sikerül az ellenséget megfékezni. Ezenkívül a törökök Budán, miután az első ostromban ők kerekedtek felül, bátorságra kaptak és nem félnek túlságosan a keresztény seregektől, annál kevésbé, mert a várvédelem megerősítést, municiót és élelmet kapott és mintegy ezer ember dolgozott az erőd megjavításán. Úgy tűnik fel, mintha ez a *királyi főváros szinte végzetes határkő* volna a császári sereg útjában, amelyről a keresztény fegyverek annyiszor visszapatantak.

Mindezek alapján az a véleménye, hogy a császáriak ez évben nem támadják meg Budát, hanem harcokban iparkodnak a törököt gyengíteni. Viszont az is lehet, hogy a császári hadsereg korai hadjáratra készül föl és mielőtt a törökök főerejükkel támadnának, megkezdí Buda ostromát és beveszi a várat. Mindezt azonban könnyebb elmondani, mint megtenni. A török ugyanis nem egykönnyen enged ki kezéből egy oly erődöt, amelytől többi hódításai is függnék. Végso esetben majd arra is el lehet készülni, hogy igyekszik áttörni a várat körülvevő császári csapatokat és megverekszik azokkal, csak hogy ne kelljen átengednie Budát. A császári hadsereg hadműveletei tehát a jelenlegi háborúban két lehetőségen alapszanak: a harctéren lezajló csatákon és Buda ostromán. Az előbbivel gyengíteni kell az ellenség erejét, megsemmisíteni a felmentő sereget. Ez dönti el a háború sorsát. Enélkül az egész háború csak annyit jelent, mintha madarakra lövöldöznénk és hol a szárnyat, hol a lábat, hol pedig a nyak kis pontját találja el golyónk, de sohasem a testet, ami halált hozó volna. Ameddig a török tartja Budát, addig a keresztény előrenyomulás Magyarországon bizonytalan talajon történik. Az egyik vagy a másik különálló erőd elfoglalása nem jelent sokat.

A szerző ezután bő kitéréssel ismerteti a török hatalmának megszilárdulását Magyarországon. A mohácsi vész előtti eseményekről szólva csodálkozik a magyar rendek könnyelműségén, hogy királyukat, II. Lajost Szolimán követeinek börtönbe vetésére vették rá. II. Lajos lakodalmaról és Nándorfehérvár elfoglalásáról szólva hanyagsággal vádolja a királyt, aki megnyitotta a keresztény országok kapuját a mohamedán ördög-fajzat előtt, hogy szerencsétlenség, kétségbeesés és vér jelezze útja nyomát. A magyar rendekről szólva megjegyzi, hogy csak akkor, amikor a véreb már a fél királyságot elnyelte, törülték ki szemükből az álmot, hogy Magyarországról végre kiverjék a törököt, aki csak nevetett a mieink tehetetlenségén. Mindezt azért mondja el, hogy lássák, mily könnyelműen játszották át a magyarok török kézre a birodalom nagy részét és hány százezer keresztényt kellett később feláldozni, hogy a véreb karmai közül kiragadhassuk a zsákmányt.

Amidőn változatlanul kutatja azokat a meggyőző bizonyítékokat, amelyek a török hatalmának végére engednek következtetést, arra az eredményre jut, hogy a Mindenható, aki a leghatalmasabb birodalomnak is határt szab, valószínűleg már rég elintézte a török birodalom fatális periód-

dusának idejét, amelynek elteltével bekövetkezik a bukás. A töröknek megjövendölték, hogy birodalmát a frankok fogják megdönteni. Frankok alatt azonban nem csak a franciákat értik, hanem általában minden európai nyugati népet, mint ezt Pietro Della Valle följegyzéseiből és Tavernier keleti útleírásaiból tudjuk. A törökök bukására prognosztikonok is vannak. Megjósolták, hogy a mohamedán tanok ezer évig fognak uralkodni, azután azonban teljesen elpusztulnak, vagy legalább is nagy átalakulást szenvednek. A mult évben közszájon forgott, hogy Budán még az ostrom előtt két kísértet keresztény öltözékben jelent meg egy sziklaoduban. Az eset a basa füléhez jutott, aki árulástól tartva janicsárokat küldött ki az odu betömésére. A janicsárok azonban annyira megrémültek, hogy jórészt elmenekültek, aki pedig a parancs mellett kitartott, nagyon rossz testi állapotban került dolgavégezetlen vissza. Ez a basának még nagyobb gondot okozott, tehát kegyelmet ígért három keresztény rabszolgának, ha bemerészkednek és kiderítik a kísértetek mibenlétét. A szegény rabszolgáknak úgysem volt mitől tartaniok, tehát nyugodtan bementek az oduba, ahol a szellemek így szóltak hozzájuk: »Szegény keresztények, Isten megkönyörült nyomorúságotokon és elhatározta, hogy tüzes ostorával megrendszabályozza a török birodalmat. Ezért fogjátok ezt a kardot és vigyétek el a basának annak jeléül, hogy a keresztények beveszik Budát és a basa fejét ily kardra tűzik fel.«

A szerző nem foglal állást, hogy a mesét igaz történetnek, vagy pedig csupán legendának tartja-e, annál kevésbé, mert Buda első ostroma nem igazolta az égi jel magyarázatát. 1684 februárjában ugyanis egy égi jelre lettek figyelmesek az emberek. A hold mellett két másik hold állott és mind a hármat egy nagy kereszt kötötte össze. Nyugat felé azonban a sápadt félhold a kereszt elől visszavonult, végül pedig egészen elhalványult, úgyhogy a kereszt most már egymagában tündökölt az égen. Ennek általánosan elfogadott magyarázata volt, hogy a keresztények a török hatalmát meg fogják törni, elhomályosítani, sőt egészen kiirtani.

Buda sikertelen ostroma ellenére nagyon reménykedő hangot szólaltat meg a »Der hohen Christlichen Allirten und des Türckischen Gross-Sultans neu eröffneten geheimer Kriegs- u. Staats-Rath«²²¹) c. politikai röpirat, amely az 1686. évre tervezett Buda elleni támadástól vár fényes sikert és ezt elsősorban a Szent Liga erejétől reméli: »Denn eine solche Allianz, von so mächtigen und dem Türkischen Reiche angränzenden Potentaten, die anietzo die Waffen wider darselbe ergriffen, ist in Keiner Historie leicht zu finden. Daher wolte ich fast wetten, dass diese frey Mächten, wenn sie nur ihren Eifer und Eintracht nicht unterbrechen liessen, capable genug wären, nicht alleine den Türcken aus Europa zu jagen, sondern sein gantzes Reich binnen 5 Jahren übernhauften zu werffen.«

Az 1686. év beszámolóí a keresztény seregek sorozatos győzelmeinek jegyében a lelkesedés legmagasabb fokán szólnak és nem találnak elég magasztaló jelzót elsősorban Isten kegyelmének, azután pedig a szent szövetség tagjainak, a hadvezéreknek és az egész keresztény ármádiának dicsőítésére. Paul-Conr. Balth. Han, az »Alt und Neu Pannonia« szerzője az Isten nevében megkezdett 1686. év eseményeiről szóló beszámolójában részletes leírást nyújt azokról az előkészületekről, amelyek odairányultak, hogy elő-

teremtsék mindazt, ami a háború korai megkezdéséhez szükséges, hogy a katonák mindennel el legyenek látva, a barbár ellenség pedig alaposan meg legyen félemlítve. »Annyi gonddal, fáradsággal és szorgalommal jártak el, hogy azt sem kellőképen leírni, sem eléggé dicsérni nem lehet. Nem lehet kétséges, hogy a jóságos Isten, aki az elmúlt esztendő megáldotta, a császári felség igazságos és eddig győzelmes fegyvereit, valamint hűségesebb minisztereinek tanácsait és hadi vállalatát ebben az évben is célhoz és gyarapodáshoz juttatja. Mindezt, mint a titkos levélváltásokból kiderül, a török félelme egyre növekszik, de éppúgy a mi reményességünk is, hogy a nemes, dicséretre méltó és annyi esztendőn át meggyötört Magyarországból most sikerül kiverni őket, amit a mű szerzője a következő, szívből fakadó kívánságokban fejez ki:

»Te hatalmas Ura a világegyetemnek, mutasd meg erődöt! Mentsd meg kereszténységedet, add, hogy az ellenség meghátráljon, segítsd ismét felemelkedni a nemes Magyarországot, hogy ez az áldott föld újra fölvirágozhasson! Adj erőt Leopoldunknak és áldd meg fegyvereit, hogy elháríthassa rólunk az ellenség dölyfös aljasságát, amellyel oly rég gyöttri népedet! Adja az ég, hogy Leopold nemsokára úr legyen Konstantinápoly felett! Kell, hogy a telihold már egyszer megfogyatkozzék és Isten akaratával leáldozzon. Fel! Űzzétek ki a törököt, törjétek össze hatalmát, amellyel annyiszor gúnyolta a kereszténységet! Akkor ismét szabad elöttetek Buda, *mint a német hősiesség jutalma!* Akkor felharsan majd a keresztény Victoria! Az Ég pedig visszhangozza: úgy legyen!«

A szerző ezután beszámol a január eleje óta megindult lázas készülődésekről, a seregek elhelyezkedéséről, részletes kimutatást közöl az ezredek létszámáról, amelyet 92.500 főben jelöl meg. Beszámol a Bécsbe érkezett hírekről, amelyekből látjuk, hogy állandóan figyelemmel kísérték a Buda körül történeteket. Január végén Mercy gróftól küldött értesítés szerint Mercynek és Heusslernek 4000 emberből álló sereggel a török ellen kellett vonulnia, miután tudomásukra jutott, hogy erős török csapat élelemmel és municióval Buda felé tart, mégpedig Szegeden át, miután ez a város az egyetlen átjáró, amely a török számára nyitva áll. Az értesítés szerint Mercy serege már át is vonult Szegeden, kifosztotta a várost és minden ellenszögülőt lemészárolt. A török megszálló csapat azonban a várba vonult vissza és ott oly kétségbeesetten védte magát, hogy a keresztények kénytelenek voltak az ostromot abbahagyni és miután felgyújtották a várost, eltávoztak. Áprilisban Budáról küldtek megbízható értesítést Bécsbe, amely szerint Konstantinápolyból egy aga a határerődök katonaságának zsoldja számára szükséges nagy pénzüsszeggel érkezett Budára. Ezzel egy időben kikötött Budán néhány municióval és élelemmel megrakott hajó. Májusban már naponta érkeztek az önkéntesek Bécsbe, egyedül Katalóniából 400 vállalkozó érkezett. Számos önkéntes jelentkezett Spanyol-, Francia- és Angolországból, valamint Hollandiából, akik valamennyien a lotharingiai herceg vezérlete alatt akarták bátorságukat bebizonyítani és harcolni az ősi ellenség ellen.

A Buda ostromára történt fölvonulásról közölt leírásaiban örömmel állapítja meg, hogy ezúttal elmaradt az általános hadiszemle, hogy mindenki idővesztés nélkül Budára siethessen. Megelégedéssel írja le, hogy meg-

érkezett Budára 15.000 bombával Gonzales spanyol tűzmester is, aki nemrégén menekült meg egy robbanás alkalmával a halál torkából. A Buda megszállására érkezett seregek számát 80—90.000 főre teszi. Megjegyzi, hogy a hadiszakértők véleménye szerint a hadsereg csupa egészséges derék daliából áll, úgyhogy kár volna, ha csak egy is elpusztulna közülük. A haditervet, majd az ostrom megindulását és Buda bevételét is lendületes, sokszor költői emelkedettséggel ihletett oldalakon át írja le.

Buda visszafoglalása után a »Triumphirender Reichs-Adler«²²²) c. politikai röpirat a nagy győzelmet és Magyarország fölszabadításának óriási jelentőségét a császárság és pápaság szempontjából egyaránt értékeli. Míg a császárnak a franciákkal szemben jelent nagy előnyt Thököly kudarca és a magyarországi hadsereg felszabadulása, addig a pápának nagy hasznára van a régi püspökségek visszaállítása. A szerzőt tisztán a reális szempontok vezetik:

»Wer leugnet, wann Ungarn hinwieder erobert, wie es dann bey so gestalten Dingen jetzo leichtlichen geschehen mag, dass das Haus Oesterreich in Orient wenig Gefahr zu besorgen, sondern die schönste und beste Armee aus Ungarn und Croaten, als der Herren Franzosen abgesagteste Feinde vermischet, aus eignem Kosten in das Feld stellen kan; und so auch in das künfftige eine Ruptur mit Frankreich entstehen solte, darff man keine Reflexion auf den Töckeli oder Türcken mehr machen, herentgegen mit gantzer Macht Frankreich einmal zu Paaren treiben, und den Pöpstlichen Stuhl hierdurch aller Gefahr befreyen. Um dieser Ursach willen haben Ihre Pöpstl. Heiligh. den König von Engelland und Hertzoge von Lothringen Cardinals-Hüte gesendet, damit sie sich weiter um die Christl. Kirche meritiren, und so wol der Türcken als Frantzosen Dessen bestens hintreiben, gestalt sam der erste einzige Ursach seyn soll, dass Frankreich seine Praetensiones auf Chur-Pfaltz nicht mit gewaffneter Hand suchet, welcher aber schwerlich zu trauen. Tertio haben Ihre Pöpstl. Heiligkeit auch aus Eroberung Ungarn den grösten Nutzen zu gewarten; das Ertz-Bistum Gran, so man gen Ollmütz in Mehren verleget, das Bischoffthum Erlau, das Ertz-Bisthum(!) Fünffkirchen, Colozza, Griechisch-Weissenburg, die Abbtleyen Ofen, Neuhäusel und Novigrad(!), das Bischoffthum Tockay(!), Weitzen, Abbtleyen Onoth und Caschau, &c. Zweiffels ohne ihr voriges Seculum erlangen, und der Geistlichkeit das Ihre wird restituiret werden, wie sie denn schon desswegen sich angemeldet, auch in Ofen, Neuhäusel, und andern dergleichen Orten, bereits die wirkliche Possession zu ergreifen nicht gesäümet. Wie viel tausend können nur Ihre Pöpstl. Heiligkeit jährlich aus disem schöne Land haben? Was vor eine Menge Ordens-Leute werden sich alldorten niederlassen?«

Az elért sikerek után lehetőnek tartja, hogy a török nem maradhat meg többé Európában. »Ob man nachgehends den Sitz von Constantinopel weg gen Alkair (Kairo), oder Damascus, oder Aleppo verlegen wird, stehet dahin; geschichts, so wird das Türkische Chaos in kurtzen zerfallen, und der unüberwindlichste Römische Adler mit Recht nach Orient und Occident schauen.« 1683 októberétől 1686-ig 53 magyar várost és várat sorol fel, amelyeket a császári seregek visszavívtak. Köztük »IX. Pest«, a »XLVII. Ofen«. »Die prinzipaliste Vestung in Nieder-Ungarn, wurde den 2. September,

19. A *Mars orientalis et occidentalis* 1689. c. mű címképe.

20. Mutius *La Sagra Lega contro la potenza Ottomana* 1699. c. műve I. kötetének címképe.

21. Hapfelius *Der ungarische Kriegs-Roman* 1687. c. műve 1. kötetének melléklete.

ungeachtet der Feind zum Accord weisse Fahnen ausgestecket, mit stürmender Hand erobert, da der Commendant Bassa in seinem Hause, am Schloss, massacrirt, der Vice-Bassa aber nebst dem Janitscharen-Aga, so sich zwischen zwei Zwinger retirirt, und auf Gnad und Ungnade, nach langen Gefechte, ergeben, nebst 3000 gefangen genommen, 100 gefangene Christen erlediget, 494 Stück-Geschütz, samt überflüssigen Victualien- und Kleinodien zur Beuthe gemacht worden; insonderheit hat ein Fourirer von Pfaltz-Neuburgischen Regiment von einem Judem (ohne 1000 Gulden Ranzion) die Tabulas Mosis von Massiv guten Golde zur Beuthe bekommen, welche derselbe Kayserl. Maiest. übergeben, davor ihm, — 700 Gulden baares Geld aus Kayserlicher Cammer gegeben worden, bey solchen Umständen ist, — das Haupt des Königreichs Ungarn, — zum Christenthum wieder gebracht; wesswegen, zu steten Andencken viel schöne Schaufpennige sind gemünztet, und unter andern auch folgende Acclamations Anno expugnatae Metropoleos Budeanae per Chronosticon cum spe ad ultriora, gemacht worden.«

A felszabadító hadjárat harmadik periódusában, 1690-ben került válságos helyzetbe. A török francia segítséggel visszafoglalta Belgrádot és az egész német birodalomban rémület lett urrá arra a hírre, hogy a török a császári hadsereg erőtlén állapotára való tekintettel Budát fenyegeti. A »Neu eröffnetes Staats-Zimmer«²²³) 1691-ben keresi az okokat, amelyek a keresztény fejedelmek és birodalmak egyenetlenségét eredményezték és ezzel, mint már annyiszor, Európa békéjét veszélyeztetik. Az okokat a következőkben jelöli meg: Az uralomvágynak már oly telhetetlen mértéke áll fenn, hogy az nemcsak Európa hatalmasait, hanem gyámoltalanjait is megejtette. Hogy ivadékaikat és azoknak uralmát elterjesszék, egész Európát a nyugtalanságnak és véres harcoknak színhelyévé teszik. Pedig nagyon megszívelhetnék Platon nyolcadik levelének igazságát: »Qui multa aliis inferunt damna, ipsi multa ab aliis vicissim patiuntur.« A francia kakas nem veszi tekintetbe az előtte lebegő spanyol példát és annak ellenére, hogy amúgy is gazdagodik és boldogul, még ezen felül monarchikus féktelenségekben tobzódik. A francia kakas volt századokon át Európa vészmadara, amely nem tudott saját tanyáján nyugton ülni, hanem hol Spanyolországba, hol Itáliába röppent, hol pedig a spanyolok leigázta Németalföldre, sőt a római birodalomba is, hűbéresével együtt. Ezeket az országokat, amelyek különben békében éltek volna, vérszomjas harci rikoltásaival nemcsak izgalomba hozta, hanem romlásba is döntötte. Mindezt csupán avégből, hogy átkozott uralomvágát kielégíthesse. Pedig Franciaországra is áll a közmondás: aki másé után fut, könnyen koldusbotra jut. Európa békéjének második zavaró oka a vallási megoszlásból eredő fenekedés és engesztelhetetlen gyűlölködés. Ennek jegyében mocskolódik be a keresztény Európa saját vérével, ugyanakkor, amikor minden fejedelem keresztény és békeszerető uralkodónak kívánja címeztetni magát. Pedig »Nullum maius principis ornamentum, quam pacis custodia est.« Végül nem csekély mértékben járultak Európa békéjének fölforgatásához az uralkodó családokban történt változások. Mindezeket a tételeket bő példával illusztrálja és a XVII-ik század mozgalmas történetének részletes összefoglalását nyújtja. Különösen erős bírálatban részesíti XIV. Lajos politikáját, amely a fel-

szabadító hadjáratok eredményeit veszélyezteti. A török francia uszításra meg akarja tartani, sőt kiterjeszteni újból feléledő hadiszerencsáját abban a hitben, hogy a hadjárat megindulásakor megtámadja Eszéket és francia segítséggel, ha nem is mindjárt, idővel elfoglalja. Mert »Una victoria est alterius instrumentum et incitamentum.« Eszékről azután Budának veszi útját, mert jól tudja, hogy a császáriak nem erősíthették meg annyira, hogy ekkora ellenséges áradatnak ellen tudjon állni. Ezért a császári katonaság már jó előre előzze meg a veszélyt és ne a szokáshoz híven csak késő tavasszal, hanem mindjárt a tél elmulta után vonuljon a harctérre.

Az aggodalmak azonban nem váltak valóra. Badeni Lajos 1691 augusztus 19-én a császáriak, a brandenburgiak és a magyarok együttes erejével Szalánkeménél tönkrevverte Köprili Musztafa hatalmas seregét. Magyarország területi integritásának teljes visszaállítása 1718-ban történt a pozsareváci békében. III. Károlynak a velencei köztársaság rovására terjeszkedő török ellen viselt első háborújában (1716—18) Savoyai Eugén és Pálffy János megújították Hunyadi János fényes hadjáratát, amelyről az egykorú irodalom is mint példáról emlékezik meg.

A két éves újabb török háború újra fölvetette a szent liga megvalósításának gondolatát. A »Neue und accurate Vorstellung des grossen ottomanischen oder türkischen Reichs...«²²⁴ c. 1717-ben megjelent munka ismét rámutat arra, hogy a török birodalom követelését egyedül a keresztények között dúló egyenlenségnek köszönheti. Ha a keresztények valóban egyesek volnának és egymással őszintén szövetkeznének, a török uralmának lehanyaglása biztosan remélhető volna. Már Soranzo, a XVI. században megjelent munkájában a keresztény erők szövetségében jelöli meg az egyetlen gátat a török ellen. Itt is visszatér a gondolat, hogy a célravezető hadviselés csak akkor lesz eredményes, ha megbízható katonaságot szerveznek és gondoskodnak a pénzforrásról, a munició- és élelmiszer-raktárak felállításáról. Mindezt pontokba foglalva nagy bőbeszédűséggel fejti ki Soranzo alapján; fölismerjük benne azokat a tanácsokat is, amelyeket Marco d'Áviano 1684-ben a császárnak e kérdésekről adott.

A szövetkező hatalmakat két csoportra osztja. Az első csoport tagjai a tengeren kifejtett hadműveletekben vesznek részt, a második csoport pedig a szárazföldi hatalmak csoportja. A tengeri hatalmak között első helyen áll a pápa, aki a multban is mindig rendelkezésére bocsájtotta gályáit a velencei köztársaságnak. Úgy látszik a szerzőnek csak X. Leó pápa kezdeményezéséről volt tudomása, mert a főlzabadító hadjáratok első korának pápai akcióiról említést sem tesz. Ellenben nagy részletességgel foglalkozik Leó pápa működésével, aki nemcsak követei útján fáradozott a török elleni szövetség létrehozásán, hanem nagy pénzüsszeget is gyűjtött e célra és minden kereszténynek köteleességévé tette, hogy a háború költségeihez hozzájáruljon. »A római pápa nagyon helyesen cselekszik, amikor elődei példája után a keresztény potentátokat nemcsak fölszólítja, hogy kezdjenek háborút a törökök ellen, hanem pénzzel és egyéb pénzértékű eszközökkel igyekszik őket támogatni. Ószentsége nyilván hajlandó lesz megduplázni a már kiutalt összegeket és az adományozott hat gálya mellett még hat hadihajót is felszerel, amelyeknek 2200 főnyi katonaságát is ő fogja ellátni.«

A legkeresztényibb király, a francia uralkodó közreműködésére ezúttal szintén számít a tengeri hatalmak sorából, amelynek tagjai még Hispánia katolikus királya, a velencei köztársaság, Genua, a firenzei nagyherceg, a máltai lovagrend és a többi olasz fejedelem is, mint: Savoya, Mantua, Parma és Modena hercegei, akik együttesen szerelnének fel 25 hadihajót.

A szárazföldi hatalmak közül első helyen szerepel az osztrák ház, a lengyel király, az orosz cár, vagyis mindazok, akik a török kérdésben érdekelve vannak. Ezekon kívül számításba veszi a perzsákat, az albánokat, a bulgárokat, az oláhokat és moldovaiakat és a druzokat is.

E szövetségből azonban nem lett semmi, nemcsak azért, mert a háború alatt III. Károly hadereje is elég erősnek bizonyult a török ellen, hanem azért is, mert ekkor már szertefoszlott az egyetemes keresztény szövetkezés gondolatának varázsa. A partikularizmus, nemzeti és területi érdekek szolgálatában álló Európa pedig már nem volt alkalmas nagy tettek végrehajtására.

* * *

Buda visszafoglalása a legnagyobb örömet a katolikus egyházban váltotta ki, amelynek elmélyült megnyilatkozásaival a korabeli egyházi beszédekben találkozunk. Baltasar Knellinger »Predigen zu Zeit des Türken-Kriegs«⁽²²⁵⁾ c. szentbeszéd-gyűjteményében »Ofen die dreymal hohe Stadt wird mit Sturm erobert« címen találjuk meg a visszafoglalás jelentőségének egyházi méltatását. Becker »Quinque lapides limpidissimi de torrente«⁽²²⁶⁾ c. gyűjteményében az 1686-ban, december 15-én a prágai Szent Vitus-templomban tartott prédikációt olvashatjuk. »Wegen des vierten glücklichen Steinwurffs von David, das ist vor der Hauptstadt Ofen, und ferners durch die gantze Campania in das hoffartige Haupt des türkischen Goliats.« A beszéd képekben való gazdagságát és magas szárnyalását méltán tekinthetjük a visszafoglalás alkalmára készült szentbeszédek mintaképeinek. Tartalmát a következőkben adjuk.

A legcsodálatosabb jelenség a világon az Úr örökkévaló bölcsesége. Az Úr saját kedvtelésére teremtette a mindenséget és mint maga mondja a Példabeszédek 8. f.-ben: »Ego sapientia ludens in orbe terrarum.« Ez a játék csodával határos s előttünk érthetetlen. A levegőben a villámon, mennydörgéssel, jégesőn keresztül úzi játékát az égtestekkel, a viharral és szelekkel, vizen és szárazon kedvét találja a különböző természeti csodákban és a földön is megtalálja a maga isteni játékszerét a vulkánokban és az állatokban. Játszik a fákkal, gyümölcsökkel, virággal, növényzettel és apró magvacskákkal, játékos kedve mosolyog a természet csodáiból: az ásványforrásokból, a melegvizekből, a kristály tisztaságából, a bájos hegyipatakokból és édes forrásokból, amelyek a hegyek ormán fakadnak. Megvilágítja nappalainkat a nap hatalmas ampolnájával, éjszakáinkat pedig a holddal és csillagokkal.

De semmivel sem játszik csodálatosabban, mint az emberfiával, akinél, ugyancsak a Példabeszédek 8. f. szerint, örömmel időzik. Különféle ajándékokat oszt ki köztük: ennek doktori talárt, annak csörgőspikát, emennek boldogságot, annak boldogtalanságot, jogart vagy vándorbotot,

tiszteletet vagy megvetést juttat. Ezt bíborba öltözteti, azt koldusrongyokba. Ezt a halálnak szolgáltatja ki, azt pedig az életnek menti meg. Mindent saját tetszése szerint oszt ki, saját dicsőségére és az emberiség javára. Mindenkinek egyénisége szerint méri ki a magát és jobban mér, mint a szabó a szövetet.

Az örök Bölcsesség ezen játéka sok esztendőn át észlelhető volt Lipót császár és ellenségei között, akik őt nyíltan támadták. Istenhez való bizalmában és a Hozzá való menekülésben mindig Lipót nyerte meg a játszmát. Miután ostromló kézzel 1686-ban nemcsak a *királyi székhelyet*, Budát hódította meg, különböző alkalmakkor második Dávidként nagyszerű győzelmeket aratott és halálosan megsebesítette a dölyfös Góliátot, a törököt. Ezért a mai napon ismét a Te Deumot énekeljük a szerencsés hadjárat örömére.

Mint ahogy a trombita fuvallat híjján nem képes megszólaltatni az indulót, vagy harci riadót, úgy egy keresztény fejedelem sem kezdhet hadjáratot a Szentlélek lehelete nélkül, még kevésbé érhet el győzelmet, ha nem Isten kegyelmének és segítségének fuvallata hajtja őt előre. Az a hadsereg, amely Isten kegyelmét nélkülözi, csak azzal a sereggel hasonlítható össze, amelyet Ezechiél próféta látott s amelyről irásának 37. f.-ben azt állítja, hogy csupa ájult, kiszáradt lábból állott s így tehetetlen volt. Miután azonban Isten szelleme és ereje költözött beléjük, ezek a holt lábak megmozdultak. És hús és erezet támadt a csontokon és bőr borította be a húst és lélek hatotta át az egészet és éltek és szilárdan megálltak és nagy, mindent elárasztó ármádia lett belőlük.

Valami hasonlót éltünk át a mult esztendőben a *királyi főváros*, Buda előtt. Már előtte is jegyezhattünk fel az istenáldotta császári fegyverekkel kivívott nagyszerű győzelmeket. Ugyanis nem csupán Bécs elől úztuk el a törököt úgy, hogy azt nagy szégyen, veszteség és gyalázat érte, hanem még ugyanabban az esztendőben Párkánynál is hatalmas csatát nyertünk, ahol ismét elvesztette népe legjobbjának nagy részét és elvesztette Esztergom várát is. 1684-ben a császári hadsereg ismét a török ellen vonult és ismét boldog volt, mert az ellenséget megfélemlítve, elűzve, több erődöt és várat foglalt vissza Magyarországon. Most már feltételezték, hogy ezután nem állhat ellen a keresztény seregeknek jelentős ellenséges haderő, különösen mivel hadseregünk erősebb volt, mint valaha, ágyúban és mindenféle fegyverekben gazdagodott. Emellett minden egyes emberben a szív és hősibátorság fennen hangzott, hogy a jövő esztendőben miénk lesz Buda.

Ilyen elképzelt bizonyosságban élt a nép és véleménye szerint immár feleslegessé vált a sok ima, a sok fohász Isten segítségéért. Ezért ahol azelőtt a török ellen imára konduló nyolcórái harangszóra a hívők térdreborultak, most állva maradtak; ahol pedig eddig legalább állva kérték az isteni segítséget, most csak fecsegték.

Nos hát! Elérkezett 1685 tavasza (1684 helyett!): egy nagy, kitűnően felszerelt és bátor hadsereg vonul a harctérre, hogy megostromolja *Magyarország fővárosát*, Budát, szokatlan nagy mennyiségű ágyúval és más fegyverekkel, gránáttal, bombával, golyóval, puskaporral és a kitartásra szükséges élelemmel. A várost lövik, bombázzák, rohamozzák, a támadás belenyúlik a hideg őszbe, mégsem érnek el semmit, eredmény nélkül, jelen-

tékeny veszteséggel ismét el kell vonulniok. Nem látjátok tehát? bármily nagy és erős volt is a hadsereg, nem volt egyéb kiszáradt lábaknál, amelyek önmagukban tehetetlennek bizonyultak. Az örök Bölcsesség csak játékot űzött ilyen tehetetlenséggel, be akarván bizonyítani, hogy nélküle nyert játszma nincs.

Mi tehát a teendő? Leopoldus, a bölcs, az isteni és emberi játékban tapasztalt hős, csakhamar észrevette, hogy az ima fegyvere hiányzik itt, amellyel Isten erejét meg lehet hódítani és meg is lehet tartani. A császár ismeri a Makkabeusok könyvének 3. fejezetét: »a háborús győzelem nem a katonaság mennyiségétől függ, hanem az égi erőtől, amely lelkükbe költözött.« Miután pedig a lotharingiai herceget még egyszer kiküldte, hogy ostromolja meg Buda várát, ő maga székvárosában az ima fegyveréhez nyúlt. Sőt nemcsak térdenállva imádkozott a Legszentebb Sacramentum előtt, mint az osztrák ház legyőzhetetlen pajzsa előtt, hanem gazdag alamizsnát osztott és egész udvartartásával kenyéren és vizen élt. És ugyan-ezen a napon a császáriak megverték a török segílycsapatokat, röviddel azután pedig dicsőséges rohamban elfoglalták Budát.

Amíg tehát Lipót Mózesként két karját kitarva imádkozik az Oltári-szentség előtt, Jósua, a császári hadsereg generálisa győz Abimelek, a dölyfös török felett. Mohamedet híveivel együtt lebuktatják trónjáról és kiűzik birodalmából, mert Leopoldus sohasem fog kifáradni abban, hogy kezét Isten felé emelje, hisz két kiváló támasza van, először is Eleonórában, a császárnéban, akit szintén bizalom és hit tölt el Isten iránt, másodsor Józsefben és Károlyban, akik Leopoldusnak győzelmes és az egész kereszténység számára hasznos két karját mindenkor támogatni fogják.

Ludens in orbe terrarum. Az örök Bölcsesség játszik a földön és némely embert kedve és kívánsága szerint hagy élni. Ezeknek merész gondolataik támadnak, szentség nélkül csodákat akarnak művelni, csak hogy tiszteltek és nagyrabecsültek legyenek ezen a földön. Miként a babiloniak, úgy dicsekedtek eddig a dölyfös pogányok, akik rablásból építették fel a maguk annyi királyságból álló Babilonját. De mert az ilyen Babilon nem az igazi Isten tiszteletének fundamentumán épült, az örök Bölcsesség beleavatkozott a játékba, hozzáfogott, hogy megsemmisítse munkájukat Leopoldusnak, Isten alázatos szolgájának fegyverei által... Ne féljünk az ellenség további fölkelésétől és ne ijedjünk meg az ellenség nagy tömegétől. Krisztus ugyanis jobban megvédi az ő szolgálóit, mint amennyire az ördög képes ellenségeinket ellenünk ingerelni. És aki fél az Úrtól, nem félhet a barbár és vad népektől.

Te istenfélő hős Leopoldus, az örök Bölcsesség megígéri Neked, hogy valamennyi ellenségeddel szemben megnyered a játszmát, amiért nem csupán a mai napon, hanem mindenkor szívünk egész bensőségével adunk hálát Istennek, lélekben, lélekkel és lélek által.

Kimagasló szentbeszéd Christ. Aug. Pfaltznak²²⁷) »Türken-Fall in einer Sieg und Danck-Predigt nach glücklicher Eroberung der Hauptstadt Ofen« c. prédikációja. A török elleni izzó gyűlölettel eltelt prédikáció elmondja, hogy 1683 óta 9 csapás érte a törököt. A legújabb csapás számára Buda visszafoglalása, amely a nagyvezír és a felmentő török sereg szemeláttára történt. Felszólítást intéz a keresztény némettséghez, hogy

folytassa küzdelmét Krisztus tanítása szerint. A prédikáció végén egy hosszú vers olvasható Mohamed hatalmának megtöréséről. Valentin Scheiden a trieri plébánia-templomban mondta el Buda visszafoglalásának örömeire készített szentbeszédét.²²⁸⁾ A szeptember 14-én mondott szentbeszéd, amely a trieri hercegérsek, az egyházi és világi méltóságok jelenlétében hangzott el, még ugyanabban az évben jelent meg. Az ulmi egyház Elías Veilennek »Die Profetische Bitte und Danksagung«²²⁹⁾ c. szentbeszédében örökíti meg a visszafoglalás jelentőségét. A lignitzi egyházközség Venzel Kahl szentbeszédét hallgatta,²³⁰⁾ míg az evangélikus regensburgi gyülekezet Joh. Joachim Mülberger szentbeszédében²³¹⁾ hallhatta Buda visszafoglalásának nagy jelentőségét.

* * *

4. A királyi főváros a barokk eszmevilágában.

Buda visszafoglalásával az ország elsősorban királyi fővárosát nyerte vissza. Ez Budának az egykorú irodalomban az általános jelzője. De a kereszténység régi védőbástyája és erős fala, a törökkorszakban is általában megtartotta királyi jelzőjét, annak jeléül, hogy a keresztény köztudat nem ismerte el véglegesen a török hódítást. Buda e korszakban szerepel még mint döntő fontosságú erőd, amelynek fölszabadításán a keresztény fegyverek annyiszor kicsorbultak. De ugyanekkor Buda Magyarország hatalmas fővárosa, amelynek nevéből nem vesszük észre, hogy a török tartja kezében. Ezenkívül a szerencsétlen hadivállalkozások következtében a királyi székváros egyszersmind a török birodalom alapköve és a kereszténység védelmének végzetes határfala. Ugyane gondolatkörrel kapcsolatban szerepel Buda mint a támadásoknak ellenszegülő makacs vár, de ugyanakkor ismét Magyarország hatalmas fővárosa és egyszersmind a török birodalom jól őrzött kincseskamrája, amelyet a török elsősorban a benne fölhalmozott kincsek miatt nem akar kiadni kezéből.

A képek kaleidoszkópszerű változása mellett Budára közvetlen visszafoglalása előtt a német költő, mint a német hősiesség elnyerendő jutalmára tekint és a jutalom elnyeréséért fohászkodik a Mindenhatóhoz. És a nagy győzelem után a francia és olasz líra és a próza is elsősorban a kereszténység diadalát ünnepli. Ennek a gondolatnak ad kifejezést Mioni »La turca fedeles« c. munkájában. Buda visszafoglalásáról azt mondja: »per la tutta l'eternità sera sempre memorabile apresso il christianesimo«. És ezt örökíti meg az irodalom akkor is, amikor ünnepli a sacra lega-t, a keresztény összetartás gondolatát. És főképen ezt hangoztatja a pápa, aki minden öröm forrásánál nagyobbak tartja a kereszténység győzelmét Budánál.

Ugyanakkor azonban Buda, mely a magyar királyság székhelye is, a német irodalom egy részében a bosszúálló és helyreállító Lipót által támadt fel. Még Joh. Nic. Flämitzer szerint is Budavára a nagyszerű királyság leg-hatalmasabb kulcsa, amelyet azonban »durch die Oesterreichische Clementz« állítottak helyre. És az aulikus költészetben Buda új barokkos jelzőkkel is pompázik, mint Hegeliusnál, aki a várost Európa városai és várai között a leghíresebbnek (celeberrima) mondja, vagy Cassernél, aki szerint »Ofen die Königin der Städten in Ungarn«. Az aulikus történetírás is elsősorban Lipótot

ünnepli, az igazságost, aki a keleti pogányságot leverte. Nem a kereszténység ellenségén, sem a keleti pogányon van a hangsúly, hanem a »Leopoldus Ultor«-on, aki »terrorem incussit Mohamedanorum imperio«.

Lipót ellenben ugyanakkor állandóan bűnösnek nevezi magát, akit számos mulasztás terhel, aki szeretne egyszerű pór lenni, mert nem bírja elviselni a felelősség súlyát. Lemond a győzelmes hadvezér dicsőségéről, a Burgban imádkozik, alamizsnát oszt és egész udvartartásával kenyéren és vizen él.

A franciákat, olaszokat, spanyolokat azonban nem a Habsburg uralom és Lipót dicsőségének emelése vitte a lotharingiai herceg zászlaja alá. A szent liga, a kereszténység összefogása, a nemzeti és személyes gyűlölet elfeledése és a védőbástya felszabadításának gondolata hevíti a nyugati országok lovagjait, mint egykoron a kereszties hadjáratok eszméje, bár annak élén nem a »roi de Gaule« áll, hanem a hatalmát gyarapítani akaró, hagyományosan gyűlölt Habsburg uralkodó.

Íme a barokk részleteiben más-más, de az egészét mégis hatalmas lendülettel egy képbe foglaló eszmevilága, amelyben a védőbástya-gondolat, ha nem is a szóképben, de a tartalmi valóságban mégis szerepel. Ebben az új valóságban hangsúlyozza egyszersmind a barokk államfelfogást annyira jellemző nyugalmi állapotot, amely a törökkel való relációban csak Buda visszafoglalása után jöhetett létre.

* * *

Buda visszafoglalásának irodalmi visszhangját az 1718. évvel, a pozsareváci békével zárhatjuk le. A politikai történet szempontjából is nevezetes ez a dátum, mert ekkor nyerte vissza hazánk területi integritását a Temesi bánóság, és régi társországaikat a Duna és erdélyi Kárpátok közötti Kis-Oláhország, valamint Szerbia és Bosznia északi részének visszacsatolásával. Az 1699. évi karlócai béke utáni irodalom még, — bár erősen megritkulva — a felszabadító hadjárat első szakaszainak első visszhangjaként fogható fel. Ehhez az irodalomhoz a XVIII. század első évtizedében a Rákóczi-felkelés korának gyér irodalmi reflexiója járul. Általában a XVIII. században az érdeklődés külföldön már erősen megcsappant, nemcsak Buda, hanem a török kérdés és Magyarország irányában is. A karlovici béke után az érdeklődés ellanyhulása elsősorban a reális politikai kapcsolatok lazulásával magyarázható. A figyelem súlypontja az 1701. óta folyó spanyol örökösödési háború felé fordul és nem képes az érdeklődést felkelteni II. Rákóczi Ferenc mozgalma sem. Rákóczi személyét is inkább az örökösödési háborúval való kapcsolata alapján mérlegelik. Ebben a háborúban Rákóczi csupán egy esztendeig, a höchstädti ütközetig, szerepelhetett számbavehető külső politikai tényezőként. Így a Rákóczi-felkelés további lefolyása a német közvélemény túlnyomó része számára is egyre közömbösebbé vált.

Az érdeklődés ellanyhulása a magyarság sorsa iránt az európai világ-szemlélet mélyreható átalakulásából is természetesen következett. A szabadjára eresztett fantázia uralma a század végén már erősen megtörik, helyébe a valóságnak józanabb szemlélete lép és ezzel egyidejűleg a barokk képzelettel tápláló tényezők is nagy átértékelésen mennek át. A magyar

kérdést a német írók most már sokkal hűvösebben kezelik; részvétük a magyarság sorsa iránt egyre jobban elhalványul, sőt gyűlöletbe csap át, amit nálunk a Rákóczi korában kialakult németellenes hangulat is lényegesen elősegít. Egyedül a délnémet barokk dráma az, amely többé-kevésbé híven őrzi tovább a Magyarországról alkotott, fantasztikus elemekkel bővített hagyományos heroikus képet.²³²⁾

A politikai és szemléleti átértékelés következtében természetes, hogy a romokban heverő Buda egyszerre eltűnik az érdeklődés horizontjából. Míg a felszabadítás utáni években a vár helyreállításának adatai, továbbá Budának mint hadszervezeti és hadtápközpontnak kialakulása a török háborúk folytatása érdekében még érdeklődésre tarthatnak számot, a Rákóczi-felkelés idején a Buda és Pest környéki epizódok már a lényegtelen események keretébe tartoznak.

Kelényi B. Ottó

¹⁾ V. ö. Győry János: A kereszténység védőbástyája. Minerva 1933. p. 69—124. A XV—XVI. sz.-i francia közvéleménynek irodalmi adatait e kitűnő tanulmányból vettük át.

²⁾ Szekfű Gyula: A XVI. század. p. 143—144. (Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. k.)

³⁾ Eckhardt Sándor: Egy középkori francia krónika fantasztikus magyar története. E. Ph. K. 1931. p. 74—84.

⁴⁾ Apponyi Sándor gr.: Hungarica I. Bp. 1900. 10. & 51. — V. ö. még Fraknói V.: Schlauch Lőrinc könyvtára. Magy. Könyvszemle 1877. p. 77. és köv.

⁵⁾ Eckhardt Sándor: Sicambria. Bp. 1928. p. 22—23. (Minerva könyvtár 9.)

⁶⁾ Eckhardt S.: A francia nemzet missziós hite és a francia irodalom. Bp. 1931. p. 3.

⁷⁾ Győry J. i. m. V. ö. még Prohászka Lajos: A vándor és a bujdosó. Bp. 1936. Minerva könyvtár 50.

⁸⁾ Ain Ermanung wider Die Türcken . . . Augsburg 1522. V. ö. Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban. Bp. 1925. 245.

⁹⁾ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva 1924. 7.

¹⁰⁾ Győry J. i. m.

¹¹⁾ Apponyi III. München 1925., 1656. és Győry i. m.

¹²⁾ Apponyi I. 8.

¹³⁾ U. ott. 187.

¹⁴⁾ Apponyi III. 1640.

¹⁵⁾ V. ö. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. (Hóman—Szekfű: Magyar történet IV. k.) p. 147—148.

¹⁶⁾ V. ö. Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású történeti népelemek 1551-ig; E. Ph. K. 1897. — Pukánszky Béla: Mohács és az egykorú német közvélemény. Mohácsi emlékkönyv. 1926. p. 277—293.

¹⁷⁾ Apponyi I. 5. etc. — Ballagi 6. etc.

¹⁸⁾ Apponyi I. 138. — Ballagi 227.

¹⁹⁾ Apponyi III. 1543. — Ballagi 11.

²⁰⁾ Ballagi 16.

²¹⁾ Ballagi 54. — Apponyi I. 38.

²²⁾ Ballagi 23, 55. etc. — Apponyi I. 37. III. 1545.

²³⁾ Apponyi I. 14. — Ballagi 26, 27.

²⁴⁾ V. ö. Pukánszky i. m.

- 25) I. h.
 26) Bleyer i. m.
 27) Pukánszky i. m.
 28) Commentarii della guerra di Transilvania. 1566.
 29) Commentaire des gestes des Turcz.
 30) Epitome des Histoires des Roys. Apponyi I. 330.
 31) Győry i. m.
 32) U. ott.
 33) U. ott.
 34) Ballagi 81.
 35) Ballagi 74.
 36) Apponyi III. 1611. — Ballagi 159.
 37) Ballagi 169.
 38) Ballagi 171.
 39) Ballagi 244.
 40) Ballagi 501.
 41) Ballagi 502.
 42) Ballagi 282.
 43) Apponyi I. 200. — Ballagi 351, 438.
 44) Apponyi I. 277. — Ballagi 473. etc.
 45) Apponyi I. 275. — Ballagi 472.
 46) Apponyi I. 556. — Ballagi 899, 900.
 47) Apponyi III. 1643. — Ballagi 261.
 48) Apponyi I. 286. — Ballagi 506.
 49) Ballagi 571, 852.
 50) Apponyi III. 1748. etc. — Ballagi 577, 610, 616. etc.
 51) Apponyi III. 1821. etc. — Ballagi 774.
 52) Apponyi III. 1955. — Ballagi 1042.
 53) Ballagi 519.
 54) Ballagi 409, 442, 531.
 55) Apponyi III. 1731. — Ballagi 542, 554. etc.
 56) Apponyi III. 1734. — Ballagi 549.
 57) Ballagi 569.
 58) Apponyi I. 320. — Ballagi 584, 610. etc.
 59) Ballagi 603, 604.
 60) Apponyi I. 349. — Ballagi 624.
 61) Győry J. i. m.
 62) V. ö. Trostler József: Magyar elemek a XVII. századi német irodalomban. Temesvár 1914. 43 p. — Német kalandorok Magyarországon a XVII. sz.-ban. Magyar Figyelő 1913. — Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. Jahrg. II—V. 1930—1933.
 63) H. Schiltbergers Reisebuch ed. Val. Langmantel. Tübingen 1885. — V. ö. Szamota: Régi utazások Magyarországon. 1891. p. 45.
 64) Nürnberg 1613.
 65) Reis in Globte Land. Zürich 1630.
 66) Kaiserliche Botschaft an die ottomanische Pforte. 1672. Apponyi II. 968.
 67) Ein ganz new Reisebuch Nürnberg 1622. Apponyi IV. 2012.
 68) Apponyi IV. 2175, 2176. — V. ö. Trostler József: A »Magyar Simplicissimus« s a »Török Kalandor« forrásai. E. Ph. K. 1915. évf.
 69) V. ö. Becker Nándor: Happel »Magyar Hadi Román«-ja. E. Ph. K. 1890.
 70) Hamburg 1688.
 71) A brief account of ... Travels in divers parts of Europe. London 1673. Apponyi II. 973, 1177, 976, 1453.
 72) Trostler: Magyar elemek i. m.
 73) i. h.
 74) V. ö. Löffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek. Századok 1911.
 75) V. ö. Szekfű Gyula: A XVII. század (Hóman—Szekfű: Magyar történet V. k.) p. 368—381.
 76) V. ö. Kelényi B. Ottó: Marco d'Aviano és a barokk államiszтика. (Kny. a Regnum egyháztörténeti évkönyvből.) Bp. 1936. 48 p.

- 77) Venezia 1686.
 78) Ulm 1683.
 79) Kelényi i. m.
 80) Der Türkische Gubernator ... Nürnberg 1684.
 81) Relatio captivo-redempti ... Wien 1689.
 82) Marburgi 1684.
 83) Glück u. Sieg ... Nürnberg 1684. — Diarium der ... Belägerung ...
 Hamburg 1684.
 84) Modona : Soliani 1684.
 85) Glück u. Sieg ... Nürnberg 1684. — Zwey schöne neue Triumph-Lieder ... 1684. Apponyi II. 1150.
 86) V. ö. Buonvisi bíbornok, bécsi nuncius jelentései. Bev. ellátta Fraknoi Vilmos. Monumenta Vaticana. Ser. II. Tom. II. Bp. 1886. CLIV, 308 p.
 87) Ruhm-belorberter Kriegs-Helm ... Nürnberg, 1688. Bd. II. p. 435.
 Apponyi IV. 2241.
 88) Szekfű i. m.
 89) V. ö. Károlyi Árpád : Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1886. 437 p.
 90) V. ö. Napkelet 1930. 4. sz.
 91) Buda visszafoglalása (1686) a korabeli olasz költészetben. Bp. 1936. 67 p. (A bpesti Pázmány Péter tudományegyetem olasz intézetének kiadványai. 9.) — L. még Szabó Mihály : Buda visszafoglalását dicsőítő olasz szonett Romain de Hoogh egyik ismeretlen metszetén. Az újpesti Könyves K. reálímn. 1929/30. évi értesítőjében.
 92) Firenze 1686.
 93) Alla Maestà Caesarea di Leopoldo ... Ancona 1686.
 94) Roma 1686.
 95) Roma 1686.
 96) Venetia & Bologna. 1686.
 97) Roma 1699. — V. ö. Molnár E. i. m. p. 42.
 98) Venezia 1702. — V. ö. Honti Rezső : Buda visszafoglalása. F. Nomi eposza. E. Ph. K. 1900.
 99) V. ö. Honti R. és Molnár E. i. m.
 100) H. és ny. n. 1691—92.
 101) H. és ny. n. 1687—88.
 102) Sar Ephraim 1689.
 103) Chacham Czevi 1712.
 104) Barcelona 1686. Apponyi IV. 2269.
 105) Ajánlva : El Excell. Señor Arcobispo Obispo de Abila ... H. és ny. nélkül.
 106) En Amsterdam ... Año 1687.
 107) i. h.
 108) Nürnberg 1688.
 109) H. és ny. n. 1686.
 110) H. és ny. n. 1686.
 111) Kempten 1687.
 112) H. és ny. n. 1686. V. ö. Hartmann : Historische Volkslieder II. p. 111—118.
 113) H. és ny. n. 1686. V. ö. Hartmann i. m. II. p. 108—111.
 114) Verfast durch M. L. Anno 1688. H. és ny. n.
 115) H. és ny. n. 1686. Apponyi IV. 2248.
 116) H. és ny. n. 1686.
 117) Ratisbonae (1686.) Apponyi II. 1242.
 118) Epinicia Chronographica ... Pragae ... 1686. — Buda tot calentibus votis desiderata ... Pragae ... 1686.
 119) Gaudium Oecumenicum ... Lignicii ... 1686.
 120) Schubartus, Geo. : Q. D. B. V. Rectorem acad. ... patres ... omnesque bonis litteris deditos ad carmen ... de obsidione Budensi ... invitat ... Jenae 1686.
 121) Heroes Christiani in Vngaria ... Agrippinae (1688.) Apponyi IV. 2319.
 122) In memoriam Gloriosae Victoriae Hungariae ... Aug. Vindelic. 1687. — Einmart, Matth. : Zodaicum hunc Bojensem in applausum ob. Reg. Hung. Civitatem Budam ... Ratisponae ... 1687. — Brunetti, Lazarus : Austria Imperans ... Aug. Vind. ... 1690. — Acroama Martiale ... Pragae ... 1686.
 123) Vienna 1686.

- 124) H. n. 1686.
 125) Leipzig 1686.
 126) Enchuysen ... 1686. Apponyi II. 1227.
 127) Rome 1687. — V. ö. Honti R. i. m.
 128) V. ö. Kuncz Aladár: Thököly a francia irodalomban. Kny. a bpesti VI. ker. áll. főgimn. 1913/1914. évi értesítőjéből. Bp. 1914.
 129) Tulajdonképen: »Recueil des Nouvelles ordinaires et extraordinaires«.
 130) Lyon 1686. Megjelent olasz és holland nyelven is. Apponyi II. 1274, 1275.
 131) Paris 1685. Apponyi II. 1201.
 132) Ibrahim Bassa de Bude ... Cologne 1686. Apponyi II. 1268.
 133) Cara Mustapha, Grand Visir ... Paris 1684. Apponyi II. 1141.
 134) Paris 1688. Apponyi II. 1357.
 135) V. ö. Molnos-Müller Lipót: Rákóczi a korabeli francia irodalomban. Tanulmány a »Rákóczi emlékkönyv« (szerk. Lukinics Imre) II. k.-ben. Bp. 1935. p. 337—374.
 136) V. ö. Huszár Imre: Hazánkra vonatkozó külföldi ujsághírek a XVI—XVII. századból. Századok 1912. p. 517—520.
 137) Histoire des trois derniers Empereurs des Turcs. Tom 1—4. Paris 1683.
 138) Cologne 1686.
 139) A mű első háromkötetes kiadása először Párisban jelent meg 1685—1686-ban. V. ö. Hóman Bálint: A »Histoire des troubles de Hongrie« kiadásai. Magyar Könyvszemle 1925. p. 134—140.
 140) Apponyi II. 1199, 1266, 1267, 1425. Vienne 1686. Apponyi II. 1269.
 141) Cologna 1686. Apponyi II. 1249. — Angol fordítása Apponyi II. 1236. — Magyarul: Deák Farkas: Budavár visszavétele 1886.
 142) Cologne 1686.
 143) Paris 1687.
 144) Paris 1698.
 145) A brief account of ... Travels in divers parts of Europe. London 1685.
 146) London 1684.
 147) London 1685. Apponyi II. 1203.
 148) The History of the Wars of Hungary ... London 1685. Apponyi II. 1185.
 149) The History of the Holy War ... London 1685.
 150) London 1687. Apponyi II. 1311.
 151) London 1689. Apponyi II. 1396.
 152) London 1693. Apponyi II. 1444.
 153) London 1700.
 154) Relazione del viaggio fatto a Costantinopoli e ritorno in Germania ... Roma 1683. Apponyi II. 1175.
 155) Topografia alfabetico-istorica di tutti i Comitati dell'Ungheria ... Bologna 1684. Apponyi II. 1100.
 156) Venetia 1684. Apponyi II. 1153.
 157) Venetia 1684. Apponyi II. 1092.
 158) Memorie de viaggi per l'Europa ... Napoli 1685.
 159) Istoria di Leopoldo Primo ... Vienna ... 1686.
 160) Diario delle correnti guerre d'Ungheria ... Bologna 1686. Apponyi II. 1214.
 161) L'Ungheria vendicata ... Milano 1686. Apponyi II. 1125.
 162) Continuatione de successi nell' Ungheria ... Milano 1687. Apponyi II. 1310.
 163) Notizia particolare dello stato passato, e presente de' regni d'Ungheria ... Bologna 1686. Apponyi II. 1215.
 164) Ristratto dell' historia d'Ungheria ... Napoli 1687. Apponyi II. 1222.
 165) L'Ungheria compendiatà. Modena 1686. Apponyi II. 1231, 1312.
 166) Giornale militare overo Buda espugnata. Vienna & Bologna 1686. és Effetti di guerra ... Vienna 1688.
 167) Lucca 1686.
 168) Historia degl' avvenimenti dell' Armi Imperiali ... 1684, 1685, 1686. Venetia 1687. Apponyi II. 1304. — Folytatása az 1687. évi eseményekről Venetia 1688. — Harmadik kötete az 1683—1687. évi hadjáratot foglalja össze u. a. címmel és impresszummal.
 169) Raguagli dell' origine della guerra d'Ungheria. Venetia 1687.

- ¹⁷⁰) Historia della republica Veneta ... Venetia 1696.
- ¹⁷¹) Búbics Zsigmond : Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Bp. 1891.
- ¹⁷²) Marsigli, Aloys. Ferd. : Danubialis operis prodromus. Ad Reg. Societatem Anglicanam. Auspicio anni ac saeculi novi 1700.
- ¹⁷³) Valencia 1687.
- ¹⁷⁴) Colonia 1687.
- ¹⁷⁵) Salamanca 1690.
- ¹⁷⁶) Diario de lo sucedido en el asedio ... de Buda (1686.). — Cópia de la carta que escribe el ... Señor Marques de Burgomaine, Embaxador de España, con el aviso de la Toma de Buda ... Barcelona 1686.
- ¹⁷⁷) Cópia de la Carta que Su Magestad Cesarea del Señor Emperador Leopoldo escrivio à la Magestad del Rey nuestro Señor ... Don Carlos Segundo, en la ocasion de anver muerto en la expugnacion de la Plaza de Buda ... (1686.)
- ¹⁷⁸) Der Donau-Strand ... samt kurtzer Verfassung einer Hungar- und Türkis. Chronik ... Nürnberg 1683.
- ¹⁷⁹) H. és ny. n. 1683. Apponyi II. 1030.
- ¹⁸⁰) Nürnberg 1684.
- ¹⁸¹) H. és ny. n. 1684.
- ¹⁸²) Nürnberg 1685. Apponyi II. 1180, 1354.
- ¹⁸³) Nürnberg 1686.
- ¹⁸⁴) Des Ruhm-belorberten und Triumph-leuchtenden ... anderer Theil ... bis auf die ... Eroberung der Königlich Ungarischen Haupt-Stadt Ofen ... Nürnberg 1686. Apponyi IV. 2241.
- ¹⁸⁵) Ulm 1687.
- ¹⁸⁶) Molitor, Joh. Clemens : Der wegen des Höchst-tapferen Käyser-Adlers HeldenThaten Sieg-berühmte Donau-Fluss ... Nürnberg 1687. Apponyi II. 1309.
- ¹⁸⁷) Tscherning, Theodor : Das von den Türcken lang-gequälte ... Königreich Hungarn ... Nürnberg 1687.
- ¹⁸⁸) Seyfried, Joh. Heinr. : Türckische Gross-Macht ... Sultzbach ... 1687.
- ¹⁸⁹) Augspurg 1687.
- ¹⁹⁰) Die glückliche Eroberung der Königl. Ungarischen Haupt-Vestung Ofen ... c. alatt.
- ¹⁹¹) Der in Bömische Hosen ausgekleidete Ungarische Libertiner. Würzburg 1688. Apponyi II. 1351. — Ewige Vermählung des glorwürdigsten Erz-Hauses Oesterreich. Nürnberg 1688. Apponyi II. 1352. — Siebenbürgens Oesterreichischer Messias. Würzburg 1689. Apponyi II. 1389. — Das durch die Oesterreichische Clemenz wiederum erquickte Ungarn ... 1687.
- ¹⁹²) Joseph accrescens Joseph der Wachsende in Josepho dem ersten neugekrönten König in Ungarn ... Neuberg 1687.
- ¹⁹³) Wien 1688.
- ¹⁹⁴) Wien 1694.
- ¹⁹⁵) Hochverdiente Ehren-Seule Christlicher Tapferkeit ... Alles historisch und ohne einzige Passion zusammen getragen ... Hamburg 1688.
- ¹⁹⁶) Thesaurus Exoticorum oder eine mit Raritäten und Geschichten wohlversehene Schatz Kammer.
- ¹⁹⁷) Hungaria, oder Neu-Vollständige Beschreibung des gantzen Königreichs Ungarn ... Franckfurth u. Leipzig 1690. Apponyi II. 1409.
- ¹⁹⁸) Andreae Pinxneri, Cibiniensis Transylvani, Apodemia ex Transylvania per Pannoniam ... suscepta ... Wittenbergae 1694.
- ¹⁹⁹) Amsterdam 1686. Apponyi II. 1248.
- ²⁰⁰) Antwerpen 1686.
- ²⁰¹) Amsterdam 1687. Apponyi II. 1330.
- ²⁰²) Honti R. i. m.
- ²⁰³) H. és ny. n. Apponyi II. 1467.
- ²⁰⁴) Puema strampatà fatt pr' gl' Agrezz d' la liberazion d'Vienna, presa d'Buda, e altr Piazz in t' l'Vngarié ... Ferrara 1688.
- ²⁰⁵) Quero il giubilo de' suoi cittadini rimostrato nell' importante acquisto della real città di Buda ... Bologna 1687.
- ²⁰⁶) Distinta relatione delle sontuosissime feste fatta in Napoli in occasione

dell' importantissima piazza di Buda presa a' viva forza dall' armi... dell' Imperatore Leopoldo Primo.... Napoli 1686.

²⁰⁷⁾ Teatro della guerra contro il Turco. Dove sono le piante, e le vedute delle principali città, e fortezza dell'Ungaria ... Roma 1687.

²⁰⁸⁾ Modena 1687.

²⁰⁹⁾ Vollständige Beschreibung des Freuden-Festes wegen glücklicher Eroberung der Haupt-Vestung Ofen... Bresslau 1686. Apponyi IV. 2289.

²¹⁰⁾ Sculteti, Gabriel: Jubila post nubila ... Lipsiae 1686.

²¹¹⁾ Heermann, Ephraim: Laureae immarcescibiles capiti capitis Europaei Divi Leopoldi ... per insignes victorias Budensem praeprimis partae ... Lignicii. 1687. Apponyi IV. 2260.

²¹²⁾ ... worinnen des Türkischen Käysers ... nebst dessen vornehmsten Bedienten Kriegs-Berathschlagungen wegen des ... gegen Ungarn ... vorhabenden grossen Feldzugs entdeckt. Gedr. in der Freystadt 1684. C. I. p. 3—5. Apponyi II. 1167.

²¹³⁾ ... Das ist wie und warumb durch päpstliche Interposition und grosse Subsidiengelder die Frantzös. Intriguen unterbrochen ... Wobey verschiedene Judicia von der Belägerung Ofen zufinden. Leipzig 1685. C. I. Apponyi IV. 2232.

²¹⁴⁾ Leipzig 1686. Apponyi II. 1293.

²¹⁵⁾ Nürnberg 1686. Apponyi IV. 2259.

²¹⁶⁾ Aus dem Türkischen ins Teutsche übersetzt ... 1688.

²¹⁷⁾ H. és é. n. Apponyi II. 1434.

²¹⁸⁾ Nürnberg 1684.

²¹⁹⁾ ... ou la glorieuse conquete de la celebre ... forteresse de Bude ... Cologne 1686. Apponyi II. 1277.

²²⁰⁾ ... Worinnen Europaeischen Potentaten und Republiqven gegenwärtige Conjunctionen ... vorgestellt. Leipzig 1685.

²²¹⁾ Franckfurt u. Leipzig 1685. Apponyi IV. 2229.

²²²⁾ ... welcher so wol gegen Orient als Occident seine Flügel ... ausbreitet 1687.

²²³⁾ Bd. 1—3. H. n. 1691—92.

²²⁴⁾ Nürnberg 1717.

²²⁵⁾ ... in welchen das Christen-Volk zur Buss und Andacht ... auffgemahnet worden ... München 1687.

²²⁶⁾ ... Das ist: Fünf sehr glatte Stein aus dem Bach der göttlichen Gnaden mit welchem Leopoldus Magnus ... den Türcken ... tödlich verwundet. Prag 1688.

²²⁷⁾ Prag 1686. Apponyi II. 1229.

²²⁸⁾ Budana victoria Domus Altissimi ... Trier 1686.

²²⁹⁾ Um é. n. Apponyi II. 1234.

²³⁰⁾ Dem Hoch-Edlen ... Herren Martin Bernardi ... wolte wegen übersendeter Abkündigung der den 2. Sept. 1686. mit Sturm glücklich eroberten Türckischen Haupt-Festung Ofen, bey öffentlich-gehaltener Dank-Predigt ... seine dank- und dienst-begihrigste Pflicht ... bezeugen. Liegnitz é. n. Apponyi IV. 2263.

²³¹⁾ III. Latrones Hierochuntici Turcici ... Regensburg é. n.

²³²⁾ V. ö. Pukánszky Béla: II. Rákóczi Ferenc alakja a német sajtóban. Rákóczi Emlékkönyv. II. k. 1935. p. 151—152.

Buda és Pest erődítményei 1686-ban.

Buda és Pest erődítményeivel érdemlegesebben először Salamon Ferenc foglalkozott,¹⁾ majd Károlyi Árpád nyújtott róluk igen érzékelhetően teljesebb és egységesebb látképet,²⁾ mely úgyszólván a valóság erejével nyomódott a hazai tudományosság képzelmébe. Még az intuitív Lux Kálmán is, a királyi palotáról alkotott nagyszabású rekonstrukciós kísérletében,³⁾ teljesen érintetlenül vette át Károlyi megállapításait, melyeket azonban Leone Andrea Maggiorotti olasz kir. tábornaggyal legújabbán végzett kutatásaim módosítottak.⁴⁾ Nem szándékozom ezúttal a nagy problémát egész terjedelmében revízió alá venni, csupán azon részletekkel óhajtok foglalkozni, melyek beható és precíz ismerete elengedhetetlen az 1686-i ostrom történetének megértéséhez.

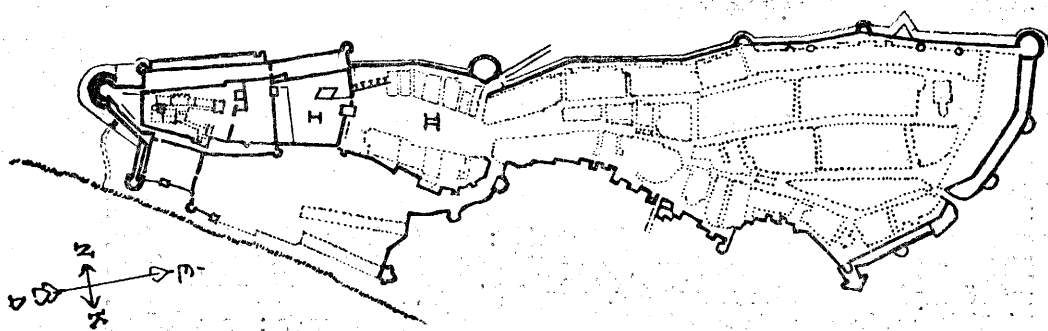
Mindenekelőtt eljárásom módszere igazolásaképp meg kell jegyezmem a következőket: Buda és Pest erődítményeinek alakulására forrásainknak csak jelentéktlenebb részét alkotják a történeti bizonyítékok, míg a jelentékenyebb rész grafikai bizonyítékokban határozódik. Ezek között is inkább az alaprajzok, mint a látképek esnek nagyobb súllyal a latba, csakhogy mivel igen későn, legtöbbször közvetlenül az 1686-i ostrom után készültek volt, már egy többszázados fejlődés bevégzett eredményeit szemléltetik, s mint ilyenek meg nem fejthetők az előzetes fejlődés különböző fázisait ábrázoló látképek nélkül, melyek előtt sokszor tanácstalanul és értelmetlenül állottak kutatóink. Nem is csoda, hogy az eddigi kísérletek Budavár arculatának megfejtésére nem jártak teljes sikerrel, mert a kutatás mellőzve a hadiépítészettan tanulságait, nem tudta kellőképpen méltányolni a grafikai források értékét, s csupán a rendkívül hiányos történelmi forrásokra hagyatkozva arra az eredményre jutott, mintha a vár a XV. század első felében már elnyerte volna végleges formáját. Ezzel szemben a való tény az, hogy a vár végleges formáját egy komplikált s többszázados fejlődés eredményezte, melynek megfejtése csak a grafikai források alapján s a hadiépítészettan biztos ismeretében lehetséges. A balsikerért a hibát a hadiépítészettan azidétt fejletlen állapotában kell keresnünk, mely korszerű szintétikus munkák hiányában nem szolgálhatott a kutatásoknak alkalmas segédeszközzel a grafikus források érdemleges elbírálásához, s így ezek a történeti forrásoknak oly magyarázatot adtak, mely a hadiépítészettan legújabb fejlődésével szemben teljesen elvesztette meggyőző erejét.⁵⁾ Én tehát ellentétben az eddigi kutatókkal a történelmi nézőpont helyett technikai szempontból teszem vizsgálat tárgyává Budavára problémáját, s ehhez képest a megfejtéshez elsősorban a grafikai forrásokban fogom keresni a bizonyítékokat. E megfejtés értéke persze

attól az összhangzatos viszonytól függ, mely magyarázataim és a hadi-építészettan elvei és tanításai közt megállapítható s melynek elbírálását hivatott kritikusra bízom. Részemről csak annyit, hogy egy hadiépítészeti produktumot vizsgálva, mint aminő a kitűzött probléma tárgya, az eljárás nézőpontjául és a vizsgálat vezérfonalául csakis a hadiépítészettan s nem a történettudomány elvei szolgálhatnak.

*

Buda és Pest erődítványeiről szólva a következő városszakaszokat kell megkülönböztetnünk: *a)* a kir. kastély, *b)* a budai Felső-Város, *c)* az Alsó-Város, *d)* Vízi-Város, *e)* a Gellért-hegy és *f)* Pest erődítványai.⁶⁾

A kastély és a Felső-Város erődítványeinek együttese adja a szó szoros értelmében vett Budavárát, mely az északi szélesség $47^{\circ} 29'$ és a keleti hosszúság $19^{\circ} 3'$ alatt emelkedő 192 láb magas hegyháton terül el. Anélkül, hogy a vár fekvésének problémáját tüzetesebben vitatni akarnók, megjegyezzük, hogy a kastély és Felső-Város egymáshoz való viszonyukban nem azt a szerepet játszották, melyet a város-erődítványok ezen alkatrészei játszani szoktak volt, egyszerűen azért nem, mert a kastély alacsonyabban feküdt a Felső-Város szintjénél.⁷⁾ Azonfelül figyelemreméltó, hogy a Gellérthegy dominálta nemcsak Budavárát, hanem Pestet is, mely körülményt a szakértők már a XVI. század közepétől fogva a vár rovására írtak volt. Budavár fekvésében határozódó kettős defektus a priori kizárja a vár keletkezéséről eddig érvényben levő egyik felfogást, mely azt úgyszólván egész teljességében Zsigmond korában épültnek vallja, mert lehetetlennek kell tartanunk, hogy ily alapvető defektusokkal ne számolt volna egy egységes konstrukciójú vár építetője és építője. S hogy mindamellett mégis létrejött Budavára, az azt bizonyítja, hogy *itt eredetileg nem erődítés céljából építkeztek*, hanem a kezdetben létesült építmények csak az idők folyamán s mintegy szükségképen fejlődtek várrá, amely fejlődés nyilvánvalóvá is lesz tárgyalásunk folyamán.

22. Buda alaprajza 1687-ből.

A vár egyébként 1686-ban kevés eltéréssel azt a formát mutatta, aminőben már 1541-ben találta volt Antonio Mazza mantovai származású katonai szakértő, akinek részletes leírása⁸⁾ nagyjában megfelel az 1686-i ostrom után Rodolfo Rabatta tábornok rendeletére felvett alaprajzoknak.

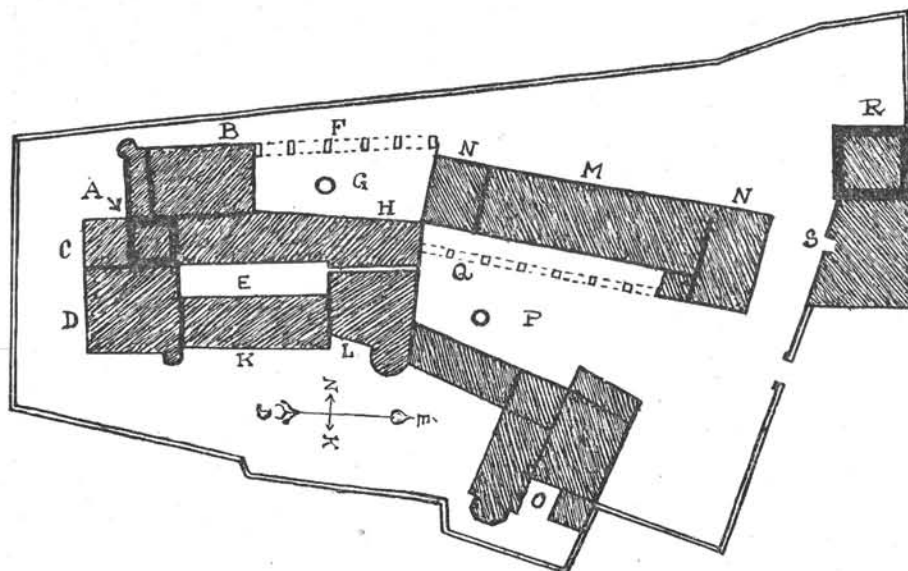
Ezek közül szem előtt tartva a »Plan de la ville et chateau de Bude«⁹⁾ címűt (22. kép), lássuk Mazza elbeszélését, hogy mindenekelőtt összefüggő egységes képet bírjunk Budaváráról.

»Ez — mint Mazza beszéli¹⁰⁾ — egy kellemes hegy hátán terül el kb. egy mérföldnyi kerülettel hosszúdad formában, úgyhogy két négyszöget foglal magában, melyek közül a déli (I.), hol a kastély áll, jóval kisebb a várost bíró északinál (II.). A Duna felé eső oldalon az alsó rész falait érinti a folyam, mely a felső résznél egy földnyelvet hagy a vár alatt, hol a külváros terül el. Köröskörül hegyek és kies dombok emelkednek, de ezek közül csak a délre fekvő Gellért-hegy veszélyezteti a várat közelsége miatt. Észak felé viszont egy széles síkság húzódik, melyen két mérföldnyire Ó-Buda romjai látszanak. A városon kívül a falak alatt egy másik külváros is volt a Szent Mihály-templommal, melyről a vár ott levő kapuját is nevezik. E kapu mellett két olasz módra épített oldalazó védmű (»fianchi o bellovardi«) van, melyek hathatós védelmet nyújtanak a várnak. A vár déli felén emelkedő kastély úgyszólván egészében sziklára van építve, . . . hatalmas és jókarban lévő falakkal erősítve. Azonfelül homlokzata előtt egy barbakan (»cavalier tondo«) is van mellvédekkel és lőrészekkel francia módra képezve, s ez a síkságot egész a Gellérthegyig dominálja, mely innen kb. 800 lépésnyi távolságra emelkedik. Ezen homlokzat két oldalán nincsenek erődítmények (»fianchi«), ellenben magában a falban ágyúpadok (»cannoniere«) vannak, azon mód, ahogy Zarában is csinálták ama nevezetes kapu védelmét. Egyébként az egész várnak nincs sem árka, sem külső védműve (»altra sicurtà«), csak a meredekre faragott szikla-alapzat, amelyen felépült. A kastélyt a várostól egy terjedelmes (»honesta«) árok választja el, mely azonban sem oldalakkal, sem ágyúpadokkal nem rendelkezik, sem pedig olyan falakkal, melyek kellő ellenállást nyújthatnának. Ott, ahol a vár a vízzel érintkezik, két toronyszerű védmű emelkedik, olyanok, aminőket Itáliában oldalazás céljára szoktak építeni; ezek egyike egy fedett lépcsővel van kötve a várhoz, egymáshoz pedig egy kötőgát révén kapcsolódnak. E két torony közül az alsó pontosan megfelel a vár átellenes oldalán lévő két torony egyikének. Ezen oldal közepe táján egy olasz módra épített rondella (»un bastione tondo«) van, mely a Szent Mihály- külvárosra néző említett védőművekkel elégségesen oldalazza az ott levő kötőgátakat. A kastély alatt a síkságon egy kert terül el, falakkal körülvéve, mely egy lépcsőzet révén van kapcsolatban a kastéllyal . . .«

Mazza 1542-i előadása és az 1687-i térkép közti különbséget megmagyarázza Giovanni Battista Chiarellonak a várról az 1686-i ostrom alkalmából adott tömör jellemzése: »ez (t. i. a vár) szabálytalan, illetőleg trapéz formában hosszúra nyúlva fekszik (a hegyen) kb. három mérföldnyi kerülettel, s magas és vastag fal övezi, mely belül földtöltéssel, kívülről pedig egy törpe gáttal (»falsabraga«) van ellátva; a védövet tíz régi szabású rondella erősíti a szárazföldi oldalak felől, a folyam felől pedig négyszögű tornyok nagy száma, azonfelül, ahol árok van, paliszádok is fokozzák erősségét.«¹¹⁾

Miután így általános képet nyertünk a vár arculatáról, vegyük egyenként szemügyre az egyes várszakaszokat, amint azokat előbb megállapítottuk volt.

Kezdjük a várkastéllyal, magunkat Velius Gáspár útmutatására bízva, aki 1527-ben a következő tapasztalatokkal szolgál: »Ha — úgymond — nagyságra nem, de fekvésre nézve Buda hasonlít Rómában a Janiculus-szal összefoglalt Vaticanhoz . . . Egy hosszúdad és keskeny hegyhátat foglal el, melyhez csak két út vezet fel . . . A kir. kastély előtt szabad tér terül el . . ., ezt a nagy előteret a kastélytól harminc lábnyi széles árok választja el, melyen híd vezet keresztül. (Belül) szemközt áll Zsigmond király tömeges épülete; inkább nagyság, mint szépség által tesz benyomást. Egy négyszögű tornyon kívül hat más tornya van; (a négyszögű) hihetetlenül széles, s befejezetlensége miatt Csonka-toronynak nevezik. Ezen piac Duna felőli oldalán állanak a Mátyás király kezdette terjedelmes épületek . . . melyek közül csak egyik ház is, ha teljesen elkészült volna, beválnék királyi lakásnak. E piacról egy másik hídon a belső kastélyba nyílik a bejárás, melyben a kir. lakosztályt tágas termek, . . . fejedelemhez méltó erkélyek és fedett folyosók ékesítik . . .«¹²⁾

23. A budai királyi várpalota alaprajza 1687-ből.

E leírás helyes megértéséhez szükséges tudnunk, hogy Mátyás királynak a kastély piacán Velius-tól látott építkezéseit már nem szemlélhetjük jelen ábránkon, mert azok az 1686-i ostrom alkalmával elpusztultak. Észre kell vennünk továbbá, hogy Velius ugyanezen piacon csak kívülről látta Zsigmond építkezéseit, mert ezek a »belső kastély«-ban emelkedtek. A »belső kastély« tehát nem egyéb, mint a Zsigmondtól megnagyobbított régi, illetve eredeti budai királyi lak, melynek alaprajzát ugyancsak a »Plan de la ville et chateau de Bude« című térképről levont 23. képünk szemlélteti.

Ez a királyi lak persze nem azonos az Anonymustól említett »Budavára«-val,¹³⁾ mert az ő korában Budának még Ó-Budát nevezték, mely ezt a nevet csak a jelenlegi Buda alapítása után vette fel. Ez pedig IV. Bélától datálódik, akitől maga a kir. lak is eredetét nyerte. Az ő építkezése volt az 1241 után keletkezett »castrum novi montis Pestiensis«, melyről maga IV. Béla írja 1255-ben, hogy »inter alia castra, defensione regni congrua, in monte Pestiensi castrum quoddam extrui fecimus.«¹⁴⁾ Ezt a »castrum«-ot utódai székhelyül választották, Zsigmond pedig kibővítve azt ama formába hozta, melyen ábránkon látjuk. Már most szem előtt tartva a hadiépítészet fejlődését és Zsigmond építkezéseire vonatkozó történeti adatokat, ez ábra alapján pontosan megállapíthatjuk IV. Béla »castrum«-ának formáját, melyet a jobbra dülő részsutos vonalakkal bevonalkázott részek határoznak meg. Az ily módon megjelölt épület-komplexum csakugyan egy kompakt, s a XIII. század hadiépítészetének tökéletesen megfelelő »várpalota« típusát nyújtja, melyet jogosan tekinthetünk a királyi lak első megjelenési formájának. Fejlődése ezen első stádiumában a kir. lak, ismétlem, a »várpalota« tökéletes típusát mutatja, a hadiépítészet korabeli követelményeinek megfelelően. Azidétt a várpaloták is az ostromlók elhárítására a vertikális lövés elvén alapuló védelem célszerűsége szerint épültek, s ehhez képest erősségük külső falaik sajátos kiképzésében határozódott. E falszerkezet elemei: *a)* magas tűzfalak, *b)* támpillérekkel oldalazva és *c)* mellvéddel ellátott párkánnyal koronázva, mely jellemvonások kétségkívül IV. Béla várpalotájának is korszerű jelleget kölcsönöztek. Az ilyen paloták végső menedékét egy erősebben épített nagy torony (ú. n. »mastio«) képezte, melynek szerepét IV. Béla várpalotájában az »István-torony« (*A*) játszotta¹⁵⁾; erről egy német tiszt az 1686-i ostrom alkalmából azt írta, miszerint »rendkívüli ereje annyira nagy, hogy nem sikerült a bombázással ledönteni«, s »falai oly szilárdak, minők többé sohasem épülnek...«¹⁶⁾ E torony körül sorakoztak a várpalota egyéb részei, mégpedig nyugat felé sarkán egy henger-toronnyal erősített épület, a tárnokház (*B*), míg dél és kelet felől két más építmény (*C*, *D*) állott mellette,¹⁷⁾ melyek közül az utóbbinak északkeleti sarkán egy hengeres torony felelt meg a hasonlóan képzett délnyugati saroknak. A várpalota homlokzata nyugat felé nézett, mely oldalon az oszlopos folyosóval (*F*) bezárt udvar (*G*) terjeszkedett, közepén szökőkúttal. Ez udvar megett húzódott az István-toronnyal és a tárnokházzal kapcsolódó nyugati épületszárny (*H*), mely a vele párhuzamos keleti épületszárnyal (*K*) egy belső udvart (*E*) zárt be. Egy kisebb épületszakasz (*L*),¹⁸⁾ mely észak felől kapcsolódott a keleti szárnyhoz, egészítette ki a palotát; ez valószínűleg kápolna volt, mint azt apszis-szerűen képzett keleti oldala mutatja. A palota főbejárata nyugat felé volt a csarnokos udvaron keresztül. Ez udvarból a tárnokház alatt kettős boltívű folyosó vezetett az István-torony alá.¹⁹⁾ Egy másik kapu északon volt, s ez a belső udvarba vezetett. Megjegyezzük még, hogy egy 1302-ben kelt oklevél a várpalotának egy ú. n. »Kelenföldi«-kapuját említi.²⁰⁾

A királyi lak építészeti fejlődésének második szakába Zsigmond uralkodása (1387—1437) alatt lépett, aki a várpalotát egyrészt császári igényeinek megfelelően kibővítette, másrészt a fejlődő hadiépítészet

követelményeihez képest — »várkastély«-lyá formálta. Zsigmond építkezéseiről szóló történelmi források²¹⁾ helyes értelmét ábránk határozza meg, melyen a balra dülő rézsutos vonalakkal satirozott részek jelölik a várpalota megnagyobbítását szolgáló építkezéseket. Ez építkezések észak felé bővítették érdemlegesen a várpalotát, mindenekelőtt az ú. n. »újpalota« létrehozásával, mely a téglalap-idomú hatalmas nyugati épület-szárnyban (*M*, *N*) ismerszik fel.²²⁾ A mögötte épített gótikus kápolna (*O*) s ennek két oldalához csatlakozó épületek alkották a keleti szárnyat, mely a nyugatival egy tágas udvart (*P*) alkotott,²³⁾ szökőkúttal és oszlopos csarnokkal (*Q*). Az új palota északi homloka előtt épült fel az ú. n. »Csonka-torony« (*R*), a mellette levő őrházzal (*S*). Az ily módon megnagyobbított várpalotának a Duna felől felvett látképét a XVI. századi Siebmachernek egy metszetén szemléljük,²⁴⁾ mely kétségtelenül egy régebbi, Zsigmond-korabeli metszet hű másolata. E képen jól megfigyelhetők az Árpád-kori várpalota és a Zsigmondtól emeltetett épületek részletei, azonfelül kivethető rajta a megnagyobbított várpalota északi frontját záró s kaputoronnyal ellátott épület-szárny, mely alaprajzunk felvétele idejében már elpusztult volt, holott korábbi meglétét más grafikai források szintén igazolják. Egyébként igen tanulságos e kép a várpalota architektúrájának szempontjából, mert világosan tükrözi a hadiépítészet gót stílusának fentebb leírt sajátosságait a cylinder-tornyokkal és támpillérekkel ellátott perpendikoláris falak kitűnő ábrázolása által. E képre még visszatérünk a Felső-város erődítményeinek tárgyalásánál.

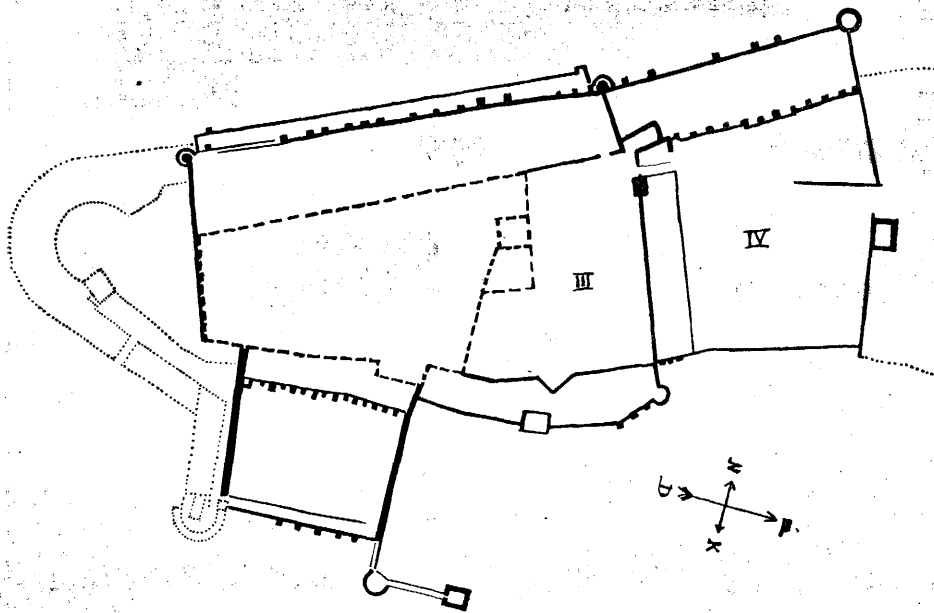
A császár- király azonban nem elégedhetett meg a várpalota kibővítésével, mert ennek hathatósabb védelme céljából számolnia kellett a harci technika rohamos fejlődésével, mely a tüzérségnek a hadászatba való beállítása által a hadiépítészet terén is új követelményekkel lépett fel. A tüzérség alkalmazása, melynek következtében az ostrom és a védelem a vertikális lövés elvéről a horizontális lövés elvére tért át, új védművek építését szükségelte, nem csupán a törékenyebb paloták megvédése, de maguknak az ágyúknak elhelyezése céljából is. Így váltak szükségessé a paloták biztosítására épített »védővek«, melyeknek az általuk bezárt palotákkal való együttese egy új hadiépítészeti típust, az ú. n. »várkastélyt« alkotta. E követelményhez Zsigmond is alkalmazkodott, ki forrásaink szerint a várpalotát egy védővel vétette körül, miáltal a királyi lak eddigi várpalota-jellegéből »várkastély«-lyá fejlődött át. Ez a védő, mint ábránkon látható, négy oldalról fogta körül a várpalotát,²⁵⁾ s azon kor igényeinek megfelelően perpendikolárisan volt építve, s mint ilyen a szükséges távolságokban támpillérekkel ellátva. Az ágyúk a védő tetején körülfutó ablakos mellvéddel ellátott és fedett »gyilok-járdán« voltak elhelyezve, melynek létezését forrásaink csakugyan megerősítik. A várkastély kapuja a védő északi frontján nyílt, a Csonka-torony védelme alatt, s felvonóhíddal volt ellátva, mint ezt Velius elbeszélése igazolja. Ezenkívül a védő déli oldalán, a palota »Kelenföldi-kapu«-jának megfelelően is kellett lennie egy torony-kapunak, melyre a ma is meglévő maradványokból következtethetünk. Az ily módon keletkezett várkastélynak érdekes ábrázolását látjuk egy francia eredetű metszeten, mely a római »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« tulajdona.²⁶⁾ E metszet ugyan XVII. századi

eredetű, de nyilvánvalóan egy Zsigmond-korabeli kép másolata, melyet talán épp a Zsigmond építkezéseit leíró Bertrande de Brocquière készített volt. E feltételezett kép szolgált alapul Houfnagel 1617-ben készült metszetének is,²⁷⁾ mely azonban már feltünteti a közben keletkezett védművek némelyikét. E két metszet kelet felől mutatja Zsigmond várkastélyát, de a védövet csak durványszerűen ábrázolja. Feltűnő, hogy a kastélyból két párhuzamos, egymástól igen keskeny távolságra vonuló fal száll a Duna partjára; mindazonáltal ez indíciom alapján nem lehet teljes bizonyossággal Zsigmondnak tulajdonítani a várkastély dunaparti erődeinek keletkezését.²⁸⁾

A várkastély építészeti fejlődésének harmadik szakaszát Mátyás király uralkodása jelzi, akinek szerepe Budavára kialakulásában sokkal jelentősebb, mint ahogy azt az eddigi kutatók kontemplálták, mert túlnyomó részben őt illetik azok az építkezések, melyeket eddig tévesen Zsigmondnak tulajdonítottak. Bonfini ugyan Mátyásnak csak civil építkezéseiről tanuskodik, de a hadiépítészet fejlődésének ismeretében habozás nélkül neki kell tulajdonítanunk mindazon védműveket, melyek a Velüstől meghatározott »belső várkastélyt« körülvesszik. Ez állításunk nemcsak a szóban levő alaprajzban és egyéb grafikai forrásban nyer igazolást, hanem azon tényben is, hogy az 1467-ben Budán működött Aristotele Fioravanti bolognai hadimérnök kiérdemelte magának az »architetto del castello di Buda« büszke címét.²⁹⁾

Időközben ugyanis a harci eszközök rohamos fejlődése folytán a Zsigmond-emelte védöv elvesztette védképességét, mert hovatovább alkalmatlannak bizonyult mind az egyre nehezebbé váló ostrom-ágyúk ellenállására, mind pedig azok elhelyezésére. Ez a veszély teljes általánosságban jelentkezett a XV. század második felének folyamán a hadiépítészet egész terén, mely annak kiküszöbölése céljából egy új falszerkezetet produkált, mely alkalmasnak bizonyult a nehéz ütegek felvételére. E szerkezet lényeges elemeit egyfelől a fal mögé kumulált földtöltés (olaszul »piattaforma«, németül »zwinger«), másfelől a falak külső részén képzett félkör szerű kiugrások (»baluardo«, »rondella«) képezték; e védművekre helyezett ütegek nemcsak a vár alatt elterülő mezőséget pásztázhatták, de képesek voltak oldalazni magukat a várfalakat is. Ezen cél elérése végett Mátyás király a meglévő védöv köré ilyen földtöltéssel, »zwingerekkel« ellátott falakat húzott, melyeket ugyancsak a »Plan de la ville et chateau de Buda« c. térképről levont 24. képen szemléltetünk. E szerint Mátyás mindenekelőtt észak felé meghosszabbította Zsigmondnak (ábrákon szaggatott vonalakkal jelölt) védövet, s az így keletkezett III. udvart új épületekkel töltötte meg, többek közt azzal, melyet az eddigi kutatók Zsigmond »újpalotájának« tartottak.³⁰⁾ Ez udvar északi oldalát képező fal nyugati végébe volt vágva a kétfelől egy-egy toronnyal megerősített kapu, melyben felvonóhid működött, a fal előtt elterülő árkon keresztül. Ez az árok, melynek helyén ma a királyi palota új szárnya terül el, Velius szerint a XVI. század elején 30 láb széles s igen mély volt; de a török valószínűleg kiszélesítette, mert alaprajzunk mérete szerint valami 22—24 méternyi. Ezenkívül Mátyás ama fekvésbeli hátrány kiküszöbölése céljából, mely a Felső-város és a várkastély között fennállott az utóbbi rovására, még egy IV. udvar létesítése által igyekezett a

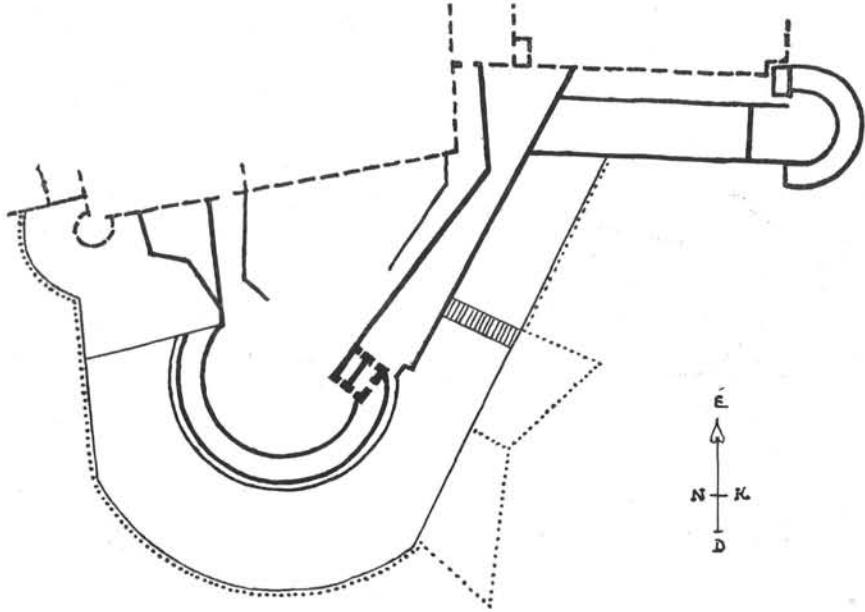
kastélyt a város felől biztosítani. Ezen, Veliustól rendkívül nagynak (cca. 70—75 m×80—82 m.) mondott udvarnak kapuja vagy bejárata a fegyvertár Vérmező felé néző sarka mellé esett. A Duna felől kevésbé szorult megerősítésre a kastély, mely a várhegy meredeksége miatt itt úgyszólván megközelíthetetlen volt. Mindazonáltal Mátyás két zvingerrel erősítette meg, melyek közül a déli a Zsigmond-védőve, az északi pedig a III. udvar hosszában terült el, s jelenleg mindkettő terrasz-szerű dísz-

24. A budai királyi várpalota védműveinek alaprajza 1687-ből.

kertté van képezve. A déli zvinger két végéből két falszárny szállott alá a hegyoldalban a Duna partjáig, s az általuk bezárt quadratusban nyertek elhelyezést — Giovio szerint³¹⁾ — a kir. istállók és az arzenál. E quadratus északkeleti sarkán egy négyszögű és egy kerek torony zárta el az utat, s védte a kastélyt a Duna felőli támadások ellen. Ezen folyamparti erődítmények egyikében volt elhelyezve az a híres vízemelőgép, mely a kastély ciszternáját látta el vízzel.³²⁾ Hathatósabban erősítette Mátyás a kastély nyugati oldalát, melyet leginkább veszélyeztethetett támadás. Ide a várkastély teljes hosszában egy rendkívül széles, valami 35 méternyi zvinger lőn építve, még pedig két szakaszban, melyek közül a déli a megnyujtott védőve, az északi pedig a IV. udvar alatt terült el. E zvingerek két végső csúcán, valamint összekötő pontjukon egy-egy baluadszerű henger-torony (nem rondella) emelkedett a kötőgátak összefogására, melyek perpendikolárisan épültek, támpillérekkel erősítve. A zvingerek déli szaka-

szához még egy kisebb, mintegy 10—11 méternyi szélességű, másik zwinger csatlakozott, mely alatt a szintén falakkal körülvevő várkert terült el. Megjegyzendő, hogy a zwingerek emeletszerűleg egymás felett emelkedtek, legalul a lejtős várkert, e felett a kis zwinger, még feljebb a nagy zwinger, s aztán az egészet domináló kastély fala, úgyhogy a rájuk helyezett ütegek egymás felett zúdíthatták a tüzet a várkastély alatt elterülő síkság pásztázására. Csodálatos, de úgy van, hogy a várkastély déli oldala Mátyás

25. A budai királyi várpalota déli oldalát védő erődítmények alaprajza 1687-ből.

uralkodása alatt sem nyert különösebb megerősítést, csupán a védőv fal mögött emeltetett »piattaforma«-szerű földtöltés ágyú elhelyezésére, zárai minta szerint. S csakugyan az ábránkon pontozott vonallal jelzett déli védművet hiába keressük a Schedel-krónikának Budát ábrázoló nagyszerű látképén,³³⁾ mely pedig már a Mátyás-korabeli állapotot tükrözi. E kép ugyan 1493-ban tétetett közzé, de kétségkívül Fioravanti 1467-i budai tartózkodásának ideje körül készült, midőn az általa tervezett nagyszabású építkezések még nem nyertek volt befejezést. Innen van, hogy a képen, mely Budát kelet felől ábrázolja, nincs feltüntetve a várkastély IV. udvara, illetve ebből még csak az épülőben lévő csipkézett mellvédű falrészek láthatók, mint már Salamon is észrevette. Az ő, valamint Lux részletes leírásai kiegészítéseképpen itt csak a védővek architektúrájának ábrázolására akarom felhívni a figyelmet. A belső várkastélynak Zsigmond emelte védőve még ablakos gyilok-járdával van ellátva, de az alatta el-

terülő zwinger mindkét szakaszának, valamint a dunaparti quadratusnak falkoronája az újabb fejlődésnek megfelelően már csipkézett mellvéddel rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy ezek már földtöltéssel bélelt s ütegek elhelyezésére alkalmas falak, mindazonáltal még mindig perpendikularisan vannak építve, támpillérekkel.

A várkastély déli oldalának megerősítését Giovio³⁴⁾ és Istvánfi³⁵⁾ eddig figyelemre nem méltatott adatai alapján Zápolya János királynak kell tulajdonítanunk, aki 1534 és 1540 között Domenico da Bologna³⁶⁾ jeles hadimérnök közreműködésével érdemlegesen restauráltatta Budavárát. A fejlődés ezen negyedik szakában kell elhelyeznünk a történeti és grafikai források alapján a várkastély déli oldalán lévő ama védművek keletkezését, melyeket a »Plan de la ville et chateau de Bude« című alaprajzból levont 25. képünk szemléltet.

Igazat mondva történelmi forrásaink itt csak egy rondella építéséről szólnak, de a grafikai források ez oldal védműveinek oly összefüggő egységéről tanuskodnak, hogy legalább is addig, míg újabb adatok elő nem kerülnek, a déli erődök egész komplexumának keletkezését ezen negyedik építészeti korszakba kell helyeznünk. Ez erőd-komplexum leglényegesebb elemét ama barbánszerűen előretolt védmű képezi (*d*), melyet forrásaink — bizonyára a bolognai építómester miatt — olasz-rondellának (»Baluardo d'Italia«) neveznek.³⁷⁾ Maga a rondella földteli építmény volt, kb. 40 m átmérővel, háromnegyed körben, s hozzávetőleg 80 méternyire volt kitolva a kastély védővétől, mellyel a torkába vágott két keskeny folyosó eszközölte a közlekedést; e folyosók egyike a nyugati nagy zwingerbe vezetett, míg a másik a kastély keleti oldalán húzódó zwingerekbe. A rondella külső fala kb. középmagasságig lejtyszerűen, rézsutosan (»scarpata«) volt építve, úgyhogy e burkolat (»scarpa«) tetején, a rondella felső része körül egy kb. 6—7 méter széles körjárda (»cammino di ronda«) gyűrűződött önálló mellvéddel. A rondella keleti oldalán egy kettős boltú kaputorony, az ú. n. Olasz-torony (»Torre di Italia«) emelkedett, kétségkívül az a Zsigmond-korabeli Kelenföldi-kaputorony, melyen jelenleg a »Parasztház«-nak nevezett kerti lak áll. E tornyon keresztül a rondellából egyfelől az említett körjárdára, másfelől egy újabb védműre lehetett jutni. Ez egy 10—12 m széles zwinger volt, mely délkelet felől védte a kastélyt, s a közlekedést eszközölte a Duna partján emelt Vízi-rondellával. A jelzett zwingerből ugyanis hatalmas — részben ma is meglévő — falak vezettek le párhuzamosan a folyam partjához, hol ama félkör-alapidomú rondellában végződtek. A déli oldal ezen erődítményeit még egy külső száraz árok is védte 17—18, sőt az olasz-rondella körül 25—26 m szélességben, s ezen keresztül a zwingertől egy híd vezetett. Érdekes, hogy a török e fel nem vonható híd biztosítására egy széles és ostromkarókkal vértezett földsáncot emelt, mely oly célszerűen volt képezve, hogy azt Cormaillon francia tiszt 1686-ban rivellin-nek nézte.³⁸⁾

Domenico da Bologna mestertől emelt védművekkel a kastély erődítményei teljessé váltak, s velük a kastély elnyerte ama végleges formát, melyet az 1552-ben közzétett Münster-féle Cosmographia-ban levő látkép szemléltet. E kép nyugat felől mutatja a budai várkastélyt, s így igen becses módon egészíti ki a Schedel-féle látképet, melyhez hasonlóan fel-

tünteti mindazon különbségeket, melyeket a Zsigmond- és Mátyás-korabeli építkezések architektúrájában megkülönböztettünk volt. Azonfelül egész teljességében szemlélteti a déli oldal védműveit, az árok kivételével, mely — úgy látszik — már a török uralomnak köszönte létét. Még teljesebb mértékben bontakoznak ki a várkastély formái a badeni levéltárnak egy 1684-ben felvett tus-rajzán, mely nyugati és keleti oldaláról ad, ha kissé bizonytalan vonalú, de mindenesetre hiteles látképeket.³⁹⁾

Végezván a várkastély erődítményeinek szemléjével, gyerünk a Felsővárosba.

E várszakasz erődítményeinek építtetését, mint említettem, szintén Zsigmondnak tulajdonítják, nem csupán Bonfini félreértett tanúsága, hanem a Budai-törvénykönyv némely adata alapján is. A törvénykönyv vonatkozó adatainak olyan magyarázata azonban, mely a téves tétel támogatását szolgálná, ellentétben áll a hadiépítészet történetével és e tudomány tanításaival. Mindenekelőtt lássuk, mit mond idevonatkozólag a Budai-törvénykönyv. Számbavehetjük itt a következő szakasz-címeket: »A Szombati vásárkapu és torony őrzése«, »A Szent János-utca kapujának és tornyának védelme«, »A Zsidó-utca kapujának és tornyának védelme.« Ez adatokra támaszkodva Salamon »bízást« következtette, hogy Zsigmond idejében »az egész vár minden hézag nélkül minden felől védve volt«, mégpedig »falakkal és tornyokkal«, sőt »pilléres és bástyás fallal«,⁴⁰⁾ mely tétel a közvélemény általános meggyőződésévé vált.

Ami már most a Budai-törvénykönyv idézett szakasz-címeinek helyes értelmét illeti, mindenesetre meg kell engednünk, hogy a kapuk megléte Zsigmond korában tényleg a Felső-város zárt voltát igazolja, ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a város zárt voltát ama »pilléres, tornyos és bástyás« védőv alkotta volna, mely vizsgálódásaink tárgyát képezi. Mi tehát a Budai-törvénykönyv szakasz-címeinek igazi értelme, s hogyan kell értenünk a Felső-város zárt voltát? E kérdésre a feleletet csakis a hadiépítészetten igénybevételével adhatjuk meg.

A puszkapor feltalálása és a tüzérség szervezése előtt a középkor folyamán különösen Itálián kívül kevésbé tartották indokoltnak a városoknak falakkal való körülvetését, ami pl. Magyarországon csak a XV. század közepe táján jött gyakorlatba, de itt is inkább csak a németek-lakta Szepességben és Erdélyben. Annál inkább örvendtek gyakorlatnak a különféle típusú »házerődök« (casa-forte), toronnyal és tűzfalal. Ilyeket szoktak volt építeni a városok kerületére is, vagy szorosan egymás mellé, vagy egymástól kisebb távolságra, melyet rendszerint palánkkal töltöttek ki. A város-építésnek ezt a módját úzték minden bizonnyal a budaiak, úgy-hogy IV. Béla óta Zsigmond idejéig szükségkép létrejött a Felső-város zárt egysége a hegy kerületére egymás mellé épített házaknak a várost körülvevő gyűrűvé való kapcsolódása által. E házgyűrűn — a Budai-törvénykönyv szerint — Zsigmond idejében már három kapuja nyílt a Felső-városnak: a nyugati oldalon a Zsidó-kapu, az északon a Szombati-kapu, a keletin a Szent János-kapu. A kastély a Felső-várossal a mai Dísz-tér irányában egy negyedik kapun közlekedett. A hadiépítészetten szempontjából figyelve a Felső-város alakulását, nemcsak a történelmi forrásoknak találjuk meg teljes értelmét, hanem bizonyos grafikai források

jelentősége is megvilágosodik előttünk, melyek tényleges bizonyítékul is szolgálnak tételünk igazolására. Ilyenek ama XV. század eleji, ma már elveszett látképeket reprodukáló kései metszetek, melyeken a Zsigmond-korabeli állapot ábrázolását ismertük fel. Mindenekelőtt Siebmacher hivatkozott metszete, mely igen világosan szemlélteti a Felső-városnak pilléres és tornyos házakból s a közbeeső palánkokból összerótt zárt kerületét. A hihetőleg Brocquière rajzát másoló Houfnagel, s az »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« birtokában levő metszet szintén védőv nélkül mutatja a Felső-várost. Sőt a Schedel-krónika hitelesnek elismert látképén, mely pedig semmi esetre sem készülhetett 1467 előtt, ugyancsak védőv híjával látjuk a Felső-várost. E látképen, mint már Salamon észrevette, a Felső-városnak csupán a keleti kapuját védő művét láthatni. »Ez — szerinte — egy kupolás forma épület, melynek fala négy oldalú, s fedele is négyszögű, de ennek ormai negyedkört képezve találkoznak a tető gombjánál. Ennek háta megett mintha egy hasonló kúp tűnnék fel, távolabb talán egy belső kapu. Gyalogosok és lovasok, nem pedig szekerek számára látszik építve lenni, mert kettős keskeny nyílása van, s koronájával a fedél alján egy tornácszerűen kiálló, de a fedél alá befoglalt párkányzat látszik...«

Az ily módon értelmezett történelmi és grafikai források nem hagynak kétséget az iránt, hogy a Felső-város védőve Mátyás alatt, ⁴¹⁾ pontosabban 1467 és 1490 között jött létre, mintegy természetszerű folytatásaként a nagy király által Aristotele Fioravanti tervei szerint folyamatba tett építkezéseknek, melyek tehát a hadi technika követelményeire képest nemcsak a kastélyt tették korszerűvé, hanem a Felső-várost is ellátták a szükséges védővvel. Eszerint tehát a Felső-város védővének keletkezése a kastély építészeti fejlődésének harmadik szakába esnék, attól kezdve azonban párhuzamosan fejlődik ezzel; ugyanis miként Zápolya János, úgy a török uralma is, nemcsak a kastélyt korszerűsítette, hanem megfelelő védművekkel járult a Felső-város védővének megerősítéséhez is.

A Felső-város védőve, mely a közbeeső (IV.) piac révén kapcsolódott a kastélyhoz, minden oldalán egy-egy kapuval rendelkezett; ezek közül a keleti oldalon a régi Szent János-kapunak az új Vízi-kapu, az északi oldalon a régi Szombati-kapunak az új Esztergomi-kapu, s a nyugati oldalon a régi Zsidó-kapunak az új Fehérvári-kapu felelt meg. A Felső-várost déli oldalán a kastélytól a IV. udvar északi fala választotta el, melyet a fegyvertár északnyugati szárnyának építésekor (1725—30) választófalképen megtartottak; mikor azután 1901-ben a fegyvertár lebomboltatott, előkerült a Felső-városnak e falba vágott kapuja, a pincében pedig megtalálták ama boltíveket, melyek a fal ágyúpadját (»piattaforma«) tartották. A Felső-város a keleti oldal felől, — egyrészt a Duna miatt, másrészt a várhegy meredeksége miatt, — legkevésbé szorult megerősítésre, miért is itt csak egy egyszerű falat húztak, mely alapformájában teljesen igazodott a várhegy területének szeszélyes alakulásához. S bár ilyen formájával a keleti falszakasz a középkori várépítészetnek már a XV. század végén is elavult jellegére vallott, mindazonáltal természetadta helyzete miatt joggal állíthatta egy katonai író, hogy a vár ezen oldala minden időben a legerősebb vala.⁴²⁾ Más volt a helyzet a Felső-város nyugati

oldalán, mely felől a vár leginkább volt kitéve ellenséges ostromnak; s ahogy ez oldalt Mátyás megerősítette, az tökéletesen megfelelt a XV. századvégi hadiépítészet követelményeinek. Ez oldal erődítményeinek korszerűsége mindenekelőtt a legújabb vivmány, vagyis az oldalazó védművek alkalmazásában nyilvánul meg, melyek — legalább ezen az oldalon — képessé tették a várat az eddig lehetséges horizontális lövéseken kívül még longitudinális, illetve laterális lövések eszközlésére is. Ehhez képest az emelt fal iránya egyenesre lőn szabva, amiben persze közrejátszott a várhegy ez oldalának a keletinél mindenesetre szabályszerűbb alakulása. E falat négy kötőgát, három oldalazó védmű és az északi sarok védművei alkották. A kastélytól a Fehérvári-kapuig terjedő szakaszt nemcsak a kastély nagy zwingere oldalazhatta, hanem az említett kapu déli oldalán emelt nagy rondella is, mely azonban ábrákon szemléltethető formáját már a török uralom alatt nyerte. A másik szakaszon három kötőgát egy-egy félrondellával lőn megszakítva, melyek a Fehérvári-kapu rondellájával és az északi sarok védműveivel szükségszerűen oldalazhatták az illető kötőgátakat. Mind a kötőgátak, mind a rondellák földtöltéssel voltak ellátva, ami »piattaforma«-ként ütegek elhelyezésére szolgált. Figyelemreméltó azonban, hogy a kötőgátak, a földtöltés ellenére is, miként a kastély zwingerei, architektúrájukban a már elavult gót izlést követték, vagyis támpillérekkel voltak ellátva, nem pedig »scarpa«-val képezve, mely követelmény csupán a rondellák burkolatának képzésében nyert alkalmazást. A nyugati oldalánál lényegesen gyengébb megerősítést nyert Mátyás királytól a Felső-város északi oldala, mert itt a természet is közreműködött a védelemben. Ennek az oldalnak, hol az esztergomi kapu nyílt, erődítmény-szerkezetét azonban nem tudták megfejteni az eddigi kutatók. Károlyi ugyan, Grimani 1686-i jelentése⁴³⁾ alapján már észrevette, hogy ez oldalról — a térképektől eltérően nem kettő, hanem — három fallal volt kerítve a vár, de azt tartotta, hogy a harmadik fal csupán egy szakasz volt, az északnyugati saroktól a kapuig terjedőleg. Ezzel szemben a tény az, hogy a harmadik, azaz legbelsőbb fal eredetileg egyedül képezte a Felső-város Mátyástól emeltetett védővének északi kerítését, mint azt az 1686-ról író Chiarello,⁴⁴⁾ továbbá a tőle, valamint a Coronellótól⁴⁵⁾ közölt, eddig figyelemre nem méltatott alaprajzok bizonyítják. E grafikai forrásoktól támogatott Chiarello szerint a Felső-városnak e legfelsőbb, vagyis Mátyástól emelt kerítése »egy földtöltés nélküli fal volt, öt, négyszögű, egymástól szabályos távolságra elosztott toronnyal ellátva.«⁴⁶⁾ Megjegyzendő, hogy az imént hivatkozott alaprajzok hat védművel ábrázolják e falat, melyek közül egy kerek, három négyszögű toronnyal, kettő pedig félrondellának látszik. E rajzok alapján habozás nélkül állíthatjuk, hogy Marsigliának kisebb rajzai⁴⁷⁾ azt a Mátyásféle eredeti falat ábrázolják, melyet az 1686-i ostrom után felvett nagy térképe érthető okokból mellőz. Salamon szerint, akinek volt némi fogalma e legrégebb falról, maradványaiban a Nándor-utca északi oldalán levő két házban látszott. Ugyanis — mint 1885-ben írta⁴⁸⁾ — »azon házak egyikének a város felé nyíló kapuján, s egy szobáján át az udvarra jutunk«, hol »látjuk, hogy egy régi falon túl, melyen első emeletül faépület áll, egy másik udvar van, s csak a második udvar szélső épülete az, melyet a sétány

felől régi védvonalnak tartottunk. A valódi legrégebbi vonal az a belső, melyen a faépület áll. A masszív fal előtt árok volt, melyet újabb időben töltöttek fel. A mai várfal párkányától a külső házsorig mintegy 8—9 öl, s ezen külső házsortól a legrégebbi falig körülbelül ugyanannyi. Ennek megfelelőleg, úgy látszik, beljebb volt a régi Szombati- (értsd : Esztergomi-) kapu is, mint a mai Bécsi-, s tán nem is azon a helyen. Mikor a mai államnyomdához az új építkezések folytak, — a 60-as évek végén, — a mai második udvar közepén találtak a régi erődítés, s hihetőleg épen a régi kapu nyomára.« Arany-értékű Salamon e megállapítása, melyet Chiarello és a hivatkozott grafikai bizonyítékok teljes mértékben igazolnak. Ez az eredeti fal tehát még az 1686-i ostromkor is fennállott, s csak azután romboltatta le a várparancsnokság; ezért nincs jelezve sem a »Plan de la ville et chateau de Bude«, sem Marsigli nagy térképén, sem pedig a vár visszavétele után felvételezett többi alaprajzon.

Kétségkívül a Felső-város e Mátyás-korabeli védövének keletkezésekor vették eredetüket ama földalatti helyiségek, melyekről Cselebi a következőképp tudósít: »Minden faloronynak a föld mélyében levő alapja szikla felett van, s az alapok alja üres, hogy ostrom idején aknával ne lehessen hozzájuk férni.«⁴⁹⁾

A vár északi oldalának e harmadik fala előtt elhúzódo s a 22. képen világosan szemléltető kettős fal a Felső-város erődítményei alakulásának már egy újabb szakaszát jelzi, párhuzamosan a kastély negyedik fejlődési szakával. E fejlődés megértéséhez vegyük szemügyre mindenekelött a vár északkeleti sarkán álló védművet, mely a hadiépítészet történetében korszakos jelentőségű ú. n. »modern-rendszer« főrekvizituma, s mint ilyen, az egyetlen »bástya« a budai várban. A XV. század végén kitalált rondellák ugyanis a gyakorlatban csakhamar alkalmatlanná váltak a várvédelem legfontosabb funkciójának, az »oldalazás«-nak eszközzésére, mert a tetejükre helyezett ütegek még az illető kötőgátakat sem tudták egész terjedelmükben oldalazni, a szomszédos rondellák kerek »arcát« pedig teljesen védtelenül hagyták. E hibákat teljesen kiküszöböli a bástya, melynek első példányát 1527-ben Michele Leoni építette Verona védövé. Az oldalazó védműveknek e modern alkotmánya ugyanis a bástyát ötszögű formában oldalakkal és homlokokkal képezte, úgyhogy ütegeket nemcsak a tetejére, hanem az oldalakba emeletszerűen épített kazamattákba is helyezhettek. Az ily módon elhelyezett ütegek aztán nemcsak az illető kötőgátakat, hanem a szomszédos bástyák homlokait is teljes mértékben tudták oldalazni. E lelemény következtében, a bástyák hatóerejének felfokozása céljából ettől kezdve a várakat is sokszög formájában építették, úgyhogy a bástyák a sokszög sarkain foglaltak helyet. Károlyi, aki a bástyás rendszer feltalálóinak a törököket tartotta,⁵⁰⁾ azt gondolta, hogy Budán is ők építették a bástyát, mégpedig az egész vár tervszerű újjáalakítását célzó próbaépítményként, lévén e legmodernebb védmű oda építve, »ahol legkevésbé volt rá szükség, ahol támadástól éppen nem lehetett tartani.« A bástyás-rendszer kitalálása azonban nem a török, hanem az olasz géniuszt illeti, mint ahogy a budai bástya építője sem török, hanem olasz volt,⁵¹⁾ jelesül az a Domenico da Bologna mester, aki egyidejűleg 1534 és 1540 között — mint láttuk — Zápolya János rendeletére a kastélyt is új véd-

művekkel látta el. Bástyája nem is próbaépítmény volt, hanem tervszerűen a vár »Achilles sarká«-nak megerősítésére építettett, mely aztán épp e bástya által lett legvédképesebb. Roggendorf 1530-i ostroma ugyanis nem csupán a kastély déli oldalának gyengéjét mutatta ki, de utalt az északi oldal ama hiányára is, mely lehetővé tette az északkeleti sarok megközelítését. Mivel pedig e sarok a Felső-város legemelkedettebb pontja volt, elvesztése igen nagy veszélyt jelenthetett a várra nézve, miért is Zápolya János sietett kiküszöbölni a fenyegető veszélyt az egész északi oldal megerősítésével. Giovio és Istvánfi ugyan csak az északkeleti sarok-bástya és az északnyugati Esztergomi-rondella építkezéséről tanuszkodnak, de a kettős fal⁵²⁾ szerves összefüggése e védművekkel, melyek azt a várhoz kapcsolják, nem hagy kétséget aziránt, hogy a kettős fal építését is bolognai Domonkos mesternek tulajdonítsuk. Így jött létre a legbelsőbb, harmadik, azaz Mátyás-korabeli falon nyíló Esztergomi-kapu irányában a bécsi kapu, mely az újonnan emelt kettős falat osztotta két szakaszra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy napjainkban a vár északi frontját képező várfal az 1686-ban létezett három fal egyikével sem azonos. Ugyanis a bolognai mestertől épített kettős fal közül a külső jó néhány méterrel kijebb feküdt, s minden bizonnyal a várhegy lábánál. Ezen külső falnak a Bécsi-kapu és a sarok-bástya közötti szakasza egyetlen kötőgátat alkotott, viszont a Bécsi-kapu és az Esztergomi-rondella közé eső szakaszt két fél-rondella és három kötőgát alkotta. E külső fal megett egy kb. 21—22 m széles és 6 öl mély árok húzódott, — hol ma a »Primás-bástya« sétatánya terül el, — melyben a külső falhoz az ágyúk és a védők szabad mozgása céljából jó széles földtöltés emelkedett. Az árok mögé emelte a bolognai mester a második falat, — hihetőleg a Nándor-laktanya s az államnyomda északi falainak s a Primás-bástyára kiugró házak kerítéseinek irányában, — még pedig oly magasra, hogy a megette elhelyezett ütegek a külső fal felett tüzelhették az alanti terepet. A kettős falat a sarok-bástya és az Esztergomi-rondella kötötte a harmadik, azaz Mátyás-korabeli falhoz. E céljának megfelelően a bástya »toroka« is kétszerese volt a szokott hosszúságnak, úgyhogy oldalaiba emeltszerűen épített kazamattákból az ágyúk egyformán oldalazhatták mindkét falat.⁵³⁾ A kazamatták szokatlanul nagy száma miatt, melyet e bástya különleges funkciója követelt meg, a bolognai mester oly módon biztosította a bástya oldalainak védelmét, mely a veronai példával szemben határozott fejlődést mutat: a bástya homlokainak meghosszabbításával ugyanis, az oldalakat ú. n. fülekkel (»orecchioni«) látta el, miáltal a bástya elnyerte azt a végleges arculatot, melyet az egyetemes fejlődés folyamán külföldön csak később öltött fel. Ezenkívül a bástya tetején egy hatalmas »ágyútrónt« (cavaliero) képezett: szintén teljesen új vonás a hadiépítészet fejlődésében, melyhez a Mátyás-korabeli kerítésnek Marsigli nagy térképén »Erdélyi-torony« elnevezéssel említett sarok-erődítményét használta fel. Nem meglepő tehát, hogy az ily módon képzett bástyát újszerűsége miatt korabeli írók »csodálatos«-nak nevezték. De hasonló leleménnyel építette fel a bolognai mester az északnyugati sarok Esztergomi-rondelláját is.⁵⁴⁾ Ez 1686 előtt a mainál még nagyobb, mintegy 52 m átmérőjű volt, s nagy jelentőséget az a körülmény biztosított neki, hogy belül üres volt.

A hadiépitészettan ugyanis azt tartja, hogy az üres rondellának igen nagy előnye van: a rajta törött résen a támadó fél igen nehezen fészkelheti be magát, a föld hiánya miatt nem tudja ott ütegeit megfelelően elhelyezni, ami tényleg be is igazolódott Buda 1684-i és 1686-i ostrománál. Képzeljük el most e kolosszális építményt, mely egy jó emelettel felnyúlott a várfal mellől: mily hatalmas boltozatokkal és belül erős támoszlopokkal kellett bírnia, hogy az ágyúk és a védők terhe alatt a töretést megbírhatta. Mert belül üres volt, kis ajtók »pusterla« révén tartották fenn a közlekedést a szomszédos védművekkel.

Ebben a formában jutott a vár a török kezére, mely miként a kastélyon, hasonlóképp a Felső-városon is eszközölt némi újítást. Evlia Cselebi⁵⁶⁾ csak egy új rondella építését tanúsítja a Fehérvári-kapu mellett levő rondella helyén: »E kapun kívül egy kőszikla formájú bámulatot erőd van, melyet Gürdsi Kenaán pasa kezdett el és három lépés magasságra jött ki vele a föld felett, de befejezetlenül hagyta hátra. Ha készen volna, Budavára életre kelne vele; kb. 200 lépésnyi erős bástyaalap ez.« Ez volt ama rondella, melyet Marsigli térképe »Torre del pascia Kasim« néven jelöl. Ezenkívül, miként a török látta el a kastélyt is a déli árokkal, legalább addig, míg új adatok nem kerülnek elő, neki kell tulajdonítanunk a Felső-város nyugati oldala elé húzott árok keletkezését, mely egy jellegzetes védműve révén a XVI. század fejlettebb technikájára vall. Ez a védmű nem más, mint a Chiarelától említett »falsabraga«, vagyis egy földből hányt »törpe gát«, mely az árok külső oldalán húzódott. Ez az árok a Felső-város nyugati oldalának teljes hosszában terült el közvetlenül a várfal alatt, s külső peremén a mai Lovas-út helyén egy »fedezett út« (strada coperta) vonult az említett »falsabraga« védelme alatt. Végül a törökök az 1686-i ostrom folyamán egy ú. n. »ritirata« létesítésével eszközöltek igen érdekes módosítást az északi fronton, mely védmű keletkezéséről Chiarello szolgál becses felvilágosítással.⁵⁷⁾ Szerinte a törökök az Esztergomi-rondella és az Esztergomi-kapu közt a harmadik, tehát a Mátyás-korabeli fal nyugati szakaszát, eléje árkot ásva belülről feltöltötték földdel, minek következtében ez a falszakasz valóságos »piattaforma«-vá alakult, amelyre helyezett ütegekkel a kettős külső fal felett pásztázhatták a terepet. Így jött létre a Károlyitól említett »esplanade«, aki azonban azt mondja, hogy »ezen esplanadot a harmadik legbelső fal zárta be«,⁵⁸⁾ holott e megett volt. Viszont Chiarello igazolja Salamont, aki már észrevette, hogy e harmadik fal előtt árok volt.

A kastély és a Felső-város együttesével ilymódon formált várról nagy számban maradtak fenn különböző korú látképek, melyek sorozatából a már említettek közül visszatérünk Houfnagelnek már hivatkozott metszetére. Ez, mint említettem, egy Zsigmond-korabeli látkép alapján 1612-ben készült, hasonlóan az »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« birtokában lévő metszethez; csak hogy míg a francia metszet úgyszólván változatlanul továbbítja a kastély és a Felső-város Zsigmond-korabeli állapotát, addig a Houfnagelé már kibővíti a közben Domenico da Bologna által emelt déli Olasz-rondella és az északnyugati Esztergomi-rondella feltüntetésével. Mellőzve a többi látképeket, csak Erhard Schön-nek az 1541-i ostrom alkalmából készült, s a várat nyugati oldaláról úgy-

szólván egész teljességében mutató nagyszabású rajzát említem, melyről azonban Kelényi Ottó kimerítő tanulmánya után fölösleges szólnunk.

Budának a kastélytól és a Felső-várostól alkotott várán kívül még egyéb erődítményei is voltak, melyek részben az Alsó-városban, részben pedig a Vízi-városban emelkedtek.

Az Alsó-város erődítménye keletkezését Salamon ugyancsak Zsigmond korába helyezi,⁵⁹⁾ holott nem egykorú a Felső-város védővének keletkezésével. Pigafetta újabban előkerült, autentikusnak látszó tudósítása szerint a törökök építették;⁶⁰⁾ innen lehet magyarázni korszerűségét, melytől megtévesztve kutatóink sokkal korábbiak vélték eredetét. Az Alsó-várost északról záró fal volt ez erődítmény, melynek helyére és terjedelmére vonatkozólag eltérők a vélemények; de — úgy látszik — mégis igaza van Angelinek,⁶¹⁾ akitől leírt forma egy korábbi állapotot mutat, mint a Károlytól meghatározott 1686-i állapot. Collignon pontosnak látszó metszete⁶²⁾ ugyanis megerősíti Angeli okoskodását, s olyan formában tünteti fel az Alsó-város falát, mely a Bécsi-kapu előtt képzett háromszögű redut északi sarkából kiindulva keleti irányban haladt a Dunáig. Az 1686-i ostrom idején azonban már más formában jelentkezik az akkori alaprajzokon, melyek alapján Károlynak egész pontosan sikerült identifikálnia a szóban levő fal fekvésének helyét.⁶³⁾ Eszerint a fal az Esztergomi-rondellától indult ki észak felé, a Felső-város nyugati falának irányában, a Vérmező-út és a Várfok-utca sarkán azonban mintegy 100 foknyi szöveget képezve, a Vérmező-út irányában haladt; e szakaszon volt Marsigli szerint az Alsó-város felső, ú. n. »Hentes-kapuja« (Porta di macellaio), melyet nem említ Károlyi, aki a Széna-téren az Ostrom-utca tengelye irányában jelöli meg a felső-kaput, melyet Marsigli »Új kapunak« (Porta nuova) nevez. Eddigi irányát az Ország-út 45. (ma Margit-körút 62.) számú házáig követte a fal, hol délkeletre kanyarodott, úgyhogy a régi polgári lövölde (ma régi Szent János-kórház) telkének a városfal szolgált kerítésül az Ország-út (ma Margit-körút) felől, melynek páros számú oldalán a házak utca-vonalba eső falai a városfal fundamentumán épültek fel. Az Erőd-utca és az Ország-út (ma Margit-körút) sarkán álló telek kerítése a szabadon álló városfal volt, melynek irányában folytatódott tovább az Erőd- és a Horvát-utca között. Aztán a Ganz-gyár Királyhegy- (ma Bem József-) utcai épületének belső alapfala, továbbá a Fő-utca sarkán állott laktanyának a Királyhegy-utcával párhuzamosan vonuló alapfala képezte a városfal fundamentumát. E laktanya és a Fő-utca 89. számú ház között nyílt az Alsó-város alsó, ú. n. Vízi-kapuja, melyet a török »Kakas-kapunak« keresztelt el; kevéssel lentebb a Dunaparton záródott e városfal a kb. 30 m átmérőjű Kakas-toronnyal. Az egykori források szerint még földtöltéssel sem rendelkezett e fal, melyet Coronelli igen vékonyrak (»muraglia ugnola«) mond. Oldalazó védművei sem voltak; ilyenekül — úgy látszik — csak kaputornyai szolgáltak. Volt azonban mellvédje, mely megett keskeny járdán földött fafolyosó húzódott végig. Pigafetta szerint ostrom feltartóztatására teljesen alkalmatlan volt. Miért is a törökök, mint Marsigli leírja, 1686-ban a városfal megett árkot húztak, s azt ostromkarókkal mellvédszerűen ellátták, hogy annál jobban védelmezhesék a gyenge falon könnyen törhető rést.⁶⁴⁾ Észak felé tehát az Alsó-

várost ez a fal zárta el, melynek 1886-ban még meglévő maradványait Károlyinál találja leírva az olvasó.

A Vízi-városban keletkezett erődről Marsigli szolgál becses felvilágosítással.⁶⁵⁾ Szerinte az 1684-i ostrom tanulságai készítették a törököt egy falszakasz építésére, a Felső-városba való vízfordás biztosítása céljából. E falszakasz is, miként az alsó-városi fal, földtöltés nélkül készült, s oldalazására üres tornyok szolgáltak, azon mód, ahogy kevéssel előbb Boristeneben is csinálták a törökök. Mint ilyen a Vízi-kaputól a Dunáig vonult, olyformán, hogy a mai Király-lépcső felső foka táján derékszögbe törve a Hunyadi János-utat szelte és a Fő-utcán át szállt le a partra. Marsigli-részlet-rajza, csak egyetlen oldalazó védművel szemlélteti, holott az összes alaprajzok hármát mutatnak: ezek legfelsője a Lónyai palota telkén, középsője a Király-lépcső alatti lejtőn, harmadika pedig a Fő-utca 1. sz. ház telkén emelkedett.⁶⁶⁾ S hogy az a terület, mely e fal és a kastélynak a Duna partjára lenyúló erődítményei közt terült el, teljesen biztosították, a folyam felől erős palisszádok készültek. Megjegyzendő, hogy egyes látképek a Vízi- és az Alsó-város itt leírt falai között is ilyen palisszád-szerű kerítést tüntetnek fel, melyet azonban az alaprajzok mellőznek, valószínűleg azért, mert 1686-ban Pest és az Alsó-város elfoglalása után céltalanná válván leromboltatott.

E látképek közül, mely a váron kívül az Alsó- és a Vízi-város erődítményeit is feltüntetik, legjellemzőbb a Magliar-féle metszet, melynek szövege is forrásértékű, főleg az erődítmények elnevezésének megjelölése miatt.⁶⁷⁾

A váron kívül a XVI. század közepétől ismételtelen említés történik a Gellért-hegy erődítményéről, melyről a legrészletesebb tudósítással Evlia Cselebi⁶⁸⁾ szolgál: »Buda elfoglalása után Szulejmán khán fermánja folytán a 948-ik (1541) évben Gürz-Éliasz palánkja építtetett fel. A magas szikla felett a négy tájék őrzésére és őrházul való alkalmazás végett, belülről kőépítkezésű, kívülről pedig tisztán palánkszerű szép és szilárd építmény ez, s 800 lépés kerületű erősség. Déli oldalán nyíló egy kapuja, egy magtára és két ciszternája van...« Eszerint tehát egy kastélyszerű erődről van szó, kettős kerítéssel, melyek közül a belső kőből épült, a külsőt pedig palánk alkotta; így látszik az összes látképeken is, melyek ovális formában ábrázolják. Egyébként tényleg csak »őrház« céljából készült, s Budavár védelmében semmi szerepet sem játszott.

Most pedig menjünk át Pestre.

A két ikervárost egy híd kötötte össze, mely Ungnád⁶⁹⁾ szerint 1572-ben 60 oszlopra, a XVII. században pedig, mint Evlia Cselebi írja, 70 »tömlő-hajó«-ra volt építve. Hosszát Pigafetta 1567-ben egy negyed mérföldre, Ungnád 690 — szélességét pedig 7 — lépésre számította. Cselebi szerint »közepén négy hajó van, melyeket, ha átmenő hajó érkezik, felnyitnak és bezárnak.« Brown, az angol király házi-orvosa 1674-ben azt írta róla, hogy ilyen szép hajóhidat még sehol sem látott, s ha ismernék Nyugaton az e fajta hidakat, bizony a roueni s grenoblei hidakat nem bámulnák annyira.⁷⁰⁾

Ami már most Pest erődítményeit illeti, ezek fejlődésében két fázist kell megkülönböztetnünk. Bizonyos, hogy Zsigmond korában más volt Pest várának a formája, mint amelyet a XVII. századi képek mutatnak.

A Zsigmond-korabeli állapotot tükröző képek, mint az »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« és Houfnagel metszete, négyszögű formában sarok rondellákkal ábrázolják a várat, mely jelenség magyarázatul szolgál Giovio és Istvánfi egybehangzó állításainak, melyek szerint a vár eredetileg tényleg négyszögű lett volna, holott az ő idejükben már felvette volt végleges, félkörű formáját. Az említett grafikai és történelmi források valóságosságát támogathatjuk Pestnek Rómertől közölt 1758-i telekkönyvi alaprajzával,⁷¹⁾ melyen a kipontozott vonalak az általafelnemismert Zsigmond-korabeli várnak falait jelzik. Eszerint a vár északnyugati sarkát a Régi posta-utcának végében, a Duna partján álló rondella képezte, még pedig oly módon, hogy az akkori Rondell-utca a vár északi oldala előtt húzódott, míg a nyugati oldal falára kívülről az Űri-utca 43—55. sz. házai, a déli falra pedig a Ferenciek-utcája nyugati szakaszának házai voltak építve. A szóban lévő telekkönyvi rajz illetően való megfejtése a hivatkozott történelmi és grafikai források alapján nem hagy kétséget afelől, hogy a Jankovicstól 1817-ben megtalált alapfalak tényleg a váréi voltak, nem ugyan az 1686-é, mint ő hitte, hanem a Zsigmond-korabelié, melynek létezéséről Rómer és Salamon mit sem tudva, az ő felfedezését cáfolni voltak kénytelenek. Megjegyzendő, hogy e Zsigmond-korabeli vár eredetileg nem városfalnak épült, hanem csak redutjául szolgált a körülötte elterülő városnak. Innen van, hogy a XV. századi írók, mint Enea Silvio Piccolomini is,⁷²⁾ Pest városát falak nélkül valónak állítják. Pestnek az 1686-ban meglévő falakkal való körülzárt volta, mint Salamon⁷³⁾ igen helyesen megállapítja, legelőször 1471-ben konstatálható, s így építése Mátyás uralkodására esik, még pedig Buda és Pest hadiépítészetében Aristotele Fioravanti itt tartózkodása miatt fordulópontot jelölő 1467 után. A jelenlegi ismeretek alapján ebbe a periódusba (1467—1471) kell helyoznunk Pest ama városfalának keletkezését, melyet az összes XVI. és XVII. századi alaprajzok és látképek ábrázolnak. Adataink szerint később csak a nápolyi Mario Speziecasa 1540-ben »egy négyszögű bástya« építésével, a török pedig egy belső választó palánk emelésével járult a meglévő városövhöz.⁷⁴⁾ Az ily módon keletkezett városöv azonban, legalább 1684-ben csak három oldalról kerítette Pestet, mely a Duna felől csak egyszerű palánkkal volt elzárva. Hét egyenesre szabott kötőgát alkotta a városövet, melynek félkörét kívülről árok szegélyezte. E városöv irányát a Vámház-, Múzeum-körút és Károly-király-út, továbbá a Deák Ferenc-térnek és Deák Ferenc-utcának baloldalát elfoglaló házkomplexumok határozzák meg, melyek a feltöltött árok területén háttal a városövre épültek. Hiteles tudósítás⁷⁵⁾ szerint 1684-ben három egész és nyolc fél rondella oldalazta a városövet, melyek közül a Rómertől közölt 1758-i alaprajz már csak 2 egész és 7 fél rondellát szemléltet. A két egész rondella egyike Károlyi⁷⁶⁾ szerint az akkori Angolkirályné főkapuja és kishíd-utcai sarka között állott, másika pedig, a nagyobbik, a Régi posta-utca és a Mária Valéria-utca sarkán. Ez utóbbi volt eredetileg a Zsigmond-korabeli várnak már említett északnyugati sarok-rondellája, melyben a XIX. század folyamán a városi színház játszott. A harmadik, Rómer térképén hiányzó egész rondellát Károlyi a Bécsi-utca azon részére helyezi, mely a Deák Ferenc-utcáról a Szervita-térre nyílik; viszont Juvigny térképe a jelzett helyen egy

egész más védművet ábrázol. Figyelembe veendő ama, Divald Kornéltól előkerített régebbi alaprajz is, mely a Duna partján, pontosabban a Zsigmond-korabeli vár délnyugati sarka helyén, egy tizedik oldalművet, de nem egész, hanem csak fél rondellát is feltüntet. Meg kell említenem, hogy De Rossi térképe a Sütő-utca és a Deák-tér kiszögellő sarkán megjelölt fél rondella helyén egy szögletes, bástyaszerű építményt tüntet fel; nyilvánvaló, hogy itt Mario Speziecasának 1540-ben a jelzett fél rondella köré gerendákból és földtöltésből hevenyészett »bástya«-járól van szó, melyet 1686-ban szétdúltak. Kapuja Pestnek 1686-ban négy volt: északon a Váci-, keleten a Hatvani-, illetőleg Egri-, délen a Kecskeméti-, s nyugaton a dunai oldalt kerítő palánkon az ú. n. Vízi-kapu. Ezek közül a Váci-kapu előtt állott a Juvigny térképén »három-szögletes bastion«-nak látszó, a kapu biztosítására emelt rivellin-szerű földtöltés, mely De Rossi idealizált ábrázolásában egész modern jelleget látszik kölcsönözni a vár északi frontjának. Kétségkívül a törököknek köszöni keletkezését ama fallal egyetemben, mely a Váci-kapu keleti oldalát a régi-postautcai rondellával összeköté, ugyancsak a bejárat hathatósabb biztosítása céljából.⁷⁷⁾ Ami már most a városöv jellegét illeti, Pigafettának amaz állítását,⁷⁸⁾ mintha az vesszővel kötött agyagból lett volna építve, minden bizonnyal csak a dunaparti palánkra kell vonatkoztatnunk; a többi részre irányadó Coronelli szakszerű megállapítása, aki Pest városfalát »muraglia ugnola« kifejezéssel jelöli. Ezt megerősítik Bergh Károly építésznek a városfal utolsó, bástyautcai maradványáról készített feljegyzései.⁷⁹⁾ Ez a maradvány egy kötőgátból állott, melyen »a koronát képező esvetőn kívül« semmi egyéb tagozat nem volt észlelhető. »A fal anyaga tisztán kő és pedig kőbányai és promontori, kivétel nélkül. A mellvéd felső része faragott kövekből van összeállítva, a mellvéden aluli vastag fal azonban kevésbé pontos munkát mutat; a falragasz kavicsokkal készítettett és rendkívül erős...« A méretekre nézve megjegyzi, »misperint a falnak legalább is 4 öll magasnak kellett lenni belülről, nem számítván ehhez a 7 láb magas mellvédet...« Megjegyzendő még, hogy a mellvédek belül ék alakú fülkét képező lőrészekkel voltak ellátva, melyek »alján a fal külvonalan párhuzamos és vízszintes hengeralakú üredék« gyűrűződött. A városöv illetően architektúrája, egyenesre szabott kötőgátjaival, és oldalazó védműveivel félre nem érthetően a horizontális és longitudinális védelemre beállított ágyúk alkalmazását bizonyítja, viszont az oldalazó védműveknek típusa a középkori várépítészet újkoriba való átmenetének periódusára vall, mikor a kevésbé nehéz ágyúk elhelyezésére a kezdetlegesebb oldalazást eszközöző rondellák szolgáltak. Történelmi és grafikai indíciumok mellett tehát a technikai bizonyítékok is Mátyás korára utalnak, amelybe a városöv keletkezését tényleg helyezniünk kell.

A Pestet ábrázoló metszetek bőséges sorozatából különösebb figyelmet Giovanni Giacomo De Rossi nagy metszete érdemel,⁸⁰⁾ mert ez az összes látképek között legteljesebben ábrázolja az iker-város összes erődítményeit 1686-i állapotukban, s ha részleteikben túlságosan is idealizálja azokat, a lényegét mindazonáltal másíthatatlanul tükrözi, azonfelül magyarázó szövege sok részletre szolgál teljesen újszerű felvilágosításokkal, melyeket a forrásokban hiába keresünk.

Végig tekintvén Buda és Pest erődítményein, meg kell állapítanunk, hogy az 1686-i állapotot ma már csak igen töredékesen, s csak kevésbé jelentékeny részletekben mutatják a meglévő maradványok. A nagy ostrom következtében ugyanis az eredeti falak kb. kétharmad részt vesztek magasságukból,⁸¹⁾ s ezek helyreállítása többé nem az eredeti forma megtartásával, hanem a XVII. század végi hadi technika követelményei szerint történt. E helyreállítási munkálatok, sajnos, lényegesen megváltoztatták a vár legjellegzetesebb védműveinek, a déli Olasz-rondellának és az északkeleti sarokbástyának eredeti formáját is, sőt áldozatul követelték az északi oldal harmadik, még Mátyás-korabeli védővéből maradt falát is. Teljesen áldozatul esett a kastélyban az egykorú királyi palota, hogy helyet adjon Mária Terézia XVIII. század közepén emelt palotájának, melynek bővítése következtében a XIX. és XX. század fordulóján a kastély nyugati oldalának kettős zwingere leromboltatott. Amit akkor megkíméltek belőlük, az a Krisztinaváros útrendezése alkalmából 1906-ban ment pusztulásba. Tehát mégis a Felső-város erődítményeivel szemben volt kíméletesebb a sors, hol azonban az 1849-i ostromtól tetemesen megrongált északi oldal újjáépítéskor emelt falak nem tartották meg a XVIII. századiaknak sem formáját, sem helyét. Ez oldal kivételével tehát Budavára meglévő maradványai inkább csak helyükben mint külső formájukban mutatják az 1686 előtti állapotot, de még ezt sem mondhatjuk Pestről, hol a vár teljes elpusztulása miatt legfeljebb csak következtetni lehet falának irányára a ráépített házkomplexumok alakulásából.

Befejezésül Buda és Pest várainak hadiépítészeti stílusáról és erődítményeinek értékéről óhajtunk még szólni, természetesen az 1686-i állapot jellemzéseken. Ehhez azonban röviden összegeznünk kell az erődítmények keletkezésének építészeti korszakait.

Az ikervárosok erődítményei kétségtelenül IV. Béla királytól a tatárjárás után épített budai várpalotával vették kezdetüket, ami alapvető lökést adott Buda és Pest várossá fejlődéséhez. A második építészeti korszak Zsigmond alatt a XV. század első harmadában észlelhető, mikor is a várpalota egy önálló védő emelése által várkastéllyá alakult; a kastély mellett az ikervárosok is erődítmény jelleget nyertek, amennyiben egyfelől a várhegyen fejlődő Buda a kerületén épült erődített házak (»casaforte«) egymáshoz kapcsolódó láncolata folytán zárt egységgé alakult, másfelől a síkságon elterülő Pest pedig egy négyszögletes erőd építése következtében reduttal lőn ellátva. A harmadik építészeti korszakot az Aristotele Fioravanti szereplése miatt nevezetes 1467. év jelzi Mátyás uralkodása alatt, mikor nem csupán a kastély erősített meg érdemlegesen, hanem a budai Felső-város, sőt Pest is önálló védővel látott el; e korszakban tehát az addig különálló budai várkastély és Felső-város az újonnan emelt védművek által egybekapcsolva, kompakt váregységgé fejlődött. A negyedik építészeti korszak Zápolya János király nevéhez fűződik, aki 1534 és 1540 között Domenico da Bologna által Budavára déli és északi frontját igen jelentékeny védművekkel bővítette. Az ötödik építészeti korszakot a török uralom képezi (1541—1686), mely Budán az Alsó- és Vízi-várost látta el újabb védművekkel, Pesten pedig a vár északnyugati sarkában létesített egy redutot.

Látnivaló, hogy e korszakok közül a harmadik létesítette a legnagyobb terjedelmű építkezéseket, melyek Buda és Pest várának megadták úgyszólván végleges arculatát. Vagyis Budának a szó szoros értelmében vett vára túlnyomó részben, Pest vára pedig teljes egészében a XV. század második felében épült fel, tehát ama átmeneti korszakban a középkori és a modern várépítézet között, melynek fő jellemvonása a kötőgátakkal és rondellákkal képzett városfalban határozódott. E hadiépítészeti típus zenitjét az ú. n. »Moenia Semiramidis« kolosszális arányaiban érte el, melynek klasszikus példáit a nagy német városok falai szemléltetik. Buda és Pest falai nem hasonlíthatók azokhoz, már az aránybeli különbség miatt sem, mert csak mintegy miniatürszerűen tükrözték a közös építészeti típus formajegyeit, ezt is tisztán csak Pest városfala, nem pedig Budavára, mely az átmeneti kor elemein kívül középkori hagyatékot és újkori szerzeményt is tartalmazott. Az építészeti szabályszerűség hiányát Budavárán nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy a Mátyás királytól rendelt erődítmények nem annyira a korabeli hadiépítézet normái, mint inkább a várhegy természeti és helyzetbeli erőviszonyai szerint alakultak. Innen van, hogy a Felső-város magas és meredek fekvésű keleti és északi oldala teljesen a középkori hadiépítézet elgyengült technikáját követte, s csak a könnyebben megközelíthető nyugati oldal képzése történt összhangban az átmeneti korszak hadiépítészeti technikájával, melynek viszont inkább egyéni, mint tipikus alkalmazását mutatják a kastély többé-kevésbé szabályos erődítményei. E sajátos erődítési eljárás jellemzi a Zápolya János-korabeli építkezéseket is, melyek részben már a hadiépítézet modern vívmányára, az olasz bástyás rendszerre vallanak. De csak részben, mert a bolognai mester számolva a várhegynek helyzet- és természet-adta szükségleteivel, az Esztergomi- és az Olasz-rondellában a már idejét multá átmeneti korszak technikáját elevenítette fel, s csupán az északkeleti bástyában hódolt a modern rendszer igényeinek. Ami aztán a török uralom alatt történt, az már teljes visszaesés a középkor primitív szakába, melynek rég elavult normáit követte egyébként jelentéktelen építkezéseiben. Mégis Budavára hadiépítészeti arculatának legjellemzőbb vonásait az átmeneti kor technikájából nyerte, de azokon kívül a közép- és újkori hadiépítészettől is kölcsönzött egymástól elütő elemeket, melyeknek zavaros egyvelege miatt híjával maradt egységes építészeti rendszernek. Valóban Budavára hadiépítészeti stílusáról beszélni nem lehet, mert ilyen nem volt, lévén egy szabálytalan (»irregularis«) produktum.

Ez a körülmény magában véve természetesen nem értékmérő a vár erősségére nézve. Figyelemreméltó azonban, hogy a modern olasz rendszertől csupán egyetlen bástyát kölcsönzött, miért is hadiépítészeti szakértők már a XVI. században nagyon lebecsülték erősségének azon kor haditechnikájához viszonyított arányát. E lebecsülésnek először 1548-ban Lorenzo Contarini adott kifejezést, aki szerint Budavára legfeljebb csak közepes erősség, annak ellenére, hogy általában bevehetetlennek tartják.⁸²⁾ Értéke hovatovább mind illuzióriusabbnak tűnt a török uralom folyamán, nemcsak a hadiépítézet további fejlődése miatt, hanem ama sajátos eljárás következtében is, hogy a törökök teljesen középkori stílusú erődítményekkel bővítették. Nem csoda tehát, ha 1686-ban Francesco

Grimani elavultnak nyilvánította Budavárát, melynek erősségét nem annyira erődítményeiben, mint inkább fekvésében látta.⁸³⁾ Mindamellet Paolo Giovio már a XVI. század közepén észrevette a vár helyzetbeli defektusát is a Gellért-heggyel szemben,⁸⁴⁾ mely a messzehordó ágyúk fejlődése következtében egyre veszedelmesebbnek tűnt fel. S csakugyan, Giov. Bath. Chiarello 1686-ban a szakértők általános véleményeként esszenciálisnak állítja e defektust,⁸⁵⁾ s állítása támaszt is nyer L. F. Marsigli-nek az 1684-i ostrom elején tett súlyos nyilatkozatában, mely szerint Budaváránál sem az építészet, sem a természet nem működik közre hathatós ellenállás kifejtésére.⁸⁶⁾ Ezek az ítéletek azonban tisztára csak elméleten alapultak, mert a tapasztalat épp az ellenkezőjét igazolta. Az osztrákok 1530- és 1541-ben nem bírták elfoglalni, s a törökök is csak csellel jutottak birtokába; a visszavételére irányuló nagy vállalkozások pedig 1598-, 1602- és 1684-ben mind kudarccal végződtek. Tehát a harci technika fejlődése még a XVII. században sem tudta abszolút fölénnyel kihasználni a Gellért-hegy előnyeit a vár kárára, sőt a tapasztalat folytán nyilvánvalóvá lett ama körülmény nagy előnye, hogy a vár magaslaton épült volt. Joggal írhatta tehát 1686-ban Doria di Cirié, e kitűnő ítéletű savoyai tisztt, hogy a vár fekvése miatt megcsalja az összes hadvezéreket és mérnököket, akik falai alá érkeve könnyen megostromolhatónak gondolják azt, de a tapasztalat csakhamar meggyőzi őket az ellenkezőjéről.⁸⁷⁾ E fekvésbeli előnyt kell tartanunk szem előtt Francesco Grimani ítéletének értékelésekor, ki bizonyára nem csupán a természeti szépségekre gondolt, midőn 1686-ban Budát éppen fekvése miatt ítélte méltónak arra, hogy egy ország fővárosa legyen. Ha tehát a vár elavultnak is tűnt fel építészetében, e defektust érdemlegesen ellensúlyozta fekvése, mely miatt 1686-ban jogosan írhatta az ostromban résztvett Sempliciano Bizozero:⁸⁸⁾ »Buda falainak vastagsága, tornyainak és rondelláinak erőssége miatt, hozzávéve a fekvés meredek helyzetét és sziklás alapzatát, általános vélemény szerint emberi erővel leküzdhetetlen.« Arany ítélet, melynek igazságát teljes mértékben igazolták az 1686-i ostrom emberfeletti erőmegfeszítései.

Az imént felsorakoztatott ítéletek helyes értelménél a történelem késő szemlélője előtt Budavára stílusalansága és elavultsága elveszti defektus-jellegét, hogy annál inkább példázza a letűnt korok elmúlt izlését, mely ugyancsak hozzájárult, hogy e vár méltó koronája legyen a »Duna királynőjé«-nek, s mint ilyen teljes mértékben rászolgált, hogy körülötte és érette játszódjék le a XVII. század legfontosabb eseménye, minő kétségkívül az 1686-i ostrom volt.⁸⁹⁾

Banfi Florio

¹⁾ Salamon F.: Budapest története, 3. köt. (Budapest 1885.), főleg II. k. XIX. fej.: »A királyi lak Mátyás korában« (501—528. l.), XX. fej.: »Buda Mátyás korában.« (529—577.) és XXI. fej.: »Pest Mátyás korában.« (568—615. l.), továbbá III. k. VIII. fej.: »A budai kir. vár leírása és rajzai.« (264—288. l.) és IX. fej.: »Buda városa régi erődítési műveiről.« (289—294. l.)

²⁾ Károlyi Á.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban (Budapest 1886.), VI. fej.: »Buda és Pest 1686-ban.« (185—229. l.)

³⁾ Colomanno Lux: La Reggia di Buda nell'epoca del Re Mattia Corvino, Budapest 1922.

⁴⁾ L. A. Maggiorotti—F. Banfi: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani, Roma 1934. Lásd még F. Banfi: Domenico da Bologna architetto della fortezza di Buda (Bologna 1935.) és u. ő: Pigafetta Marcantonio, »Had-történelmi Közlemények« XXXVII. (1936) évf. 58—74. l.

⁵⁾ E tekintetben Salamon forrása Krieg von Hochfelden: Geschichte der Militär-Architectur, a Károlyi pedig Zastrow: Geschichte der beständigen Befestigung c. műve volt; mindkettő ma már használhatatlan. Ez idő szerint a legteljesebb s a modern kritika összes igényeit kielégítő szakmunka: Enrico Rocchi, Le fonti storiche dell'architettura militare (Roma 1908.).

⁶⁾ Az Alsó- és a Viziváros megkülönböztetésében igazodom az 1686-i ostrom történelmi és grafikai forrásaihoz.

⁷⁾ V. ö. Párizsi külügyi levéltár, Autriche 1686 aug. 29. dátum alatt Vauguyon levelét XIV. Lajoshoz: »... Et pour que tout ait rapport à l'irrégularité de cette place, c'est que la ville commande au chateau...«

⁸⁾ Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. Közli a modenai könyvtár kéziratából (Mrs. VIII. A. 3.) B. Nyáry Albert. »Magyar Történelmi Tár.« XX. (1875.) évf. 191—240. l.

⁹⁾ Ezen térkép (teljes címén »Plan de la ville et chateau de Bude, en l'estat qu'ils sont présentement en janvier 1687.«), szolgált alapul Károlyi fejtegetéseinek és rekonstrukciós rajzának (1. melléklet), mely azonban részleteiben már megváltoztatva reprodukálja az eredetit. Ugyane térképet pontosabban, bár kibővítve Pest alaprajzával, közli Salamon III. kötete mellékletekép, azonban ő tévesen Fontana rajzának állítja, félrevezetve Némegy Józseftől, aki Belagerung der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849 (Pest 1853.) c. művében tette volt közzé a szóban levő térképet. Viszont Giovanni Fontana alap- és látképi rajzait pontos kiadásban Bubits Zsigmond: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Budavárának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről (Budapest 1891.) c. művében (304., 312., 320. l.) tette közzé. Rabatta tábornok rendeletéből készülték, a hivatkozott térképeken kívül Juvigny és Nicolo de la Vigne alaprajzai is; az előbbit teljes egészében Ferdinand von Ziglauer Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686 (Innsbruck 1886.) c. műve függelékeként adta ki, míg az utóbbiról részletképet Lux (id. mű 14. l. 11. ábra) közölt. Valamennyi között, a »Plan de la ville et chateau de Bude« mellett, a legfontosabb Luigi Ferdinando Marsigli nagy térképe a bolognai Egyetemi-könyvtár »Scritti Marsiliani« VIII. kötetében, honnan először kiadta Veress Endre, Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684—és 1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzairól (Budapest 1907.) c. művében a 42. és 43. l. között. Téved azonban Lux (id. mű 11. l.), mikor az alaprajzot 1650 körül készültnek állítja, mert kétségkívül az 1686-i visszafoglalás után vétetett fel.

¹⁰⁾ E rendkívül becses leírásra meg kell jegyeznünk, hogy nyilvánvalóan rajz, nem pedig természet után készült; innen van a szerző tévedése egyfelől a világtájak jelzésében, másrészt egyes védművek jellemzésében, mely tévedéseket fordításomban természetesen kijavítottam. Fordításom egyébként világos érthetőség kedvéért nem tapad szó szerint az eredetihez, melyet forrásértéke miatt szükségesnek vélek közölni, annál is inkább, mert hivatkozott kiadása nagyon pontatlan.

— »... Questa cittate è situata in un colle piacevole di circuito di un picciol miglio, et è in forma longa, si che rispetti alla larghezza sua, a chi volesse ridurla a forma quadrata, farebbe più che dui quadri, l'uno a presso l'altro, et quello che si ponesse sopra quella parte che guarda verso ponente (helyesen: mezzodì), dove gli è il castello, veniva a restare più picciolo assai che quello che fusse posto sopra quella verso levante (helyesen: settentrione). Et vicino al Danubio in un luoco dove che a caso quel fiume fa un poco di giro, in modo che dalla parte di levante tocca

con la muraglia la ripa del fiume, et dalla parte di ponente lascia di fare una piazza di terreno . . . D'intorno da ogni canto gli sono monti alti et varii collini piacevoli, ma niuno monte la può offendere, eccetto che quello chiamato il monte di S. Gerardo che gli è della parte di ponente (helyesen; mezzogiorno), avenga che poco et da lontano. Dalla parte di levante (helyesen: settentrione) ha la pianura spatiosa et gli sono le rovine di Buda Vecchia, lontana circa dui miglia . . . Et vicino alle mura un borgo assai grande, con una chiesa dedicata a S. Michele, dal qual chiesa la porta della cittate, che è a quella parte, ha pigliato il nome, et si dimanda Porta di S. Michele. Et quivi gli sono dui fianchi o bellovardi, in cadauno delli dui angoli all'italiana (helyesen: all'antica), l'uno dall'altro poco discosti, che facciano gagliardissima difesa. Dalla parte di levante (helyesen: mezzogiorno) vi è il castello, quasi tutto hedificato in sasso, et molto più alto che la cittate (ez tévedés: lásd fentebb a 7-ik jegyzetet), la quale verso quella parte tutta si va sempre inclinando. È guarnito di grossa et buona muraglia et con cavalier tondo, in mezzo della cortina, o vuoi fazzata de foravia, merlato e cannoneggiato alla franzese, che signoreggia tutta la campagna sino al monte detto di S. Gerardo, il quale gli è lontano 800 passa in circa. Dalli dui lati di detta cortina ancorche non vi siano fianchi, vi sono cannoniere in la muraglia che la defendono, fatte nel modo che noi a Zara vedesmo esser fatto per la difesa di quel famoso portone. Non gli è fossa, ne altra sicurtà a chi volesse scenderlo con scale, se non il sasso scarpellato et fatto dritto, come si conviene ad un fondamento della grossa muraglia che sopra gli è fabbricata. Dalla cittate è diviso con una honesta fossa, ma non ha fianchi, cavalieri, nè muraglie che grande resistentia potesser fare. Dalla parte di tramontana (helyesen: levante), dove gli è la volta del fiume, vi sono dui torrioni, non del tutto fatti, come si fanno gli fianchi o bellovardi in Italia, ma a quella similitudine li quali accompagnati con una scala coperta dall'un canto, et dall'altro con una buona cortina di muraglia, si vanno a bagnar nel Danubio, et son fatti sì per signoreggiamento del fiume, come per comodità di quelli dentro, quando vogliono andar all'acqua . . . Il sinistro di questi dui torrioni va a rispondere con uno delli dui bellovardi, verso il borgo di S. Michele, nè altra difesa gli è alla cortina di quella muraglia . . . In mezzo di detta muraglia di detto castello vi è un bastione tondo fatto all'italiana (helyesen: all'antica) con honesto disegno, sì che incontrandosi con uno delli dui pontoni della parte del borgo S. Michele, viene a defender la cortina assai sufficientemente. A canto al castello vi è un giardino, tutto posto in quella pianura che gli è vicina, et tutto circondato di muraglia, dove . . . una scala di pietra scende dalle mura di detto castello . . . « V. ö. Magy. Tört. Tár., id. köt., 227. l

¹¹⁾ G. B. Chiarello: Historia degli avvenimenti dell'armi imperiali contro a'ribelli et Ottomani, successi nelle quattro campagne degli anni 1683., 1684., 1685., 1686. (Venezia 1687.), l.: »(La fortezza), di figura trapezia o irregolare, s'estende per lungo tratto calcolata di giro circa tre miglia, circondata da un'elevata muraglia grossa, terrapienata e da una falsabruga, resa più forte da dieci baloardi rotondi o rondelle di fabbrica antica per la parte di terra, e di molti turroni quadrati alla parte del fiume, accrescendo la difesa le contiene palizzate all'intorno del fosso che la circondava . . .«

¹²⁾ Gasparis Ursini Velii De bello Pannonico libri X. studio et opera Adam Francisci Kollár (Vindobonae 1762.), 15. l.

¹³⁾ Anonymus Budavárára, illetőleg Ó-Buda várára lásd Salamon id. mű II. k. 483 s. köv. l.

¹⁴⁾ G. Fejér: Codex diplomaticus, IV. k., II. r., 321. l. Lux (id. mű 21. l.) Csánkira hivatkozva, aki a régibb történetírók nyomán a királyi paloták keletkezéséről helyt nem álló elméletet állított fel, azt írja, hogy IV. Béla »castrum«-a nyomtalanul eltűnt, s helyét sem lehet megállapítani. Állítása azonban helyesbítendő, mert alapjául Csánki téves feltevése szolgál. Sajnos csak emlékezetből tudom idézni Kelényi Ottónak véleményét Erhard Schön Budavárát ábrázoló rajzairól, mely jelenleg nem áll rendelkezésemre; ő IV. Béla várpalotáját Schön rajzai alapján a Felső-város északkeleti részén állott nagytornyú palotában véli felismerni, melyről egyébként Evlia Cselebitől (Török-magyar Okmánytár, Történetírók I. köt. 238. l.) bírnak érdekes leírást. Ez azonban, úgy látszik, jóval későbbi építmény, mert — legalább Zápolya János korában Paolo Giovio és Istváni Miklós egybehangzó tanúsága szerint »Ország-ház« (»Aedes Horsacorum«, »Ae. Orsaghorum«) néven szerepel, ami szükségképen új eredetre mutat. — V. ö. P. Jovius: Historiarum sui temporis (Florentiae 1552.),

II. k., 360. l.; N. Isthvanfi: *Historiarum rerum Hungariae libri XXXIV.* (Coloniae Agrippinae 1622.), 232. l.

¹⁵⁾ Az István-tornyot Károlyi (id. mű, 208. l.) és az ő nyomán Lux (id. mű, 21. l.) Nagy Lajos építményének tartják, sőt az utóbbi tudni véli, hogy nevét a király öccsétől nyerte; miért is Maggiorottival nemcsak a torony, hanem a vele összefüggő ősi palota építtetését is Nagy Lajosnak tulajdonítottam (id. mű, 7—10. l.). Azóta azonban a várpalotát technikai érvek alapján IV. Béla »castrum«-ával azonosítom. Említett munkám megjelenése után Gyalóky Jenő közölte velem, hogy folyó történeti kutatások is megerősítik az István-torony Árpád-korabeli eredetét, sőt felteszik, hogy nevében V. István király emlékét őrizné.

¹⁶⁾ Schmettau jelentéseihez mellékelte a berlini áll. levéltárban 1686. aug. 16. dátum alatt: »... dessen ungemeine Stärke ist dermassen gross, dass es so wenig von einem als anderen bisher noch gefället werden können. Ist nur Schade, dass so feste Mauern, welche so gut nimmer wieder zu bauen, müssen zu Grunde gerichtet werden...« — Alapépítményeit sikerült Luxnak (id. mű, 16. és 29. l.) megtalálnia a Mária Terézia-korabeli kir. palota délnyugati szárnya alatt.

¹⁷⁾ Ez építményekről igen figyelemre méltó Károlyi (id. mű, 208. l.) megjegyzése: »északi fele a mai kir. palota déli szárnyának déli oldalán elterülő s a palotával egy szinten álló pázsitos helyen ott emelkedék, ahol most (1886-ban!) a közönség a várkertbe be szokott sétálni; míg ellenben egész déli fele már az egy jó emelettel alacsonyabb terraszról emelkedett felfelé, úgy, hogy déloldali első emelete az északi oldalon csak földszinti helyiség, második emelete pedig északi oldalról első emelet vala.«

¹⁸⁾ Károlyi a *H* betűvel jelzett »ócska« épület-szárnyat »Zsigmond előtti korból valónak«, a *C* és *D* betűkkel jelzett épületeket pedig »valószínűleg Zsigmond által építtet«-nek véli, míg a szóban levő *L* épületszárnyat — »Salamon szellemes okoskodását teljesen elfogadva« — »Mátyás pompás építményének« állítja; v. ö. id. mű, 207—208. l. — Lux (id. mű, 22. l.) szerint a *C*, *D* és *H* betűkkel jelzett épületek Zsigmond alkotásai volnának.

¹⁹⁾ Lásd Badeni Lajos 1686. augusztus 26-i rajzán, HH alatt; közli Filipp Röder von Diersburg: *Des Markgrafen Ludwig Hermann von Baden Feldzüge wider die Türken* (Karlsruhe 1859.), I. k., 112. l.

²⁰⁾ Fejér, *Codex diplomaticus*, IX. k., 7. r., 732. l.: »... porta castris Budensis, quae dicitur porta de Keremfeuld...«

²¹⁾ Zsigmond építkezéseiről az egykorúak, mint Ambrogio Traversari (v. ö. Laurentius Mehus: *Ambrosii Traversarii Latinae Epistolae*, Firenze 1759., II. k. 236—238. hasáb, 175—176. sz.) Pedro Tafur (l. Kropf Lajos: *Régi utazók Magyarországon*, »Századok«, XLI. köt., 1907. évf., 926. l.) Bertrandon de la Brocquière (Horváth Mihály: *Magyar Történelmi Okmánytár*, IV. köt., 313. l.) és Windeck (Menckenius, *Scriptores Rerum Germanicarum*, I. k. 1129. hasáb) csak nagy általánosságban szólnak. A legfontosabb forrás Marcantonio Bonfini: *Rerum Hungaricarum Decades* c. művének vonatkozó helye (dec. III., lib. 3.), melyre Sebastian Münster (*Cosmographiae universalis libri VI.*, Basileae 1552., 888. l.), továbbá Georgius Braun (*Civitates orbis terrarum, Coloniae Agrippinae 1572.*, I. köt. 41. tábla.) illető tudósításai is támaszkodnak. Sajnos, Velius Ursinus, akit az eddigi kutatók leginkább számbavettek, e részben igen töredékes és kevésbé világos; félre is értette Salamon. Épp ezért szükségesnek vélem szem előtt tartani Bonfini tudósítását:

— »Referunt praeterea principis magnificentiam superbissima eius aedificia, atque illa in primis, quae Budae statuit. Ante arcem sacellum erexit, quod divo Sigismundo dicavit, cuius quippe minime se peculiari religione fecerat obnoxium, idque amplissimo sacerdotum collegio donavit. Item exaedificavit in arce palatium multum Romanae referens antiquitatis, muro arcem obduxit, ambulacrisque amoenissimis exornavit, in speculariae porticus speciem. In media fere arce turrim amplissimam fundavit, ex quadrato (veluti caetera omnia) lapide, quae ad duo subdivalia pertinat, sed morte praeventus, initum opus non absolvit. Ex altera Danubii ripa, in Pestana civitate, quae et conspecto est, molem posuit, in arcis obiectae speciem, ut hinc supra Danubium perpetuo ponte arcem utranque coniungeret...« V. ö. a Sambucuskiadás (Basileae, 1568.) 433. l.

²²⁾ Károlyi (id. mű, 207. l.) ezt — »Zsigmond előtti magyar királyok által emelt ódon épület«-nek mondja, s szerinte »az 1686-iki méretek után számítva valami 7—8 méternyi szélességű lehetett, hosszúságra pedig valami 47—48 méter vala.«

²³⁾ Ezt Károlyi (ugyanott) »Mátyás udvarának« nevezi, mert szerinte »ebben volt Mátyás királyunk híres oszlopos csarnoka«; ő ugyanis azt hiszi, hogy Mátyás korában az M, N jegyű épület csarnokká alakult.

²⁴⁾ Kiadva Márki Sándor: Mátyás-émlékkönyv (Budapest 1902.), 264. és 265. lap között levő melléklet alsó felén.

²⁵⁾ Ezt az övet Károlyi »a középkori ösvár erősítési maradványának« véli (226. l.) és Salamon nyomán Zsigmondnak a kastély védővének végleges kifejlesztését tulajdonítja.

²⁶⁾ Kiadva Banfi—Maggiorotti: Le fortificazioni di Buda e di Pest, 24. l., 12. ábra.

²⁷⁾ Kiadva Georgius Braun—Abraham Hoghenberg: Theatri praecipuarum totius mundi urbium, Coloniae 1618., v. VI., 20. tábla.

²⁸⁾ Zsigmond építészeit Brocquière tudósítása alapján kizárólag franciáknak tartották. Mellettük azonban figyelembe kell venni Manetto Ammanatini (1384—1450) firenzei építész, Brunelleschi tanítványát, aki Filippo Scolari hívására 1409-ben Magyarországra jött, s itt mecénása halála után Zsigmond szolgálatában építkezett; v. ö. Manetti Antonio, sue operette storiche edite ed inedite, a cura di Gaetano Milanese (Firenze 1887), bevezetés. Rajtuk kívül azonban még magyar mesterek is dolgoztak Zsigmond szolgálatában, így 1420. jún. 24-én és 1424. április 8-án bizonyos »Petrus, architector regiae maiestatis«; v. ö. Ifj. Kemény Lajos: Zsigmond király budai építkezéseihez, »Történelmi Tár« 1895. évf. 205—207. l.

²⁹⁾ Lásd róla Luca Beltrami: Vita di Aristotele da Bologna (Milano 1912) c. művét, melyben közzé tett okmányokon kívül felhívjuk a figyelmet Mátyás királynak 1465. nov. 13-án kelt, a mestert Magyarországra hívó kiadatlan levelére a bolognai állami levéltár »Lettere al Comune, Miscellanea« osztályában. Az »architetto del castello di Buda« címét dokumentáló okmányt Fraknoi idézi a bolognai városi könyvtárból; v. ö. Biblioteca Corvina (Budapest 1927), 14 l. — Mátyás többi építészeti lásd Banfi—Maggiorotti: id. mű, 48—51. l. Itt csak annyit, hogy a Luxtól (id. mű, 46. l.) hivatkozott Traui János és Jakab egy és ugyanaz a személyiség volt, kiről Giovanni da Trau detto il Dalmata (Roma 1933.) c. tanulmányom szól.

³⁰⁾ V. ö. Károlyi: id. mű, 207. l.: »A Zsigmond építette s Mátyás kicsinosította palotának főtömegét, mint Salamon is gyanítja, az az épület alkotta, melyet a török 1686-ban fegyver és löportárul használt s mely 1686. július 22-én légberöpült. Ez az épület a Dunára legalább valami 75, az udvarra valami 62 méternyi fronttal nézett...« Hasonlóképp Lux: id. mű, 22. és 32. l.

³¹⁾ Id. mű, II. k. 363. l.: »... Nam ab excelsa urbis arce, duo brachia pinnati muri per declives praeruptosque descensus ad flumen deducta erant, tantumque loci in ima ripa intercipient, quantum in summo tota arcis amplitudo complectebatur. In eo spatium cum stabulis vetera erant navalia, binisque portis ac turribus praecludebatur id iter, quod iuxta flumen haud multum lata ripae margine in campos perducebat.«

³²⁾ Sempliciano Bizozzi (La Sagra Lega contro la potenza Ottomana, Milano 1690., 164. l.) szerint II. Ulászlónak kellene tulajdonítanunk e gép felállítását: »In questa porte ancora si vede un edificio con un artificioso canale, fabbriche del Re Ladislao, il quale manda l'acqua alla Città Alta.« Vincenzo Scamozzi (Idea dell'Architettura universale, Venezia 1619., 263. l.) részletesebben is szól szerkezetéről: »Una macchina mi racconto haver veduta la buona memoria di mio Padre a Buda... per la quale l'acqua era alciata dalle cassette della ruota acquatica, e di là s'infondeva nella cassa delle trombe, della quale si servivano a dar l'acqua alla Corte, et alla fontana, la quale era sopra al monte, e di lì andava alla cisterna, a poi alla peschiera, e finalmente al giardino, tutti luoghi destinati al Re, e più distanti dal fiume d'un gran tiro d'archibugio.«

³³⁾ Közölve eredeti nagyságában Lux műve II-ik mellékleteként.

³⁴⁾ Id. mű, II. k. 360. l.: »Immutata enim erat urbis facies, nam ingentia propugnacula peritissime constructa, novarumque turrium moles admiralatur, quas Joannes architecti Bononiensis ingenio fretus muniendis portis addiderat... Ad orientem solem, ubi arx est sumptuosius tot regum operibus ad laetissimum undique prospectum aedificata, lapideam per amplam turrem mediocri altitudine opportune construxerat, quae ita iungebatur adhaerelatque arci, ut exterius cum ponte portam haberet, qua liber egressus descensusque tutissimus ad flumen per fossam concisa rupe excavatoque solo, vel septenis in acie armatis non inconmode praerberetur...«

³⁵⁾ Id. mű, 232. l.: »Rogendorfus igitur Vienna profectus, Budamque versus contendit, sed urbem eam valde immutatam, ac novis propugnaculis perite admodum munitam reperit secus, quam ante decem annos eam irrito conatu oppugnando reliquisset. Nam... ad orientem solem turris lateritia satis alta constructa arci imminebat, quae et arci praesidio esse, ac liberam et commodam e Danubio aquationem obsessis praebere poterat...«

³⁶⁾ A mérnök nevét Mazzától tudjuk: »Uno ingegniero Bolognese, chiamato Domenico, qual solea essere a servizii del Re de' Romani, ... già pochi anni si era accostato al Re Giovanni, dal quale stato benissimo veduto et accarazzato...« V. ö. Magyar Történelmi Tár id. köt., 228. l. — Lásd róla hivatkozott tanulmányomat, mely különnyomat a bolognai »L'Archiginnasio« XXX. (1935.) évf. (56—71. l.)-ből.

³⁷⁾ Legalább is ez elnevezést indikálja Giovanni Francesco Gemelli Carro: Viaggi per Europa (Napoli 1704., II. k. 150. l.) c. művében közölt kép Budaváráról.

³⁸⁾ Párizsi külügyi levéltár, »Autriche« júl. 10.: »À la droite de la rondelle il y a un pont, à la teste dunquel les Turcs ont fait une espèce de demi-lune.«

³⁹⁾ V. ö. Lux id. mű, 8—10. l. és a 8. ábra.

⁴⁰⁾ Salamon id. mű, II. k. 411. l. és III. k. 289—290. l.

⁴¹⁾ Megjegyzendő azonban, hogy még 1463-ban — a Salamontól (id. mű, II. k., 543. l.) hivatkozott pápai nunciussal — a város, védművek hiányában még három napig sem tarthatta volna magát: »ne tribus quidem diebus posset se tenere, quia pro nihilo duceretur!«

⁴²⁾ Némegy: Die Belagerungen von Ofen i. d. J. 1686. u. 1849., 54. l.

⁴³⁾ Július 16-án kelt jelentése, Bubits id. mű, 27. l.: »... Due muraglie la (értsd: fortezza) cingono da tre lati, nell'estremità d'uno con tre recinti, e dalla parte inespugnabile dell'acqua per il sasso da una sola muraglia...«

⁴⁴⁾ Chiarello id. mű, 254. l.-án levő metszetet l. reprodukálva Maggiorotti—Banfi id. mű, 33. l.

⁴⁵⁾ Vincenzo Coronelli: Corso geografico universale (Venezia 1692.) c. művében Buda és Pest várairól öt rajz is található.

⁴⁶⁾ Id. mű, 251. l.: »... una antica muraglia secca, la quale nella parte più anteriore della città passava da un lato all'altro, legata da cinque torri quadrate ripartitamente erette in competente distanza.«

⁴⁷⁾ Marsigliának az 1686-iki ostrom műveleteit feltüntető két térképe Veress id. műve 12. és 13., illetőleg 14. és 15. lapjai közt levő mellékleteken teljes egészükben közölvék.

⁴⁸⁾ V. ö. Salamon III. k., 293. l.

⁴⁹⁾ Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (Budapest 1904.), I. k. 236. l.

⁵⁰⁾ Id. mű, 227. l.; az ott kifejtett vélemény cáfolatát l. Maggiorotti: Le origini della fortificazione bastionata e la guerra d'Otranto (Roma 1931.) c. tanulmányában.

⁵¹⁾ Lásd fentebb a 34. és 35. számú jegyzeteket és alább az 53-at.

⁵²⁾ V. ö. Sempliciano Bizozzi: La Sagra Lega contro la potenza Ottomana (Milano 1690.), 181. l.: »una doppia cinta di muro, con profonde fosse tra l'uno e l'altro recinto...«

⁵³⁾ V. ö. Giovio id. mű, II. k. 360. l.: »... In primis ab ea parte qua ipse Rochandolphus decem ante annis magna aedita murorum strage moenia verberaret, admirabilis e lapide constructa munitio visebatur. Ea nobile Horsacorum aedes complexa in corum ventum prominebat, obtusioreque angulo ac insigni proiectura, cui tormentariae inerant fenestrae, diversa utriusque moenia defendebat, ita ut longe omnium facilimus ad oppugnandum aditus demonstrato periculo tolleretur. Ab ea enim parte excelsus atque perpetuus collis, in quo Buda opportune posita conspicitur in planitiem desinit, quum ab aquilone orienteque aestivo, unde Danubium despectat, accessus maxime arduus ac impeditus, per augustis et tortuosis collibus ostendatur.« — Hasonlóképp Istváni (id. mű, 232. l.) is az 1530- és 1541-i ostrom között keletkezettnek állítja: »... ab magnatum Orsaghorum aedibus, e quarum regione moenia verberaverat (t. i. Roggendorf 1530-ban), ingens e lapide constructa munitio visebatur.« (t. i. 1541-ben.)

⁵⁴⁾ V. ö. Giovio, u. ott: »... In Sabatina quoque porta, quae Budam Veterem ad laevam Vicegradumque perducit, iustae amplitudinis propugnaculum erat aduc-

tum, quo directa in meridiem moenia libratis sedulo tormentis ad altitudinem scandentium hostium facile raderentur.« — Istváni színtén: »Et ad Sabatinam quoque portam, penes Judaeorum plateam, qua ad Veterem Budam itur, iustae magnitudinis propugnaculum aedificatum erat.« (ugyanott).

⁵⁵⁾ Karácson id. műve, I. k., 236. l.

⁵⁷⁾ Id. mű, 479. l. szerint a törökök ezen »altra ritirata« létesítéséhez »si valsero della situazione d'una antica muraglia secca, la quale nella parte più anteriore della Città passava da un lato all'altro... Conciosiacchè terrapienandola ben largamente, la ridussero a stato di formale fortificazione, e per renderla più difesa, profundarono avanti d'essa un fosso per più d'una picca, del cui terreno più rin vigorirono la tagliata, e il terrapieno della muraglia interiore. Sopra di questa, che per l'elevatezza del suolo si rendeva più eminente, v'alzarono una batteria di quattro cannoni di straordinaria grandezza...«

⁵⁸⁾ Id. mű, 220. l.

⁵⁹⁾ Salamon III. k., 294. l.; Károlyi, 210. l.

⁶⁰⁾ V. ö. Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta gentilhuomo Vicentino (Londra 1585.), 23. fej.: »... Li Turchi per assicurar i borghi della città, i quali si distendono giù per la collina infino al Danubio, hanno tirato un muro, il quale cominciando dal fiume et andando verso ponente, ascendendo la collina, si congiunge con l'ultime parti della muraglia della città, et così divide le campagne sopradette dalli borghi et case di Buda. Et cotal muro non è buono se non per resistere alle repentine incursioni de'nostri...«

⁶¹⁾ Major Angeli: Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1684, »Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchives« IX. (Wien 1884.) köt., 403. l.

⁶²⁾ Lásd reprodukálva Banfi—Maggiorotti id. mű 35. l.-án.

⁶³⁾ Id. mű, 210—211. l.

⁶⁴⁾ Luigi Ferdinando Marsigli: Stato militare dell'impero Ottomano (Haga—Amsterdam 1732.), II. rész, 152. l.: »della Città Bassa, il cui recinto... non era che di un semplice muro senza terra dietro. Nella breccia per di dietro, seguendo i Turchi la loro massima, ... fecero i soliti loro profondi fossi con pali appoggiati al parapetto di essi...« A 153. lapon ábrázolt négy »profil« közül a második szemlélteti a falat a rajta levő járdával: »Muro senza terrapieno dietro, ma che aveva un ponte di legno per caminarci attorno i difensori.«

⁶⁵⁾ Id. mű II. r. 148. l.: »Il primo assedio (t. i. az 1684-i), dei Cesarei a Buda insegnò a Turchi il bisogno che aveva la Città Superiore da una comunicazione coperta a traverso della Città Bassa per potere con sicurezza andare a pigliare l'acqua del Danubio, ... e la Porta con tal esempio approvò la proposizione, mandando il miglior Turco ingegnere che pensasse al modo più opportuno per ottenere si fatta comunicazione fra il Danubio e Città Superiore, e questo per fiancheggiarla si valse di un torrione a più faccie nella forma istessa di quelle pochi anni prima fatti al Boristene, che pose nel mezzo della linea, ed infatti nel secondo assedio (t. i. 1686-i) ognuno coperto andò sempre a pigliare acqua dal Danubio...« A XL. tábla 3-ik ábrájával rajzban is szemlélteti Marsigli az itt leírt erődítményt.

⁶⁶⁾ V. ö. Károlyi id. mű, 221. l.

⁶⁷⁾ »Vero disegno della Regal Città di Buda, metropoli di Ungheria, con la dichiarazione dei luoghi più principali, nel modo come fu presa delle armi Austriache l'anno 1686.«, Gemelli Careri id. műve II. kötetében önálló melléklet.

⁶⁸⁾ Karácson id. mű, I. k. 254. l. — V. ö. Braun—Hoghenberg id. mű, VI. k. 30. táblán levő szövegmagyarázatot.

⁶⁹⁾ Peter Matković: Opis dvoju carskih poslanstoa u Carigrad, K. Ryma god. 1571-i D. Ungnada god. 1572., »Rad« CXII. (Zágráb 1892.) köt., 113. s. köv. II.

⁷⁰⁾ Eduard Brown: Relations de plusieurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie (Paris 1674.), 7. l.

⁷¹⁾ Rómer Flóris: A régi Pest (Budapest 1873.) c. műve melléklete.

⁷²⁾ »Necque muris cinctus, necque magnificis domibus exaedificatus, villae speciem gerit.« Freher id. mű, II. k., 40. l.

⁷³⁾ Id. mű, II. k., 580—581. l.

⁷⁴⁾ Pesti szereplésére lásd Mario Speziecasa dunai hajóskapitány és pesti várépítész c. tanulmányomat a »Hadtörténelmi Közlemények« XXXI (1932.) évfolyamában.

⁷⁵⁾ Ungarisches Staedtbüchlein 1684. 116. l.

⁷⁶⁾ Id mű, 193 l.

⁷⁷⁾ V. ö. Mathias Bél: *Adparatus ad historiam Hungariae*, 332. l.: »Intus per medium fossam Turcae duxerunt, et vimine lutoque murum fixerunt.«

⁷⁸⁾ Itinerario stb. 2-ik fej.: »... cinto di mura basse et triste, rifatte in buona parte dalli Turchi di creta solo et di vimini con teste, di modo che sembrano più tosto ad un muro fatto dalli contadini nostri a qualche lor cortile, che a muraglia di città...«

⁷⁹⁾ Rómer id. művében, 76. l.

⁸⁰⁾ Giovanni Giacomo De Rossi: *Teatro della guerra contro il Turco*, dove sono le piante e le vedute delle principali città e fortezze dell'Ungheria (Roma 1687.) című számozatlan levelű albumban.

⁸¹⁾ L. F. Marsigli: *Progetto per la riedificazione di Buda* (Veress id. művében, 64. s köv. ll.) szerint Budavára falai »nel loro buon stato non eccedevano l'altezza di cloftri (nb. a klaffer 6 lábna felelt meg, 1 láb pedig 0'316 m.-nek) n. 5.«, holott a visszavétel után »si trovarono in essere sin all'alterza di cloftri n. 1 1/2!«

⁸²⁾ »Buda sebbene è stimata in quelle parti fortezza inespugnabile, è però manco che mediocre.« V. ö. Carlo Promis: *Gli ingegneri e scrittori militari bolognesi nel XV e XVI secolo*, »Miscellanea di Storia Italiana« IV. (Torino 1683.), 588. l.

⁸³⁾ »La situazione eminente della piazza la rende stimabile più che non fa la sua fortificazione all'antica.«

⁸⁴⁾ V. ö. *Delle Istorie del suo tempo*, tradotte da M. Lodovico Domenichi (Venezia 1581.), II. k. 278. l.: »... il quale (t. i. a Gellérthegy) era dirimpetto alla rocca, et alla città, essendoci in mezzo una valle... tanto alta che il mezzo del monte pareggiava la cima della rocca, et su la cima del monte si vedevano le strade, et le piazze in mezzo della Città scoperta a' colpi di artiglierie...«

⁸⁵⁾ Chiarello id. mű, 261. l.: »Questo resta notato da professori di fortificazione, per difetto essenziale, dominando il palagio e la stessa cittadella a tiro di cannone.«

⁸⁶⁾ Velencéből 1684. ápr. 22-én Lotharingiai Károlyhoz (v. ö. Veress, id. mű, 17. l.): »L'arte e la natura non assistono punto l'importanza di tal piazza in forma tale che i Turchi non si possono compromettere d'una valida difesa.« Badeni Lajoshoz pedig Budáról 1684. aug. 4-én (Veress, u. ott, 20. l.): »... siamo sotto una piazza che non ha strada coperta, palizzato, fossi, rivellini, balluardi perfetti, ma un semplice muro disposto irrogolarmente.«

⁸⁷⁾ L. 1686. júl. 17-én a budai táborból II. Viktor Amadeohez írt levelét a torinói áll. levéltárban: »È cosa strana come la situazione di questa piazza inganna tutti i generali et ingegneri, quali in arrivando la credono piazza di insultare, ma poi in due a tre giorni l'esperienza fa loro cangiar di parere.«

⁸⁸⁾ Id. mű, 180. l.: »Buda et per la grossezza delle mura, et per le fortissime rondelle o torrioni, aggiuntovi il sito dirupato della salita et il fondo sassoso, viene stimata a forza insuperabile.«

⁸⁹⁾ Lásd: F. Banfi, *Nel 250-mo anniversario della liberazione di Buda dai Turchi*; Roma (Istituto per l'Europa Orientale), 1936.

Kéziratos ábrázolások Buda visszafoglalásáról.

A sokszorosított ábrázolásoknak, a metszeteknek Budapest helytörténeti kutatásában való szerepével már foglalkoztak kutatóink.¹⁾ A metszetek egymástól való függési viszonyainak, az úgynevezett metszetcsaládoknak kimutatása révén tanulságos bepillantást nyerhetünk a művészek üzemtitkaiba és a hitelességről való felfogásukba. Régebbi metszetek adatainak felhasználása, önkényes változtatások nem azt a célt szolgálták, hogy az ábrázolást természetesebbé tegyék, hanem hogy a festői hatást elősegítsék, vagy hogy a szemlélők érdeklődését fokozzák.²⁾ A folytonos változtatások annál könnyebben megérthetők, hiszen a szerzők mint művészek bizonyos művészi szabadságot engedhettek meg maguknak a valóság rovására. Kivétel nagyon kevés van (pl. Juvigny és Fontana metszetei), ezek is katonai, műszaki célból készültek, s mint ilyenek, szinte komoran hatnak természetesebb ábrázolásukkal.

A metszet mint könyvillusztráció szintén bekapcsolódott a forrásanyagba és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a régi Buda városziluettje és topográfiája annyira összezavarodott. A metszetek tanulmányozásától tehát a régi helyrajz visszaállítására irányuló törekvéseink elmélyülését általában nem várhatjuk.

Budapest multjának teljes föltárásához, részletes helyrajzi tanulmányokhoz, a városfejlődés ismeretéhez, a régi városképek megalkotásához feltétlenül szükséges, hogy a metszetek mellett a kéziratos anyaggal is foglalkozzunk.³⁾ A már eddig ismert és feldolgozott, itthon hozzáférhető helyen levő ábrázolásokon kívül a külföldön elszórt budapesti vonatkozású helyrajzi anyag is föltárandó és a kutatók rendelkezésére bocsátandó. Különösen fontos ez olyan anyagnál, amely egyetlen kéziratos példányban ismeretes és hozzáférhetősége — külföldön lévén — politikai vagy más kedvezőtlen körülmények alakulása folytán nehézzé válhat és amelynek esetleges megsemmisülése pótolhatatlan veszteséget jelentene.

Az eredeti műalkotás-számba menő ábrázolások szoros kapcsolatot tételeznek fel a téma és szerzője között és így a kevésszámú kéziratok hitelességnek magasabb fokát képviselik, mint a tömegében nagyobb számú metszet. Míg a metszetek bizonyos művészi hatásra törekedtek, addig a kéziratos kútfők inkább a szemléltetésre helyezték súlyt. Néha ugyan a kéziratokról is kimutatható, hogy régebbi rajz vagy éppen metszet után igazodik, azonban az egymásról való másolgatás már csak azért sem feltűnő, mert az eredeti alkotások ritkábbak és különböző eredetűek.⁴⁾

Míg a kéziratos kútfőnek (aktáknak, iratoknak, okmányoknak, stb.) kutatása régebben szorosan összefüggött a történetével, addig a rajzolt kútfőnek, a képnek, térképnek kutatásával csak műtörténészeink és

geográfusaink foglalkoztak és a historikusok csak kisegítő anyagként kezelték azt.⁵⁾ Századunk elején azonban megváltozott a helyzet. Az ábrázolt kútfők jelentőségének felismerése és a képkutatás tudománya fogalomkörének kialakulása, karöltve a történettudomány módszereiben kialakult gyökeres változással, a kettő szerencsés kapcsolatát hozta létre. Így az ábrázolt történeti források kutatása az általános történettudomány egyik legfiatalabb részlettudománya lett. Az új irányú történettudomány a rajzolt kútfőt igen fontos történelmi forrásnak ismerte meg. Az általános történettudománynak és a képkutatás tudományának — mint történeti részlettudománynak — azonos lett a végcélja: a történelmi múlt lehető legtökéletesebb rekonstrukciója. A történeti képkutatás napirendre került és a múlt rajzolt emlékeinek történelmi tartalma — melynek értékét a mesteri kifejezés csak fokozhatja — hozzájárul a történelmi élet szellemi újjáalakításához. Az új tudomány szak megjelölésére *Baráth Tibor*⁶⁾ a képkutatás (ikonográfia) és képtörténet (ikonológia) szavakat ajánlja. A magyar történelemre vonatkozó képanyag nálunk igen nagy bőségben fordul elő, különösen pedig a törökkori ábrázolt kútfők csoportja jelentékeny. Történelmi múltunk lehető legtökéletesebb rekonstrukciójához tehát ennek az anyagnak kiaknázásával új forrásokat nyerhetünk, feldolgozásával új eredményeket érhetünk el.⁷⁾

Legtöbb metszet a XVII. században, az 1686-i ostrom alkalmából látott napvilágot. Ez természetes következménye volt annak a nagy érdeklődésnek, amellyel a török uralom alatt levő Budavárnak ismét keresztény kézre való jutását a művelt világ figyelme kísérte. A visszafoglalás idejéből metszeteken kívül kéziratos ábrázolások is maradtak fenn. Ezeknek összegyűjtését és leírását kíséreltük meg a továbbiakban, és ahol lehetett, rámutattunk értékükre.

Megbízhatóságukra vonatkozólag szem előtt kell tartanunk, hogy autentikus minden olyan ábrázolás, mely természet után vagy eredeti után készült.⁸⁾ Ez kétféleképpen történhetik: valóban a természet után, azonos időben és helyen, vagy emlékezet után. Mindkét esetben természet után történt az ábrázolás, csakhogy előbb közvetlenül, utóbb közvetve. Az első mód a fontosabb, a megbízhatóbb. Máskor a szerző eredeti, természet után készült forrásra visszavezethető képet rajzol. Ez hitelesebb, mint az egykorú, de sem közvetlenül, sem közvetve nem természet után készült ábrázolás. Ha a rajzoló nem látta ábrázolása tárgyát, de a saját korában történt eseményt ábrázol, akkor munkája autentikusabb, mint a későbbi korban készült ábrázolás. Az egykorú vagy később készült ábrázolások mint az autentikus ábrázolások leszármazottai — azaz másolatai vagy átdolgozásai — szintén igen fontosak, amennyiben kerülő úton hozzásegítenek az autentikus ábrázolások megállapításaihoz. Különösen fontosak abban az esetben, ha az eredeti ábrázolás az idők folyamán elveszett. Legautentikusabb tehát a közvetlenül vagy közvetve természet után készült ábrázolás.

Leírás is lehet ábrázolás forrása, természetesen itt már a rajzoló egyéni felfogása és fantáziája is közreműködik. A legalsóbb fokot képviselik a pusztán hallomás után készült és az olyan ábrázolások, amelyek a valósággal semmiféle összefüggésben nem állanak.

A török uralom alatt levő Buda helyrajzáról és az általános városképről az ábrázolások hosszú időn át változatlan helyzetet mutatnak. A törökkorban nem voltak nagyobb szabású építkezések, amelyek a város arcélét jelentékenyen megváltoztatták volna, így a középkori Buda a török hódoltság alatt is középkori jellegű maradt.⁹⁾ Körülbelül Buda első ostromától keltezhetjük azt az időt, amikor a megszokott, jórészt XVI. századi típusokon alapuló sablonos ábrázolások a részben helyszínen készült, bár nem mindenben természetű barokkos ábrázolásoknak adnak helyet. E jórészt a nagyközönség érdeklődését foglalkoztató, nagyszámban felburjánzó metszet mellett készültek oly rajzok is, amelyek a hadműveletek céljára is felhasználhatók voltak.

Először lássuk a török uralom idejéből való eredeti török térképünket. A még eddig kiadatlan kéziratos térkép a bécsi *Liechtenstein* hercegi könyvtár egyik ékessége.¹⁰⁾ A Duna folyását ábrázolja Visegrádtól a Fekete tengerig és a folyó mellett levő várakat és erődített helyeket tünteti fel. Buda és Pest környékét ábrázoló részletét eredeti színezésben közöljük. A két várost topográfiaileg helyesen rendezi el a Duna mellett, a hajóhid jelzése is megfelel a valóságnak. A jelölés módja a tornyokban, bástyákon elhelyezett ágyúkkal hangsúlyozza a hely katonai jelentőségét. E szerint az egész Dunavonal mentén Buda a legjelentékenyebb erődítmény. A török felírások a helységek nevét jelentik, továbbá a Dunán hajóval számított óratávolságokat, például Budavára a legközelebbi állomástól három óra távolságra van. Az ábrázolás módja sajátosan keleties. Egy török itineráriumot sejtet, amely gyakorlati célt szolgálhatott, tekintettel a hajózásnál fölhasználható távolsági följegyzéseire. Némely helyen érdekes adatokat őriz meg számunkra. Így például nem messze Pesttől, a Duna-Tisza közén török írással és piros pontokkal jelzi azt a helyet, a »hitetlenek mezejét«, ahol a törökök nagy védelmezője, Mohamed szultánkhán, »kinek sírhelye legyen áldott«, meghalt. Mint a XVII. század elejéről való térképes ábrázolásnak, kartográfiai becse is igen nagy. Feliratainak teljes megfejtése és részletes tanulmányozása helyrajzilag is értékes adatokat ígér.

A török uralom vége felé a város sziluettjét a régi tornyok, oromzatok elpusztulása miatt leegyszerűsített épületformák, a török városképet jellemző karcsú mecset-tornyok és kupolás fürdőépületek jellemezték. Erre az összképre enged bepillantást a Bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött *Blaeu* atlasz látképe, amely a városképet északról nézve tárja elénk.¹¹⁾ Előtérben a romokban heverő margitszigeti épületek, középen a topográfiaileg híven elhelyezett Gellért-hegy kis erődítményével, továbbá a Várhegy a budai várral. A mecsettornyok kissé túlzott kiemelése a szemléletességnek egyáltalában nincsen rovására. A budai oldalt Pesttel hajóhid köti össze. A kéziratos ábrázolásnak metszet-változatai nagyobb tévedéseket mindenestre nem vittek be szélesebb rétegek köztudatába.¹²⁾

Az ostrom előtti idők katonai jelentőségű ábrázolásai közül legfontosabb a bécsi Hadilevéltár *Ottendorf*-féle útleírásának melléklete.¹³⁾ A bécsi Haditanácsot állandóan foglalkoztatta a törökök kiűzésének gondolata. Az előkészítő munkának köszönhető Ottendorf hadimérnök kém-utazása. Ottendorf lehajózott Belgrádig. Útjáról térképet készített, megfigyeléseket jegyzett fel és lerajzolta a part mellett fekvő erődítményeket.

A fölszabadító hadjárat előtt ő az első szakember, aki katonai szemrevételezéseket tett. A bécsi Hadilevéltárban levő útleírása rajzmellékleteinek másolatait érdekesen látjuk viszont a *Montecuccoli* hagyatékában talált terveken.¹⁴⁾ Ez könnyen érthető is, hiszen Ottendorf Montecuccoli szolgálatában állott. A nagy hadvezért a várnak csak erődítési művei érdekelték, a rajzoló ezért a katonákra nézve nem fontos építményeknek és adatoknak ábrázolását mellőzte. Ottendorf személyesen látta a várat, így adatai feltétlenül hitelt érdemlők, hiányainak pedig szerény rajztehetsége volt az oka. A Montecuccoli-féle másolatokat már szakavatott kezű mester készítette.

Keletről, a pesti oldalról nézett budai várnak igen szép és hatásos ábrázolása *Brabant* császári mérnök látképe.¹⁵⁾ Szerzője résztvett az 1684-es ostromban, és így többször volt alkalma látni azt a terepet, amelyet emlékezetből visszaadott. Erre mutat, hogy helyrajzi beosztása egészen megfelel a valóságnak, kivitelezésben azonban emlékkép után dolgozott. Például a Gellért-hegy jó helyen van, de az eléje rajzolt dombok valamely más álláspontból látott perspektíva emlékei. A tabáni városrész is nagyon előkerült a Duna mellé. A királyi palota főbb épülettömbjeinek és a másik két jelentős várbeli egységnek, a Koronázó-templomnak és a Helyőrségi-templomnak elhelyezése megfelel a valóságnak. Az északi alsó várfal bástyaival és a kidőlt ostromrésekkel a valóság illúzióját kelti. Külön figyelmet érdemel a mai Császárfürdő helyén álló kupolás török fürdő ábrázolása, amely a fürdő történetére értékes emlék.

Kéziratos ábrázolásaink második csoportját az 1684-es és 1686-os ostromokkal kapcsolatos rajzok alkotják. Számbelileg ez a csoport a legjelentékenyebb, egyrésztük már az ostromok idejében elkészült, ezek tehát autentikus ábrázolások.

Elsőnek a *karlsruhei* nagyherceg levéltárának anyagáról kell megemlékeznünk. Az itt székelő akkor még badeni örgrófok közül Hermann és Lajos Vilmos résztvettek a felszabadító hadjáratokban. Sok magyar vonatkozású helyrajzi anyagot vittek magukkal, amelynek budapesti részét már *Veress Endre* ismertette.¹⁶⁾ Újabban *dr. Glaser Lajos*¹⁷⁾ készítette el a karlsruhei levéltár magyar vonatkozású teljes anyagának katalógusát. A tervrajzokat és látképeket a felszabadító sereg legkitűnőbb hadimérnökei és tisztjei készítették, így *Hannenstein*, *De la Vigne*, *Anguissola*, *Marsigli*, báró *Grünthal* stb. A tervrajzokból a katonai vonatkozású részeket kívül Budapest környékére igen sok egykorú topográfiai részletet is kiolvashatunk, a látképes ábrázolások pedig a vár és épületeinek eloszlását adják vissza. A karlsruhei képanyag másolatát a Székesfőváros megszerezte és az feldolgozás céljából itthon is hozzáférhető. Néhány darabja már reprodukcióban is megjelent.

A *Marsigli* által készített kéziratos ábrázolások¹⁸⁾ a bolognai egyetemi könyvtárban, a vatikáni levéltárban, a karlsruhei nagyhercegi levéltárban és a bécsi Hadilevéltárban vannak. Mint hiteles szemtanú és az események aktív résztvevője, nemcsak a várostrom mozzanatait örökítette meg, hanem a budai nevezetesebb épületeket is összeírta. Leírásaiban olyan mecsetek, fürdők, épületek fordulnak elő, amelyeket addig nem ismertünk. Helyrajzi ábrázolásai néhol hiányosak, félbemaradtak, bár ez nem sokat von le értékéből, mivel a különböző rajzok adatai egymást kiegészítik.

Különösen értékes a hagyaték két török felírási térképe, amelyek bő jelmagyarázatot tartalmaznak. Török nevükön föltünteti a vár kapuit, tornyait, bástyáit, mecseteit, nevezetesebb épületeit, továbbá a várat környező hegyek és természeti tárgyak neveit. Följegyzései és rajzai még sok tekintetben kiaknázatlanok. Az 1684—86-os években még fiatal, kiforratlan Marsigli (26—28 éves) működésében több a becsvágy, mint a lelkiismeretes gondosság.¹⁹⁾

A bécsi Hadilevéltár amennyire gazdag a visszafoglalás éveire vonatkozó írott forrásanyagban, annyira szegényes az ostrom képes, térképes ábrázolásaiban. Mintha a badeni örgrófok minden valamirevaló anyagot magukkal vittek volna. Egyetlen korabeli helyrajzi ábrázolás maradt meg — szerzője ismeretlen — az ostrom tervrajzával, az állások pontos feltüntetésével és a tábortervvel.²⁰⁾ Ez azonban a már említett tervrajzokkal összehasonlítva semmi újat nem tartalmaz.

A Fővárosi Múzeum gyűjteményében is találunk néhány egykorú kéziratot. Legelsőnek a karlsruhei *Hannenstein*-féle, nyugatról nézett látkép változatát említjük.²¹⁾ A rajzoló inkább a téma hadtörténeti megoldása, mint művészi kidolgozása lelkesítette. Hadtörténeti szempontból való hűsége kétségtelen és az épületek ábrázolása is támogatja az akkori városképről kialakult véleményünket.

Egy másik képünk ismeretlen szerzőtől származó, szép kivitelű finom tollrajz,²²⁾ amely azonban csak nagy általánosságban használható látkép. A sok mecset, az elhanyagolt királyi palota és a régi keresztény templomok az ostrom előtti állapotot sejtetik. Korabeli metszetek és leírások alapján készülhetett, így mint forrás alkalmatlan.

A következő alaprajz az ostromműveleteket, továbbá az ostromlók táborának tervét ábrázolja.²³⁾ Szerzője, ki csak monogrammjával tüntette fel nevét, négy hasábon keresztül bő magyarázattal számol be a topográfiai részletekről.

A következő látkép Buda ostroma ismeretlen nevű mester kezétől.²⁴⁾ A pergamenre vetett tollrajz — amelyet leírás után ismertetünk — a metszetektől eltérő volta és erősen részletező kivitele miatt személyes tapasztalatok alapján készülhetett. Ez utóbbi rajzok, bár különböző nyelvű — olasz és francia — fölíratuk van, kiviteli technikájuk, díszítésük és egyező nagyságuk alapján közös mester művének tételezhetők fel.

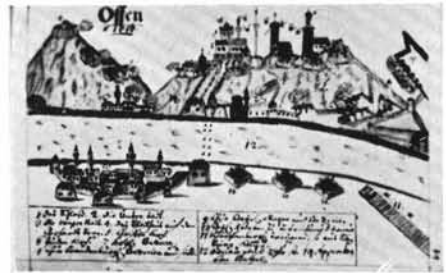
Enzinger János budai polgár a visszafoglaláskor nemesi levelet kapott és címerében alul Buda látképe található.²⁵⁾ A vár túl magasra rajzolt hegyen fekszik és bár korabeli ábrázolás, kis mérete miatt részletek tanulmányozására nem alkalmas. Szerzője és eredete ismeretlen.

Ugyancsak a Fővárosi Múzeumban van kiállítva a Történelmi Arcképcsarnok letétjeként egy ovális alakú elefántcsontra festett miniatűr, amely szintén az ostrommal foglalkozik.²⁶⁾ Előtérben balról Pest, jobbról vágató lovasok, a háttérben a várostrom élénk harci tevékenysége. Szerzője ennek se ismeretes.

A klosterneuburgi apátság könyvtára *J. Gaspar Hammerschmied* útleírását őrzi.²⁷⁾ Illusztrációi közül a 43. a budai basa portréja, a 44. az ostrom meglehetősen primitív, de eredeti felfogású perspektivikus ábrázolása. A nyomtatásban megjelent utinaplóban a rajzok nincsenek reprodukálva.

41. Ottendorf 1667-i útleírásának címlapja.

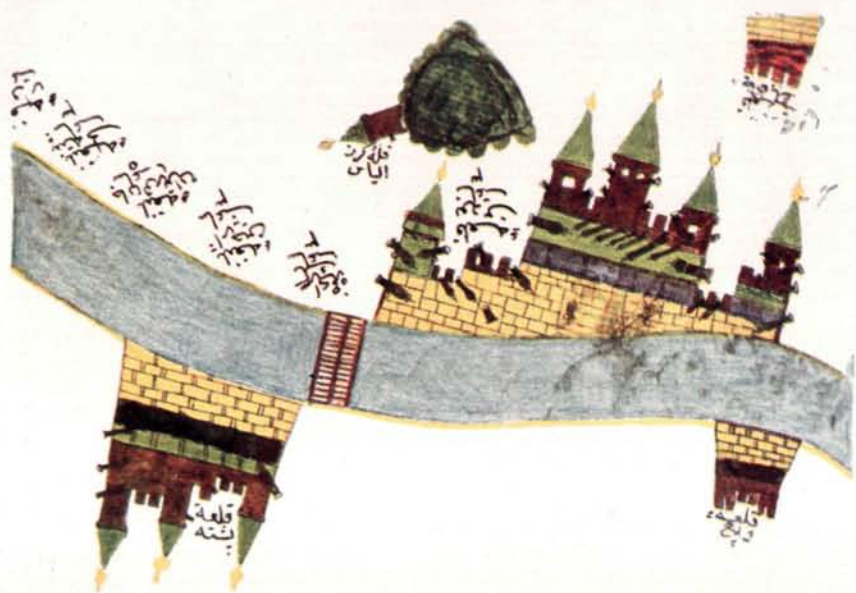
42. Hammerschmied rajza Buda ostromáról.

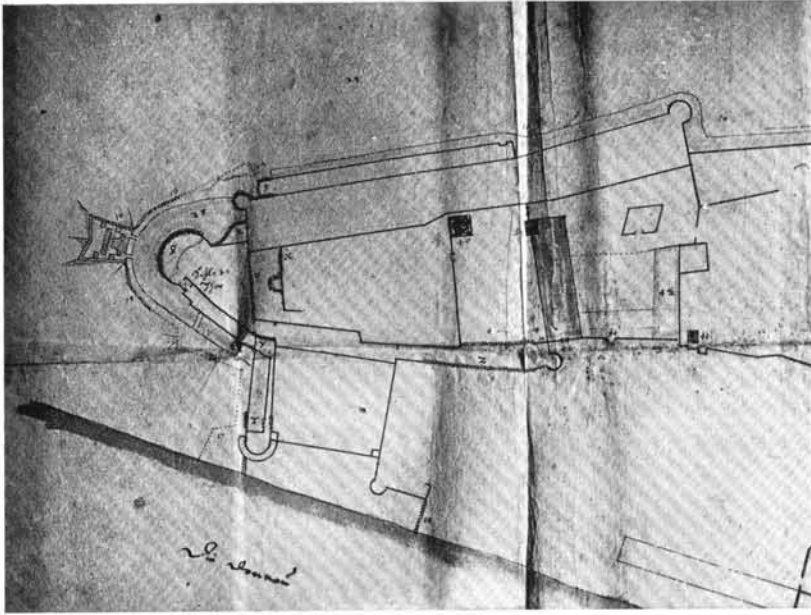
43. Abdurrahman, az utolsó budai basa egykorú arcképe.

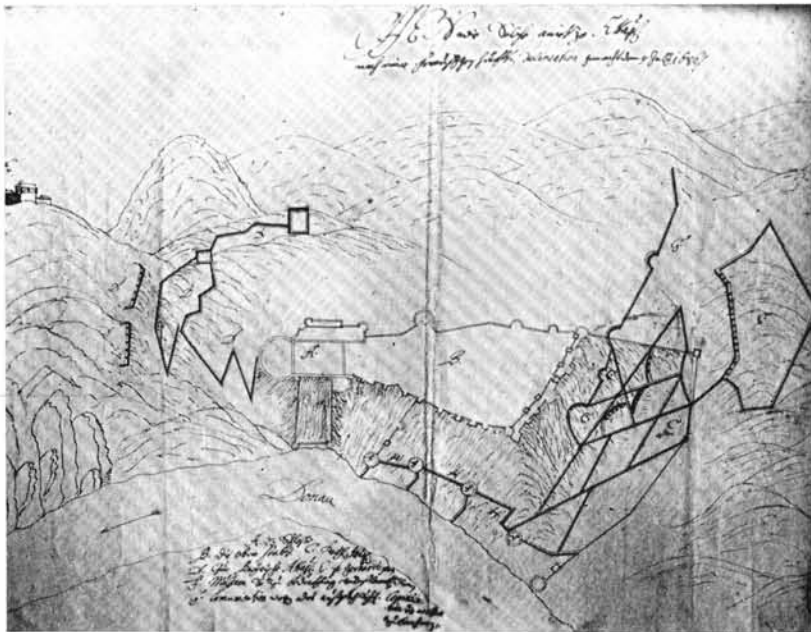
26. Buda és a Margit-sziget látképe a török uralom idejében.

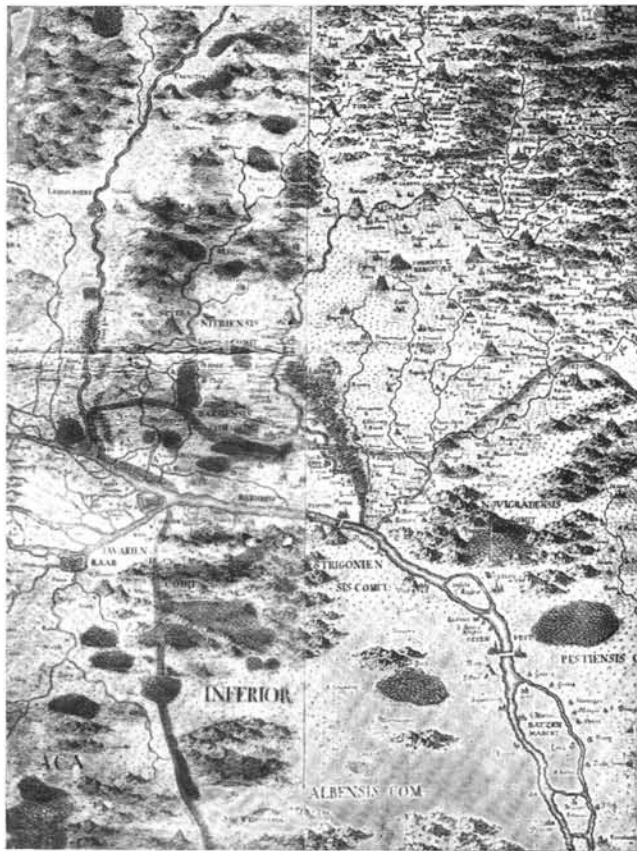
27. Buda és Pest ábrázolása egy török haditérképen.

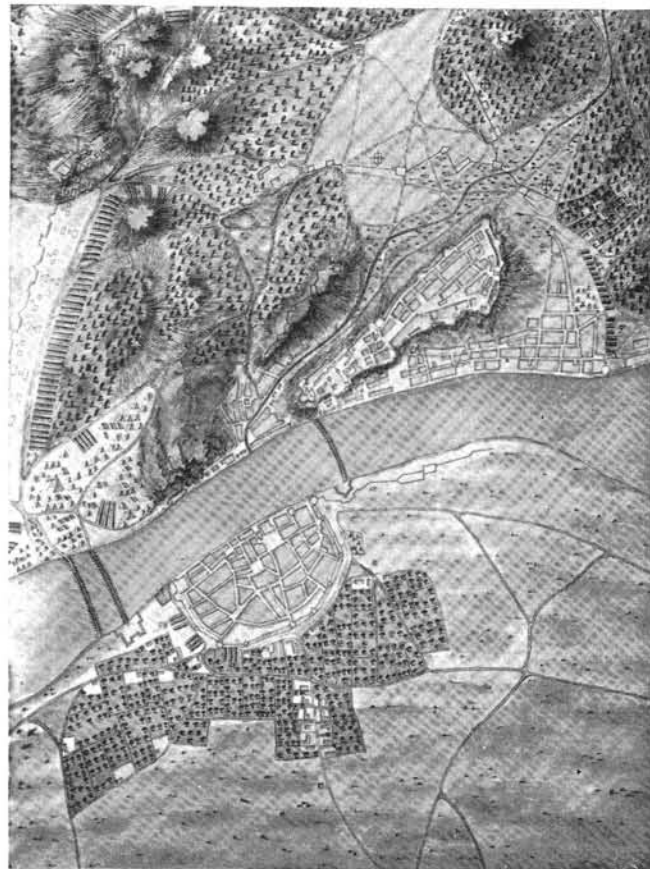
28. A budai királyi várpalota körüli erődítések alaprajza (1690).

29. Az 1686-i ostrom árokrendszere.

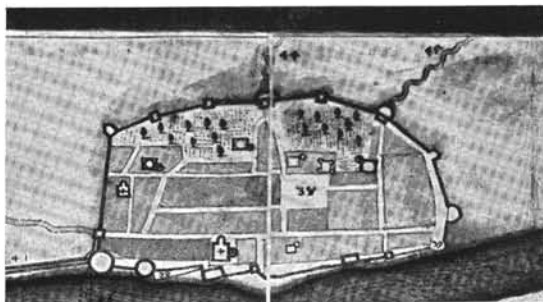
30. A magyar-török határvonal feltüntetése egykorú térképen.

31. Az ostromló csapatok táborhelyei.

32. Az 1684-i ostrom árokrendszere.

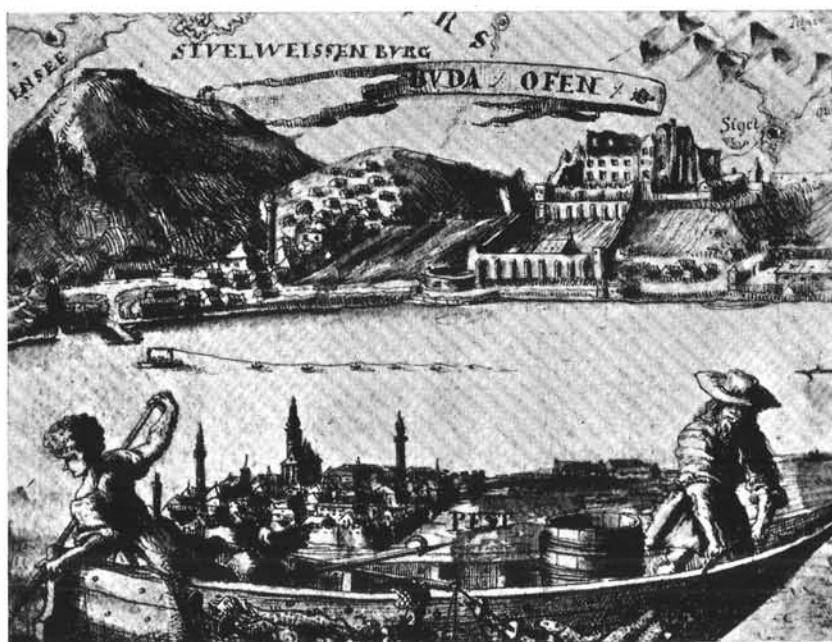
33. Pest alaprajza (1685).

34. A budai vár erődítményeinek keresztmetszetei.

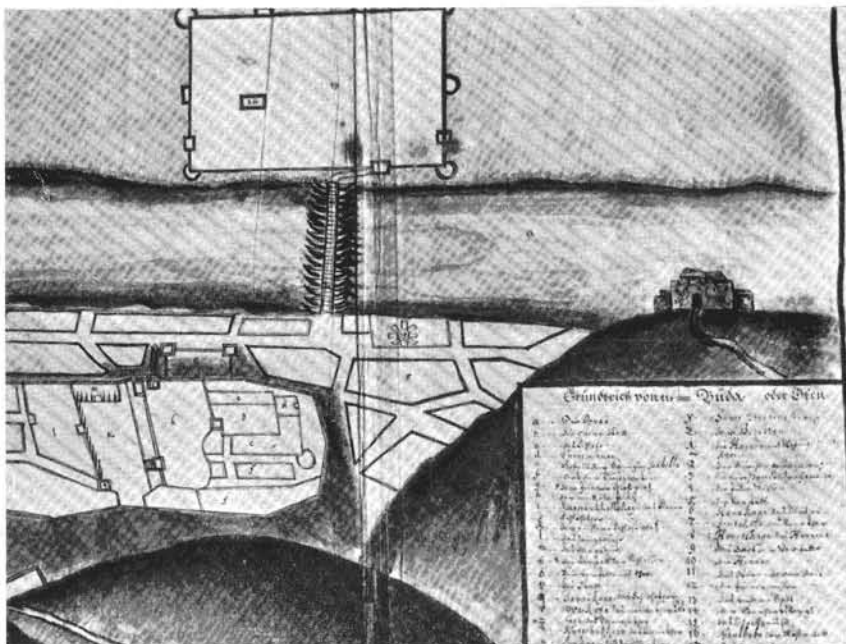
35. Ottendorf Dunatérképének részlete.

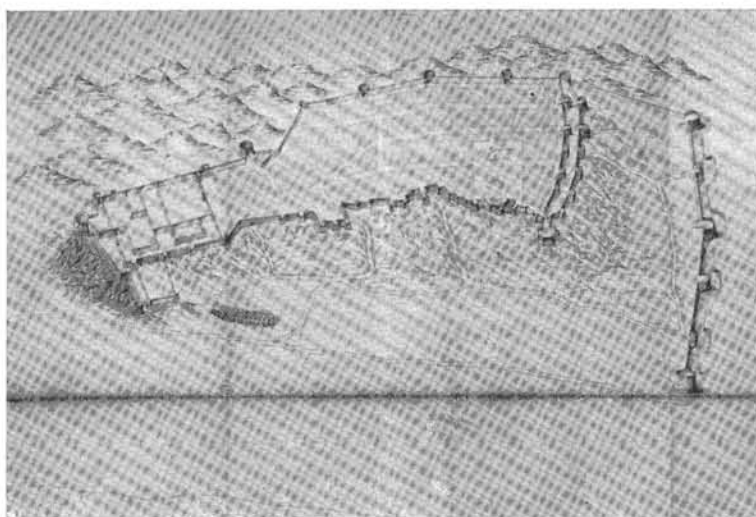
36. Pest látképe, háttérben a Gellért-hegy, Tabán és a romokban heverő királyi palota (1696).

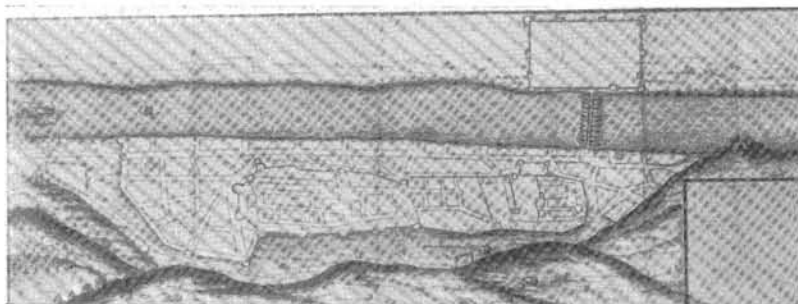
37. A budai várhegy részlete, előtérben a Vizivárossal. (A felső kép folytatása.)

38. Ottendorf alaprajza a budai várról (1667).

39. Montecuccoli részére készült látkép Buda erődítményeiről.

40. Buda alaprajza Montecuccoli hagyatékából.

A Bécsi Nemzeti Könyvtárban is található az ostromról egy alaprajz, amely a várat megközelítő árokrendszert tünteti fel.²⁸⁾ Szerzője ugyanaz a *Brabant* mérnök, akinek kezéből az Albertinában levő látkép kikerült. Bár hitelessége kétségtelen, vázlatos volta miatt részlettanulmányokra elégtelen.

Gyűjtésünk harmadik csoportjába a felszabadítás utáni időben keletkezett ábrázolásokat soroljuk. Már nyugodtabb körülmények között, nagyobb pontosságú felvételek készülnek a városról és főleg a vár erődítési műveiről. Az ábrázolások színvonala a Faust—Geffelin-féle és az innsbrucki képeknél, továbbá a gobelinek mozgalmas szerkezetében már művészi magaslatra emelkedik.

A visszafoglalás utáni időnek első és egyetlen hiteles, a részletekig alapos ábrázolása a bécsi Állami Levéltárban *Rabatta* vezérhadbiztos rendelkezésére 1687 januárjában készült munka.²⁹⁾ Nemcsak műszakilag pontos alaprajz, hanem az utcahálózat, sőt az egyes háztelkek bejegyzésével a budai vár helyrajzának legmegbízhatóbb forrása. Bő jelmagyarázata megkönnyíti fölhasználhatóságát.

A bécsi Hadilevéltár »Feldakten« csoportjában az 1690-es akták között egy igen gondos kivitelű, pontos felmérést feltételező alaprajz található, amely az erődítéseket ábrázolja.³⁰⁾ Sajnos azonban, hogy további részletek és a vár környékének helyrajza nincsenek rajta; a hozzátartozó hatoldalnyi leírás mindenestre pótolja ezt a hiányosságot.

Mind topográfiai hűség, mind művészi ábrázolás szempontjából igen sokra értékelt emléke az ostromnak *H. Faust* képe, amely a Fővárosi Múzeum birtokában van.³¹⁾ Lotharingiai Károlynak a törököktől visszafoglalt Budára való diadalmas bevonulását ábrázolja. A képszerkezet háttere a budai Várhegy, Gellért-hegy és Svábhegy látképe. A királyi várkastély zömök alakja és részeinek tagolása, a várkép kiemelkedő jelentőségű épületei, a védfalak vonalvezetése, kapuk, mecsetek fekvése stb. a mellett szólnak, hogy festőjük szeme előtt Buda reális emlékképe, nem pedig kétes hitelességű metszetek példái lebegtek.

Horváth Henriknek sikerült kimutatnia Faust képének szoros kapcsolatát a bécsi Burg egyik lotharingiai eredetű gobelinjével, amely a festmény tükörképe.³²⁾ A gobelin szövés-technikája természetesen bizonyos összevonásokat és változtatásokat követelt, úgyhogy a városkép topográfiai helyessége pontosság tekintetében csorbát szenved. Míg a Faust-képen rajta van minden olyan nevezetes helyrajzi és tájképi részlet, amely a várossziluettt tartozéka, addig a gobelinkép összbenyomása jóval sommásabb. A kép tehát nemcsak a gobelinre volt hatással, hanem Budavár topográfiájának is egyik elsőrendű forrása.

A visszafoglalás utáni idők helyrajzának egy igen értékes emléke került elő a Bécsi Nemzeti Könyvtárban őrzött haditérkép mellékképén.³³⁾ Az 1698-ban készült látkép rajzolója, *L. Fr. Rosenfeld* hadimérnök igen szomorú képet nyújt a vár épületeiről. A királyi palota teljesen romokban hever, csak a Dunára néző oldalon látszik kétemeletnyi magas front. Vele párhuzamosan a nyugati főfal belső fele és az annak folytatásaként körülbelül megegyezően a törzsepület hosszág elnyúló falmaradvány látható. Ez a megmaradt falkomplexum képezte aztán alapját a palota további építkezésének.³⁴⁾

A térképnek két évvel korábban, 1696-ban készült forrását sikerült megtalálnunk a Bécsi Nemzeti Könyvtár földrajzi gyűjteményében.³⁵⁾ Főleg díszítésében és finomabb részleteiben eltérést mutat az 1698-ban készült látképtől. Igen fontos előnye, hogy rajta van Pest város látképe, ahol igen jól kivehetők a városkép domináló elemei. Különösen érdekes az akkor még egytornyú belvárosi plébániatemplom rajza. A Gellért-hegy, a Tabán a Rácfürdővel, a királyi várpalota romhalmaz volta szinte durva valósággal tárja elénk az akkori állapotokat. A másik képen bemutatott várrészlet a Koronázó és Helyőrségi templomokat, előtte pedig a Vizivárost ábrázolja. Ennek a képnek szintén *Rosenfeld* császári hadimérnök a rajzolója, úgyhogy hitelessége — legrosszabb esetben autentikus képről való másolás útján — de biztosítottak látszik.

A Faust-képhez hasonló jelentőségű és művészi értékű az *innsbrucki* »Burg« második emeletén levő két festmény, amelyek szintén a budai vár ostromát ábrázolják.³⁶⁾ Egyiknek tárgya Buda ostromának perspektivikus látképe északról nézve, a másik kép a vár bevétele utáni utcai harcot és zsákmányolást örökíti meg. A képek szerzője ismeretlen, innsbrucki adatunk szerint³⁷⁾ lehetséges, hogy *Franz Josef Textor* festette, de szóbajöhet *Maitens*, *Greipel* és *Baer*, akik a palota festményein annakidején dolgoztak. A két kép tárgya szerint rokonságban van, vagy közös eredetre vezethető vissza két bécsi gobelinnel. Lehetséges, hogy olyanforma összefüggés van közöttük, mint amilyent Horváth Henrik a Faust-kép és a bécsi gobelin között kiderített.

Későbbi időben (a XVIII. század derekán) készült a bécsi Hadilevéltár mérnöki osztályában őrzött térkép, amely az ostrom-munkálatokat és a csapatok fölállítását ábrázolja.³⁸⁾ Buda és Pest utcahálózatára és a környék helyrajzára igen pontos ábrázolás, kár, hogy a bőven alkalmazott számjelölések magyarázatával térképünk ismeretlen készítője adós maradt.

Végezetül bemutatjuk *A. Reiner* 1682-ben megjelent térképét, amely nem tartozik ugyan szorosán kijelölt tárgykörünkhöz, de mint a fölszabadítás korának közkezen forgó térképe, a magyar-török határvonal ábrázolásával érdeklődésünkre tarthat számot.³⁹⁾ A színes vonallal kijelölt határ akkor is, mint ma, nem messze a fővárostól, a Dunavonal felett húzódott. Csakhogy abban az időben a határvonalon kívül volt a még megmaradt Magyarország. Bár vagy 150 évig tartott ez az állapot, Buda fölszabadításával megváltozott a helyzet és eltűntek a térképről az országunkat feldaraboló határok.

A visszafoglaláskori Buda ábrázolásával foglalkozó és bemutatott anyagunk természetesen nem tarthat számot teljességre és a jubileum évétől reméljük, hogy újabb kéziratos emlékek előkerülnek. Későbbi feladat lesz annak megállapítása, miként illeszkedik bele a kéziratos anyag a történelmi források csoportjába. Aki az ilyenfajta ábrázolás felhasználás-módját már ismeri, tudja, mily nehéz feladat előtt áll a kutató, amikor olyan forrásokat dolgoz föl, amelyeknek hitelessége és provenienciája is különös, gondos vizsgálatot igényel.

Borbély Andor

1) Dr. Kremmer Dezső: A Székesfővárosi Múzeum olasz metszeteiről. Múzeumok és Könyvtárak értesítője, VII. évf. és: Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Budapest régiségei, X. k.

2) Dr. Horváth Henrik: H. Henrich Faust és a bécsi gobelinek. Tanulmányok Budapest multjából, I. k. 70. l.

3) Dr. Kremmer Dezső: Budát ábrázoló XVII. századbeli kéziratok. Archeologiai Értesítő 1913. 414—423. l.

4) Dr. Horváth Henrik i. m. 71. l.

5) E. Keyser: Die Geschichtswissenschaft, Aufbau und Aufgabe. München u. Berlin, 1931. 208—222. l.

6) Baráth Tibor: A történeti képkutatás. Budapest, Studium, 1935. 16. l.

7) Baráth Tibor i. m., 38—45. l.

8) Ifj. Vájer Lajos: Pázmány Péter ikonográfiája. Századok, LXIX. Évf. 7—8. sz. 1935. 277. l.

9) Dr. Horváth Henrik i. m. 66. l.

10) Bécs, Liechtenstein herceg térképgyűjteménye, XXVI. 185. Címe: Die Donau von Visegrad bis ins Schwarze Meer. Mit dem Ortschaften an beiderseitigen Ufern, mit türkischer Schrift. Kézirat, színezett, (a továbbiakban ké, szí, rövidítve) 2 lapon a 116×44 cm. A 186. sz. alatt találjuk a térkép másolatát a török feliratok latin fordításával.

11) Bécs, Nemzeti Könyvtár földrajzi gyűjteménye, Atlas Blaeu, Tom. XXXIII. Hungaria kötetének 31. látkepe: Alt Ofen. Ké, szí, 31×34 cm.

12) Dr. Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. 188. l.

13) Bécs, Hadilevéltár, térképosztály, K. VII. k. 1. Címe: Der Weeg von Ofen auff Griechisch-Weissenburg (Belgrád) oder die beschreibung der allda gelegenen Planken und derselben gantzen gegendt, dem Herrn Generalfeldmarschall grafen von und zu Montecuccoli gewidmet von Heinrich Ottendorf. 1 kötet útleírás látkepekkel és alaprajzokkal 1667-ből. L. Eperjesy Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke, Szeged, 1929. 95. l.

14) Montecuccoli hagyatékát Veltze százados ismertette: Mitteilungen des K. u. k. Kriegsarchives 1898. 10 Bd. 206 lapon. A bécsi Hadilevéltár »Feldakten« osztályában 1670—VI—93½ sz. alatt levő iratok mellékleteként a következő városok alaprajza található: 1. Gran, 2. Buda, 3. Buda, 4. Semlin, 5. Die Donau von Wien bis Griechisch-Weissenburg, 6. Mohács, 7. Esseg, 8. Temesvár.

Marsigli is hivatkozik ezekre a rajzokra Lotharingiai Károly fővezérhez 1684. ápr. 22-én írt, Velencében kelt levelében, melyben Budavár fekvéséről, hadi jelentőségéről számol be. Marsigli, mint hadifogoly tette megfigyeléseit és ezt írja többek között olasz nyelven: »Hogy leírhassem Hercegségednek, hogyan néz ki az a tér, szükséges lenne róla pontos helyrajzot adni. De mivel nyomorult rabszolga voltam és emlékszem, hogy egy ilyen tervrajzot láttam Hercegségednek a dolgozószozájában Montecuccoli írásai között...«

A két budai tervrajz csakugyan meg is van Montecuccoli írásai között (Lásd még: Veress Endre: Marsigli jelentései és térképei Budavár 1684—86-iki ostromáról c. munka 117. l. Budapest régiségei, IX. kötetében)

15) (Reprodukciója jelen kötet elején külön mellékleten. — Bécs, Albertina metszetgyűjtemény, Vues 83., 42. sz. alatt: Butta oder Offen wie selbige 1684 gestandte wie die Armatha darüber geruckt wirdt von anfang zuseyn gestandte ist. Készítője: Franz Leopold Brabant császári mérnök. Ké, szí, 54×38 cm.

16) Veress Endre i. m. 107. l.

17) Dr. Glaser Lajos: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. M. kir. Állami Térképészet, Bp. 1933. Az elől levő számok a katalógus számai. 7. Buda tervrajza ostrommal, 1686. Cím és szerző nélkül. Ké, szí, 412×282 mm.

24. Delineation der Vergangenen belägerung Offen... 1685. Johann Philipp von Hannenstein. Ké, szí, 555×420 mm.

49. Buda tervrajza ostrommal, profilokkal, 1684. Cím és szerző nélkül. Ké, szí, 583×495 mm.

89. Bude. 1686. Szerző nélkül. Ké, szí, 790×490 mm.

237. Belagerung von Ofen im Jahr 1684. Szerző nélkül (a repertorium szerint a mult században készült.) Ké, szí, 760×510 mm.

238. Profils des travaux de Bude. N. M. La Vigne. 1686. Ké, szí, 1115×375 mm.
251. Disegno di Buda Assediata dalle Armi Christiani l'Ao 1684. L. Anguissola Színes festés, 820×690 mm.
252. Attacco di Buda proposto col dettaglio... Szerző: L. F. conte Marsigli. 1684—86. Ké, szí, 935×685 mm. Reprodukálva: L. A. Maggiorotti—F. Banfi: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani. Roma, 64 oldal mell.
253. Buda és környéke tervrajza ostrommal. Cím nélkül, szerzője: J. Ph. Hannenstein. 1685. Ké, szí, 940×685 mm.
262. Werck so an dem Grossen Rondel Am Schloss zu Offen... 1686. Szerző: La Vigne. Ké, 240×140 mm.
270. Offen, Wie selbige in Perspectiv Zusehen... 1685. Szerző: v. Hannenstein. Ké, szí, 560×195 mm. Repr. Glaser i. m. 19 lapon, továbbá a Fővárosi Múzeumban meglévő másolatát kiadta színesben: dr. Gallina Frigyes: Budapest Székesfőváros története képekben, Bp. 1932. c. munkában a 8. ábra.
350. Buda tervrajza ostrommal, 1686. Cím és szerző nélkül. Ké, szí másolat 392×300 mm.
358. Plan de Siège de Bude. 1686. Szerző nélkül. Ké, szí, 432×230 mm. Repr. Glaser i. m. 62 l. mell.
- 392/a. Abriss der Vestung Offen, wie selbige auf 3 Seithen im Perspective zu sehen. 1686. Szerző nélkül. Ké, szí, 617×430 mm.
- 392/b. Abriss der Vestung Offen sambt den Approchen und Bateriaen... 1686. Szerző: báró Grünthal. Ké, szí, 622×430 mm.
393. Grundris von der Statt Offen... 1684. Szerző nélkül. Ké, szí, 622×430 mm.
- 394/a. Abrisz der Statt Offen... Ao 1686. Szerző nélkül. Ké, szí, 332×220 mm.
- 394/b. Abrisz der Statt Offen... Ao 1686. Szerző nélkül. Ké, szí, 298×163 mm.
395. Buda tervrajza ostrommal. 1686. Cím és szerző nélkül. Ké, szí, 393×298 mm.
412. Buda vázlatos tervrajza ostrommal, 1684. Cím és szerző nélkül. Ké, 320×210 m.
414. Buda ostromának részletterve 1686. Cím és szerző nélkül. Ké, szí, 300×199 mm.
- ¹⁸⁾ Lásd: Veress E. i. m. Repr.:
112. l. mell.: Buda vára és az 1686-iki ostrom műveleteinek térképe. Jelmagy. hiányzik. Cím és szerző nélkül. Ké, szí, 450×720 mm.
113. l. mell.: Budavár 1686 jún. 17-iki ostromának térrajza. Jelmagy. cím és szerző nélkül. Ké, szí, 230×160 mm.
114. l. mell.: A császári és brandenburgi hadak 1686 július 27-iki ostroma. Ké, szí, 340×230 mm.
143. l. mell.: Budavár 1686-iki török térképe. Részletes török feliratokkal 1—83-ig. Ké, szí, 1000×700 mm.
148. l. mell.: Budavár és környékének térképe, török feliratokkal. Ké, 600×600 mm.
113. l. Egy budai robbanó akna rajza 1686 július elejéről. A 114. l. mell. ostromkép részlete.
131. l. A gellérthegyi császári üteg elhelyezése. Eredeti után rajzolt másolat repr.-ja.
- ¹⁹⁾ L. *Károlyi Árpád*: Századok, 1907. 443. l.
- ²⁰⁾ Bécs, Hadilevéltár, térképosztály, H. III. c. 150. Címe: Belagerung der königlichen Haupt und Residenz Stadt Ofen. Wie Solche von den Kayserlichen und Alyrten... Anno 1686... erobert worden. Szerző nélkül: Ké, szí, 390×305 mm.
- ²¹⁾ Fővárosi Múzeum, 821. left. sz. Prospect von Offen. Ofen im Jahr 1684 unter der Herrschaft der Turken. Aufgenommen von K. Ingenieur von Hannenstein für den Markgrafen Ludwig von Baden. Ké, szí, 480×195 mm. Repr. Gallina i. m. 8 l.
- ²²⁾ Főv. Múz., left. sz. 326. Bude Après sa prise et embrasement du 2me Septembre 1686. Szerző nélkül. Ké, 370×250 mm. Repr. Horváth H. i. m. 64. l. mell.

²³⁾ Főv. Múz., lelt. sz. 15. 725. Grundlage der Attaques vor Ofen bisz den 15 Augusti 1686. Szerző csak kezdőbetűivel. Ké, szí, 620×308 mm.

²⁴⁾ Főv. Múz., lelt. sz. 16.151. Buda citta Capitale de l'Hongeria assediata e forzata d'assalto per l'armada Tedesca. 1686. Szerző nélkül, Ké, szí, 295×405 mm.

²⁵⁾ Főv. Múz., lelt. sz. 15.861. Enzinger János budai polgár I. Lipóttól nyert nemesi levelén Buda látképe. Cím, szerző nélkül. Ké, szí, cca 5×3 cm.

²⁶⁾ Főv. Múz. 28-as tárló. Történelmi Arcképcsarnok letétje egy cca 30×20 cm átmérőjű elefántcsontra festett miniatűr, mely Buda 1686-os ostromát ábrázolja. Szerzője, eredete ismeretlen.

²⁷⁾ Klosterneuburg, Stiftbibliothek, Cod. 1103.

43. Grosz Vizier und Commandant zu Offen, 1686. Ké, 180×120 mm.

44. Offen, 1686. Ké, 180×120 mm.

Az útinapló nyomtatásban is megjelent: Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg, VII. 1. Abt. 1915.

²⁸⁾ Bécs, Nemzeti Könyvtár, földrajzi gyűjtemény, 93.2. Címe: Offen, wie Solche anietzo Attaq. nach einer herausgeschükth. delineation gemacht den 9. July 1686. Franz Leopold Brabant. Kay. Feyerwerkher zu Brünn. Ké, szí, 545×400 mm.

²⁹⁾ Bécs, Allami Levéltár, Hung. Fasc. 73/II. No. 25. 1687 Január, Offen. Címe: Plan de la Ville et chateau de Bude en l'estat qu'ils sont presentement En Janvier 1687. Mint gróf Rabatta vezérhadbiztos féle tervrajz ismeretes. Ké, szí, 1055×355 mm. Repr. Károlyi Árpád id. m. 1. sz. mell., a felhasznált adatok szerint módosítva.

³⁰⁾ Bécs, Hadilevéltár, Feldakten csoport, Türkenkrieg, 1690. 10. ad I. Címe: Brouillon Plan der Festung Ofen, ad Num. 266. Nov. 1690. Exped. Szerzője L. Anguissola. Ké, szí, 1000×376 mm. 6 oldal leírással.

³¹⁾ Főv. Múz. Festője: H. Henrik Faust, 1694. Olajfestmény 160×96 cm. Lásd: Horváth Henrik i. m. 61—75. old.

³²⁾ Bécs, Hofburg, Gobelinsammlung. VII. sorozat: Heldentaten Herzog Karls V. von Lothringen, 1. Buda városa. 2. Buda ostroma. 5. V. Károly herceg djadalmenete. A IX. sorozat: Siege Herzog Karls V. von Lothringen. 13. A janicsárok lekaszabolása és Buda kifosztása. Lásd leírásukat: Horváth H. i. m. 62—63. l.

³³⁾ Bécs, Nemzeti Könyvtár, Kézirat gyűjtemény, Cod. 8612. III. rész címlapja a bemutatott térkép: Marchs und Campementen Kay. Haupt Armee in Hungarn... von mir Leopold F. v. Rosenfelt. A térkép alsó díszítése a látkép. Repr. dr. Bánrévy György: Abudai királyi várpalota újjáépítése III. Károly alatt. Tanulmányok Budapest multjából, I. 32. l. 3. mell.

³⁴⁾ L. Dr. Bánrévy, i. m. 5 l.

³⁵⁾ Bécs, Nemzeti Könyvtár, földrajzi gyűjtemény, Plans des Guerre Turque, Dans le XVII. siècle 3. K. R. S. XI. 3—13. Carte des operations 1696 et 1697. Ké, szí, 700×490 mm.

³⁶⁾ Innsbruck, Hofburg, 2 Stock, No. 4. Leltári számuk: Gemäldeinventur der Innsbrucker Hofburg (III.) No. 4—10. 3. Erstürmung von Ofen. 4. Das verwüstete Ofen. Olajfestmények, à 277×182 cm.

³⁷⁾ Dr. Ringlernek, a tirolai népművészeti múzeum igazgatójának szíves közlése.

³⁸⁾ Bécs, Hadilevéltár, térképosztály, I. c. V. 1—8—441. Címe: Üpl. der Städte Pest-Ofen sammt den Befestigungen und der Umgebung mit den eingez. Belagerungs-Arbeiten und Truppen Aufstellungen der Kais. Armee, i. J. 1686. Cím és szerző nélkül, jelmagyarázat is hiányzik. Ké, szí, 1000×480 mm.

³⁹⁾ Bécs, Nemzeti könyvtár, földrajzi gyűjtemény, 9. A. 4. Címe: Regni Hungariae Superioris et maximae partis Inferioris... descriptio Joannis Alexandri Reiner S. C. M. Ingenieur, 1682 Viennae. Matthias Greischer sculpsit. Szí, 885×335 mm.

Gróf Malvezzi Róbert budai jelentései.

Midőn híre terjedt 1683 őszén, hogy a szorongatott Bécs városát sikerült a török ostroma alól felmenteni, a fásult magyar kedélyeket is némi reménysugár töltötte el, hogy most már Buda felszabadítására is sor kerül. A haza sorsán aggódók reménykedni kezdtek, hogy a bécsi katonai kormány is komolyabban fog végre vele törődni, mint eddig közel másfél század hosszú ideje folyamán. Voltak ugyan kétkedők, akik a császári udvar belső viszonyait, a Haditanács erélytelen voltát s az államkincstár szánalmas ürességét ismerve, most sem igen bíztak a dologban. Ezek kételkedését látszottak igazolni itthon a bécsi diadalt követő szomorú események is, amilyen volt a győzelmes Sobieski János lengyel király megverése a párkányi csatában. De ez a vereség csak múló fájdalmat okozott, mert közben a király segítségére érkezett Lotharingiai Károly herceg serege s harmadnapra együttesen visszavették Párkány várát. Azt követte három hét múlva Esztergom elfoglalása, aminek az egész világ újsághír-irodalmában általános visszhangja támadt.

Most már adva volt magától a dunamenti vidék meghódítása s így amint kitavaszkodott s a hadműveletek 1684 június elején megindultak, hamarosan kezünkbe jutott Visegrád s maga Vác ; a hó utolsó napján a lotharingiai herceg pedig már Pest falai alatt táborozott. Ebben a táborban a katonák közt Európának jóformán minden nemzetét képviselve találjuk, hisz a jó zsold s a hadi zsákmányban való osztozkodás reménye nemcsak hivatásos katonát csábított fegyverfogásra, hanem munkanélküli professzionistákat, elszegényedett nemeseket vagy kalandos természetű lézengő embereket is, akik a megindult felszabadító hadjárat folyamán keresethez reméltek jutni s egy részök tényleg vagyont is szerzett és jövőt alapított magának abban a gazdag országban, melyet addig csupán hírből ismert.

A hazánkba sereglett idegenek közt különösen sokan voltak olaszok : azért is, mert külföldi katonai szolgálatuk alapján hazájukban könnyebben számíthattak jó elhelyezkedésre s magasabb állásokra. Akik ezek közül a Budavár elleni hadműveletek során kitűntek, azokat eléggé ismerjük tetteikből, jelentéseikből és műveikből. Legkiválóbb volt köztük a bolognai származású gróf Marsigli Alajos Ferdinánd hadimérnök, kinek 1684—86 közötti értékes jelentéseit Budapest székesfőváros tanácsa megbízásából nekem sikerült összeszednem és kiadnom Buda török-olasz térképével együtt, amely valamennyi létező közt a legkiválóbb, mivel azt Marsigli Budavár visszafoglalása napján (1686 szeptember 2-án) a még égő, üszkös bástyafalak közt járva készíté a török városbíró segítségével és bemondása mellett.¹⁾

A Buda alatt küzdők sorában találunk azonban szerényebb tehetségű harcosokat is: nemesi származású, szegényes viszonyok közt élő kezdő ifjakat, akik dicsőségre vágyva jelentkeztek szolgálatra a bécsi Haditanácsnál, amely minden épkezláb katonát szívesen látott, kivált ha maga költéségén volt hajlandó felszerelését előteremteni vagy esetleg még szolgálni is. Ilyen volt az ugyancsak bolognai eredetű ifjú *Malvezzi* Róbert gróf is, aki tudva, hogy a felszabadító hadseregben nagytekintélyű Caprara marsall is bolognai ember, az atyjától kapott kevés pénzzel indult 1684 legelején útnak Magyarország felé: szerencsét próbálni és vadászni. Bécsben eleinte azt a tanácsot kapta, hogy jelentkezék Sopronban Parella márkinál. Ott azonban nem talált elég szíves fogadtatásra s ezért a hadvezetőség ideiglenesen Linzbe rendelte. Hanem egyik jóakarója: Pepola örgrófné, Eleonóra császárnéval együtt úgy gondolta, hogy inkább mégis csak Parella alatt szolgáljon, mint Savoyai Jenő herceg alatt. Úgy is lett. De mivel azok mindketten lovas ezredek tulajdonosai voltak, a szegény lovag Pucci márkihoz fordult s tőle kapott annyi pénzt, amivel magát felszerelhetette; hiszen atyjának otthon még másik tizenkét nevelésre szorult gyermeke volt s így tőle semmi segílyre nem számíthatott e háborús időkben.

Ily nehézségek után jutott az ifjú *Malvezzi* Budára, ahol július közepén találjuk. Hazairt első levele is telve van panaszolkodással, mert amíg betegen feküdt a táborban, ellopták a lovát s most annyi pénze sem maradt, hogy levelét feladja a postán, ahol azért két garast kellett fizetnie egy bajtársától kölcsönözve. A felmentő hadsereg különben is még alig 20.000 főnyi volt, mivel a gyalogság még nem érkezett meg. Azt naponta várták Bajorországból s addig is aknarakással foglalkoztak a Vizivárosban. Az aknások vezére a nagyhírű Cornaro Candiotto volt, akinek a terveket és rajzokat leginkább Marsigli szolgáltatta. A munkálatok azonban lassan haladtak, mert a vár alatt dolgozókat állandóan nyugtalanították a törökök. *Malvezzi* maga is megsebesült egy kőgolyóbistól a fején meg egy nyíltól a bal kezén. Amellett augusztus utolsó hetében hirtelen olyan hideg támadt, hogy havazást vártak s az be is következett hamarosan, mert már szeptember közepén oly rettenetes volt a fagy, hogy bunda nélkül alig lehetett kibírni a sátrakban. A hideglelés is általános volt. Ebben gornyadozott a fővezér, a lotharingiai herceg is, aki e sok nyomorúság láttára feloszlatta hadát és október végén téli szállásra vonult.

Az 1685-i hadjáratban a hazatért ifjú *Malvezzi* gróf úgylátszik nem vett részt. De midőn 1686 tavaszán erélyesebben indult meg az új hadjárat, ismét jelentkezett s azt vitézül végigszolgáltatta Budavár visszavételéig. Az atyjához Buda alól írt levelei közül hét maradt reánk, bennök annyi sok apró érdekes megfigyeléssel és adalékkal, amit hiába keresünk egyebütt.

Az ostrom ez alkalommal is a Vizivárosból indult, melyet huszonnégy óráig tartó szünetlen ágyúzás után foglaltak el június 24-én. Ekkor sebesült meg Marsigli alezredes is — a hadi mérnöki kar feje — jobb karján, ami főleg azért keserítette el, mert munkaképtelenné vált a legsürgösebb időben. De azért az aknarakás erélyesen tovább folyt s miután július 27-én az első általános rohamot intézték, sikerült elfoglalni az összes rohamréseket, melyekben a brandenburgi és bajor hadak helyezkedtek el. Akna három volt 6—7 úgynevezett kemencével felszerelve, melyek begyújtására a bajor

örgróf készült. Kémeik útján erről természetesen az ostromlott törökök is tudomást szereztek s ezért mindent elkövettek az őrség erősítésére. Augusztus 12-én nagyobb segélyhaduk érkezett Buda alá, amely három nap mulva éjjel kísérlette meg a várba való bejutást. De a keresztény hadak valami ezer törököt, sőt állítólag kétezret vágtak le. A csetepaték a törökök meg az ostromlók közt ettől kezdve mindennaposak voltak. A török egy hét mulva (augusztus 20-án hajnalban) Esztergom felől 2000 főnyi lovas janicsárt hozott magával 32 zászlóval meg 11 ágyúval, de a mieink rájuk csaptak s alig sikerült közülük 150—200 emberöknek a várba jutniok. Ezekről azonban kiderült, hogy leginkább sebesültek, akiknek a várban nem nagy hasznát vették s a basa hiába sürgette a nagyvezírt tekintélyesebb segélyért, az a keresztények főrohama idejére nem érkezett meg.

A régóta tervezett s teljesen kidolgozott főrohamot a parancsnokság akkorra hagyta, mikorra Scherffenberg tábornok is megjött két császári ezredével. Különbösen is az időjárás ezúttal is esős, fagyos volt, akárcsak két éve. Am azért a táborban mindennap reggeli takarodót fújtak s általános volt a felfogás, hogy a vár elfoglalása nincs messze és eleste csupán napok kérdése. Malvezzinék erről szóló levele sajnos nem maradt meg, pedig ő Budavár bevétele után is szolgálatban maradt és résztvett a felszabadító hadjárat további folyamán is. Így fegyverrel kezében találjuk október 21-én Pécs visszafoglalásánál. Onnan Badeni Lajos örgróf hadával Siklóstra ment, melyet egy napi ostrommal foglaltak el október 28-án, habár kitűnő várfalai voltak. E győzelem után az örgróf Eszék felé vonult, hogy hídját felégesse, de szándékát a törökök megértvén, felgyújták Dárda községet s a hídon túl ütöttek tábornok ellenére a mieinknek mégis sikerült a dragonyos és lovas hadakkal a dárdai nagy hidat felgyújtaniok, melyet levélírónk négy olasz mérföldnyi hosszúnak mond, mivelhogy a Duna—Dráva közti mocsaras lapály egész Eszékig terjedt azidőben.

A telet Malvezzi Róbert Pécssett tölté igen sok nélkülözés közt, mert pénz hiányában nem jutott borra, melynek korsaját fél forinton mérték. Az élelmiszerek is igen megdrágultak, úgyhogy csak akkor lakhatott jól, mikor olykor Pace ezredes asztalánál ehetett. Azt is érdekes tudnunk, hogy ámbár Pécs vára már a miénk volt, környékén állandóan mutatkoztak kisebb-nagyobb török csapatok, melyek a békés lakosokat nyugtalanították s az őrséget folytonos figyelésre ösztönözték. Ez őrségszolgálatban Malvezzi mindig résztvett, lesve-várva, mikor lesz végre századparancsnok, amivel annyi idő óta biztatgatták még Bécsben is, ahol kinevezését a bekövetkezett új évben — 1687 tavaszán — személyesen is szorgalmazta, mielőtt újból visszatért a pécsi helyőrségbe.

Nem országos fontosságúak ezek az apró-cseprő adalékok és epizódok, melyeket néhai Malvezzi gróf szenátor bolognai családi levéltárában egykori őse budai leveleiből kijegyezgettem abból az alkalomból, hogy az ottani Tudományos Akadémia külön díszülésén Marsigli magyarországi szerepléséről olasz nyelven előadást tartottam volt.² Am kegyelettel kell gondolnunk minden katonára, aki idegen létére erejét és vérért áldozta a Budavár visszafoglalására irányuló ismételt erőfeszítések alatt; kivált ha véletlenül olyanra akadunk, akiről még az egykorúak sem emlékeznek.

Különben is az a felfogásunk, hogy megörökítendő az emlékezés tábláján még a legszerényebb név, cselekedet és adalék is, amelyre kutatásaink közben bukkanunk. Ezért kell számontartani azokat a Budáról és Pestről szóló apróbb adatokat is, amelyek például Marsigli Velencében kelt 1684 június 28-ijelentésében meghúzódnak.³⁾ Ezek közt kiválóan érdekes az, hogy Pestet Budával két híd kötötte össze, meg hogy Buda várfalai nem túlságosan vastagok s amennyire előnyös volt ez a körülmény a támadók részére, annyira rossz a védők szempontjából. Marsigli ez odavetett állítása azonban nem vehető szó szerint, hiszen akkor ő, az alig szabaddá vált török fogoly még nem ismerhette Budát, csak jóformán kívülről nézve, amint naponta vizet cipelt fel a Dunából a várba s a törökök még azt sem engedték meg neki, hogy Pestre átmenjen.⁴⁾ Így az e jelentéséhez csatolt budai térrajza is oly hibás és elrajzolt, hogy zavart keltett volna, ha közlöm vala. Egyetlen használható adata az tán, hogy rajta van »Mátyás király palotája« majdnem szemben a Gellért-heggyel, ha ugyan ezt is nem képzeletből rajzolta reá Marsigli ismeretlen munkatársa.

Veress Endre

¹⁾ Megjelent képekkel és térképekkel díszített szép kiadásban »Budapest Régiségei« 1907-i IX. kötetében s különnyomatban is; 4-rétű 70 lapon.

²⁾ Közölve »Il Conte Luigi Ferdinando Marsili e gli Ungheresi« címen. Imola, 1929. Nagy 4-rétű 25 lapon.

³⁾ Kiadtam »Il Conte Marsili in Ungheria« című tanulmányom függelékeként (Budapest, 1931.) az addig ismeretlen jelentésből, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára őriz, Marsigli fogalmazványával együtt. Különnyomat a »Corvina« 1930-i kötetéből.

⁴⁾ Ezt jelentése végén írja, fenti kiadványom 35—36. l.

Egy sienai szemtanú naplója Budavár 1686-i ostromáról.

Az 1686-i ostrommal foglalkozó egykorú olasz nyomtatványoknak szinte áttekinthetetlen áradatában, a történeti szempontból értéktelen tömérdek lom között, amelyet ügyes nyomdászok hoztak forgalomba a nagy esemény izgalmában élő közönség kíváncsiságának kielégítésére és üzleti érdekből, nem egy hasznavehető, a tények hűséges megörökítésére törekvő írás is napvilágot látott — s merült érdemtelen feledésbe. A modern napisajtó haditudósításait helyettesítő röpívek s apró füzetek (giornale-k, diario-k, ragguaglio-k, relazione-k) szinte kivétel nélkül a Bécsben nyomtatott hivatalos jelentések adatait ismételték, legtöbbször csonkán, elferdítve, mende-mondákkal tarkított tálalásban. Kiadóik legfőbb törekvése a gyors hírszolgálat volt: a források megbízhatóságát inkább csak hangoztatták, semmint komolyan vették. Ezeknek a rendszerint hetenként megjelent közleményeknek nagy keletje volt, tekintélyes példányszámban kerültek forgalomba, tehát elég bőven maradt is belőlük mutatóba, olasz városi és családi könyvtárakban. Nagyobb hitelre érdemes, szemtanúk tollából eredő írások azonban — az akkori közlekedési és nyomdai viszonyok mellett — csak kivételesen, s akkor is jelentős késéssel juthattak a nyilvánosság elé az *ostrom folyamán*. A táborban készült naplók túlnyomó része vagy megbízásból íródott, hivatalos kiküldöttek, követek részéről, esetleg egyes előkelő személyiségek használatára, s csak kéziratban maradt fenn az utókor számára, vagy pedig a győzelem után jelent meg könyvalakban, amikor a tömegek lelkesedése és öröme ugyan még elég nagy volt ahhoz, hogy dicsőítő ódák s epopeák kiadása jó keresetet ígérjen a nyomdáknak, de már csak a magasabb körök érdeklődtek az ostrom története, tehát elmúlt, aktualitásukat veszített események iránt. Ezért volt, hogy a mai napig is több-kevesebb komoly történeti érdekléssel bíró naplók rendszerint íróik, vagy ezek családjainak költségén, csekély példányszámban láttak napvilágot s nem igen kerültek közkézre, hanem kegyelettel őrzött emlékeként főleg hozzátartozók és barátok könyvtáraiban temetődtek el és sok esetben mindmáig elkerülték a kutatók figyelmét.

Az ilyen írások szerzői legtöbbször előkelő származású önkéntesek, ami nemcsak a címbeli »volontario«, »venturiero« jelzésből tűnik ki, hanem a nagy rokonszenvből és tájékozottságból is, amellyel az Európa minden országának főnemességét fényesen képviselő önkéntes-alakulatokról megemlékeznek. Bár Károlyi Árpád gondosan megrostált adatai alapján bizonyos, hogy ezeknek az önkénteseknek sem számuk, sem haditetteik révén jelentős szerep nem jutott Budavár ostromában, sőt vakmerőségük és dicsőségvágyuk nem egyszer zavart okozó vállalkozásokba sodorta őket

és környezetüket, erkölcsi szempontból emléküik méltán tiszteletet érdemlő, nemcsak mert koruk szellemének, a hit erejének, az eszme szolgálatában véráldozatra is képes hősiségnek kifejezői voltak, hanem mert halálmegvető lelkesedésükkel napról-napra megújuló példát adtak az ostromló seregeknek, kitartásra, lendületre tanítottak, a csüggedőknek szilaj elszántságuk biztató látványát nyújtották. A történelem nem is tagadta meg tőlük elismerését, de személy szerint csak elenyésző kis részük híret tartotta fenn, nem annyira az egyéni kiválóság, mint inkább egyes ősi neveknek a kortársak előtti népszerűsége alapján. Így aránylag a legterjedelmesebb az angol, francia és spanyol önkéntesek névsora s legfogyatékosabb az olaszoké, akik kis államok fiaiként Európa köztudatába csak akkor írták be nevüket, ha a császárság szolgálatában már magas polcra sikerült emelkedniök. A naplószerkesztő olasz önkéntesek feljegyzéseiből ugyan számos honfitársuk nevét lehetne összegyűjteni, sőt az angol, spanyol és francia névsort is ki lehetne egészíteni,¹⁾ de — ha elfogadjuk több egykorú olasz forrás egybehangzó adatát, mely szerint körülbelül kétszáz volt az ostromban résztvevő olasz ifjak száma —, e kegyeletes szorgalom is legföljebb annyi sikerrel járna, hogy a névtelen hősöknek egy tizede lépne ki az ismeretlenség homályából. A Buda elfoglalását ünneplő költemények a császár, Ince pápa s a fővezérek dicsősége mellett legföljebb Caraffa, Veterani, Negrelli, Caprara, Piccolomini s hasonló közismert nevek érdemeit zengik: a kisebb rangúak közül Michele D'Aste-n kívül alig került valaki az alkalmi óda-szerzők lantjára. A későbbi olasz történetírás pedig, bár korán kifejlesztett regionális kutatócentrumok útján a legszűkebb helyi érdekű eseményekkel és személyekkel is behatóan foglalkozott, hosszú időn át tervszerűen elhanyagolta a császári udvar, politika és hadsereg olasz nagyságait — tehát annál inkább a kisebb szerepű egyéneket —, mert a risorgimento gondolat- és érzésvilága számára a római szent birodalom iránti hűség szinte hazaárulásszámba ment s az objektív tudománynak nem kis munkájába került a közvélemény meggyőzése arról, hogy a napoleoni időkig Észak- és Középolaszország a császárságnak lévén alárendelve, Bécs szolgálata nem az olasz érdekek ellen való, megvetést érdemlő behódolás, hanem hazafias kötelesség s e tartományok olaszai részére a politikai, katonai és sokszor irodalmi és művészeti érvényesülésnek szinte egyetlen módja volt.

A szóbanforgó naplók szerzői rendszerint névtelenül jelentették meg följegyzéseiket: írásaik hitelét jobban biztosította a nyomdász tekintélye, vagy az az előkelő személyiség, akinek munkájukat dedikálták, mint saját ismeretlen ifjúi nevük. Írói babérokra sem vágytak; jobban értettek a kard, mint a toll forгатásához s élményeik, értesüléseik megörökítésében kizárólag katonai szempontok vezették őket. Rövid, színtelen, olykor stilisztikailag sem kifogástalan mondatokba foglalt jegyzeteik úgy hatnak, mint sebtiben papírra vetett tábori jelentések, az egyes írók egyéniségére alig vetnek világot, de bizonyos frissesség, közvetlenség nem tagadható meg tőlük. Egyéni véleményt az ostrom vezetéséről, a hadműveletek helyességéről vagy hibáiról ritkán kockáztatnak meg, s ha a tények pusztá közlésén kívül néha mégis elejtenek egy-egy bíráló megjegyzést, ez mindig csak a táborban közszájon forgó véleményeket fejez ki. Mint

alantas tiszték, természetesen szűk szemszögből látják az eseményeket s amikor szélesebb áttekintést akarnak nyújtani az ostrom menetéről, vagy hallomás után indulnak, vagy — nem ritkán — a hivatalos jelentések-ből tájékozódnak. Érdekességük azonban éppen a kis részletrajzokban van, amelyek az ostrom stratégiai rekonstruálásához talán semmivel sem járulnak hozzá, de jellemzők a tábor életére, hangulatára s emberileg közelebb hozzák két és fél század távlatából az eseményeket és alakokat.

A Budavár visszafoglalásának könyvészetében eleddig ismeretlen napló, amellyel itt foglalkozni kívánunk, minden tekintetben jellegzetes képviselője műfajának. Olasz önkéntes munkája, a vár eleste után névtelenül jelent meg, s dísztelen, olykor szinte nyers előadásban ad hírt egy lelkesen vitézkedő, eleven elméjű ifjú katonatiszt benyomásain és megfigyelésein át az ostrom 75 napjának azon eseményeiről, amelyeknek a szerző résztvevője s szemtanúja volt, vagy amelyekről társai révén közvetlen tudomást szerezhette. Figyelmünkre nem annyira új adatainál fogva érdemes, mint inkább eddigi ismereteink megerősítőjeként s mert az egyetlen e nemű írás, melynek szerzője azonosítható volt és így az ő személyében mintegy a Budavár alatt küzdött névtelen olasz hősök iránt róhatjuk le e megemlékezéssel a kegyelet áldozatát.

Siena híres régi nyomdájában, a Stamperia del Pubblico-ban 1686 december elején egy csinos kiállítású kötetke látott napvilágot *Diario dell' Assedio e Presa di Buda comprendendo anche la Marchia a quella volta. Descritto da Cavaliere Senese che milita in qualità di Volontario nell' Esercito di S. M. Cesarea* címen.

Nem volt az egyedüli Budára vonatkozó munka, mely ez időben a városi nyomdát foglalkoztatta. Piemonttól Toscanáig és Sinigalliától Rómáig minden nagyobb templom hálaadó istentiszteleteket tartott, minden valamirevaló város örömmünepségeket rendezett Buda felszabadulása alkalmából s a poéták százai köszöntötték ékes latin és olasz ritmusokban a drága keresztény vérrrel megváltott *Ungaro Soglio*-t.²⁾ Siena közönsége is ujjongva osztozott Európa diadalmámoreában. A S. Domenica di Siena templomban október 1-én Bonaventura Colombini dömés páter mondott óriási tömeg előtt ünnepi beszédet a nagy esemény jelentőségéről,³⁾ a Madonna in Provenzano október 11-i Te Deum-ára a polgárság bőkezűségéből hetekig tartó munkával díszítették föl a templomot,⁴⁾ a sienai akadémiák költői, papok és világiak, prózában és versben siettek kifejezést adni az összkereszténység, vagy a császárhú város nevében a győzelem feletti örömiüknek⁵⁾ s a szomszédos Pienza városka Francesco Maria toscanai herceg, Siena kormányzója bíborosi kinevezésével együtt már szeptember 8-án ünnepelte Buda visszafoglalását.⁶⁾

Ebben az ünnepi hangulatban kétségtelenül nagy érdeklődéssel találkozott e kis ostrom-napló, hiszen Siena egy derék fiának a nagy küzdelemben való fegyveres részvételét hirdette s így a győzelem érdemének egy sugarát vetette magára a városra is. A névtelenség csak az utókor elől rejtette el századokra a szerző kilétét: a kortársak jól tudták s fel is jegyezték nevét, mely egy ideig annál nagyobb tiszteletnek örvendett a sienai patriusok körében, mert egy másik, a könyvnl még hitelesebb bizonyosság az ifjú lovag katonai kiválóságáról is ugyanakkor jutott nyilvánosságra.

À *Diario dell' Assedio di Buda*-ról, melynek alighanem egyetlen fennmaradt példányát a sienai Biblioteca Comunale őrzi, Galgano Bichi apát *Indice di autori senesi* című egykorú kéziratos katalógusában⁷⁾ azt írja, hogy az Paolo Amerighi sienai patricius munkája. A pontos és lelkiismeretes kutatóként ismert apát állítása magában is teljes hitelt érdemlő, de megerősíti egy másik kortárs, a tudós Antonio Sestigiani is, aki *Ordini, armi, residenze e altre memorie di famiglie nobili di Siena* című, ugyancsak kéziratban maradt műve 1697-ben írt első kötetének c. 37. t. lapján az Amerighi család jelesebb tagjairól szólva többek közt ezt mondja: »Pavolo del Capitano Marc' Antonio capitano in Germania si ritrovò all' impresa di Buda fatta dall'imperiali il 16... della quale descrisse l'assedio e la presa, che da esso mandata al padre fu in Siena stampata.«⁸⁾ Ugyanitt folytatólag azt olvassuk, hogy »Nell'impresa della città e ponti di Esecch fatta parimente dall'imperiali il 1685, ritrovandosi detto Pavolo sotto la condotta del conte Giacomo di Lesle Maresciallo di S. M. C. acquistato uno stendardo del nemico fu appeso alla chiesa Collegiata di Provenzano di Siena dove di presente si vede.« Ennek, az eszéki hídnál zsákmányolt török zászlónak a Santa Maria in Provenzano templom egyik kupolapillérére való kitűzésével ért véget a sienai győzelmi ünnepek sora, a trofeum hős megszerzőjének és felajánlójának neve pedig feliratban megörökítve egyszerre híressé lett városszerte.⁹⁾

Az eszéki hídnál szerencsésen vitézkedő, Budavár falai alatt kétszer megsebesült naplószerkesztő Paolo Amerighi régi és előkelő sienai család sarja. A 14. század vége óta, amikor Agnolo di Maestro Amerigo di Gherardo a legfelsőbb »Magistrato del Concistoro«-ban foglalt helyet,¹⁰⁾ a család számos tagja játszott jelentős szerepet Siena történetében. Így 1408-tól kezdve kilenc Amerighi vett részt a város kormányzótanácsában (Magistrato dei Riformatori);¹¹⁾ a spanyol megszállás idején Marc' Antonio az »Otto di guerra« nevű tanácsban a nemzeti ellenállás egyik főszervezőjeként tűnt ki¹²⁾ s szónoka volt egy szomorú emlékü követtségnek V. Károly császár előtt;¹³⁾ fivére, Marco Amerigo a Strozziak udvarában képviselte Sienát, majd Rómában járt segítségért a spanyolok ellen¹⁴⁾ s Alessandro Amerigonak is magas megbízásokban volt része.¹⁵⁾ Amerigo Amerighi állt annak az összeesküvésnek élén, mely Don Diego Urtado di Mendoza-t spanyoljaival kiverte Sienából s ennek fivére, Pier Maria a városi milícia vitéz kapitánya volt.¹⁶⁾ Mario di Amerigo-tól kezdve (1598) többen viselték a Szent István-rend lovagruháját, az eszéki hős nagyatya, Paolo pedig grófi rangot kapott. A családnak egy másik ágából a jogász Mario Amerighinek¹⁷⁾ és Pompeo Amerighi apátnak¹⁸⁾ emléke maradt fenn, míg 1697-ben egy Stanislao Amerighi mint I. Lipót császár »ephebus«-a tett doktori vizsgát a bécsi egyetemen,¹⁹⁾ miután már az előző évben máltai lovag lett.²⁰⁾

Paolo Amerighi atya, Marc' Antonio, ifjú korában maga is császári szolgálatban állott, résztvett a harmincéves háborúban s kapitányi ranggal vonult vissza sienai birtokára. Filomena Placidivel kötött házasságából 1664 szeptember 12-én született fiát²¹⁾ katonás szellemben nevelte s a hadi pályára szánta. Mikor Bécs felszabadítása után elérkezettnek látszott a törökkel való végleges leszámolás ideje s Európa minden nemzetének nemes ifjai közül egyre többen sereglettek — akár lelkesedésből, akár az érvénye-

sülés szándékával vagy csak katonai kiképzés és hadi tapasztalatok gyűjtése céljából — a keresztény zászlók alá, a fiatal Amerighi gróf is elhagyta a szülői házat és 1684 elején a skót származású De Leslie Jakab tábornagy ezredébe vétette föl magát, melynek parancsnoka Spinola őrgróf alezredes volt.

A tűzkeresztségen Paolo még ez évben átesett s 1685 nyarán ezredével Eszék alá került, ahol augusztus 13-án, a nevezetes híd elfoglalásáért vívott heves harcban annál inkább feltűnt bátorságával, mert az ezred legfiatalabb tisztje volt. Egyre a legveszélyesebb pontokon küzdve, végre is megsebesült, de azért elég ereje volt arra, hogy meztelen karddal megöljön egy török zászlótartót és zsákmányát, egy rendkívül díszes, nagyméretű, felírásokkal gazdagon hímzett lobogót, személyesen vitte el parancsnokához, aki azt vitézsége jutalmául neki ajándékozta.

E sokat ígérő kezdet után De Leslie »tanácsára és biztatására« továbbra is a császári hadseregben maradt s Buda ostroma folyamán katonai érdemeivel feljebbvalói fokozott elismerését érdemelte ki. A július 27-i roham alkalmával kétszer megsebesült, de hamarosan talpraállva, a további harcokban is résztvett s jelen volt a vár elfoglalásánál is.

November hó 25-én távozott ezrede kötelékéből, e napon kelt De Leslie tábornagnak az a meleghangú igazoló és ajánló írása, melyből a fenti részleteket tudjuk és arról is értesülünk, hogy Paolo a következő hadjáratra vissza szándékozik térni Magyarországra »per autenticare il zelo al servizio di S. M. Cesarea in qualche posto più riguardevole dovuto al suo merito«, melynek alapján előléptetése is bizonyosra vehető.²²⁾

Szülővárosába érkezve, a török zászlót a Szent Szűz iránti hálája és tisztelete jeléül a S. Maria in Provenzano templomnak ajánlotta föl, melynek rektora és előljárósága az ex-voto adomány ajándékozásáról és elfogadásáról 1686 december 17-én jegyzőkönyvet vett föl s ebben részletesen leírja a lobogó alakját, színét, díszeit, közli a rajta levő arab feliratok olasz fordítását s De Leslienek a jegyzőkönyvhöz mellékelte okmányára hivatkozva, megemlékezik az adományozó érdemeiről is, aki »in così giovanile età d'anni vinti... con sì propitia fortuna... militò... per la fede cattolica.«²³⁾

A budavári napló, melynek kéziratát már előbb alkalma volt apjához eljuttatni, körülbelül akkor hagyta el a sajtót, amikor Paolo téli pihenőre visszaérkezett Sienába.

*

A *Diario* tartalmának alábbi ismertetésében, az ostromtörténet legmegbízhatóbbnak tartott főforrásaival és Károlyi Árpád leírásával egyező tudósításokat főleges volna tüzetesen tárgyalni. Ezek számunkra csupán keretét képezik azoknak a részleteknek, amelyek helyenként új színekkel járulnak hozzá a várívás bizonyos fázisairól eddig alkotott képhez, nevekkél és egyes személyekre vonatkozó adatokkal egészítik ki ismereteinket, vagy bármilyen más szempontból érdekesek arra, hogy foglalkozzunk velük. Csak ez utóbbiakra fogunk tehát részletesebben kitérni, az elbeszélést pedig lehetőleg rövid vázlatban adjuk.²⁴⁾

A napló Lotharingiai Károly seregének Párkány²⁵⁾ alatti gyülekezése és — mint a cím is jelzi — Buda felé vonulása leírásával kezdődik. A császár elhatározása, hogy döntő ostromot indít a fontos vár visszavételére,

általános örömet keltett mind a tisztek, mind a közemberek között. A párkányi tábornak a nagy vállalkozás előkészületei foglalják el, a katonák vesszőfonadékok és sánckosarak készítésével hasznosítják a várakozás néhány napját. A párszáz lovasból álló előőrstől jó hírek érkeznek: a Duna mentén török ellenállás nem fenyeget, hamarosan elindulhat tehát a sereg. A folyó mindkét partját szélesen ellepő fényes katonaság gyönyörű látványt nyújt. A víz tükre alig látszik a hadak szükségleteit szállító hajók százaitól. Károly hadoszlopa június 19-én érkezik Buda alá, ahol elhelyezkedését a várbeliek nem zavarják, a török ágyúgolyóknak csak egy jobbágy esik áldozatul, de a foglyok vallomása szerint a védők minden áldozatra elszántan készülnek az ellenállásra. Pest helyőrségét a várba vonták vissza, ez alkalommal a bajorok egy agát és 30 törököt ejtenek foglyul s ezek azt állítják, hogy a falak között így is csak 7000 janicsár és 1600 spahi van a lakosságon kívül.

Másnap »con la maggior maestria di guerra« a keresztények elkezdik az ostromművek építését, miközben Lodron horvátjai a környéken portyáznak s egy csauszt fognak el 40 törökkel, akik a megszállásról mitsem tudva, igyekeztek Buda felé. Várbeli szökevények hírül adják, hogy a török katonaság csak az esetben hajlandó komoly védekezésre, ha az ostrom elején minden ember 10—10 tallért kap, ha néhány fogságban tartott tiszt és közember visszanyeri szabadságát s a basa megígéri, hogy nem fogja a végeletekig erőszakolni a vár tartását.

21-én a bajor választófejedelem hadai átkelnek a Dunán s a palotai oldalon foglalnak helyet. Serényen folyik a futó- és vívóárkok ásása, az útegek felállítása, s közben a lovasság Fehérvár felé keres dúsabb legelőket.

Az alsóváros falán 24-én ütött rés akkora, hogy a vívók itt megvetetik lábukat. 26-án betörik az alsóváros kapuját is, e műveletek azonban nem csekély számú áldozatot követelnek, különösen a török éjszakai kitérése folytán. A keresztény tüzéség visszaveri ugyan a féktelen hévvel harcoló ellenséget, sőt a mieink üldözőbe is veszik, míg Starhemberg vissza nem parancsolja őket, de két kapitány meghal, több tiszt megsebesül s közemberekben 30 halott és sebesült a veszteségünk,²⁶⁾ amiért csak az vigasztal, hogy a törökök még drágább árát adták vadságuknak: látni lehetett, hogy egész éjjel »con piccioli lumi« takarították be halottaikat a felső városba.²⁷⁾ 27-én új harántárkok és ágyúfedezékek készülnek. A török ugyanazon a helyen, mint előző nap, újból kiront, de kétszeri eredménytelen kísérlet után 20 halottat hagyva árkaik előtt, kénytelen visszavonulni. Egy szökevény jelenti, hogy a basa fel van háborodva »per il cattivo successo delle due sortite« és 29-én a bajorok oldalán rohan ki a várból. Ez az összecsapás 10 halottunkba és ugyanannyi sebesültünkbe került,²⁸⁾ a Steinau-ezred egy alezredese, Zwitterdal, is életét vesztette.

Június 30-ról csak az ostrommunkálatok gyors haladását említi Amerighi »a dispetto di quel cane, che non ci lasciava un momento in pace.« 31-én mint öröndetes hírt följegyzik, hogy három rác pásztor többszáz juhot hajtott a fehérvári legelőkről a táborba.

Július 1-én reggel öt 24 fontos ágyú és négy mozsár kezd működni s ez utóbbiak jelentékeny kárt tesznek az egyik nagy saroktoronyban. Másnap Lotharingiai Károly seregének közelítő árka már csak alig 200

lépésnyire vannak a várfalaktól, annak ellenére, hogy egy percre sem szűnt meg »sopra i Nostri la mista tempesta dell'inimico«. Július 3-án megnyugvással veszi tudomásul a tábor a brandenburgiak érkezését. Az említett üteg oly eredményesen működik, hogy elnémítja két rondella török ágyút. Egy janicsár zászlótartó vallomása szerint a keresztény bombák 7000-re apasztották le a védők számát, akik aknákat kezdenek ásni »dietro la breccia di Lorena.« Az a hír, hogy e résen az ostromlók közül egyesek behatoltak volna a várba, valótlannak bizonyult. A bajor részen az ostromvonal a várpalotáig jutott előre, miközben a Duna felől egy hét és egy négy ágyúból álló 24-es üteg töri a rondellát.

A következő napon Károly főherceg meglátogatja a brandenburgiak táborát, ahol díszlövésekkel fogadják és ebédre hívják meg. Egy elfogott rác arról ad hírt, hogy néhány nappal előbb négy várbeli lovas kelt át a vizen Pest felé, hogy segítséget sürgessen a védők számára, akik a brandenburgiakat saját felmentő seregüknek vélték, s mikor rájöttek tévedésükre, ami nagy lehangoltságot keltett, a főtisztek elhitették a katonákkal, hogy nem új keresztény erők érkeztek a vár alá, hanem csak megfélemlítésre szánt csapatmozdulatokról van szó.²⁹⁾

Július 5-én a brandenburgiak, bár felvonulásuk még nem fejeződött be, körülbelül 1200 emberrel megkezdték a közelítő árkok ásását, mely alkalommal Derfflinger tábornok fia, két hadnagy s több közember elesett.³⁰⁾ A brandenburgiak felé vezető összekötő árkok építési munkálatait egy török kirohanásnak nem sikerült meggátolnia, a mieink a falakig kergették vissza a janicsárokat, s itt elsáncolták magukat, »onde non si può descrivere come veniva da ogni parte angustiata la Piazza.«³¹⁾

A következő napokon, míg a brandenburgiak buzgón folytatták ostromműveik építését, bajor részen két újabb ütegállás készült el, az approccio-k pedig annyira megközelítették a várpalotát, hogy »non occorrevano avanzarsi sino che non fusse accresciuta la breccia per prendervi posto.«³²⁾ E célból Károly is további két üteget állíttatott fel július 8-án és ez éjszaka folyamán a császáriak a középső rondella előtt a falakig hatoltak, miközben Thüngen vezérőrnagy, a közelítő árkok parancsnoka, elesett,³³⁾ Souches gróf altábornagy, Starhemberg egyik kapitánya és egy őrnagy megsebesültek, s ezekkel együtt körülbelül 20 ember halt meg vagy lett harcképtelenné.

A Károlyi Árpádnál (265. l.) részletesen elmondott július 9-i eseményekről Amerighi lényegében helyes képet ad, amikor elmondja, hogy a mieink az aknászok munkájának védelmére heves tűz alatt tartották a várost, de az ellenség fölfedezte aknáinkat, felrobbantott egy ellenaknát, mely maga alá temetett néhány aknászt a kapitánnyal együtt, majd pedig kitorve a várból, nemcsak nagy zavart okozott a császáriak között, hanem súlyos veszteségeket is: 40 ember elpusztult s még többen megsebesültek, nem szólva a brandenburgiakról, akik ugyancsak »persero la loro parte con uffitiali, tra' quali uno de' migliori Bombardieri«. Csak annyiban téved, hogy a törököknek e nap még többé került volna, amit a csatatéren hagyott halottaikból lehetett megállapítani,³⁴⁾ mert jobban értesült források csak tíz török vesztéről tudnak.

A július 13-i gyászos kimenetelű támadást Amerighi szerint az tette szükségessé, hogy Károly herceg oldalán már akkora volt a várfal rése,

hogy hatvan ember arcvonalban rohanhatta meg, a mögötte lévő védőcölöpök is romokban heverték s ezt a kedvező pillanatot ki kellett használni, mert különben a törökök bámulatos ügyességükkel hamarosan újra rendbehozták volna őket. E roham valódi méreteiről azonban nincs tudomása, jóformán csak az önkéntesek vállalkozásának tekinti s csupán ezek veszteségéről számol be, mely rendkívüli volt »non solo per il numero, ma la qualità, essendovi stato de' Duchi, de' Principi, de' Grandi di Spagna, de' Conti, de' Marchesi, de' Baroni, de' Cavalieri; degl'Ufficiali e comuni non molti, perchè pochi ce n'andierero.«³⁵⁾ De sok ellenséges vér is folyt e napon, mert mint a budai parasztlakosok mesélték, a törökök százával dobálták egy-egy gödörbe halottaikat.

A futóárkok kijavítása, új ágyúknak az állásokba vontatása, új aknák ásása közben telt el a következő két nap, július 16-án pedig a bajorok »havendo . . felicemente brugiate le palizzate a piè della Rondella del Castello«, oda szerencsésen befészkeltek magukat »con la perdita del Tenente Marescial Conte Fontainè, oltre gl'Ufficiali Volontarij e comuni al numero di 70.«³⁶⁾

Élénk tűzharc folyt 17-én és 18-án mindkét részről; 19-én a török felrobbantott egy aknát »dietro li nostri Minatori«; 21-én éjjel három akna fúrását kezdték el a mieink s közben elkészült a rondellával szemben lévő contrascarpon a bajoroknak egy félelmetes ütege. De a török nem várta be, míg Miksa ágyúi megszólalnak, hanem 22-én hajnalban egy »assai numeroso« csapattal³⁷⁾ szörnyű ordítások közepette megrohanta a telepet, az előretolt zász őrséget megfutamtította, három ágyút és egy mozsarat beszögezett, halomra gyilkolva a dolgozókat és katonákat. Mielőtt a tartalék megérkezett volna, 200 keresztény esett el Lebel zász ezredessel és Geschuvint bajor tüzérezredessel³⁸⁾ együtt. Utóbb persze sikerült visszaverni a vakmerő janicsárokat, eltávolítani az ágyúcsövekbe vert ékeket és megkezdeni a palota lövetését. Úgy látszik, e hatalmas lövegek egyike a palotát a várostól elválasztó árokban levő löportornyot érte, mert ez s vele együtt tömérdek épület és ember irtózatossá robajjal a levegőbe repült. Mintha szörnyű földrengés rázta volna meg a talajt, az egész tábor megremegett, vad zűrzavar támadt, az asszonyok »e l'altra canaglia« félmérföldnyire futottak ijedtükben. A Gellért-hegyen át hatalmas szikladarabok hullottak a bajor táborba és Pest alá, a palota nagy része rombadólt s akkora falrészek zuhantak a Dunába, hogy a víz színét hosszú ideig föld s törmelék lepte be. A siker érdemét a spanyol tüzemester (Gonzales Péter) magának tulajdonítja, a törökök viszont azt mondják, hogy ők maguk gyújtották föl gondatlanságból a puskaporraktárt »per fumar il Tabacco«, de bizonyosat nem lehet tudni.³⁹⁾ Mivel a raktár körüli házakban sok ember lakott, valószínű a szőkevények állítása, mely szerint másfélezer török esett a robbanás áldozatául. E nagy siker után Károly megadásra szólította fel a basát, ez azonban »arrogantemente« azt felelte, hogy semmi oka sincs a vár feladására és embereit azzal biztatta, hogy már útban van a nagyvezír 100 ezer főnyi fölmentő serege.

Július 24-én egy erős aknát robbantottak fel a mieink s ennek hatását egy újabb rohammal akarták kihasználni, de a robbanás, mint már annyi más esetben is,⁴⁰⁾ nem sikerült, sőt inkább saját vonalainkat rongálta meg.

Miközben másnap ezek kijavításával foglalkoztak a császáriak, a török előbb Lotharingiai Károly oldalán körülbelül 200 emberrel, majd hamarosan a brandenburgiak ellen sokkal erősebb csapatokkal kitört a várból s miután cselből majdnem a falakig visszahúzódott, fokozott dühvel vetette magát újból a keresztényekre. »I Talpazi, cioè gl'Ungheresi a piedi⁴¹⁾ avanzarono contro i Turchi, ma presto piegando cagianarono qualche confusione tra nostri.« Végül megérkezett a tartalék, mire a törökök tüzéségüktől fedezve, visszavonultak. Az ágyútűz csodálatosképen nem tett kárt »a persone di qualità«, csupán Starhemberg főhadsegédének vitte el egy golyó mindkét lábát »come un rasoio«. Közemberekben azonban mintegy 40 halott és sebesült volt a veszteségünk, aminek elviselését csak az könnyítette meg, hogy az ellenség még nagyobb károkat szenvedett: »Una salus miseris socios habere penantes.«⁴²⁾

Július 26-a Amerighi szerint a másnapra elhatározott roham előkészületeivel telt el. A minden oldalról megindítandó támadás célja volt »prendere posto nelle rondelle e muraglie, da che dipendeva l'avanzamento per l'espugnatione della piazza.«⁴³⁾

A 27-i események egészen természetesen nem képes áttekinteni, de a leglényegesebb mozzanatokról tudomása van s amit maga is átélt, mint a török aknák által okozott borzalmakat, élénk színekkel írja le. A három óráig tartó véres küzdelemben, melynek az est beállta vetett végét, keresztény részről körülbelül 10.000 ember vett részt. Az ostromlók hősiessége minden szakaszon egyaránt bámulatraméltó volt s ennek megfelelően veszteségeik is meglehetősen egyformán oszlottak meg. Hogy közemberekben ez a veszteség mekkora volt, nem tudja Amerighi, és csak a bajorok és szászok sebesültjeit és halottait említi számszerint.⁴⁴⁾ Annál pontosabb azonban a tisztekről készített jegyzéke, melyben több, Károlynál elő nem forduló névvel találkozunk (pl. Pini, Marwitz és Zacchi vezérőrnagyok, Schlick ezredes, báró Gera, Aspremont tábornok öccse, Escalona herceg és ennek egy rokona stb.)⁴⁵⁾

Július 28-án és 29-én folytatódott a harc, mégpedig olyan hevességgel, »come se fusse stato il primo giorno dell'assedio«. A mieink homokzsákokkal erősítették meg fedezékeiket, a török palisszádjait javította s bár kövek, nyilak, gránátok, bombák és lobbanó gömbök röpكدtek, robbantak szüntelenül, a keresztényeknek egy három ágyús üteget sikerült a rondella előtt üzembe helyezniök, mely csak azért nem tüzelhetett állandóan, hogy ne akadályozza meg aknászaink munkáját. Ez utóbbi hasznosnak bizonyult, mert mikor 31-én Károly és Miksa egyidejűleg újból felszólították Abdurrahmant a vár feladására és ez tagadó választ adott, Károly felrobbantatta az aknát s ezzel a várbelieket megijesztve, a parancsnokot rábírtá, hogy maga kérjen fegyverszünetet az alkudozásra. Két aga érkezett túszként a bajor választó táborába, aki a maga részéről báró Kreutz alezredest küldte egy tolmáccsal a várba. A követet nagy udvariassággal fogadták a törökök, de nem vezették a basa elé, hanem fényes lakomához ültették, melyen rizst, csirkét, sült húst, finom süteményeket, szörbetet és kávéval szolgáltak föl s többek között a keresztény táborban uralkodó olcsóságról beszéltek. Végre a basa magához kérte az alezredest, szőnyegekkel gazdagon kárpitozott deszkasátrában helyet kínálta meg s így szól hozzá :

»Szerencsétlennek érzem magam, hogy ennek az annyszor hiába ostromolt fontos helynek védelmére vagyok rendelve s egyfelől a császár veje és sógora, másfelől a nagyvezír szorongat, amazok hőiesen harcolva, ez ridegen ellenállást parancsolva, anélkül, hogy segítségemre sietne. Akkora fontosságú ügyről van szó, melytől életem is függ, hogy kénytelen vagyok a vár feladását megtagadni s erre a jövőben sem fogom elhatározni magam. De a béke árúul szívesen felajánlok bármilyen más magyarországi várat.« A báró erre kijelentette, hogy csak Buda átadásáról tárgyalhat és figyelmeztette a basát, hogy épp olyan tragikus végre lehet elkészülve, mint amilyen Németujvárt érte. Abdurrahman azonban szó nélkül vállat vont s csak mikor a követ már el akart menni, vezette egy másik helyiségbe, ahol a muftik és egyéb török urak jelenlétében ezeket jelentette ki: «Nem adhatom át ezt a helyet, amelytől kétszáz mérföldnyi országgrész függ, azonkívül, hogy mintegy Törökország kulcsa is. Ezért csak megismételhetem előbbi ajánlatomat s azt legföljebb azzal egészítem ki, hogy csak az egész kereszténységgel megköthető egyetemes béke ellenében határozhatnám el magam a vár átadására.« A báró ezt tudomásul vette azzal, hogy tovább fogja jelenteni, de nem hiszi, hogy az üzenetnek más következménye lehetne, mint az ostrom folytatása. Estefelé a fegyverszünet tényleg véget is ért s újra megszólaltak az ágyúk.⁴⁶⁾

Nagy elkedvetlenedést okozhatott a keresztény táborban, hogy az augusztus 1-től 12-ig rengeteg munka és áldozatok árán készített aknák egymásután hatástalanok maradtak, sőt inkább építőiknek okoztak kárt, mert ezeket az eseteket Amerighi napról-napra szóvá teszi. Az augusztus 3-i kudarchban részt vett ugyan, de csak röviden említi, mivel a lotharingiai szakaszon kevés veszteséggel járt. Abból, hogy a bajorok e napon bejutottak a várkastélyba, annyi hasznuk volt, hogy »poterono riconoscere il sito del medesimo, il che molto gli haverà giovato ne futuri assalti.«⁴⁷⁾

Augusztus 7-én a felmentő sereg közeledésének hírére gyalogságunk táborát változtatott, a sebesülteket és betegeket, valamint a sajkákat Szent Endre szigetére⁴⁸⁾ szállították. Másnap vagy 4000 török és tatár jelent meg a bajor tábor fölötti magaslatokon, de a magyarokkal vívott kisebb csetepaté után ismét visszahúzódtak. A foglyok azt mondták, hogy további 2000 török áll Székesfehérvár alatt, a nagyvezír serege zömének beérkezését várva. 10-én megint ugyanazon helyen tűntek föl a törökök, ezúttal az önkéntesek mentek ellenük, s bár jóideig tartott a harc, csak egy halottat s néhány sebesültet veszítettünk. E napnak érdekes epizódja volt, hogy »4 ben montati Ussari s'avanzarono verso i Turchi, che a cavallo dimoravano fuori della Porta di Albareale, avvicinandosi tanto, che si poterono non solo parlare, ma darsi la mano, il che osservando i moschettieri sparano tanto, che uno solo hebbe gratie d'entrare in Buda, uno restò morto, e gli altri due furon fatti prigionie e tormentosamente esaminati, ma non altro hanno detto che di haver da'Turchi richiesto se il Bassà voleva dar Buda, e come stavano a monizione e cose simili.«⁴⁹⁾

Augusztus 11-én a kémek még azt jelentik, hogy a 40.000 törökből és 20.000 tatárból álló felmentő sereg a fehérvári úton halad, 12-én már a bajor szakasszal szemközt (Tétény és Promontor között) foglal állást a

hatalmas tábor s arra kényszeríti Károlyt, hogy kilépjön a circumvallatióból s mindent előkészítsen a nagyvezír részéről a következő napra várt támadás elfogadására. A szokatlan részletességgel és szemléletesen leírt 14-i ütközetben alighanem Amerighi maga is résztvett. A körülbelül 10.000 janicsárral és spahival közeledő török ellen Dünewald generálist küldte ki Károly, kilenc más ezreddel és néhány száz magyar huszárral, akik először bocsátkoztak harcba s bár »combattessero valorosamente, furono dalla fiera moltitudine degli avversari sforzati a piegare«, de Dünewald idejében felfogta az ellenséges lökést s a csata a törökök minden elszántsága ellenére a mieink győzelmével végződött. Félmérföldnyi vonalon 300-nál több török holttest hevert, 500-an foglyul estek s 10 ágyú került a császáriak kezére. Minden halott zsebében 4—4 magyar aranyat találtak: ezzel akarta a nagyvezír növelni emberei harci kedvét. De ez nem igen sikerült, mert a később elfogott törökök azt vallották, hogy a szétszórt katonaság legnagyobb része nem tért vissza a táborba. A mieink ez alkalommal 60 zászlót is zsákmányoltak, melyeket Károly Bécsbe küldetett, miután előbb a sáncokra voltak kitzúve, s értésükre adta a várbelieknek, hogy beszélni akar velük. Célja az volt, hogy ezek meggyőződjenek a nagyvezír vereségéről, de a basa muskéta-tűzzel felelt a felhívásra. A 15-én kihallgatott foglyok, köztük egy Budáról menekült francia, azt mondták, hogy a nagyvezír akár »a costo di tutto l'Esercito« meg akarja tartani Budát.

16-án nagy sikerrel lőtték a mieink a palisszádokat, de mert rohamra nem került sor, »furno dall'inimico piantate più forte.« A törökök 20-i kísérlete, hogy segítséget vigyenek a várba, Caprara és Heissler lovaságának közbelépésén megghiúsult. A török lovasok nagy része, amilyen sebes vágatában tört be a circumvallatio egy átjáróján, olyan gyors futásban volt kénytelen visszamenekülni. Alig száz török jutott be a várba,⁵⁰⁾ ezeket a basa üdvlövésekkel fogadta, de legalább 400 halottat hagytak a táborban, míg a mi részünkről csak nyolc ember esett el és többen megsebesültek, Santini őrgróf máltai lovag, a salzburgi ezred kapitánya pedig foglyul esett.⁵¹⁾

21-én »era tale l'apprensione dell'inimico, che ci stava alla costa«, hogy egy asszony lármája, amelyet azért csapott, mert meg akarták lopni, elég volt ahhoz, hogy az egész tábor fegyverbe álljon. Másnap sikeres rohamot intéztek a mieink a vár ellen, bajor részről elfoglalták a tüzérség által már erősen megrongált legmagasabb pontot (az István-tornyot) s az ellenség hiába igyekezett elvesztett állásait heves ellentámadásokkal visszanyerni.

24-én⁵²⁾ a török megújította kitörését a bajor szakaszon, ott, ahol »haveva la guardia il Tenente Colonnello di Sassonia (Plötze)«, aki ugyan visszaverte a rohamot, de tizenhatodmagával holtan maradt a falak alatt, ahonnan tetemét a spahik a városba cipelték.⁵³⁾ 26-án Lotharingiai Károly a legközelebbi roham megkönnyítésére a nagy rondellától a palisszádokig vezető hidat építtetett, melyet a gyujtóbombák ellen földdel takartak be, s hogy megakadályozza a kémeknek vagy a tatároknak a vizen való átkelest, a Dunát egy ügyes szerkezettel »in forma di catena con punti lunghi (Tüzes Gábor láncos gerendái), che passa dalla riva del Danubio alla punta dell'Isola di Santa Margarita« elzáratta.

29-én, azaz Keresztelő Szent János fejevétele ünnepén, amelyet a törökök szerencsés napnak tartottak,⁵⁴⁾ a nagyvezír többkeznyi tartalékokat helyezve készenlétbe a hegyek között, 3000 válogatott vitézt indított el, hogy a várba segílyt vessen. Mindegyiknek 30 tallér jutalmat adott s írásbeli ígéretet arra, hogy aki közülük bejut Budára, élete végéig külön zsoldpótlékban fog részesülni. Az első rohamot Michele D'Aste verte vissza, majd Heissler és Caprara csapatai elől voltak kénytelenek ismételten irányt változtatni a janicsárok s így a lotharingiai táborba jutottak, ahol szétszórásukból az önkéntesek is, »pieni di calor naturale«, kivették részüket. Egyes osztagoknak mégis az alsóváros falait sikerült megközelíteniök, de innen is megszalasztva, Mercy és Serau századainak rohantak s végül »con somma confusione« a brandenburgiak táborában tették az utolsó áttörési kísérletet, ahol is teljessé lett véres kudarcuk. A mieink 10 közembert vesztek, egy hadnagyon és Mercy báró hadsegédén kívül, aki maga is súlyosan megsebesült. A közelharcban ugyanis egy rendkívül hatalmas törökkel került szembe, aki a fejére és vállára mért három kardcsapással leterítette a bárót. Közben Mercy elvesztette parókáját s mivel egy »pelliccia Turca« volt rajta, valaki — saját lovagjai közül — töröknek nézte s ráfogta pisztolyát, de ez szerencsére csütörtököt mondott s így ideje maradt megismertetni magát.⁵⁵⁾ Egy másik érdekes eset Caprara egyik öreg vértésével történt e napon. Ezt több puskalövés érte, melyek páncélját is átfúrták, de mind a maga, mind társai nagy bámulatára mégsem sebesült meg. A csodálatos menekülés magyarázatára a csata után jött rá, amikor vértjét a sátorban levetve, látta, hogy a golyók »all'Abitino della Madonna« akadtak fönn. — Az sem érdektelen, hogy Károly herceg táborában egy jól öltözött török kivont karddal egy trombitás sátrába lépett s mikor ennek megrémült felesége térden állva kért tőle kegyelmet, »egli cavatasi da una manica una Borsa di sopra 300 Ungheri, glie la diede, buttandosi nel di lei letto, ma entrati poi dentro Uffitiali e soldati gli fecero, con gran dolor della donna, la testa.«⁵⁶⁾ Nem tudni, hány török esett el ebben a csatában: a mieink 900-nál több hullát takarítottak el, de a janicsárok maguk is sokat behordottak a várba.⁵⁷⁾

A nagyvezír másnap újabb 10 ezer emberrel próbálkozott, de mivel megérkezett Scherffenberg hadteste, majd Piccolomini tábornok öt ezrede, jobbnak látta visszavonulni. A szökevények jelentése szerint a nagyvezír nem tudta megakadályozni, hogy katonái a Dunán Buda felé tartó s a várbelieknek szánt élelmiszeres bárkákat ki ne fosszák.

Az augusztus 31-i haditanács, melyen Strattmann gróf, udvari kancellár is résztvett, szeptember 2-ára tűzte ki a döntő ostromot. Ez emlékezetes napról szó szerint a következőket írja Amerighi.⁵⁸⁾ »Miután minden intézkedés megtörtént, ugyancsak kemény napra lévén kilátás, folytatódott a falak és cölöpvédek lövetése. . . , amelyekkel együtt sokszor egy-egy kéz és kar is a levegőbe repült, annyira túlbuzgó volt az ellenség a hézagok kitöltésében. A csapatok rohamra készen már előző nap a rés alatt foglaltak helyet és sűrű soraikra az ellenség rengeteg követ, nyilat, gránátot zúdított, úgyhogy több, mint 60 emberünk meghalt vagy megsebesült. Mikor már híhető volt, hogy az ellenséget 32 ágyú és 16 mozsár állandó tüze kimerítette, délután 3 óra tájt a (Kis-) Svábhegyi üteg hat

ágyújának háromszor ismételt jelére megindult a támadás. Ebben a mieink valósággal oroszlanok módjára harcoltak, nem törődve egyébbel, mint jogos vérszomjuk kielégítésével, míg a törökök, mint megannyi tigris, védelmezték üregeiket s jószántukból egy tapodtat sem hátrálva, saját hulláikból emeltek új bástyákat; ezekre felkapaszkodva, a mieink még közelebről érték az ellenséget, mely mintegy még hideg holtában is védte a várat. De a keresztények végül is, szüntelen mézszárlások közepette, a várpalotáig szorították őket . . . , ahol egy félóra mulva egyebet sem lehetett látni, mint lángokat. Az égő hullák keltette undorukban a törökök saját élelmükhöz sem nyúltak és sértetlenül hagytak egy lőpor- és egy élelmiszerraktárt. Közben hasonló módon folyt a harc a bajor szakaszon, ahonnan — nem tudván az általunk elért eredményekről — felénk menekült a törökség, vagy a vizen át próbált szabadulni. Akik nem fulladtak a folyóba »a causa degli Ungheri«, azokat lemészárolták, vagy elfogták s a többiek, itt is a tragikus véget látva, fehér turbánjaik lengetése közben megadták magukat... A dühnek és haragnak kétségtelenül nagy szerepe volt ebben a szörnyű vérfürdőben. Akik a tűz miatt nem tudták dühüket fosztogatásban kitombolni, a foglyokat megcsonkították, élve lenyúzták . . . , a tűz mellé kötözték, szemüket és belső részeit kivájták s hasonlókat követtek el, amikről illendőségből hallgatnom kell. Közben éjszaka lett, a tűz egyre jobban terjedt, amiért is nem lehet pontosan tudni a halottak számát. Az ellenség 3000-et, a bajorok 400-at vesztettek, minékünk 100 halottunk és 200 sebesültünk volt. Néhány tisztünk is elesett, köztük Spinola őrgrof is, aki csak ez évben lett ezredes, bár már esztendőök óta szinte teljesen önálló parancsnoka volt De Leslie tábornok ezredének . . . és az egész világ elismerésétől és csodálatától kísérve, örökítette meg hírét . . . Én a magam részéről azt hiszem, hogy igen nagyreményű vitéz halt meg benne, hiszen annyi tökéletes hőstettet vitt véghez, „che lo dichiaravano vecchio Maestro di scuola si generosa et amabile.” A kezünkre jutott tüzérségi anyag között, mely körülbelül 400 lövegre rúg, 65 mozsár, 147 nehéz ágyú . . . és sok más fegyver van. Négy rendkívüli méretű ágyút is zsákmányoltunk, amelyekből 140 fontos golyókat lőttek . . . A foglyok száma is ismeretlen, de meghaladja a kétezret, akik közül sokat eladnak, de már nem olyan olcsón, mint a vár bevételét követő két napon, amikor egy kupa borért akár hármat is lehetett kapni . . . A zsidóknak 100 tallér, sőt több is az ára, mert megbizottjuk vásárolja össze őket, míg mások önmagukat váltják meg. A várost a zsidó és török foglyok megtisztítják a halottaktól: a keresztényeket eltemetik, a többieket a Dunába dobják. A város parancsnoka Beck generális, akinek Strasser, Salm-ezredbeli alezredes és Bischoffshausen vezérőrnagy vannak segítségére 2500 némettel és 1000 magyarral. Harmadikán ünnepélyes Te Deumot tartottunk . . . s aztán megkezdődött az árkok betemetése . . . A kevésbé megrongált épületek kijavítása közben annyi élelmet találtunk, hogy az még sokáig elegendő lett volna a védők ellátására. Annál inkább hálát kell tehát adnunk Istennek, kérve, hogy őrizze meg számunkra szent kegyelmét, melynek segítségével módunkban lesz hamarosan nem kevésbé fontos sikerekről értesülni (e célból három nappal ezelőtt már el is indult egy 20.000 lovasból, 12.000 gyalogból és 6000 magyarból álló hadsereg)«.

A szeptember első napjaiban lezárt napló írójáról a bevezetésben elmondottakon kívül alig sikerült valamit megtudnunk. Sestigiani munkájának idézett helyén azt mondja, hogy Amerighi, miután a hadjárat fáradalmait kipihente, visszatért »in Germania«, azaz a török ellen Magyarországon hadakozó császári seregekhez, itt főhadsegéddé lett s ilyen minőségben szolgált 1697-ben.⁵⁹⁾ További sorsáról csupán egy sírfelirat világosít föl, mely a firenzei S. Maria Sopr'Arno templom lebontásakor került napfényre. E szerint hadipályáját mint császári tábornok fejezte be s életének 57-ik évében, azaz 1721-ben halt meg Firenzében. A Carlo Mazzei által⁶⁰⁾ közölt sírfelirat szövege a következő: Comitum Paulum Ducis Militum M. Antonii Amerighi F. — Patricium Senensem Strenuum Optionem — Generalem Caesaris obiit Aet. S. A. LVII — Prid. Id. Febr. A. S. MDCCXXI Florentiae — Philumena Amerighia Ambrogia — Fratrem Amantissimum Soror Moestissima — Heic deposuit.

Várady Imre

¹⁾ Egy budavári irodalmunkban éppen csak említett, de eddig fel nem használt napló, mely írójának alapos tájékozottsága, katonai szakértelme s szinte irodalmi értékű előadása folytán műfajának legjobb termékei közé tartozik — *Distintissimo diario dell'assedio della Real Città di Buda riconquistata per assalto dell'Armi Christiane à 2. Settembre 1686, composto da un Venturiere nell'Armata del Duca di Lorena; e trasmesso di settimana in settimana ad un Gran Principe, per informazione di tutto quello, che di giorno in giorno andava accadendo. Dedicato All'Illustriss. Sig. e Padrone mio Ossev. Il Signor Battista Grimaldo. In Genova, nella Stamp. del Franchelli (7 szlt. levél, 174. ll.)* — az angol önkéntesek ismert nevein kívül a következőket sorolja föl: Col. Forbes, Cap. Roberts, Mons. Bellasis (?), Houward, Vadrez, Coutts és Milord Mounjoy. Az olaszok közül egy Donati nevű önkéntes nevét jegyzi föl. — Másutt Lord Wiffers és Anton Carres angol önkéntesek említésével találkozunk.

²⁾ »Tu sei l'eccelso scopo

De l'Arco mio, Tu de' miei strali industri

Sei la meta prefissa Ungaro Soglio.

(Mario Reitani Spatafora: *Per la gloriosa conquista della real città di Buda* ... Roma, Koinarek, 1686. 5. l.)

³⁾ *Il Trionfo della Fede Rappresentato per l'Acquisto di Buda* ... Discorso del ... Fr. Buonaventura Colombini ... In Siena, 1687.

⁴⁾ *Apparato fatto dalla Pietà de i Cittadini Sanesi nella Chiesa dell'Insigne Collegiata della Madonna di Prouenzano* ... In rendimento di gratie alla misericordia Divina per l'importante acquisto della Real Città di Buda ... Siena, 1686.

⁵⁾ Pl.: *Testamento della Real Città di Buda nella sua Agonia il primo settembre 1686*. Siena, 1686. — Germanicus Ptolemaeus: *Emminentiss. ... Cardinali Chisio Ob receptam ab armis foederatis* ... *Budam Metropolim Hungariae Plausus, et Gratulatio*. Senis, 1686. — Giacomo Maria Cenni Sanese: *Per la conquista di Buda dall'Armi Cesaree sotto la condotta del Duca di Lorena* ... Lucca, 1686. — *Ossequio poetico del Dottor Crescentio Costanti Accademico Astruso* ... Siena, 1686.

⁶⁾ Giov. Maria Poderetti Accad. Infecondo: *Buda Trionfante perchè vinta* ... Siena, 1686.

⁷⁾ A sienai Biblioteca dell'Archivio di Stato tulajdonában.

⁸⁾ A Sestigiani művéből vett idézetek másolatát, valamint F. E. Bandini-Piccolomini alább idézendő dolgozatát dr. Giovanni Cecchini, a sienai állami levéltár igazgatója volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

⁹⁾ A máig is meglévő felirat szövege: »A. M. D. G. Coeso Turca Vexillifero ad Eszekinum primo militiae Anno 1685 aetatis XVIII, hoc tropheum Deiparae dicavit Comes Paulus Amerighi.«

- 10) F. E. Bandini—Piccolomini: *Notizie storiche della bandiera turchesca di Santa Maria in Provenzano. Atti e Memorie della Sez. Lett. e di Storia Patria della R. Acc. dei Rozzi*, vol. III, 170. 1.
- 11) *Enciclopedia Storico Nobiliare Italiana* promossa e diretta dal Marchese Vittorio Spreti. Vol. I, Milano, 1928. 373. 1.
- 12) *Historia del Sig. Orlando Malavolti de'fatti, e guerre de'Sanesi... seguite dall'origine della lor città, fino all'anno MDLV...* Venetia, 1599.
- 13) *Memorie storico-critiche della città di Siena... di Pandolfo Petrucci...* Raccolte dal... Cavaliere Gio. Antonio Pecci. Tom. III, Siena, 1760., 167. 1. — Magyar szempontból sok érdekes adatot tartalmazó munka.
- 14) U. ott, Tom. IV. 192—194. II.
- 15) A. Liberati: *Onoranze rese a Don Diego Mendoza nella sua venuta a Siena. Notizie e documenti di storia senese*. Siena, 1911. 143—147. II.
- 16) F. E. Bandini—Piccolomini id. tanulm. 170. 1.
- 17) *Juris prudentiae conclusiones ex utr. iure depromptae quas publice propugnandas proponit Marius Amerighus* Patr. Sen. Senis, 1658.
- 18) *Speculum theologicum Theresiae... Galliarum Reginae propositum...* és *Harmonia legalis celsitudini regiae Augusti Galliarum Delphini exhibita* a Pompeo Abbate Amerighi. Accademico Intronato... Senis, 1681.
- 19) *Orpheus redivivus principibus legislator... sive Theses Juris Publici... Compositae et publicae ventilationi propositae* a Stanislao Comite Amerighi... Viennae (1697).
- 20) Sienában 1739-ben Niccolò di Marc'Antonioval kihalt a család, amelynek Firenzében ma is élő leszármazottjai az *Elenco Ufficiale Nobiliare Italiano* szerint a »patrizio di Siena« címet viselik.
- 21) R. Archivio di Stato in Siena »Registro dei Battezzati« ad annum.
- 22) Archivio dell'opera di Provenzano: *Deliberazioni, 1637—1692*, Tomo III., c. 56. Közli Bandini—Piccolomini id. tanulm. 173. lapján.
- 23) U. onnan közölve u. ott.
- 24) A *Diario*-nak előttünk fekvő szövege, mivel a sienai Biblioteca Comunale eredeti példánya csak a helyszínen hozzáférhető, az az ugyancsak ritka lenyomat, melyet egy Amerighi—Torrighiani-esküvő alkalomával »menyegzői ajándékként« Carlo Mazzei készített: Firenze, 1894. 50 lap. Ennek létezésére Florio Banfi volt szíves figyelmeztetni, amiért ez úton fejezem ki hálás köszönetemet. Az alábbi hivatkozások az eredeti kiadással összevetett és azzal pontosan egyező firenzei lenyomat lapszámaira vonatkoznak.
- 25) Amerighinél (12. 1.): Barcam.
- 26) Amerighinek ez az adata megerősíti Richards naplóját, mely 30 sebesültet és halottat említ, míg a *Journaux* csak egyet, a hivatalos *Foglietto* pedig hat halottat és sebesültet ismer el. (V. ö. Károlyi: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*, 246. 1.)
- 27) *Diario*, 15. 1.
- 28) Más források negyvenre teszik a veszteségek számát.
- 29) *Diario*, 18. 1.
- 30) Más források pontosabban 10 közember és egy kapitány haláláról tudnak.
- 31) *Diario*, 19. 1.
- 32) U. ott.
- 33) Thüngen vezérőrnagy halálát más források is (például a Budavárra vonatkozó bibliográfiában eddig ismeretlen *Giornale Militare. In cui succintamente raccontasi quanto giorno per giorno succede nell'armata cesarea sotto la città di Buda, et altre Piazze dell'Ungheria. Dedicato all'Ilmo Sig. il Signore Mario Bianchelli Nobile Riminese. Rimini per Gio. Felice Dandi, 1686.*) e napra teszik, holott valójában a július 27-i rohamnak esett áldozatul.
- 34) *Diario*, 20. 1.
- 35) U. ott, 21—22. II.
- 36) U. ott. Az említett altábornagy La Fontaine gróf. A veszteség Károlyi szerint nem tehető többre 30—40 embernél.
- 37) Más források szerint csak 100 janicsárból állott.
- 38) Löben János és Gschwindt.
- 39) *Diario*, 24—25. II. — A *Foglietto Straordinario* szerint is »non si sà dalla bomba o d'altro accidente siasi acceso«.

- ⁴⁰⁾ »con il solito effetto«, mondja gúnyosan, *Diario*, 26. l.
- ⁴¹⁾ Fiáth János hajdú.
- ⁴²⁾ Az »aiuto maggiore« súlyos sebesüléséről a legtöbb forrás nem tesz említést s a nap veszteségét általában csak 200-ra becsülik.
- ⁴³⁾ *Diario*, 29. l.
- ⁴⁴⁾ A bajoroknál 117 halott, 972 sebesült, a szászoknál 70 halott, 199 sebesült. *Diario*, 29. l.
- ⁴⁵⁾ De fel vannak sorolva u. e nevek az idézett *Giornale Militare*-ben is.
- ⁴⁶⁾ *Diario*, 31—34. ll.
- ⁴⁷⁾ *Diario*, 33—34. ll.
- ⁴⁸⁾ Valójában a Csepel- és Margit-szigetre.
- ⁴⁹⁾ *Diario*, 36—37. ll.
- ⁵⁰⁾ Károlyi szerint 200—300 janicsárnak sikerült a fehérvári kapun át a várba hatolnia.
- ⁵¹⁾ Említi az idézett névtelen *Giornale Militare* is, valamint Giov. Paolo Zenarolla székesfehérvári prépost következő műve: *Giornale Militare, ovvero Buda espugnata sotto gli auspicii del Potentissimo Imperatore de Romani Leopoldo I, sempre Augusto l'anno 1686. Dall' fortissimi eroi Carlo V. Duca di Lorena, e Massimiliano III. elett. di Raviera...* (Hely és év nélkül. 6 sztan, 224 ll.). Figyelemreméltó, hogy a különben erősen aulikus szellemű szerző mily rokonszenven viseltetik a magyarok iránt, következetesen megkülönböztetett elismeréssel szólva a hajdúk és huszárok vitézségéről és értékes szolgálatairól. — E munka érdekes függeléke az ostrom folyamán használt és zsákmányolt tüzérségi anyagról, valamint az igénybevett lőszer mennyiségéről tüzérségtörténeti szempontból még kiaknázatlan.
- ⁵²⁾ Valójában 23-án.
- ⁵³⁾ *Diario*, 41. l.
- ⁵⁴⁾ Mert több vállalkozásuk sikerült e napon: 1521-ben Belgrád bevétele, 1526-ban a mohácsi csata.
- ⁵⁵⁾ *Diario*, 43. l.
- ⁵⁶⁾ *Diario*, 44. l.
- ⁵⁷⁾ Károlyi szerint (401. l.) 1200 ember volt a törökök vesztesége.
- ⁵⁸⁾ *Diario*, 45—50. ll.
- ⁵⁹⁾ »Ritornatosene poscia in Germania fu fatto Aitante generale nel qual posto si ritrova in quest' anno 1697«.
- ⁶⁰⁾ A napló idézett kiadásának 6. lapján.

A magyarság Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentősége.

Buda visszafoglalása ugyan önmagában is döntő jelentőségű esemény volt, azonban a magyar-török ellenségeskedések mintegy három és fél évszázados folyamatában mégis csak *egy* esemény volt csupán, amelynek jelentőségét éppazadja meg, hogy *miként* kapcsolódott ennek a folyamatnak előző és későbbi eseményeihez. Ha tehát vizsgálódásunk kizárólag csak arra szorítkoznék, hogy keressük: vajjon a magyarság számszerűen mennyi anyagi és véráldozatot hozott Buda 1686-os ostrománál és hogy ez az áldozat miként aránylik az idegenek által ekkor hozott áldozathoz, akkor torz és könnyen félreérthető képet nyernénk, amely éppúgy helytelen megvilágításba helyezné a magyarságnak a magyar-török ellenségeskedés diadalmas befejezésében vitt szerepét, mint az évszázados ellenségeskedés alatti magyar és idegen áldozatok közt vonható arányról alkotható képet. Hasonlaltal élve: az ilyen eljárás megfelelne annak, ha valaki egy épületkolosszus felépítésénél végzett munka értékelésénél kizárólag arra az akcióra szorítkoznék, mely a toronygombnak merészséget és ügyességet kívánó felhelyezését vitte csupán sikerre.

Buda sikeres megvívása a magyar-török ellenségeskedésben csak fordulópontot jelentő *egyetlen esemény* s hasonlóan csak *egyetlen momentum* a török elleni szintén évszázados magyar-idegen együttműködési kísérletekben. A magyarság szerepét csak akkor tudjuk helyesen megítélni, ha a lehetőségig tömörítve bár, de egyrészt felvázoljuk a magyar áldozat és idegen, elsősorban birodalmi segítség viszonyának 1686 előtti főbb fázisait, másrészt megrajzoljuk azokat a körülményeket, amelyek megmásíthatatlanul eleve meghatározták azt a mértéket, amelynél messzebbmenő áldozatot a magyarság az ostromnál nem is hozhatott.

Ez az eljárás sokkal hívebb és plasztikusabb rajzot ad a magyarságnak az ostromban hozott áldozata értékéről, mintha arra tennénk kísérletet, hogy összecszerűen és lélekszámszerűen állítsuk össze az 1686. évi hadjárat magyar anyagi és emberáldozatát, amire a rendelkezésünkre álló forrásanyag úgyis elégtelen. Így tanulmányunk bevezetése ugyan látszatra elnyúlik, de ez a bevezetés, mint látni fogjuk, joggal tekinthető magához a témához tartozó tárgyalásnak.

*

Magyarországnak és a Németbirodalomnak viszonyában az érintkezés kezdetétől kezdve állandó volt a birodalom részéről az imperiálista előretörésnek, Magyarország részéről pedig a védekezésnek a célzata. Ennek megfelelően a magyarságnak a németiség felé folytatott külpolitikája a békének állandó fenntartására irányuló törekvése mellett a XI—XII.

században elsősorban azon fáradozott, hogy baráti, sőt szövetséges viszonyt hozzon létre azokkal a birodalmi elemekkel, amelyek bent a birodalomban bomlasztó erőt, vagy legalább is ellensúlyt jelentettek a birodalom központi hatalmával szemben. Hasonló következetességgel a németiség keleti irányú expanziójával szemben való védekezés célzata vezette a magyarság északi: cseh, morva és lengyel külpolitikáját is.

A birodalom keleti határtartományainak XII. sz. utáni nagyobb önállósítása és felerősítése a németiség keleti politikáját szolgálta s azt célozta, hogy ezek a határtartományok vegyék át kelet felé azt a szerepet, amelynek állandó belső zavarai miatt maga a birodalom nem tudott megfelelni.

A határtartományok nagyobb fokú önállósulásának első évtizedeiben átmenetileg enyhült az az állandónak mondható feszültség, amely a két szomszédos hatalom között a Magyarország nyugati határára nehezedő német nyomás folytán jött létre. Amint azonban Ausztria az oda átszármazó Habsburg-család alatt megerősödött s területileg is felduzzadt, a magyar és német birodalomnak XI—XII. századi állandó érdekellentéte újra fellángolt, most a Habsburgok magyarországi törekvéseinek és a magyar ellenállásnak formájában. Ez az ellentét nem egyszer igen súlyos megjelenési formák között egészen addig fennállt, míg nem Magyarország — területileg ugyan csonkán, de jogilag értelmezve csonkítatlanul — tényleg a Habsburgok jogára alá került.

A keletre s így elsősorban Magyarország felé irányuló németbirodalmi, majd habsburgi terjeszkedési célszándékok félévezrede alatt a magyar külpolitika észszerűen védelemre szorított előbb a birodalommal, majd Ausztriával szemben. Viszont világos terjeszkedési célszándék volt délre és északra egyaránt. Az utóbbi irányú törekvést a XIV. század utolsó éveitől kezdve az együttműködés keresése váltotta fel. Nyugatra azonban védekező maradt s inkább a távolabbi neolatin államokkal keresett baráti kapcsolatot. Érthető tehát, hogy a magyarságnak a németiséggel való katonai és diplomáciai együttműködése Mohács előtt csak akkor kerülhetett olykor szőnyegre, ha a magyarság a maga expanziós területe felől: északról, délről, vagy keletről támadtatott meg s amikor így egyedüli szövetségesül és segítőtársul geográfiailag sem maradt más, csak a nyugati szomszéd.

A közvetlen német nyugatnak támogatása azonban komoly segítséget soha nem jelentett.

Az együttműködésre az első kísérletet a tatárok által szorongatott IV. Béla tette meg. A menekülni kényszerült király szorultságában II. Frigyes császártól kért támogatást. A megállapodás, amelyet IV. Béla megbízásából István püspök kötött meg a császárral, úgy szólt, hogy a császár köteles hatalmával Magyarországot a barbárok betörésétől megszabadítani, hogy azt Béla nyugodtan és békésen bírhatta; viszont ez esetben Béla az országot mint a császár hűbérét bírni s köteles lesz a császárnak, ha az országa határán kívül visel hadat, 300 vitézt rendelkezésre bocsátani.

A császár azonban csak arra törekedett, hogy ezzel a megállapodással felelevenítse és megerősítse a Németbirodalomnak azokat a vélt jogait, amelyeket az Péter király óta Magyarország felett mint vélt hűbértarto-

mánya felett érvényesíteni próbálgatott. Tényleges segítséget azonban mit sem nyújtott s ennek következtében IV. Ince pápa már 1245-ben feloldotta IV. Bélát a császárnak tett hűségkü alól, azzal a megokolással, hogy sem a császár, sem annak fia nem tett eleget a hűségkü alapjául szolgáló feltételeknek.

A birodalmi segítség értéke a nullával volt egyenlő. És ez nem véletlen s nem is szórványjelenség, mert ha tüzetesen végigvizsgáljuk a magyar külpolitika történetét, azt látjuk, hogy a birodalmi támogatás, segítség, mindaddig nélkülözi a komolyságot, amíg a birodalom súlypontja nem tevődik át földrajzilag keletebbre, tehát a XVII. század második feléig.

Nem véletlen volt az, hogy II. Frigyes nem küldte a birodalom hadait Magyarország felsegítésére. Következtesen megfigyelhető, hogy a birodalom, ha meg is szavazott különböző császárainak fegyveres erőt Magyarország ellen irányuló akciókhoz, kivitelben soha komolyabban nem támogatta még koronás urait sem következetes keleti törekvésekben.

A birodalomnak súlypontja földrajzilag annyira Nyugateurópában volt, hogy azt Középeurópa — különösen attól kezdve, hogy a birodalom keleti tartományai egyre jobban önállósultak — sokkal kevésbé érdekelte, mint a szomszédos nyugati és déli környezet, mint Európának a Rajnától nyugatra és az Alpoktól délre eső területe.

Az a körülmény, hogy Magyarországon az erőviszonyok megváltoznak, hogy Magyarország területén a magyar helyett esetleg más nép alakít államot, a németiséget és annak birodalmát nem érdekelte. Meg volt benne a készség arra, hogy a magyar ellenállás csökkenése esetén hatalmát a megcsökkent ellenállás irányában különösebb áldozat nélkül keletre továbbterjessze, de érdektelen volt abból a szempontból, hogy a Lajtától keletre fennálló viszonyok állandósításáért, megvédéséért áldozatokat tudjon hozni.

A következő magyar-német együttműködés alapjait Nagy Lajos utolsó külpolitikai intézkedése vetette meg, aki mindkét trónját Mária nevű lányára kívánta hagyni, ki pedig a német császár öccsének volt menyasszonya. Lánya kiszemelt férjén keresztül Lajos így lánya trónjainak sorsát mintegy a Németbirodalom császárának védelmébe helyezte. Ennek az intézkedésnek hármass magyarázata van. Az új schizmával szemben így akarta Lajos elkerülni, hogy országai két egymással szembenálló egyházi párthoz csatlakozva egymással szembekerüljenek. Ezen egyházpolitikai ok mellett a dinasztikus érdek óvatosságot ajánlott a megbízhatatlannak bizonyult Habsburgokkal szemben s Vencel császárban inkább megbízhatott, hogy nem fogja lányait örökségükből kiforgatni, mint a Magyarországra éhes szomszédokban. Végül védelmi ok is diktálta, hogy örököse mögött — a gyenge nő mögött — a birodalom ereje álljon segítségül a külső támadások ellen.

A Nagy Lajos kezdeményezte külpolitikai irányváltoztatás első sorban annak köszönhetette létrejöttét, hogy örökségét nem fiúra, hanem lányra volt kénytelen hagyni. Ilymódon került a magyar korona olyan főkre — Zsigmond, majd Albert —, akik egyben a Németbirodalom koronáját is viselték. Szerencsétlenségre Zsigmond alatt, aki nagyon rossz hadvezér volt, a török nemcsak megerősítette és továbbterjesztette pozícióját a Balkánon, hanem kétízben — Nikápolynál és Galambócnál —

igen súlyos vereséget is mért előbb az európai együttérzés összehozta nemzetközi, majd a magyar seregére.

Így alakult ki az a hiedelem, hogy Magyarország ereje egymagában nem elegendő a török veszély leküzdésére. Ez egyesekben, különösen azokban, akik az ország nyugati vidékein laktak, bizonyos készséget fejlesztett ki oly irányban, hogy magukat és az országot az egyre erősebb hatalmi helyzetre szert tevő szomszédos Ausztria Habsburg-dinasztiájának érdekkörébe s így védelmébe helyezték. Annál is inkább, mert a XV. század 40-es éveitől kezdve egy pillanatig sem lankadt a Habsburg-családnak az a törekvése, hogy hatalmát Magyarországra kiterjessze s ott állandósítsa.

A török veszély fokozatos elhatalmasodása, miután a Németbirodalom geopolitikai helyzetében változás nem állt be, éppúgy nem érintette a birodalom érdekkörét, mint nem érintette IV. Béla alatt a Magyarországot és Lengyelországot ért tatár betörés sem. Ennek a helyzetnek megfelelően, miként a német császári koronát is viselő Zsigmond sem tudta a Németbirodalom nehezen igénybevehető erejét balkáni akciókra igénybevenni, úgy utóbb sem lehetett a birodalmi rendeket rábírní arra, hogy lényeges támogatást nyujtsanak Magyarországnak az azt fenyegető török veszéllyel szemben.

Ha nem is Zsigmond volt a szellemi apja, de az ő politikai hagyományából alakult ki a török ellen irányuló magyar-német és magyar-osztrák-csehállamszövetség tudatos külpolitikai koncepciója, amelyet azután a Habsburgok később meg is valósítottak. De ez az államszövetség, illetve együttműködés a törökkel szemben Magyarország javára csak akkor kezdett hatékony lenni, amikor a XVII. század derekán a birodalom súlya átcúsúzott Ausztriára s ezzel geopolitikai súlypontja lényegesen keletebbre került, ami aztán magával hozta a magyar érdekekkel való nagyobb mérvű együttműködést.

A birodalmi segítségek sorsát híven jellemzi az 1454—55. évi eset. Az 1454. őszi frankfurti birodalmi gyűlés a pápa kezdeményezte hangulatban 10.000 lovas és 32.000 gyalogos kiállítását ígérte meg a török elleni hadjáratra. Viszont már a következő évi február 26-án Bécsújhelyen megnyitott birodalmi gyűlés semmit sem határozott ebben az ügyben.

A frankfurti gyűlésen ugyanis magyar követek jelentek meg s azok Magyarországnak a tervezett török elleni hadjáratban való részvételét csak arra az esetre ígérték meg, ha a birodalom maga is kiállít legalább 10.000 lovast és 20.000 gyalogost. Különben Magyarország békét köt. Ezt a fenyegetést megelőzte Hunyadi Jánosnak a császár követe előtt tett kijelentése, hogy abban az esetben, ha a nyugati uralkodóktól nem kap segítséget, inkább átengedi az országon a törököt a nyugati birodalmak meghódítására, mintsem végromlásnak tegye ki Magyarországot a Nyugat közönye miatt. Ez a két fenyegetés kicsikarta ugyan a segély egyszeri megszavazását, de annak realizálására már nem került sor. És a következő két évszázadon át hasonlóan mondtak csődöt a birodalmi segítségek mindaddig, amíg a pápa ismét egyé nem tudta kovácsolni a török elleni háború célzatával a keresztény Európát; amíg a birodalom geopolitikai súlya és érdeklődése nem csúsúzott jelentékenyen keletebbre s amíg meg nem ért belsőleg is a török hatalom az összeomlásra.

A XV. század második felében a Habsburg-család megszerezte magának a birodalomban a vezető szerepet. Ugyanakkor egyre élesebbé vált a családnak az a törekvése, hogy Magyarországot megszerezze. Azonban ez a kettős körülmény sem volt elegendő arra, hogy a birodalom támogatását a török ellen Magyarország számára biztosítsa.

Amikor a magyar nemzeti párt 1505-ben élesen állást foglalt Habsburg Miksa császárnak II. Ulászló magyar királlyal a magyar trón öröklése ügyében kötött szerződésével szemben, Miksa a birodalmi gyűlésen elpanaszolta, hogy ki akarják túrni jogigényéből Magyarországon, holott, ha ő lenne Magyarország királya, sikerrel tudná felvenni a harcot a törökkel. Igéretet tett a birodalmi gyűlésnek arra, hogy Magyarországot oly kapcsolatba hozza a birodalommal, mint aminőben a birodalom és az osztrák tartományok vannak. Erre a kölni birodalmi gyűlés 4000 fegyverest szavazott meg Miksának, egyenesen kijelentvén, hogy azt örökösödési jogainak megoltalmazására és Magyar-, valamint Csehországnak a birodalomhoz való csatolása érdekében adja meg.

A magyarságnak és a németiségnek tehát élesen ellentétes volt az érdeke. A magyarság védte magát a német befolyással szemben s a török ellenében támogatásra szorult. A birodalmat a török nem érdekelte s Magyarországgal szemben hódítási készségű volt. Különben is Miksa attól az örökösödési szerződéstől, amelyet II. Ulászlóval kötött, mint maga bevallja, azt várta, hogy Ulászló neki és a birodalomnak *védjfal gyanánt* fog szolgálni a törökkel szemben.

Utóbb valóban másfél évszázadon át ezt a szerepet töltötte be Magyarország területe és a magyarság. A maga földjén és a maga felbecsülhetetlen mértékű anyagi és emberáldozatával tartotta fel a török megújuló rohamait, amelyek így mind összeomlottak, mielőtt elértek volna a birodalom testéig, ahová irányítva voltak.

Miksa és a Németbirodalom tehát azt a szerepet szánta Magyarországnak, amelyet egyideig Magyarországgal szemben annak déli tartományai játszottak, azt, hogy lökhárító legyen a török ellen. Így tehát Magyarország állami fennállása és területi sértetlensége nem érintette a birodalom érdekeit. Utóbb még kényelmes is volt, hogy a birodalom előretolt védekező hadszíntere a birodalomhoz közel: a Dunántúlon és a Duna-Tisza közén s nem messze a Balkán északi szélein van.

Igazolni látszik ezt az is, hogy az 1522. évi nürnbergi birodalmi gyűlés segélymegajánlása belül maradt a komikum határain, holott akkor Magyarország már egészen Habsburg-érdekkörbe kerülve, diplomáciailag a birodalmat kivéve úgyszólván egész Európától elszigeteltetett s hogy a birodalom és a Habsburg-család is könnyen nézte, miként bukik el Magyarország a Habsburg-ellenes politikát is szolgáló török túlsúlya alatt a mohácsi csatásíkon.

Pedig a magyarság egyre jobban számított a birodalomra, amint a török gyűri fojtogató szorítása nyomasztóbb lett. Hiszen, amikor Miksa halála után a Habsburgoknak Magyarországra való igényét a családnak nem a császári méltóságot viselő tagja, hanem csak annak öccse veszi át, a magyar rendek azon kívánságuk feladása után, hogy a magyar király-cselányt a ászár és ne az öccse vegye el, ragaszkodtak ahhoz, hogy a császári

öcs, Ferdinánd, kapja meg Ausztriát. Ez a követelésszerű kívánság is azt célozta, hogy a magyar királlyal kétszeresen sógorsági viszonyba került Habsburg Ferdinándnak legyen módja tartományaiából fegyveres támogatást nyújtani Magyarországnak.

A Németbirodalomnak geopolitikai helyzetéből származó érdekeiből hiányzott Magyarországnak a törökkel szemben való megvédése. Ferdinándnak is csak annyi erő állt rendelkezésére, hogy az ország egy részét, a tartományaival szomszédos karéjt meg tudta szállni, el tudta foglalni, de a török előnyomulást nem tudta feltartóztatni, mégkevésbé visszaszorítani. Vagy semminemű támogatást nem kapott erre a célra a birodalomtól, vagy, ha kapott, az elégtelen volt és ezért vállalkozásai olyan szégyenteljes véget értek, mint Budának 1530. évi Roggendorf-féle, 1540. évi Fels-féle, 1541. évi újabb Roggendorf-féle ostroma vagy a Németbirodalom 1542. évi csúfos véget ért vállalkozása, mikor a birodalmi sereg oly iramban ment ki az országból, hogy Achmed ruméliai beglerbég nem tudta beérni.

Így vált üres legendává az a feltevés, hogy az új dinasztia meg tudja védeni Magyarországot a törökkel szemben s hogy a mögötte álló Németbirodalom megfelelő támogatást fog nyújtani a török veszély leküzdésére.

1526. óta Magyarország területe a Habsburg-ház örökös birtokainak és a Németbirodalomnak előretolt hadszínterévé vált. Egykori területi egysége felbomlott. Az Erdélyben kialakult nemzeti fejedelemség külpolitikailag a török hatalomra támaszkodott és nem egyszer fegyveresen lépett fel a területén kívül élő magyarság jogainak és szabadságának védelmében a kezére került magyar államterület önállóságának teljes megszüntetésére törekvő bécsi kormányzattal szemben. Az ország középső része török hódoltsággá vált, amelyen részben megszűnt, részben átalakult a magyar élet. Az ország nyugati és északnyugati karéja Habsburg-jogar alá jutva, a Habsburgbirodalom többi részével szemben oly jelentéktelen volt, hogy különállásának úgy ahogy való fenntartása csak áldozatokkal, lemondásokkal és Erdély külső segítségével sikerült. A török hódoltságnak és a magyar király alatt maradt területeknek határain (igen széles sávban) szinte állandó volt a hadiállapot, amely szünet nélkül nagy magyar anyagi és véráldozatokkal járt.

A magyar államiség önállósága XVI—XVII. századi királyai alatt elsősorban két vonalon vesztette el még a látszatot is: katonai és pénzügyi téren. Így, bár mint állandó hadszíntér a magyarság hozta állandóan a legsúlyosabb gazdasági és véráldozatot, a birodalom kormánya úgy látta, hogy a megmaradt csonk megtartásának érdeme a birodalom áldozatkészségének köszönhető. Kétségtelen, hogy a birodalom a magyarországi csonkról származó jövedelem elégtelensége miatt állandó anyagi hozzájárulást nyújtott a Magyarországon folyó, majdnem megszakítás nélküli hadiállapot költségeinek fedezéséhez. Viszont ez a segítség nem volt veszélytelen a magyarság számára, mert a német rendek már 1566-ban felvetették azt a gondolatot, hogy a sok gondot okozó Magyarországot szorosabb kapcsolatba kell hozni a birodalommal s hogy a magyarországi várvédelmi vonalra német parasztokat és lovagokat kell telepíteni.

A birodalom ilyenmű segélye, amely az ország megmentésére elégtelen volt, különben is alig volt más, mint a keresztény szolidaritás enyhe jele és a német rendekre nehezedő nagy Habsburg-nyomás, befolyás eredménye.

Hogy 1686-ban a birodalmi és egyéb idegen támogatás végre sikeres tudott Magyarországon a törökkel szemben lenni, az az alábbi három körülménynek köszönhető: hogy a westphaliai béke után a birodalom súlya geopolitikailag sokkal keletebbre csúszott át; hogy a pápai diplomáciának végre sikerült a keresztény Európát évszázadok óta nem tapasztalt célegységbe vonni össze; hogy 1683-ban a török erőnek Bécs alatti megtörtetése megindította a török hatalom belső összeomlását.

A harmincéves háborút lezáró westphaliai békével a Németbirodalom tehetetlen államszövetséggé alakult át, melynek minden tagja szuverén és idegen állammal önállóan szövetséget köthető fél lett, hacsak ez a szövetség nem irányult a birodalom, vagy a császár ellen. Az európai politika túlsúlya ezzel Nyugateurópára csúszott át. A Habsburgok családi súlya Németország eljelentéktelenedésével Ausztriára tevődött át s így kényszerítve voltak hatalmuk súlypontjának is minél keletebbre való áttételére. A nyugaton eddig lekötve tartott Habsburg-erők most már csorbitatlanul felhasználhatók lettek keleten s ezzel a Habsburgbirodalom egyszerre átütőbb erejűvé vált a törökkel szemben, amely irányban pedig évszázadokon át tehetetlennek bizonyult volt.

Így érlelődött odáig a helyzet, hogy a birodalmi erők 1686-ban eddig nem tapasztalt sikerrel lettek Magyarországon felhasználhatók. Le kell azonban az eddig felvázoltak alapján szögeznünk azt, hogy míg a külföldi s így a birodalmi erők *először* 1686-ban jelentenek Magyarországnak valóban értékes és sikeres támogatást, addig a magyarságnak a törökkel szemben való immár több évszázados állandó anyagi és véráldozata állandó és sikeres védelmet jelentett az osztrák örökös tartományok és a Németbirodalom számára *immár másfél évszázadon át*.

Ha tehát csupán csak azt néznők, hogy milyen volt Buda 1686. évi sikeres ostromában a magyarság és a külföldiek részvételi aránya, akkor egészen helytelen volna ítéletünk arról az arányról, amely a birodalomnak és az egyéb külföldnek a magyarságért, és viszont a magyarságnak a birodalomért és Európáért hozott anyagi és véráldozata között mutatkozik s amely aránytalanul a magyarság áldozatát mutatja nagyobbak.

A hozott áldozatok arányosításánál tehát nem szabad Buda sikeres ostromát önmagában néznünk, hanem csak abban az egységes, több évszázados folyamatban, amely Magyarországot állítván az élre, a török hatalomnak és Európának élethalál-birkózását jelentette.

Annál kevésbé szabad az arányosítást Buda ostromára lokalizálva végeznünk, mert mint alább látni fogjuk, külső körülmények gátolták meg a magyarságot abban, hogy jelesül Buda ostrománál a megtörténtnél nagyobb mértékben vegye ki a részét.

Ezek a körülmények a következők voltak: az ország területi megosztottsága, az önálló nemzeti hadsereg hiánya, a magyarországi csonk politikai viszonyai s az ország súlyos gazdasági kimerültsége. Vessünk egy-egy futó pillantást ezekre a körülményekre.

Magyarország a XVI. század derekán területileg három részre bomlott. A magyar királyság területe a Dunántúl nyugati részeire és a Felvidékre zsugorodott össze. A Dunántúl keleti felét és az Alföldet a török tartotta megszállva. Erdély, a tiszai részek és a keleti Felvidék a nemzeti politika hagyományait továbbvivő erdélyi nemzeti fejedelemség területévé lettek. Természetes, hogy a hódoltság területének magyarsága nem hozhatott az őt hódoltató törökséggel szemben sem anyagi, sem véráldozatot. Erdély külpolitikailag a török hatalomra támaszkodott, állandóan ellenséges, gyakran nyíltan háborús viszonyban állt a magyar koronát viselő Habsburg-házzal s így két ok is gátolta abban, hogy a török ellen irányuló és szinte a németiség egyetemes megmozdulásának látszó, Habsburg-kezdeményezésű katonai akcióban résztvegyen. Így egyedül csak a magyarországi csonk volt az, amely bekapcsolódhatott mind financiálisan, mind katonailag abba a már nemzetközi jellegű hadjáratba, amely Buda felszabadítását eredményezte. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy még ez a terület sem volt zavartalanul egységes, mert hisz kevéssel előbb Thököly Imre a nyugati Felvidéken szinte önálló államot kreált magának, aminek utóhullámai 1686-ban még legkevésbé sem ültek volt el.

Az 1686. évi hadjáratban a magyarság részvételének mértékét tehát igen nagy mértékben megszorította az a körülmény, hogy az ország területi megosztottsága miatt a magyarságnak csak egy kisebb hányada volt olyan fizikai helyzetben, hogy a hadjáratban bármilyen formában résztvegyen. Mivel tudjuk, hogy a hadjárat gazdasági terheinek legnagyobb részét a magyarság viselte s nagyjában tudjuk azt is, hogy mily mérvű volt a magyarság véráldozata, meg kell állapítanunk, miszerint az a magyarság, amely fizikailag nem volt korlátozva, hogy a hadjáratba valaminő formában bekapcsolódjék, anyagilag a maximális áldozatot hozta meg s a hadjáratban való részvétel lehetőségének arányához képest véráldozat terén sem maradt semmivel mögötte az idegenek hozta áldozatnak.

A magyarság részvételének mértéke a hadjáratban és az ostromban azért nem tűnik az események szemlélésénél már az első pillanatban kirívóbban szembe, mert a magyarságnak nem volt saját önálló nemzeti hadserege, amely egységesen, külön seregrész gyanánt, saját vezére alatt vett volna részt az ostromban. Így állandóan az a benyomásunk, mintha a magyar csapatok segédcsoportokként mellékszerepet vittek volna, annyira elkeverve jelennek meg az egyéb nemzetiségű csapatok között.

A nemzeti hadseregnek újbóli megteremtésére való törekvés többször felmerült a XVI. század második fele óta a magyar rendek közt s a kiváló politikus, hadvezér és hadtudományi író, a költő Zrínyi Miklós a török hódoltság felszámolásának s a nemzeti függetlenség biztosításának zálogát épp a nemzeti hadsereg megteremtésében látta.

A magyarországi csonkon berendezkedett Habsburg-hatalom többnyire idegen pénzen és idegen zsoldosokkal, főként pedig idegen tisztekkel tartotta fenn a török elleni várvonalat. Az 1556-ban megszervezett bécsi haditanács nem ismert különbséget a habsburgi területek közt s bár egyetlen magyar sem volt benne, hatásköre kiterjedt a magyar végvárokra is.

A végvárakban a 10—15.000 főnyi zsoldosból az idegen parancsnokok alatt legalább 10.000 mindig magyar volt, akiknek harci értéke sokszorosan felülmúlta az idegenekét. A honvédelem idegen irányítás alá kerülése juttatta idegen kezekre a pénzügyi közigazgatást is. A nemzet a XVI. század második felétől kezdve állandóan idegen beavatkozást tapasztalt, idegen zsoldosok és parancsnokok garázdálkodását tűrte s ezzel szemben azt látta, hogy az idegen katonai hatalom ereje nem őt védi, hanem Bécset és a német birodalmat s hogy annak számára Magyarország csak hadi telep, ahol a nem-német értékek mennek veszendőbe az állandó harcok alatt.

A XVI. században háttérbe szorult nemzeti hadsereg helyett, amely a maga felkelési rendszerével már jóval Mohács előtt is elavult volt, 1598-ban Nádasdy Ferenc és Pálffy Móric felvetették az újabb nemzeti hadsereg megteremtésének gondolatát. 1604-ben Thurzó György és Pethe Márton tértek vissza erre a gondolatra, de a gondolat megvalósulására a rendek tehetetlensége és az idegen hatóságok bizalmatlansága miatt nem került sor. Így a nemzet a rég kialakult formákban önálló nemzeti hadsereg nélkül is katonáskodott, de a nemzeti csapatok nem jutottak nemzeti vezérlethez. Nemcsak a dunántúli és a felvidéki várak parancsnokai voltak idegenek, hanem a nemzeti felkelő, úgynevezett mezei hadakat vezérlő főkapitányok is. Hiába követeltek magyar parancsnokokat az országgyűlések, kérésüknek nem volt fogantatja. Az idegen főkapitányok pedig nem barátai voltak a magyar katonáknak, de legtöbbször ellenségei. A magyar katonaság háttérbe szorult s nem egyszer súlyos inzultusokat kellett szótlanul eltűrnie.

A bécsi kormányzat bizalmatlansága a magyarsággal szemben a XVII. század folyamán, amikor Erdély támogatása mellett a magyar rendek több ízben fegyverrel verekedtek vissza Bécstől jogaikat, állandóan növekedett s ez a nemzeti hadsereg gondolatának megvalósulását egyre jobban eltemette.

Közvetlenül az 1686. évi hadjárat előtt is felmerült a nemzeti hadsereg kérdése. Amikor a török Thökölyt elfogta, hiveinek nagyrésze visszatért a király hűségére. 1685 novemberében 17.068 kuruc harcos állt id. gr. Csáky István felsőmagyarországi magyar generális rendelkezésére. Ez az igen szépszámú sereg telítve volt bosszúvágygal a török iránt s a nádor és Csáky alkalmasnak látták ezt arra, hogy magjává legyen a végbeli magyar seregnék. A nádor és a főurak azt sürgették az udvartól, hogy szerveztessék egy tízezer főnyi állandó magyar nemzeti mezei sereg kizárólagos magyar vezérlés alatt. Azonban minden ösztönzés, sürgetés eredménytelen volt s az 1686-os év nyara elmúlt anélkül, hogy a szervezésben egyetlen lépés történt volna.

Így a haditanács örökös bizalmatlansága, ismert lomhasága és a súlyos pénzügyi helyzet lehetetlenné tette, hogy a magyarság Buda ostromában oly lélekszámú önálló hadsereggel legyen képviselve, amilyen őt megillette volna s amilyen meg is jelenhetett volna, ha a haditanács Esterházy nádor, Csáky István és a magyar urak sürgetésének megfelelően a magyar sereg megszervezéséhez idejében hozzájárul. Ennek hiányában a még előző év őszén együtt levő volt kurucok száma a következő

őszre egyharmadra csökkent. A többi hallatlan nélkülözések, éhezések után nagy nyomorultul elpusztult, vagy elzüllött, szertement.

A magyarság részvételét bizonyos mértékig meggátolták a fennálló politikai viszonyok is.

A szegényteljes vasvári béke után a Wesselényi-féle szövetkezést életre hívó nemzeti ellenkezés kitűnő alkalmul szolgált arra, hogy I. Lipót erélyesen lépessen fel az alkotmány és a protestantizmus ellen. Rendkívüli törvényszékek állítottak fel. A bécsi kormány törvénytelen adókkal sújtotta az országot, egyre szaporította az idegen katonaság számát s a protestánsok üldözése mellett folytatta az erőszakos térítéseket. Már 1672-ben támadásra ösztönözte ez az eljárás az Erdélybe menekült bujdosókat. 1678-ben, miután a bujdosók szerződést kötöttek a francia udvarral, Erdély is beavatkozott a bécsi kormányzat magyarországi abszolutizmusába. Thököly katonai sikerei és a fenyegető török hírek következtében az udvar kénytelen volt feladni abszolutisztikus törekvéseit s az 1681. évi soproni országgyűlésen nyíltan megbukott a bécsi abszolutizmus.

Thököly sikerein felbuzdult a török s 1683-ban döntő csapásra készült közvetlenül Bécs ellen. Nem számított arra, hogy XI. Ince pápa már évek óta dolgozott a francia-ausztriai ellentét kiküszöbölésén a célból, hogy az így felszabaduló erőket a török ellen lehessen felhasználni; s hogy a török támadás hírére a pápa fegyverszünetre bírja XIV. Lajost. A török sereg az egyesült lengyel-osztrák-szász-bajor seregekkel szemben elvérzett Bécs alatt s ez katasztrófális következményű volt Thököly sorsára nézve is. A kétségbeesett török, hogy kiengesztelje és megállítsa Lipótnak a bécsi győzelmet kiaknázó seregeit, 1685-ben elfogatta Thökölyt, amivel azonban végzetes hibát követett el, mert így nemcsak leszerelte a Felvidék ellenállását Lipóttal szemben, de maga ellen ingerelte Thököly kitűnő harci értékű kuruc katonáit is, akik áttértek Lipót hűségére. Így maga a török teremtette meg a Buda visszafoglalásához szükséges magyarországi légkört.

Lipót abszolutisztikus törekvései után az ország nem viseltetett túlzott bizalommal Lipót kormányzatával szemben. Thököly hatalma épp összeomlott. Felesége még nem lankadó kitartással védte Munkács várát a császári csapatok ostromával szemben s így még a Thököly-féle mozgalom sem volt teljesen leszereltnek tekinthető. Így szó sem lehetett a lelkek pacifizálásáról, helyesebben arról, hogy a Bécs irányította hadivállalkozással a magyarországi csonk lakossága osztatlanul együtt érezzen. Bármily jószándékkal is vette kezdetét a kormány részéről az ország pacifizálásának végrehajtása, az csakhamar helytelen utakra tévedt. Caprara tábornagy sok jóakarattal és tapintattal igyekezett megnyerni Lipótnak a volt bujdosókat, de az örökös pénzzavarban levő udvari kamara nem vette jó néven, hogy Caprara visszaszolgáltatja az elkobzott vagyonekat s ridegen a maga érdekeit tartván szem előtt nem kis izgalmat okozott a volt felkelők nagy tömegében. A közvélemény a nemzeti haderő újjászervezése és újból való megteremtése mellett foglalt állást, amit Bécsben — mint láttuk — elaltattak. Ez sem szolgálta a lelkek megnyugtatóását. Ismét súlyosan nyugtalanította az ország lakosságának sokat üldözött protestáns rétegét néhány oly jelenség és felelős helyen elhangzott kijelentés, amelyből azt kellett látnia, hogy az 1681. évi soproni ország-

gyűlés vallási végzései nem hajthatnak a jövőben végre. A legnagyobb nyugtalanságot végül az okozta, hogy a magyarországi hadszíntérre hozott idegen katonaság ellátásának terhét a haditanács a megyékre hárította. Akkora teher zúdult így a különben is agyonsanyargatott népre, hogy egyes vidékeken a föld népe az idegen katonák zaklatása és kiuzsorázó fellépése elől tömegesen menekült el lakhelyéről. Például Bereg megye népe Lengyelországba menekült. A föld így elnéptelenedett. A termőföldek elparlagosodtak. Falvak haltak ki s a magyar paraszt nyomorult, kolduló, földönfutó páriává lett.

A kamara okvetetlenkedése, a nemzeti hadsereg elgáncsolása, a vallási béke felborítása, a nép anyagi tönkretétele előzte meg közvetlenül az 1686. évi hadjáratot. Ily körülmények közt érthető, hogy politikailag sem volt meg az a légkör, amely lehetővé tette volna, hogy a magyarság nagyobb mértékben vegye ki részét — mint kivette — a Buda felszabadítását eredményező hadjáratból.

Nem szorul bizonyításra az az állítás, hogy amely nemzet anyagilag le van romolva, az katonaság kiállítására is kisebb mértékben képes, mint rendes anyagi körülmények között. Szekfü a XVII. század előadásakor nemcsak azt állapítja meg, hogy a magyarság véráldozata akkori számához viszonyítva arányban állt a német törzsek véráldozatával s hogy a felszabadítás legkitűnőbb katonasága, amely nélkül az el sem lett volna képzelhető, a magyar huszárság volt, hanem azt is, hogy »a magyarság a felszabadítás ajándékáért, melyet neki a német nép és a Habsburgok hoztak, nemcsak aránytalanul nagy pénzbeli szolgáltatásokkal, de egyúttal szokatlanul nagy lelki és testi szenvedésekkel is fizetett.«

Az egykorú külföldi szemlélő, Cornaro velencei követ, világosan látta a helyzetet: »a szükség, hogy a hadsereg nagyobb részét Magyarországnak kell eltartania, azért, hogy az örökös tartományokon segítve legyen, e szükség orvosolhatatlanná teszi a bajt...«

Károlyi Árpád, Buda visszavívásának történetírója, megállapította, hogy Buda felszabadítása idején a magyar nép oly óriási, minden képzeletet s minden arányt felülmúló adóterhet viselt, amely elzsibbasztotta az erejét s amely előbb-utóbb összeroppantja, ha nem igyekszik lerázni magáról, amíg van rá ereje. Ezzel szemben — magyarok iránti részrehajlással meg nem vádolható külföldi historikus állapítja meg — például 1684-ben, amikor a magyarországi hadjáratnak az volt a főcélja, hogy Alsóausztriát s különösen Bécsset megóvja az előző évi török támadás irtóztató katasztrófájának megismétlődésétől, az osztrák rendek és Bécs város egyetlen krajcár adót nem fizettek. Ausztriában az így előálló hiányokat Lipót adósságra vette fel, vagy segélypénzekből teremtette elő. Magyarországon kímélet nélkül kivetették a katonai célokat szolgáló szolgáltatásokat s az udvari kamara csak akkor kezdett zsoldosaival törődni, ha az már kiette a magyar föld népét s abból már többet kiszípolozni nem lehetett.

De nemcsak 1683 óta terhelte súlyos anyagi kötelezettség a magyar föld népét, hanem igen súlyos s az idők folyamán egyre inkább súlyosbodó anyagi terheket viselt vállán már másfél évszázad óta. Teherviselőképeségének válsága épp a csúcra ért, amikor a felszabadítás költségeinek tetemes

többsége rászakadt. Érthető tehát, ha a nép nyomasztó anyagi helyzete is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi csonknak népe csak bizonyos fizikai korlátok közt tudott résztvenni az 1686-os hadjáratban.

És nem szabad megfélemlenünk arról sem, hogy a dolgok irányítását kézben tartó bécsi kormánynak nem is volt célja, hogy a magyarságnak a hadjáratokban oly szerep jusson, amely az abban való részvétel mértékét különösebben kidomborítja. Bécsben úgyis azon az állásponton voltak az udvar publicistái, hogy Magyarország a felkelések következtében elvesztette szabadságát. Utóbb úgy vélték, hogy Magyarországot Lipót a fegyver jogán, »jure belli« kormányozhatja, minden alkotmányos gátlás nélkül, tekintettel arra, hogy az országot hódítással szerezte vissza.

Ebben a bécsi légkörben, amelyet a magyarsággal szemben való bizalmatlanság mérgezett s amelyet az abszolutizmus újabb bevezetésének megalapozási vágya fűtött, nem igyekeztek módot nyújtani ahhoz, hogy a magyarság zárt egységként s önállósága kétségtelen látszatával vegyen részt Buda visszafoglalásában s általában az egész felszabadító folyamatban.

Látjuk tehát, hogy a magyarság egész az 1684-ben megindult felszabadító háborúig évszázadokon át hozott kiszámíthatatlan tömegű vér- és anyagi áldozatot az ausztriai tartományoknak és a Németbirodalomnak biztonságáért s ennek ellenértékéül komoly fegyveres és anyagi támogatást — utóbbit enyhébb mértékben — a törökkel vívott élethalálharcában csak akkor kapott, amikor a birodalom súlypontja Bécsre és keletre csúszott át s amikor a török előtörés már a birodalmi központtá lett Bécset veszélyeztette. A magyarságnak a németiségért hozott áldozatával még akkor sem volna tehát arányba hozható a németiségnek érte 1686-ban hozott áldozata, ha a magyarság a felszabadításban s Buda visszavívásában sem anyagi, sem véráldozatot nem hozott volna.

Látjuk azt is, hogy a magyarságot több külső, fizikai körülmény gátolta abban, hogy Buda és országa visszavívásában teljes erejét kifejtsen: területi megosztottsága, nemzeti hadsereg hiánya, a magyarországi és bécsi politikai helyzet s végül az ország népének anyagi túlterhelése.

Lássuk most már, hogy ezen külső körülmények ellenére is mily mértékben vette ki a magyarság a maga részét Buda felszabadításánál az anyagi és véráldozatból s hogy ez miként aránylik az idegenek által ugyanitt hozott hasonló áldozathoz. Mert csak ezek után tudjuk helyesen értékelni a magyarság részvételének jelentőségét.

Tanulmányunknak értékelő és összefoglaló természeténél fogva a következőkben sem kívánunk részletes, adatszerű felsorolásokkal szolgálni, mert azokat a nagyközönség a Buda visszafoglalásával foglalkozó elég gazdag irodalomban megtalálja, a szakközönség pedig úgyis ismeri. Tanulmányunkban épp az ismert adatok rendezéséből levonható elvi megállapításokat kívánjuk rendszerbe foglalni.

Egy-egy hadjárat sikere igen nagy mértékben függ annak anyagi előkészítettségétől, megalapozottságától. A Buda visszafoglalását eredményező hadjárat sikerének alapfeltétele szintén anyagi természetű volt. A császári seregeknek — mint Károlyi helyesen mondja — öröklött nyavalyája volt az éhezés és nélkülözés. Márpedig éhező és nélkülöző seregtől nem lehet katonai sikereket remélni.

A hadjáratot az az elgondolás hívta életre, hogy nem szabad a töröknek időt engedni az újabb megerősödésre, mert akkor ismét sor kerülhet Bécs ostromára. Ennek ellenére Lipót király-császár környezetében számosan voltak, akik a békét kívánták az újabb hadjárat helyett s ezek kívánságukat azzal indokolták, hogy a kimerült pénzforrásokból teljes lehetetlenség újabb pénzt szivattyuzni, mert az alattvalók nem bírják tovább a háború költségeit, és azzal, hogy a kifosztott tartományok nem képesek elviselni a katonaság kiteleltetésével és jókarbantartásával járó terheket.

A háborús párt ezzel szemben ragaszkodott a háború folytatásához, amit a török gyengeségével indokolt. Szükségessé tartotta, hogy a védelmi vonalat nyomják elő a Dráva, Száva, Duna, Maros vonaláig. Ez a párt a katonaság kiteleltetését a Thökölytől épp most visszahódított Felső-magyarországon és a visszaszerzendő Alföldön kívánta megoldani.

Az ingatag Lipótnál végül is a háborús párt diadalmaskodott s amíg a török, bízva a császár anyagi tehetetlenségében, nem készült fel a védelemre, Lipót kísérletet tett arra, hogy a hiányzó anyagi eszközöket a közvetlenül érintett Magyarországon és az örökös tartományokon kívül eső helyekről, a birodalomból és a Szentszéktől szerezze meg.

A hadjárat 1686-ban leendő folytatásának elvi elhatárolása rakta Magyarországot vállára az első súlyos anyagi terheket: az 1685. évi magyarországi hadjáratban résztvett s a következő évre tervezett hadjáratban ismét foglalkoztatni kívánt katonaság átteleltetésének és jókarbantartásának terhét.

A Buda fölszabadításával járt hadjárat valamennyi hatótényezője közt a magyar nép anyagi áldozathozatala volt a legelső helyen álló. Károlyi összeállította, hogy 1685-ben a hadsereg havi szükséglete száznegyvenegyszer porciót tett ki. Ebből a magyarországi csonk (Felső-magyarországnak 14, Eger vidékének 7, Nyugatmagyarországnak 11 megyéje) 96.174 porciót szolgáltatott havonként, míg ezzel szemben Csehország, Morvaország, Szilézia, Belső-, Alsó- és Felsőausztria havonként összesen csak 45.653 $\frac{1}{3}$ porciót szolgáltatott.

1685-ben tehát a magyarországi csonka karéj a hadikiadásoknak 70%-át viselte az örökös tartományok 30%-ával szemben, annak ellenére, hogy az 1685. évi hadjárat Bécsnek és az örökös tartományoknak védelmét szolgálta volt. Ha figyelembe vesszük az akkori csonka Magyarország és az akkori örökös tartományok területi és vagyoni arányviszonyát, akkor látjuk csak, hogy mennyire sokszorosan volt túlterhelve Magyarország anyagi teherviselési képességét tekintve az örökös tartományokkal szemben.

Egy porciót 5 garassal, vagyis 25 krajcárral számítva csak Sopron és Vas megye többet fizetett a területén táborozó német katonaságnak fél év alatt 720.000 forintnál. Ebben az összegben természetesen nincsenek benne azok a kártevések, amelyeket a katonaság rablása és zsarolása jelentett. A pénz akkori vásárlóerejét tekintve, ez igen-igen hatalmas összeg volt.

Igen szemléltető Károlyinak a számítása. Az 1686. évi megterhelést véve alapul, átszámította a teherviselési arányt az 1886. évi Magyarországra és Ausztriára. Pedig az 1686. évi terhelés a magyarságra nézve sokkal jobb volt az előző évinél, mert míg Magyarország ebben az évben csak 80.429

porciót fizetett, az örökös tartományok már 79.284-et. Azonban még ez a közel 50—50%-os arány is súlyosan hátrányos volt Magyarországra nézve, mert ha az 1686. évi Lipót-féle terhelési kulcsot területi, vagy lélekszám szerinti arány mértékében alkalmazzuk a háború előtti Monarchiára, akkor a Magyarország és az örökös tartományok 1686. évi területi arányához viszonyított kulcs alkalmazása alapján a háború előtt Magyarországnak kellett volna fedeznie a Monarchia hadi költségeinek 75%-át; a Magyarország és az örökös tartományok 1686. évi lélekszám-arányához viszonyított kulcs alkalmazása szerint pedig nem kevesebb, mint 95% esett volna a háború előtti monarchia hadi kiadásából Magyarországra.

Magyarország tehát — szemben az örökös tartományokkal — akkori területének nagyságát véve alapul háborús kiadásokkal háromszorosan volt túlterhelve 1686-ban, lélekszámát tekintve pedig tizenkilencszeresen, szemben az örökös tartományokkal. Ez a terhelési arány — láttuk — 1685-ben még sokszorosan rosszabb volt rá nézve.

Ez az arány azonban még rosszabb lesz, ha figyelembe vesszük azt, hogy a porció készpénzértékét, amelyben behajtották, másképen számították Magyarországon és másként az örökös tartományokban. Míg az örökös tartományokban az emberporciót 4, a lóporciót 3 forintjával számították, addig Magyarországon az előbbit 6 forint, 6 forint 30 krajcárral, az utóbbit 5 forint 30 krajcárral, 6 forinttal számolták. A magyarországi embereknek tehát a rájuk eső porció-hányadot 50—100%-kal drágábban kellett készpénzben, vagy természetben megváltaniok, mint az örökös tartományokban élőeknek.

Ez a körülmény a kivetési arányt még tovább rontja s így a fizetési arány Magyarország kárára még a jobbik, 1686. esztendőben is területileg 5—6-szorosan, lélekszám arányában pedig 30—40-szeresen volt nagyobb, mint az örökös tartományokra kirótt teher.

Érthető, hogy ily arányú terhelés mellett a föld népe földönfutó koldussá lett.

Az örökös tartományok porcióiba bele volt számítva az osztrák várőrségek ellátása is, viszont a rengeteg magyarországi vár őrségének ellátása a magyarországi porciókon kívül még külön terhelte meg Magyarországot népét.

A Magyarországra kirótt terhelést kiméretlenül behajtották még akkor is, ha azok, akikre kirovatott, belepusztultak. Ezzel szemben az örökös tartományokban nemigen fizették be a rájuk rótt terhet. 1683-ban csak harmada folyt be s a különbözetet a császárnak adósságból, vagy segélypénzekből kellett előteremtenie.

Az 1686-ra tervezett hadjárat előirányzott főbb kiadási tételeinek összege 5,485.000 forintra rúgott. Ebben az összegben nincs már benne a katonaság átteleltetésére, jókarbantartására és élelmezésére szükségelt előbb tárgyalt havi 140.000 porció, melynek értékét még külön mintegy 5,600.000 forintra kell becsülnünk s amelynek oroszánrészét — mint fentebb tárgyaltuk — Magyarország fedezte.

Ennek a közel hatodfélmillió forintnak annyira nem volt megfelelő költségvetési fedezete, hogy a költségvetésben szerényen számítva is legalább három millió forint hiányra kellett számítani. Ennek fedezésére három

forrást kellett megnyitani: a magyarországi és örökös tartományokbeli rendkívüli jövedelmi forrásokat, a külföldi jövedelmi forrásokat és a pápai segélyt, beleértve a belföldi egyházi javak megadóztatását.

A magyarországi belső rendkívüli jövedelmi források a rendkívüli török adóból, adójövedelem-emelésből, luxus-adó bevezetéséből, bélyeges papír bevezetéséből, magyarországi fiscalitások eladásából és adminisztratív takarékoságokból tevődtek össze. Mivel a magyarországi és örökös tartományi belső rendkívüli jövedelmekből vérmes reménnyel sem lehetett 1,000.000 forintnál több bevételre számítani, a kamara mindent elkövetett, hogy magyarországi zsarolásokkal fokozza a bevételt. Így a kamara 1685 őszén Eperjes városát kétszer is megzsarolta, először 40.000 majd 36.000 forint erejéig. Debrecen Caraffa 100.000 tallérral sarcolta meg. Helyesen hivatkozik rá Károlyi, hogy a törvénytelen zsarolás áldozataként csak Eperjes és Debrecen többlet járult hozzá a Budát felszabadító hadjárat költségeihez, mint a Németbirodalomnak három legnépesebb és leggazdagabb kerülete: a westphaliai, a burgundi és az alsó-szász kerület.

A hadjáratához nem annyira külföldi seregekre, mint inkább külföldi pénzre volt szükség. Ezért, amikor Lipót a Németbirodalom egyes tényezőivel külön-külön tárgyalásokat folytatott, hogy rávegye őket a hadjárat támogatására, elsősorban arra törekedett, hogy pénzt kapjon, ha pedig sereget kap, akkor lehetőleg kisebb és oly seregeket, amelyeket a külső segítő a saját költségén állít ki és lát el. Erre annál inkább szükség volt, mert a császárnak hiába bocsátottak volna seregeket rendelkezésre, azokat fizetni és ellátni anyagilag képtelen lett volna. Súlyt helyezett Lipót arra is, hogy fejedelmi személy, aki az egységes vezérést megbonthatná, lehetőleg ne jöjjön.

Az egyes birodalmi tényezőkkel folytatott tárgyalások és kötött szerződések után Lipót magához a birodalmi gyűléshez fordult s attól kifejezetten készpénzt és nem véráldozatot kért. A birodalmi gyűlés meg is szavazott Lipótnak 50 »Römermonat« önkéntes segélyt, de közelebbről nem nevezte meg, hogy azt készpénzben, vagy harcosokban kívánja szolgáltatni. Ennek az ötven római hónapnak készpénzértéke 2,726.000 forint lett volna, ha azt a birodalmi rendek ténylegesen meg is adják.

Azonban — amennyire megállapítható — ennek az ígéretnek csak mintegy egynegyede teljesített s a szolgáltatások értéke nem haladta túl a 7—800.000 forintot. Mint már említettük, a burgundi, a westphaliai és az alsó-szász kerület mit sem adott a rá kivetett rendkívüli segélyből. Az osztrák kerület részei pedig, Lipót örökös tartományai, oly keveset adtak, amely még saját védelmükre sem lett volna elegendő. A birodalom most említett négy kerületének (összesen 10 volt) nincs érdeme a budai győzelemben kicsúcsosodó hadjáratban.

A deficitet Lipót az alábbi három forrásból fedezte. Egy millió körüli összeget lehetett még kiszorítani Magyarországból s mellékesen az örökös tartományokból; 700—800.000 forint körül járt a befolyt birodalmi segély; a további hiányzó összeget az egyházi jellegű források szolgáltatták.

Összegezve az elmondottakat, látjuk, hogy a hadjárat és az előzetes átteleltetés költségei összesen valamivel több, mint 11,000.000 forintot emésztettek fel.

Ebből a hatalmas összegből Magyarországot terhelte az 5,600.000 forintnyi átteleltetési költségnek túlnyomó része. Mert hisz annak a tehernek a viselési aránya 1685—86-ban még 96 volt a 45-höz Magyarország kárára s csak Buda visszafoglalása után javult ez az arány 80 a 79-hezre. Ismerve a porció értékszámítási kulcsát a Lajtán innen és túl, megállapíthatjuk, hogy az átteleltetés és élelmezés terhének részbeni viselése Magyarországot legalább 4.000.000—4,300.000 forinttal terhelte meg.

A költségvetésben rendelkezésre álló mintegy három és fél millió forint a só- és bányajövedelmekből, a vámok hasznából, a kamarai birtokok jövedelméből állt elsősorban elő. Tudjuk, hogy csak a magyarországi ércbányák ekkori évi hozama mintegy 600.000—700.000 forintra rúgott s így itt sem vérmes a számításunk, ha feltételezzük, hogy ennek a legális évi három és fél milliónyi bevételnek is legalább 50%-a Magyarország szolgáltatása volt.

A magyarországi és örökös tartományokbeli rendkívüli jövedelmekből származó egymillió forintnak is legalább fele került ki Magyarországból.

Az egyházi vagyon megadóztatása legnagyobb sikerű az örökös tartományokban lévén, az ideeső magyar hányadot figyelmen kívül hagyhatjuk.

A magyarság tehát az 1686. évi hadjáratból elszenvedett súlyos kárain kívül a 6,000.000 forintot tetemesen meghaladó anyagi áldozattal vette ki részét, amely összeg a hadjárat egész költségének több mint 60%-a volt. Ha figyelembe vesszük, hogy az akkori Magyarország területe mennyivel kisebb volt, mint az anyagilag szintén áldozatokat hozó örökös tartományoknak, a Németbirodalomnak és egyéb külföldnek területe, vagy méginkább azt, hogy lélekszáma mennyivel kevesebb volt, mint amazoké, akkor tényként kell megállapítanunk nemcsak azt, hogy az *tényleges költségeknek is több mint felét ő fedezte*, hanem azt is, hogy az általa hozott anyagi áldozat aránya sokszorosán felülmulta a birodalomnak, az örökös tartományoknak és az egyéb külföldnek ekkor hozott anyagi áldozatát.

Nagy árat adott Magyarország a Budát felszabadító hadjárat feltételeinek anyagi megteremtésével, amely az ő ilyenmű áldozata nélkül nem jöhetett volna létre s a szó legteljesebb értelmében megadta az árat a felszabadításnak. A hadjáratnak csak a birodalom, illetve az örökös tartományok hathatósabb védelme volt az indító oka, mégis Magyarország viselte a hadjárat költségeinek nemcsak arányosan a túlnyomó, hanem ténylegesen is a legnagyobb részét. A felszabadítást Magyarország, anyagi leromlása árán bár, de megfizette.

Az előzetes tervek szerint a Buda alatti harcok megvívására két sereg volt kiszemelve: egy sereg, amely közvetlen Buda ostromára indul és egy másik, amelyet akkor vesznek igénybe, ha felmentő török sereg közelednék a vár felé s azt kell visszatartani. Az ostromló sereg a császári és a szövetséges hadakból került össze s két vezér alatt oszlott meg: Károly lotharingiai herceg és Miksa Emánuel bajor választófejedelem alatt. Előbbi összes csapattestének létszáma 40.878 ember, utóbbinak 21.050 ember volt. A mintegy 62.000 főre rúgó, ostromlásra szánt sereghez nincsenek a magyarok és az önkéntes külföldi vállalkozók hozzászámítva.

A magyar és horvát nemzeti katonaság mellett a hadjáratban használni kívánták a gróf Scherffenberg által vezérelt erdélyi hadtestet és a Caraffa Antal által vezérelt keletmagyarországi hadtestet is abban az esetben, ha a török felmentő sereget küldene a vár védelmére. Az erdélyi hadtestnek mintegy 10.000 főnyi létszáma volt s ehhez járult gróf Csáky László tábornok 2000 magyarja. A keletmagyarországi hadtest mintegy 3900 főnyi császári csapatához közel 6000 főnyi, többnyire lovas magyar katona járult. Ezt a magyar seregrészt báró Barkóczy Ferenc ezredes, Petneházy Dávid ezredes és Gombos Imre ezredes vezette. A felmentő sereg ellen felhasználni szánt erdélyi és keletmagyarországi hadtestben tehát a mintegy 14.000 főnyi császáriak mellett legalább 8000 magyar is volt.

Ez a mintegy 8000 főnyi magyar katona a mozgósítható magyar nemzeti jellegű seregből szakítottatott ki. Az országban négy országos főkapitányság volt s ez a 8000 fő, legnagyobbrészt Thököly megtért kurucai, a kassai generalatusnak volt a hadi népe.

A másik három főkapitányság nem tudott ily arányban szolgálni katonával, mert hisz például a győri és a balatonvidéki véghelyek magyar katonasága három és fél év óta nem kapott sem élelmet, sem zsoldot. Ilyen körülmények közt a kerületi főkapitányok Bécsben kijelentették, hogy csak abban az esetben tud a három generalatus a véghelyi őrségeken kívül még 6000 főnyi sereget összehozni, ha legalább öt havi régi tartozás kifizetését nyer, a hadjárat alatt a sereget rendszeren fizetik s ha az érdekelteket a téli beszállásolás terhe alól felmentik. Miután a bécsi haditanács ehhez hozzájárult, Eszterházy János győri vicegenerális mintegy 2500 főnyi sereget hozott össze, amely júliusban jelent meg Buda alatt s Lotharingiai Károly hadtestéhez osztott be.

A kanizsai kerületből gr. Batthyány Ádám és Gyöngyösi Nagy Ferenc hozzávetőleg 1500 embert tudott Buda alá kiállítani s ez a seregrész a bajor választó hadtestébe olvadt be.

Az egykori érsekújvári, később bányavárosi országos főkapitányságnak 2000 embere Buda és Eger közt tartotta féken a törököt, hogy ebből az irányból Buda ne kaphasson támogatást. Bár ez a sereg Hatvan mellett Balassa Ádám vezetése alatt mintegy 500 gyalogosát elveszítette, mégis legalább 3000 főre rúgott br. Bercsényi Miklósnak az a serege, amely részt vett előbb a bajor választó, majd a lotharingiai herceg hadtestébe osztva Buda ostromában és elfoglalásában.

Ezek szerint a kassai főkapitányság 8000, a másik három főkapitányság mintegy 7000 embert bocsátott a hadjárat rendelkezésére.

Természetes, hogy ezzel nem merül ki a Buda alatt harcolt magyarok száma, mert már a kapitányságok nagyobb csapatainak felvonulása előtt és azután is mentek kisebb-nagyobb magyar csapatok Buda alá, ahol azokat különböző kötelékekbe osztották be. Velencének az ostromnál jelenvolt megfigyelője azt jelentette, hogy a lovasokon kívül mintegy 5000 főnyi magyar gyalogság, toborzott hajdúsereg is táborozik Buda alatt. Hogy ez a nagy lélekszámú csapat melyik kapitányságból, vagy a kapitányságokból milyen arányban jött össze, ma már megállapíthatatlan.

Cseppet sem volt túlzott Károlynak a becslése, aki a Buda alatt július óta harcolt magyar csapatok összlétszámát legalább 14—15.000 főre tette. Ismerve az ország viszonyait, a mintegy 76.000 főnyi császári és birodalmi sereg mellett ezt a lélekszámot nem szabad kicsinyelnünk. Ezek szerint az ostrom hadműveleteiben résztvett egyesült magyar, császári és birodalmi seregben minden hatodik ember magyar volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a magyarországi csonk létszámának az örökös tartományok és a birodalom lélekszáma mennyiszor többszöröse volt, mint az egyhez az öt arány, akkor nem tekintheti senki Buda visszafoglalását a birodalom kizárólagos hadivállalkozásának, mert lélekszám-arányban véráldozat terén is a magyarság hozta meg az aránytalanul nagyobb-mérvű áldozatot.

Nincs beleszámítva a magyarok fenti létszámába a végváraknak magyar katonasága s az az állandóan mozgó, felderítő szolgálatot teljesítő, a végeken élő lovasság, amelynek a távolban végzett működése az ostrom sikerében igen jelentős támogatásként játszott közre. De nincs beleszámítva a felkelő nemesség által kiállított fegyveres erő sem.

A felkelő nemesség létszámát ma már nem lehet összeállítani. Bár számos kiváló nevet ismerünk, a létszámra nézve még hozzávetőleges becslést sem végezhetünk. Ez a szám nem volt különösen jelentős, de mindenestre tiszteletre méltó bizonyosság volt az ostromban résztvett külföldiek előtt arra nézve, hogy a magyar rendi nemzet kiváltságos nemességéből nem halt ki az ősi fegyveres kötelezettség érzése, ha az anyaföld visszacszerzésével kecsegtető komoly harc indult.

Látjuk, hogy a hadjárat anyagi előfeltételének oroszlánrészét a magyarság teremtette meg. Látjuk, hogy a tényleges véráldozat terén sem maradt a magyarság számarányához viszonyítva hátra az örökös tartományok és a birodalom véráldozata mögött, sőt ily arány szerint ezen a téren is felülmúlta azt. De meg kell még említenünk azt is, hogy a magyarságnak nem kis érdeme volt a hadsereg élmezőjének biztosítása.

A debreceni tőzsérek kijelentették, hogy akár Bécsbe is ugyanazon az áron szállítják a seregnek a marhát, mint különben csak Győrig szokták. Lehetetlen ebben fel nem ismerni az üzletkötés készségén túl a szívesen hozott hazafias áldozat készségét.

A dunántúli megyék mintegy 2000 fuvarost bocsátottak a hadsereg rendelkezésére. Ez közel háromszorosa volt a különben rendelkezésre állott császári és birodalmi szállítóeszközöknek.

A széna, amely az ostromló sereg lóállománya számára nélkülözhetetlen volt, a Csallóközből és a Dunántúlról került össze. A rengeteg mennyiségben elhasznált sánckosarat és rőzseköteget Győr-, Komárom-, Esztergom-, Nyitra megye lakossága szállította, mégpedig engedve a magyar kamara ily irányú felkérésének, olcsó áron.

Nincs tehát a hadjáratnak oly vonatkozása, amelyben a magyarság a maga részét derekasan ki ne vette volna.

Eddig Magyarország és a külföld anyagi és véráldozata közt vontunk arányt, figyelembe véve a körülményeket s elsősorban a teherviselő felek közötti feltűnően nagy területi és lélekszám-beli aránytalanságot.

Nincs terünk arra, hogy nyomon kísérjük a hadjárat és az ostrom minden egyes fázisát, de már a köztudomású tények futó áttekintése is meggyőz mindenkit arról, hogy a magyar csapatoknak a hadjáratban és az ostromban vitt szerepe igen jelentős volt. Különösen jelentős volt a lovasság szerepe a felderítés terén, amely nélkül a hadjárat sikere is kétségessé válhatott volna. És ezen nem változtat az olyan, végeredményben jelentéktelen mellékkérdések kiélezése sem, hogy vajjon melyik résztvevő nemzethez tartozott az, aki először nyomult be a várba.

Bottyán János és huszársága biztosította rögtön a hadműveletek elején a Budára igyekvő székesfehérvári szpáhik szétverésével azt, hogy az ostromló sereg zavartalanul körülzárhatta a várat.

Magyarok végezték el a pesti parton levő földművek nagyobbmértvű kiépítését s ennek a munkának a sikeres fedezését. A munkát fedező magyar huszárság a Duna mellett egész Kalocsáig levágtatott s annak török őrségét levágta.

A veszprémi magyar huszárok jelentették, akik egészen Eszékig leportyáztak, hogy a vár felmentésére kiküldött török nagyvezír már mintegy 40.000 emberével elhagyta Eszéket s észak felé nyomul előre.

Nagyrészt magyar huszárság verte szét, élén Petneházyval, az egri basa lovasságát s vágta le magát a basát is, amivel elérte, hogy az ostromlott Buda ebből az irányból semminemű támogatást nem kaphatott.

A július 24-én tervezett rohamhoz Stahremberg mintegy 2000 magyart állított az első vonalba s az első, aki az ostromárokba betette a lábát, a győri gyalogosok őrnagya, örményesi Fiáth János és 600 hajdúja volt. Amikor pedig a roham egy rosszul sikerült robbantás miatt elmaradt, mint egy külföldi szemtanú feljegyzí, a magyarok nagyon zúgolódtak a roham elmaradása miatt.

A vár védőinek július 25-én történt kirohanásakor igen tekintélyes szerepe volt Fiáth hajdúinak a kirohanás feltartóztatásában. Ugyan-ezen a napon 20 század magyar huszárt küldtek a közeledő török felmentő sereg elé, annak feltartóztatására.

Az ostromló sereg július 27-én történt első általános rohamában Eszterházy János vezette azt az álrohamot, amely mintegy 2000 magyar hajdúval a Duna felől támadta meg az ostromolt várat. Hogy a magyar katonaságot az ostromló sereg mennyire megbecsülte, azt az igazolja, hogy a rohamot előkészítő tanácskozás elhatározta: »miután a magyar hajdúk a fegyverrel éppoly ügyesen tudnak bánni, mint a törökök, közülük bizonyos számot ki kell válogatni, a gránátosok mellé adni s ismeretes fürgeségüket a török mellvéd tetejének megmászására felhasználni.« Ennek volt az a következménye, hogy az északi oldalról megindult rohamban a császári gránátosok mellett az első sorban a magyar hajdúk indultak rohamra. Amikor ez a roham összeomlott, a győri magyar hajdúk egyik zászlótartója hágott fel a falakra és tűzte ki a magyar zászlót, ami új lendületet adott a rohamnak s aminek az lett a következménye, hogy az ostromlók megtarthatták az úgynevezett esztergomi rondellát.

Az Eszterházy által vezetett álroham, amelyről már megemlékeztünk, a maga feladatát, a török figyelmének megosztását jól megoldotta. Ez

az oldal volt a legnehezebben vívható s az árohamban résztvevő magyarok közül minden ötödik elesett, vagy megsebesült.

Amikor a török felmentő sereg közeledett, az ostromló sereg azzal szemben beásta magát. Így arcvonala egyrészt a vár felé, másrészt a közelgő felmentő sereg felé nézett. A magyar huszárságnak itt is igen kitűnő szerep jutott. A nagyvezír seregével szembeállított vonalnak mind a két végét a magyar lovasság szállta meg s így az ő feladata volt a megkerülés megakadályozása.

Magyar huszárok és hajdúk végezték július utolsó napjaiban a várak betöltéséhez szükséges anyagnak a megfelelő helyre való felhordását.

Az augusztus 3-i második és szintén visszavert rohamban a magyarok kapták a legrosszabb helyet, mert míg a másik két rohamoszlop a felvonulást előkészített árokban végezhetette el, a magyaroknak a középső rondellától minden előkészület nélkül kellett alászállniok a várárokbá.

Magyarok végezték ezután napokon keresztül a mély várároknak frissen vágott sáskötegekkel és nádkévékkel való betöltését s ugyancsak magyarok vágták ezt a Duna közeli mocsaraiból. Ugyanakkor résztvettek a magyarok a futóárok váltakozó őrségének ellátásában is.

Amikor a nagyvezír megközelítette Budát, Eszterházyra és magyar csapataira volt bízva a feladat, hogy megakadályozzák török segédcsapatoknak a várba való, északról jövő benyomulását. Általában a magyar huszárságnak igen nagy szerepe volt abban, hogy a nagyvezír seregének mozdulatait figyelemmel kísérte s mindenhol ott volt, ahol segédcsapatoknak a várba való benyomulását meg kellett akadályozni. Augusztus 11-én egy huszárroham juttatott a császári vezérlet kezére két igen fontos török iratot, amely a nagyvezír és a várparancsnok terveiről kellő tájékoztatásul szolgált.

Augusztus 12-én, amikor az ostromló sereg felkészült a nagyvezír támadására, a jobbszáron az első vonalat magyar huszárok, a másodikat magyar hajdúk és huszárok alkották. Amidőn augusztus 14-én gróf Dünnewald súlyos vereséget mért a nagyvezírnek erőszakos felderítésre kiküldött török csapatára, ebben a győzelemben oroszánrésze volt a magyar huszárságnak.

Amikor híre jött annak, hogy a török Pest felől akarja megsegíteni a budai védsereget, első sorban magyar huszárokat dobtak át a pesti oldalra, hogy ezt az akciót megakadályozzák.

Magyar huszárok fogták el azt a szerezest, aki a várvédő sereg parancsnokának levelét vitte a nagyvezírhez s amely levélből megtudták, hogy a legközelebbi segélykísérlet északról, a Víziváros felől lesz várható. Erre a veszélyeztetett pontra többek közt magyarokat helyezett a parancsnokság. Így aztán derék szerep jutott a magyaroknak a harmadik török felmentő kísérlet visszaverésében is.

Ezek után egészen természetes, hogy kiváló szerepet töltött be a magyarság a vár elesését eredményező utolsó, döntő rohamban is.

Amit előrebocsátottunk, hogy a magyar csapatoknak a hadjáratban és az ostromban vitt szerepe igen jelentős volt s hogy a lovasság sikeres felderítő és elhárító szolgálata komolyan elősegítette a vállalkozás sikerét, azt már a fenti vázlatos adatfelsorolással is — úgy hisszük — igazoltuk.

Mindent összegezve: a Buda felszabadítását eredményező hadjárat anyagi támogatásában a legnagyobb rész a magyarságé volt; területi és lélekszám-arányához viszonyítva megfelelő mértékben résztvett a hozott vérdíjazásban is; jelentős szerepet vitt a sereg szükségleteinek ellátásában; számarányán túlmenően kivette a részét a hadjárat és az ostrom katonai vállalkozásaiból és sikereiből. A hadjáratban és Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentősége tehát semmivel sem marad hátrább a hadjáratban s az ostromban résztvett császári és birodalmi tartományok, csapatok szerepének jelentőségénél.

Ha emellett figyelembe vesszük azt, amit előrebocsátva részletesen tárgyaltunk, hogy az örökös tartományok és a birodalom 1684 előtt ténylegesen és aránylagosan is jóval kevesebb áldozatot hoztak a töröknek és Európának évszázados harcában, mint a magyar, akkor még az 1686. évi hadjáratra szorítkozva sem szabad túlértékelnünk az egyszeri sikeres birodalmi segítséget oly módon, hogy a magyarság rengeteg áldozatát felületes tájékozatlansággal lekicsinyeljük.

Asztalos Miklós

XI. Ince pápa üdvözlése Buda visszafoglalása alkalmából.

XI. Ince pápa nagy egyéniségét a Bécs felmentésének, illetve Buda visszafoglalásának 200 éves jubileuma alkalmával napvilágot látott történelmi művek helyezték először méltó megvilágításba. Fraknoi Vilmos, Onno Klopp, Károlyi Árpád, Acsády Ignác, majd később Max Immich, Ludwig Pastor és Szekfű Gyula művei¹⁾ nyomán mind tisztábban bontakozott ki a pápai diplomácia szerepe és Ince pápa gondviselészerű tevékenysége, aki az Odescalchiak minden kitartó energiáját, magasztos lelkületének erkölcsi erejét, szent méltóságának tekintélyét és politikai súlyát latba vetette, hogy megteremtse a törökellenes keresztény állam-szövetséget.

A történelmi igazság, amely fáradságos levéltári kutatás eredményeként lassan tört utat, a dicsőséges események korában közismert volt. Hogy XI. Ince pápa milyen mértékig volt éltető lelke és irányítója a törökellenes keresztény vállalkozásnak, azt Pastor szerint a Bécs felmentésekor hozzá intézett üdvözlő levelek bizonyítják a legjobban. Ezt még sokkal több joggal lehet elmondani arról az általános lelkesedésről és a hálának közvetlen, feltörő erővel történő megnyilatkozásáról, amely a budai győzelem hírére áradt feléje.

Ezeknek az elismerést és köszönetet tolmácsoló leveleknek a közlésével, illetve ismertetésével egyfelől szerény adalékkal szeretnénk hozzájárulni az idevonatkozó alapvető történelmi művek adataihoz, másfelől Buda visszavételének 250. évfordulója alkalmával a kortársak szavát és szívét szólaltatva meg, áldozni kívánunk nemzetünk jótévője, XI. Ince pápa kegyeletes emlékének.

I.

BUDA BEVÉTELÉNEK ÖRÖMHÍRE RÓMÁBAN.

Nemcsak XI. Ince pápa, hanem Róma lakossága és egész Itália lázas nyugtalansággal várta az ostrom kimenetelét. A vatikáni udvarban virrasztó szolgálatot szerveztek, hogy az éjtszaka érkező hírekről a pápa azonnal értesülést szerezhessen. Amikor Buda elestének várva-várt örömhíre megérkezett, éppen Krisztina svéd királynő látogatását fogadta. A Vatikáni Könyvtárból Lancellotti²⁾ herceg közölte erre vonatkozólag egy szeptember 14-én kelt feljegyzést: »Mentre la Reggina di Svetia, Lunedì stava alla udienda del Papa, fu avvisata la Santità Sua dell'arrivo in Roma di un Corriero spedito dal Mastro delle Poste di Bologna con la nuova capitale per via di Mantova della presa di Buda«. A pápai udvar szeptember 9-én, hétfőn a bolognai postamestertől kapta tehát az első

hiradást a világraszóló győzelemről s ezen adat hitelességének igazolására közöljük Carlo Antonio Gagliardelli postamester sajátkezű levelét, amelyet szeptember 8-án reggel 10 órakor írt Cibo kardinális államtitkárhoz, remélve, hogy elsőnek jelentheti a Mantovából kapott örömhírt a pápának. Jó reménységében nem is csalódott és buzgalmaért 100 doble ajándékban részesült. A kiadatlan levél eredetijét, amelyet Sante Baldi futár vitt Rómába, a Vatikáni Titkos Levéltár őrzi. (Lett. Part. n. 70. f. 573.)

Eminentissimo et Reuerendissimo Signore Mio
Patrono Colendissimo,

Con corriero espresso speditomi da Mantoua, et che mi gionge in questo punto io riceuo l'auuiso della presa di Buda seguita il pomeriggio di duoi corrente a' forza d'Armi dalla parte del Serenissimo di Lorena doue entrarono 9000 persone, non sapendosi per hora altre particolarità. Ho creduto poter essere io il primo à portarne questa felice noua all' E. V. poiche di qui non sono passati altri corrieri. Ia supplico humilmente di gradire quest atto dell mio humillissimo ossequio nella commune allegrezza e nella gloria del Nostro Santo Pontefice essendo seguita la presa nel punto medesimo della Promotione.

M'inchino riuerentemente. Dell' Eminenza Vostra Humilissimo Riuerentissimo et Obligatissimo Seruo

Carlo Antonio Gagliardelli
Mastro di Posta

Bologna, li 8 settembre 1686 ad hor. 10.

Az éjtszaka folyamán és másnap reggel velencei hírnökök megerősítették ugyan ezt az első értesítést, teljes bizonyosságot azonban nem szolgáltatottak. Annál is inkább, minthogy Buda július 17-i állítólagos elestéről hasonló módon érkeztek annak idején hamisnak bizonyult jelentések. Minden kétséget eloszlatott azonban egy szemtanúnak, Sanfrè grófnak a megjelenése, aki Miksa Emánuel bajor választófejedelem sajátkezű levelét hozta. A pápa három órás kihallgatáson fogadta a Scarlati apát bajor követ kíséretében jelentkező grófot és elrendelte, hogy másnap (szept. 12.) reggel a néppel is közöljék az örvendetes eseményt.

A bajor választó levele egyúttal az első az üdvözlő levelek sorában, amelyek XI. Ince pápát köszöntik Buda visszafoglalása alkalmából és a kereszténység e sorsdöntő diadaláért a fő érdemet neki tulajdonítják. Így, tekintve, hogy ez is kiadatlan, az alábbiakban teljes egészében közöljük. (Arch. Segr. Vat. Lett. dei Principi, n. 215, f. 340.)

Beatissime in Christo Pater, ac Domine Domine Clementissime.

Post humillima beatissimorum pedum oscula nihil adeo Sanctitati Vestrae cordi esse noui, quam Rei publicae Christianae, cuius caput in eadem veneramur, incrementum et faustos progressus intelligere, quare cum Buda hactenus obsidione cincta nostris tandem armis cesserit, hac ipsa die secunda septembris circiter sub horam quintam pomeridianam

vi subacta, ac nostris tandem armis cedere coacta. Statim meum esse existimavi Sanctitatem Vestram prosperi huius euentus per Camerarium meum et syncere michi (sic!) dilectum Comitem de Sanfrè, quantocius certiozem reddere, qui cum ipsemet expugnationi huic ad finem usque praesens fuerit, plura oretenus exponere valebit, et meo nomine gratulabitur Sanctitati Vestrae ut pote cuius auspicijs et adiumento hac ex parte ut plurimum debetur, cui proinde mea omnia obsequia cum repetito pedum osculo defero, et eidem diuturnam incolumitatem ex animo precor.

E castris meis ante Budam. 2 septembris 1686.

M. Emanuel Elector.

Hamarosan jelentették Thun gróf megérkezését, aki Lipót király szeptember hó 3-án kelt sajátkezű levelét hozta s fényes hivatalos külsőségek között tolmácsolta a bécsi udvar hódolatát. Az esemény jelentőségét méltatva Lipót közli a pápával, hogy Buda »in Nostram, Nostrique Hungariae Regni potestatem reversa est«. A levél eredetijét a Vatikáni Levéltár őrzi, Augustin Theiner³⁾ az orosz vonatkozású levéltári anyag között teljes egészében közölte.

Lotharingiai Károly herceg szeptember hó 14-én a táborból írt olasznyelvű levelében részletekbe menő tájékoztatót írt Ince pápának az ostrom lefolyásáról. Lancellotti herceg erre való tekintettel idézi is alkalmi értekezésében.⁴⁾ Ezen két utóbbi levelet leszámítva kiadatlanok a budai győzelemmel kapcsolatos elismerő és köszönő iratok, amelyeket a Vatikáni Titkos Levéltár őrzött meg. Lotharingiai Károly herceg leveléből azonban szükségesnek tartjuk idézni a befejező sorokat, amelyekben arról tesz tanubizonyságot, hogy XI. Ince ösztönzésére vállalta a hadjárat megindítását.

»Dio va continuando la sua protettione alle arme Christiane sotto un pontificato così degno come quello di Vostra Santità.

Quale spero colmerà di lungi anni a ciò la Christianità godi molte vittorie. Attribuisco in modo particolare al paterno affetto con il quale Vostra Santità m'ha animato questa campagna, il bun exito di questo assedio.«

Ince pápa végnélküli örömmel és meglepéssel fogadta a diadal hírért és örömeiben őszintén osztozott egész Róma. Nemcsak köszönetét tolmácsolta a nemes ügyért harcolóknak, hanem kitüntetéssel és ajándékokkal is igyekezett háláját és elismerését kifejezni. Lotharingiai Károly herceg és a bajor választófejedelem számára drágaművű ékköves kereszték készíttetését rendelte el, Thun grófnak pedig a máltai lovagrend nagykeresztjét adományozta. Krisztina svéd királynő szintén aranyérmét ajándékozott Sanfrè és Thun grófoknak, akiket a római előkelők is ajándéktárgyakkal halmoztak el. Az általános lelkesedést nagyon híven tükrözik a királynő Terlon francia követhoz szeptember 10-én intézett levelének következő sorai: ⁵⁾

»Pendant que je vous écris, nous venons de recevoir avec une joie inexprimable la nouvelle de la prise de Bude. Cette action héroïque est digne de la noble envie de tous les grands coeurs, et j'aimerois mieux l'avoir faite, que de posséder le Monde entier. Loué soit Dieu à qui tout la gloire en est due.«

II.

XI. INCE PÁPA ÜDVÖZLÉSE BUDA VISSZAFoglalása
ALKALMÁBÓL.

Az ostromló sereg vezéreire és a törökellenes szövetség államfőire: Sobieski János lengyel királyon és a velencei dogen kívül a többi európai uralkodó és általában az egész keresztény közvélemény a pápa segítségének és áldásos buzgalmának köszönte a »szent háború« sikerét. II. Jakab angol király, amikor Adda⁶⁾ nuncius közölte vele a győzelem híreit, így kiáltott fel: »Öszentsége, aki megmentette Bécsset, íme bevette Budát; évszázadok óta nem ült hasonló pápa Szent Péter trónusán!« Ugyanő követséget is akart küldeni Rómába azzal a különleges megbízatással, hogy egy Buda ostromát és bevételét megörökítő, metszetekkel ékesített díszműhöz anyagot gyűjtsön.

A spanyol király is a pápa állandó atyai támogatásának tulajdonítja a keresztény fegyverek győzelmét Madridból november 14-én írt hódoló soraihoz: »El faorable feliz sucesso que mediante los continuados Paternales auxilios de V. Santidad, han logrado las Armas Catholicas en la rendicion de Buda, incluye tales y tan grandes consecuencias.« (Lett. Princ. n. 215, f. 521.)

A lucai köztársaság szeptember 15-én kelt gratuláló levelét Bottini érsek nyújtotta át a Szentatyának. A levél kezdő sorait idézzük annak bizonyítására, hogy a közhit szerint a török döntő vereséget szenvedett, aminek következtében küszöbön állott Magyarország teljes felszabadulása: »I felici progressi delle Armi Christiane erano preludij della tanto sospirata espugnazione di Buda, che porta con se l'aquistato d'un Regno.« (Ibid. f. 376.)

Magyar szempontból különös figyelemre méltó a raguzai köztársaság Buda visszafoglalásával kapcsolatos vatikáni levelezése. A köztársaság rektora szeptember 18-án túlradó lelkesedéssel üdvözlö a pápát:

»Nel tempo del glorioso Pontificato di Vostra Santità Sua Divina Maestà hà reseruato tutte le più desiderabili felicità per la Sua Santa Religione . . . L'importantissimo acquisto della città di Buda hà riempito la Republica Christiana d'indicibile giubilo.« (Ibid. f. 378.)

A raguzaiak különös örömét megmagyarázza az a levél, amelyet Paolo Francesco Pieruzzi raguzai nemessel küldtek november 20-án Cibo kardinális államtitkárhoz. Hivatkozva arra, hogy városuk Magyarország fennhatósága alatt Mátyás király idejéig évi adó fejében önkormányzatot élvezett, a pápa közbenjárását kérik Lipótnál, akitől már ígéretet kaptak a régi jogviszony helyreállítására. (Lett. Part. n. 70. f. 818.)

A máltai lovagrend nagymestere már korábban kifejezte szerencsekívánatait és az egyházfejedelmek is mindnyájan a világiakkal versenyezve siettek a pápa üdvözlésére.

A velencei pátriárka és a kardinálisok vagy egyenesen a pápához, vagy Cibo államtitkárhoz intézték köszönő elismeréseiket és jókívánságukat; így Raggi (Ravenna), Nerli (Assisi), Visconti (Milano), Spada (Urbino), Conti (Ancona), Barbarigo (Pádua), Bonsi (Versaglia), Pignatelli (Bologna)

és az újonnan kinevezett Kollonics (Bécs). Szeptember 2-át, a győzelem napját éppen a 27 új bíboros kinevezése tette emlékezetessé, akiket a pápa még akkor léptetett elő, amikor nem volt ismeretes Rómában az ostrom szerencsés kimenetele. Általánossá lett az a vélemény, hogy a pápa égi sugallatra járt el, amit megfigyelhetünk nagyon sok üdvözlő levélben. Raggi kardinális például a többek között ezt írja:

«Le grandi, et eroiche operazioni della Santità Vostra sono ispirazioni del Cielo miracolosamente eseguite dalla sua piissima, et esemplare vigilanza, come s'è ravvisato nell'acquisto di Buda conseguito dall'armi cesaree nel felicissimo giorno della Promozione.» (Lett. Card. n. 50, f. 114.)

A főpapok után a kisebb egyházi méltóságok viselői is kötelességüknek érezték, hogy az egyház fejét személyében halmozzák el hálateljes köszönettel. A pisai préposton kezdve Domenico Lo Savio barii diakonusig egyforma lelkesedéssel tesznek tanubizonytságot őszinte örömukről még azok is, akik az ünnepélyes pillanatot valamiféle kívánság előterjesztésére használják fel.

Említésre érdemes, hogy sokan a pápa uralkodásának 10. évfordulóján, szeptember 21-én utaltak gratuláló soraikban a budai diadalra és a kardinálisok évek óta szünetelő előléptetésére, mint a decennium méltó befejezésére. Barbarigo kardinális Páduában szeptember 13-án kelt leveléből idézzük:

«Non posso esprimere a Vostra Santità l'infinita consolatione che prouo pensando con quanta prosperità e gloria entra la Santità Vostra in questi giorni nell'anno undecimo del suo glorioso Pontificato doppo hauer chiuso l'antecedente con successi doppiamente memorabili e maravigliosi di pace e di guerra.» (Ibid. f. 137.)

A pápa is a legrésztvevőbb örömmel válaszolt az értesítésekre és köszönetnyilvánításokra és mindenkit apostoli áldásában részesített, aki a nagy siker kivívásában közreműködött. Lipóthoz, a lotharingiai herceghez, Miksa Emánuel bajor választóhoz stb. intézett brevéit Berthier bocsátotta közre (Innocentii P. P. Epistolae Ad Principes, Romae, 1890) s a november 30-án Lipót királyhoz írt levele fontos adatot tartalmaz a Szent István-kultuszra vonatkozólag. Ebben közli ugyanis a királlyal, hogy kérésének engedve Szent István király tiszteletére «sub ritu semiduplici» különleges officiumot rendelt el.

III.

ESTERHÁZY PÁL, MAGYARORSZÁG NÁDORA ÜDVÖZLI XI. INCE PÁPÁT AZ ORSZÁG SZÉKHELYÉNEK VISSZAFoglalása ALKALMÁBÓL.

Magyarország nádora, a legelső azok között, akik átérezték a történelmi esemény horderejét, nem mulasztotta el, hogy méltó formában lerójjja a tisztelet és a hála adóját az országunk számára gondviselészerű nagy férfiúnak, XI. Ince pápának. 1686 október 30-án Bécsben kelt latinnyelvű levelét Nádasdy Lászlóval küldi Rómába, aki fontos követi tisztét, maga is egyházi férfiú lévén, legalkalmasabban tölthette be. Meg-

bíztatást kap arra is, hogy részletekbe menő szóbeli jelentést tegyen a pápának. A Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött, eddig ismeretlen levelet teljes egészében közöljük. (Lett. dei Principi n. 215, f. 490.)

Beatissime Pater, Domine mihi clementissime.

Siquidem Divina favente clementia, Buda Caput Regni Hungariae, priscorumque Sanctorum Regum sedes, in Christianorum, ac consequenter Augusti Caesaris et Regis Nostri clementissimi potestatem devenit, partium mearum esse duxi, ut Sanctitati Vestrae, veluti Patri Orthodoxorum universali, cum humillima aggratulatione hisce me summa cum demissione praesentarem, vovendo quam humillime, dignetur Divina Bonitas sub auspicio et protectione Sanctitatis Vestrae Turcicam Tyrannidem, non solum a cervicibus Hungariae, verum etiam totius Europae, ac Terrae Sanctae Salvatoris Nostri Jesu Christi sanguine illustratae, clementissime amovere.

Interim vero, Beatissime Pater, ut de omnibus particularitatibus Sanctitas Vestra sit informata, misi Reverendum Fratrem Ladislaum Nadasdi Nepotem meum ad Sanctitatem Vestram, qui de omnibus Sanctitati Vestrae plenior faciet relationem.

Supplicando humillime, dignetur Sanctitas Vestra, hanc afflictam Nationem in suam Protectionem accipere; Noverit Sanctitas Vestra Regnum hoc ab antiquo Apostolicum fuisse, atque adeo Apostolico Juri merito subiectum, neque diffido, quod opitulante Dextera Divina et protegente Sanctitate Vestra, visurus ego quoque sim Regnum hoc Sanctae Romanae Ecclesiae totaliter unitum, quod ut Deus misericordissimus elargiatur, faciatque non Hungariam solum, sed totam etiam Christianitatem, sub Sanctitatis Vestrae Patrocínio contra Christi hostes unitam et victoriosam, toto ex corde voveo et maneo

Sanctitatis Vestrae

Humillimus Cliens

Paulus Esterházy

Hungariae Palatinus

Viennae 30 Octobris 1686.

A pápa külön brévében köszönte meg a küldöttséget Esterházy Pál nádornak, amelyben biztosítja őt és az országot jóakaratóról. A pápa díszes levelét az Esterházy hercegi levéltárból Bubits Zsigmond⁷⁾ közölte, olvasható azonkívül Augustin Theiner idézett munkájában is.

IV.

BUDA VISSZAFOGLALÁSA AZ OLASZ IRODALOMBAN.

A Bécs felmentésével meginduló magyarországi felszabadító hadjárat az egész keresztény világ lelkes tekintetét hazánkra irányította. A világraszóló győzelmek híre felgyújtotta mindenütt az európai szolidaritás érzését s legendás hírnév kapta szárnyra a hősök nevét, akik a nemes küzdelemben kitűntek. Oly megbecsülés és oly irigylet babér övezte

a távoli érdeklődő szemében a török ellen harcoló magyar, német, olasz, francia, angol vitézek homlokát, hogy egy utolsó fellobbanásra a szaracénok ellen küzdő frank lovagok és a Szentföldre induló keresztetek epikus kora kelt új életre.

A háború Buda visszavételéig terjedő első rövid szakaszában valóban oly nagy volt az általános keresztény vállalkozás nemes hevülete, hogy XIV. Lajos is kénytelen volt a francia főnemesség nem egy tagját a vetélytárs I. Lipót táborába Magyarországra engedni. A 7000 főnyi külföldi önkéntes nagyobb része azonban Itáliából jött, amelynek a török szintén évszázados ellensége volt; az olasz tengeri repubblicák állandóan háborúskodtak a törökkel.

A vallási, társadalmi, faji különbözőségekből kifolyólag a mohamedán világ merőben ellentétes pólust képviselt, amelynek európai jelenléte aggodó érdeklődés középpontjában állott. Ez magyarázza elsősorban Tasso barokk eposzának XVII. századi nagy népszerűségét és százszámra jelentkező utánzóját, akik közül sokan az egykorú török elleni harcokat választották tárggyul, mint Marco Rossetti (*La Sacra Lega*), Giuliano Pierelio (Vienna Difesa), Domenico Antisari (Il Leopoldo, ovvero Vienna Liberata). Készült ilyen eposz Buda visszavételéről is: Federigo Nomi, »Buda Liberata« és Antonio Costantino, »La Buda Conquistata« c. művei, amelyek a tasso-i cím ellenére sem képviselnek jelentékeny irodalmi értéket.⁸⁾

A keresztény fegyverek budai győzelmének emlékét őrzi megszámlálhatatlan egyéb alkalmi költemény, szonett, canzone, népies dialógus, színjáték stb. is, amely nagyjából az egykorú irodalmi akadémiák ünnepélyein hangzott el. Sok gáncs érte — és méltán — a XVII. századi akadémikus verselést, mert hova-tovább üres, fellengzős irodalmi játékká fajult. A keresztény európai sorsközösség és az itáliai vitézség őszintébb, tárgyhoz méltó hangokat csalt ki az akadémiák költőtáborából és a nemzeti, hazafias érzés kifejlesztésének irányában készítette elő a talajt. Nem véletlen, hogy Vincenzo da Filicaia, akinek nevét a Bécs felszabadítására írt költemények tették Európa-szerte ismertté, írta a kor legszebb hazafias versét.

Krisztina svéd királynő is őt tartotta a kor legnagyobb olasz költőjének és besorozta a római Accademia Reale tagjai közé. Még ugyan csak egy 1684-ben hozzá intézett levelében azt kívánta a költőnek, hogy »Il Signor Iddio, con prosperar sempre più l'armi de' Principi Cristiani, vi faccia diventare così gran Profeta, quanto siete un Poeta incomparabile«. És valóban a Buda visszafoglalásáról szerzett 6 szonettjének egyikében igazmondó jósnak bizonyult, amikor így énekelt:

Sull'altare di Buda ampie ruine
Siede stanco, e mi dice il mio pensiero:
Qui le sciagure del Pannonio Impero
Ebbor principio, e forse avran qui fine.

Krisztina királynő éppen pápai kihallgatáson volt, amikor jelentették a Vatikánban Buda visszafoglalásának örömhírét. Terlon francia követnek aznap írt, előbb közölt levelében mindjárt megemlíti a túláradó

lelkesezés hangján a nagy világeseményt s annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a lotharingiai herceg és a bajor választó nemcsak a kor legnagyobb hősei, hanem a heroikus korok vezéralakjainak rangjára emelkednek. Kötelességének érzi, hogy erre mindenkinek felhívja figyelmét. Akadémiájának rendes fizetést élvező másik két költő tagja, Alessandro Guidi és Benedetto Menzini egymással versenyezve igyekeznek eleget tenni a királynő óhajának s jóllehet Menzini a nagyobb, értékesebb költő, Guidinek sikerül éppen ezen alkalomból szerzett canzonejával Itália-szerte hírt, nevet szereznie.

Benedetto Menzini⁹⁾ a királynő nevében ünnepli Buda hőseit és a megszabadított várost, amit az első strófában előrebocsát:

Or che Cristina i plausi suoi gli aggiunge
Onde per Lei giammai non resta incerto
Di provata Virtute il prègio, e 'l merto.

A költeménynek hazánkra és a visszavívott székvárosra vonatkozó szakaszait helyénvalónak tartjuk a következőkben szemelvényesen közölni:

Ben del braccio divin sì varia è l'arte
Che non può uman consiglio
I' magisteri suoi giugnere in parte.
Di trombe appena un lieve suono Eì mosse,
Ch'altra città percosse
Di superba empietà gravida il ciglio:

Ed or perché la Nobile Regina
Dell'Ungaro paese
Calchi l'antiche offese,
Il tutto arde d'incendio, e di ruina:
E pria che splenda in Regio Trono accolta,
Nelle ceneri sue quasi è sepolta.
Al balenar di Sdegno acerbo e duro
Potea'l Motor superno
Franger l'avverso inespugnabil Muro.

Ma qui non vuol, che la Vittoria sembri
Del ciel mirabil' opra:
Vuol, che l'Età futura oda, e rimembri
Il rinnovato Assedio, e i lunghi affanni,
E gli aspri oltraggi, e i danni,
E i forti Eroi torbido oblio non cuopra.
E vuol che le più sagge illustri penne
Dall'Etiope all'Orse
Narrin come risorse

La forte Buda, e i prischi onori ottenne,
 Vinse, cadendo, e quasi al Suol destrutta
 Fu alla sua prima Libertà ridutta.
 Ed ecco Ella risorge, e intorno mira
 Cinta di bianca oliva :
 Poi dice, Se di nuovo aurea respira
 La Gloria mia, e se di nuovo splende
 E di fulgor s'accende
 La mia Corona, a' miei Campion s'ascriva :

Nè solo il Rabbe, e L'Istro, e'l Reno applaude
 Alle mie chiare palme,
 Ma sin dove ha il Valor premio di laude,
 Veggio sul Tebro ancòr spirti canori
 Farsi fabbricatori
 D'un più bel Campidoglio alle grand'Alme.
 E già il Sommo Innocenzio alza la mano
 Del Ciel ministra ; e muove
 Le voci, onde a noi piove
 L'ampie sue grazie il Regnator sovrano.
 Io vinta dal fulgòr del sacro Volto,
 Dimessa il ciglio, il mio gran Padre ascolto.

Krisztina királynő azonban nem feledkezett meg az ostrom olasz hősi résztvevőiről sem, s megbízta Alessandro Guidit, hogy állítson méltó költői emléket az utolsó roham alkalmával hősi halált halt Michele D'Asti bárónak. Crescimbeni szerint ebben a versben bontakozik ki először szerzőjének költői tehetsége.

Az Accademia Reale költőinél is nagyobb arányban foglalkoztak Buda ostromával a Felice Rospigliosi kardinális elnöklete alatt működő Accademia degli Infecondi tagjai. Vallásos egyesületből fejlődtek irodalmi akadémiává, amely ebben az időben közel száz éves multra tekintett vissza. Idevonatkozó költeményeiket gyűjteményesen adták ki, éppúgy, mint a Bécs felmentésére írott verseket. Néhány tagjuk a Krisztina királynő akadémiájából fejlődött Arcadiában működött tovább s az arcadisták köteteiben is közreadták Buda felszabadítására vonatkozó verseiket. (Vincenzo Leonio, Pompeo Figari stb.) Ebben a secentista alkalmi költészetben kevés figyelemreméltó, irodalmi becsű mozzanat akad, említést érdemel azonban Silvio Stampiglia »S. Stefano Primo Re Dell'Ungheria« c. műve és Giuseppe Berneri »Il Meo Patacca« c. komikus eposza. Giuseppe Berneri az akadémia titkára volt hosszú időn keresztül s romanescó dialektusban, sokáig nagy érdeklődéssel olvasott, satirikus verseket írt. Komikus eposza többek között elmondja, hogy a trasteveri népies hős a Piazza Navona sarkában felépített Budavárának hasonmását és a töröknek öltözött száz főnyi őrséget ugyanannyi ostromlóval lóháton megrohmozza, a basát személyesen legyőzi és a várat diadalmasan beveszi. A múlt században napvilágot látott kiadásokat Bartolomeo Pinelli ismert metszetei teszik élvezetessé.

A többi akadémia tagjai is Olaszország-szerte elhalmozták dicsőítő magasztalással a törökellenes keresztény szövetség államfőit, az ostromló sereg fővezéreit, a pápát és a győzelem napján eléleptetett kardinálisokat; számos költeményben áldoztak az ostrom olasz hősi halottai: Michele d'Asti báró, Domenico Spinola márki és Piccolomini herceg kegyeletes emlékének.

Az olasz irodalmi élet középpontja azonban ezidőtájt Róma volt, amit Krisztina királynő udvarának, majd az Arcadia megalakulásának lehet köszönni. Ezen utóbbinál a sokat kifogásolt pásztoröntös inkább merő külsőségnek számít s az akadémia lassan tudatossá váló célkitűzése az elsőkélyesedett költői nyelv megtisztítására irányult.

Fejtegetéseink eredményeképp ezúttal annyit kívánunk leszűrni, hogy az akadémiákban tömörült egykorú költők legfigyelemreméltóbb alkotásai foglalkoznak a török elleni, legtöbbször magyarországi harcokkal s a közös ellenséggel szemben érzett európai szolidaritás szolgált kiindulópontul az olasz hazafias költészet további fejlődésének. Ezt bizonyítja az is, hogy az Arcadia megalapítói Crescimbeni tanúsága szerint ezt a címet elsősorban a velencei köztársaság moreai győzelmének emlékére választották, amellyel 1690 nyarán Morosini doge az egész antik Peloponnesost felszabadította a török uralom alól.

Szabó Mihály

JEGYZETEK.

- ¹⁾ Fraknoi Vilmos, *Relationes Cardinalis Buonvisi anno 1686.* (Monumenta Vaticana Hungariae. Series II, Tomus II.) Budapest, 1886.
Mgr. Guglielmo Fraknoi, *Papa Innocenzo XI.* Firenze 1903.
Onno Klopp, *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg.* Graz, 1882.
Onno Klopp, *Corrispondenza epistolare tra Leopoldo I. Imperatore ed il P. Marco d'Aviano capuccino.* Graz 1883.
Károlyi Árpád, *Buda és Pest visszavívása 1686-ban.* Budapest, 1886.
Ignazio Acsády, *La Liberazione di Vienna dall'assedio turco del 1683 e la liberazione dell'Ungheria dal giogo turco fino alla pace di Karlovicz del 1699.* Firenze 1908.
Max Immich, *Papst Innozenz XI.* Berlin, 1900.
Ludwig Freiherrn von Pastor, *Geschichte der Päpste.* 14 Bd. Freiburg im Breisgau 1930.
Hóman—Szekffü, *Magyar Történet V. kötet.*
²⁾ Filippo Lancellotti, *Pel secondo centenario della cacciata dei Turchi da Buda.* Roma, 1886.
³⁾ Augustin Theiner, *Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélowitsch, Féodor III et Pierre le Grand Czars de Russie.* Rome, pag. 309.
⁴⁾ Lancellotti id. m. 26. l.
⁵⁾ Arckenholtz G. *Mémoires concernant Christine reine de Suède.* Amsterdam 1751. IV. 128.
⁶⁾ Campana de Cavelli, *Les derniers Stuarts.* II. 118.
⁷⁾ Sigismondo Bubits, *Avvisi circa l'assedio e la presa della fortezza di Buda nell' anno 1686.* Budapest, 1891.
⁸⁾ Lásd Honti Rezső (E. PH. K. 1900. évf. 711., 801. l.), Kastner Jenő (Corvina 1927.), Alberto Gianola (Corvina, 1931.) ide vonatkozó értekezéseit.
⁹⁾ *Opere di Benedetto Menzini.* Firenze 1731. 187. l. »Per La Conquista Di Buda L'Anno MDCLXXXVI.«

44. Buda 1686-i ostromát a Szent István-kultusszal kapcsolatban ábrázoló festmény.

M I S S A
Buda expugnata
fusis ad Deum praecibus
INNOCENTII XI. PONT. MAX. ope
et Inuictissimi LEOPOLDI semper Augusti armis
Quibus
Dextera Domini Christiani nominis Inimicum
percussit a.

Musici donauit Concentibus
Matthaeus Simonellus Cap. Pontif. Cantor
existente
Io. Antonio de Cappellettis de Perusio
eiusdem Cappella Magistro
Anno Dni M. D. C. LXXXVI.

K Kyrie eleison
Kyrie eleison
Kyrie eleison Kyrie eleison

K Kyrie eleison
Kyrie eleison

K Kyrie eleison
Kyrie eleison Kyrie eleison

K Kyrie eleison
Kyrie eleison

„Missa Buda expugnata“ 1686.

(A vatikáni kéziratárban talált zenei kódex.)

A történelem millió kerekű óraszerkezetében csodálatos tünemény, hogy néha egy kis rúgó megmozdulása csak évszázadok múlva érezteti energiáját, hogy néha egy máról-holnapra elkönyvelt esemény vagy írás csak három, vagy négy évszázad múlva nyer jelentőséget. A mult tudományának, a történelemnek állandóan növekvő katalógusában és ismerésében mindig marad egy-egy kis hézag, melybe egy holnap vagy holnapután felfedezett tény vagy napvilágra került igazságot fogunk beiktatni, hogy ezt majd összeforasszuk az egészszel. A Vatikán könyvtárának és kéziratárának több százezerre rúgó kódexeiben, sárguló pergamen kéziratokban van lefektetve egész kulturánk történelme és a hosszú téglapület mélyén rejtőző milliányi levél, titkos naplófeljegyzés, látszatra egészen jelentéktelen vagy éppen ismeretlen opusz néhány alig kibetűzhető mondata esetleg teljesen más megvilágításban tár eléink egy tény, egy mozzanatot vagy egy köztudatban élő esemény ismeretlen körülményeit fedi fel számunkra.

Budavár visszafoglalásának 1686-ban lejátszódó színjátéka mindnyájunk előtt ismeretes és a történettudomány ennek minden helyszíni, politikai és hadtörténeti vonatkozását feldolgozta. S minthogy a nagy budai győzelem az akkori egész keresztény világra kiható jelentőséggel bírt, az esemény mozgató rúgóit a kereszténység fővárosában, Rómában kell keresnünk. Az akkor uralkodó XI. Ince pápa uralkodása történetének egy részletét *Fraknoi Vilmos* püspök éppen ebben a vonatkozásban dolgozza fel és kidomborítja a pápának a budai helyzettel kapcsolatos állásfoglalását és a vár felszabadítására irányuló tevékenységét.

A nagy budai győzelem híre és jelentősége óriási visszhangot keltett az egész világon, különösen Rómában, és a kereszténység felszabadításának nemzetközi értékű teljesítményéért Magyarország iránt érzett hála, elismerés és hódolat a legszélesebb rétegekben kifejezésre jutott. És ez nemcsak a világi és egyházi politika terén nyilvánult meg, hanem a művészet is megörökítette alkotásaiban ennek a nagy keresztény diadalnak emlékét.

A vatikáni kéziratárban folytatott kutatásaim során egy kutya-bőrbe kötött, hatalmas terjedelmű (55×86 cm) zenei kódexet találtam. Egészen elsárgult, ropogós pergamen lapjain gondos kézzel rajzolt öklömnyi piros és fekete kottafejek. A kezdősorok élén lilára és rikító narancssárgára festett rusztikus dísznélküli iniciálék. A kódex címlapján pedig a szerző, *Matteo Simonelli* a pápának ajánlja hódolattal művét: »Missa Buda expugnata«-t.

Budavár 1686 szeptember 2-án történt visszafoglalásának híre hét nap alatt ért el a Vatikánba és onnan néhány órán belül elterjedt az Örök Városban. A pápai énekkar (melynek Simonelli is énekese volt) majdnem valamennyi tagja naplót vezetett s ezek a kéziratkötegek nemcsak a Cappella Sistina szinte órarendre megírható történetének legrészletesebb forrását nyújtják a XX. század elejéig, hanem bőven emlékeznek meg olyan közérdekű eseményekről, melyek bármi módon is érintették az énekkar működését vagy szerepét a városéletében. A Buda visszavétele idején íródott naplókban (Diario-kban) *eddig teljesen ismeretlen* adatokat találtam, melyek részletesen beszélnek arról, hogy a győzelem hírért milyen örömjongással, tüzijátékokkal, zenés ünnepekkel, hálaadó misékkal fogadta Róma népe.

1686-ban már augusztus derekán hétről-hétre érkeztek a hírek Rómába arról, hogy Budát a keresztény hadak visszavették. Ezek a hírek mind alaptalanoknak bizonyultak annyira, hogy az emberek később nem is hittek bennük. »... *On avait de la peine à croire cette nouvelle ... néanmoins personne dans la ville n'en a fait aucune démonstration de joie soit que les romains se soient épuisés à la fausse nouvelle de la prise de Buda ...*« (nem igen volt hitelük e híreknek.. a városban pedig semmiféle örömgnyilvánulást sem lehetett tapasztalni, főleg azért, mert Buda visszavételének hamis hírei lelohasztották a rómaiak lelkesedését.) (»Correspondance inédite de Mabillon et de Monfancon avec l'Italie« Jean Durand et Claude Estienneot à Charles Bulteau. Lettre CVIII. Roma, 27. VIII. 1686.)

G. B. Felice írja naplójában (Diario 1686. Cap. Sist. 105. 47. lap.):

»9 lunedì VII-bre. In questo giorno uenne la vera revelatione e conferma della presa di Buda, Piazza ueramente di grandissima consideratione, come quella ch'è la chiave di tutta l'Ungheria superiore, doue la potenza ottomana fece tutti li sforzi d'una ostinata e uigorosissima difesa in modo che vi fu impiegato dagl' imperiali e Bauari lo spatio di due mesi e mezzo d' assedio, ripostandone poi gloriosa vittoria e forza d'armi con grandissimo danno e scorno del Nemico comune. La mattina seguente S. Sta ordinò che alle dodici hore al segno dello sparo di Castel S. Angelo si suonassero le campane di tutte le chiese di Roma per lo spatio di una hora in rendimento di gratie all' Altissimo per si gloriosa vittoria. Dell' altre allegresse particolari ne farò parola app^o ...« (Szeptember 9. hétfő. E napon jött meg Buda visszavételének igazi megerősítő híre. Budát mi úgy tekintettük, mint Felsőmagyarország kulcsát, ahol az ottomán hatalom makacsul védte erejét annyira, hogy bajor és császári fegyvereket kellett szolgálatba állítani. Két és fél hónapi ostrom után győzelmet arattak a közös ellenségén. A következő reggelen Öszentsége elrendelte, hogy délben az Angyalvár ágyújának dörrenésére Rómában minden templom harangja egy óra hosszat szóljon, hálaadásul a Magasságbelinek ezen dicsőséges győzelemért. Az öröm másfajta egyéb megnyilatkozásairól legközelebb számolok be.)

»14 Sabato. S. Sta ordinò che la sera si facesse allegrezza con fuochi e lumi et al segno dello sparo di Castel S. Angelo furono suonate le campane per tutte le chiese di Roma illuminata tutta da fuochi e lumi oltre ogni solito di fece anche la girandola al Castel S. Angelo e tutto il popolo mostrò segni si giubilo e d' allegrezza infinita. Ordinò però S. Sta che si stasse in oratione per render gratie a Dio dei progressi fortunatissimi conceduti all' armi cristiane

contro il tiranno d' oriente.» (Szombat, 14-e. Őszentsége elrendelte, hogy este népnünpélyeket rendezzenek tűzijátékokkal és kivilágítással. Az Angyalvár ágyúszavára a kivilágított Róma összes templomában megszólaltak a harangok és az ilyen ünnepek szokásain kívül tűzkeresztet szereltek fel az Angyalvárra; a nép pedig határtalan vigadozásnak adta magát. Őszentsége még elrendelte, hogy mondjanak közös imát hálaadásul az Istennek, hogy a Kelet rabigája elleni keresztény hadat a szerencsés győzelemhez vezette.)

»... *Domenica, 22. Cappella Cardinalitia alla Chiesa dell' anima ordinata da S. S. per gratiare actione della vittoria ch' hanno hauu^a li Cesarei e Bauari di quelle gran Piazza inespugnabile di Buda...* Stiede nel nostro coro il sig. Conte di Turi che portó la uera conferma della presa di d^a piazza e vi dimoró sino alla fine della messa dopo la quale... disse che martedì seguente era Capella Papale per li morti sotto la d^a piazza di Buda.» (Vasárnap, 22-e. Kardinálisi hálaadó mise a Chiesa dell' Anima-ban. Ezt Őszentsége rendelte el a császári és a bajor hadaknak a bevehetetlen Budánál aratott győzelme alkalmából. Ott volt de Turi gróf is, aki a vár visszavételének megerősítő, igazi hírért hozta. Ott maradt a mise végéig, amikor is tudomásul adta, hogy a következő kedden pápai mise lesz a budai ostromban elesettekért.)

24. *Martedì. Cappella papale nel Palazzo Quirinale ordinata da N. S. per suffragio dell' anima di tanti christiani che passarono all' altra uita sotto la sud^a piazza di Buda.*» (Kedd, 24-e. Pápai mise a Quirinálban, amelyet N. S. rendelt el annak a sok kereszténynek a lelki üdvéért, akik a másvilágra költöztek a fentemlített budai ostrom alkalmával.)

Mese X-bre. Dom^a p^a dell' Advento Cappella papale nel Palazzo Vaticano... nel fine della messa fu intonato dalli due Sig. Soprani più anziani il TE DEUM LAUDAMUS quali fu ordinato da N. S. per il felice progresso dell' armi cristiane contro il turco e nel med^o tempo furono sparati tutti li cannoni di Castel S. Angelo, finito il TE DEUM.» (December hó. Az advent következő vasárnapján pápai mise a Vatikánban. N. S. elrendelte, hogy a keresztény hadaknak a törökökön aratott győzelme alkalmából a két legidősebb szopránista a mise végén énekelje a TE DEUM LAUDAMUS-t. A TE DEUM végén pedig az Angyalvár összes ágyúút elsütötték.)

Giuseppe Ceccarelli írja Diario-jában (Cap. Sist. 107): »... *Settembre, 28 martedì Cap^{la} Pap^{le} pure straordinaria a Monte Cavallo p. suffragio dei morti alla guerra d' Ungaria...*» (Szeptember 28-án, kedden. Pápai rendkívüli mise a Monte Cavallo-n a magyarországi háborúban elesettek lelki üdvéért...)

*

Mindezen ünnepek fényűzésén és pompáján túl a Magyarországról szóló megemlékezések között maga a kódex, a »Missa Buda Expugnata« (Cap. Sist. 87. cod.) és annak szerzője, Matteo Simonelli személyisége domborodik ki reánk magyarokra nézve különösebb kultúrtörténeti értékkel.

Matteo Simonelli életkörülményeiről nagyon keveset tudunk. A zene-történet alig említ ezekről valamit és nevét csupán a vatikáni kéziratárban szunnyadó egy-két naplőfeljegyzés és néhány szerzeményének kézírata őrizte meg. Rómában született, nem tudjuk, hogy mikor. Ifjúkorában Allegri, majd Benevoli növendéke volt.

Tommaso Titi 1622. (Eitner szerint tévesen 1684.) évi Diariójában (Cap. Sist. 81) említi meg, hogy az év decemberében a pápa egy kontraalt énekesnek a Sixtus-kápolna énekkarába való felvétele céljából énekversenyt hirdetett, melyen az nap, december 15-én heten vettek részt, köztük Simonelli is, aki hatalmas fölényrel, 22 : 8 pontelőnyvel győzött. Mivel a győzelem feltétele 2 : 1 pontarány volt, Simonelli majdnem 3 : 1 pontarányal nyerte meg a versenyt, nemcsak mint énekes, hanem mint kiváló orgonista és komponista.

Főleg Palestrina műveinek tanulmányozásába mélyedt. Ezeknek szelleme annyira áthatotta őt, hogy kora ezért »a XVII. század Palestrinája« melléknévvvel tisztelte meg. Kéziratait a Vatikánban és a bolognai zeneakadémia könyvtárában őrzik. Egyéniségére barátainak, a Sixtus-kápolna vele egy korban élő tagjainak naplójegyzetei világítanak. Nagyon élénk vérmérsékletű, a fegyelmet nem nagyon tisztelő, kötekedő ember lehetett. Talán éppen ez a természete idézett elő lépten-nyomon surlódást közte és tagtársai között, még a napi élet apróságaiiban is. Neve állandóan ott szerepel azok jegyzékén, akik veszekedésért, be nem jelentett elmaradásért stb. stb. büntetőpontot kaptak.

Simonellinek két arcképét ismerjük. Az egyik *Adami* »Osservazione per ben regolare il Coro della Cappella Pontificia« (Roma 1711) c. könyvében, a másik *Hawkins* »History of music« III. kötetének 665. lapján található. Kissé hosszúkas, ovális arcát leomló, fürtös haj veszi körül. Orra hosszúkas, álla hegyes és húsos, előredudorodó szája fölött finom Molière-bajusz. Mosolygó, tágranyitott szemek, nagy, vidám szemgolyók...

Simonelli 1696-ban bekövetkezett haláláról *Battista Felice* emlékezik meg Diariójának 154. lapján: »... Sett. 21 venerdi. Questa mattina nella Chiesa Nuova si sono fatti l' ossequi alla buona memoria del S. Matteo Simonelli nostro compagno contralto giubilato quale passò a miglior vita. La mattina antecedente circa le otto hore di notte e al solito gli è stata cantata la messa di Requiem presente il suo corpo.« (Péntek, szeptember 21. Ma reggel a Chiesa nuovában hódoló gyászmisét tartottunk altista társunk, Simonelli emlékének, aki egy boldogabb életbe költözött. Előző napon pedig reggel 8-kor a szokásos Requiemet énekeltük holtteste mellett.)

Simonelli miséje, a »Missa Buda Expugnata« megkomponálásának körülményeiről és idejéről semmit sem tudunk, mert az akkori szokás szerint a vázlatokat a komponista megsemmisítette és így csak a letisztázott kész művet őrzi a vatikáni kéziratár. Hasonlóképpen tájékozatlanul állunk a mise első előadásának dátumával kapcsolatban. Abban a korban a »première« mint esemény nem volt fontos. A naplók temérdek mulandó jelentéktelenségről beszélnek. Évtizedeken át pedig semmi határozott nyoma sincs annak, ami ma például leginkább érdekli az embert, hogy egy-egy nagyobb pápai mise vagy ünnep alkalmával kinek a miséjét énekelte a kórus. A »Missa Buda Expugnata« első előadására vonatkozólag egy naplófeljegyzés azonban bizonyosságnak vehető támpontot nyújt. Raffaele Raffaelli 1687-i naplójában (Cap. Sist. 106. 80. old.) írja: »Domenica 14 dicembre Capp. Pap^e nel Quirinale one cantò messa NOVELLA ...« stb. (Vasárnap, december 14. Pápai mise a Quirinálban, ahol (a kórus) ÚJ misét énekelt.) Ugyanazon mise alkalmából»... Inoltre il S. Matteo Simonelli

che non solo per le prerogative di buon cantore ma per le divergità della compositioni fatte per uso della Capp^a si è reso molto riguardevole nella med^a.» (Azonkívül Matteo Simonelli nemcsak jó énekesi tulajdonságaival, hanem a kórus számára írt kompozícióival is kitüntette magát.) A kardinális ugyanis magához hívatta és megdicsérte őt. És valószínűleg ezen a napon, 1687 december 14-én énekelték először a »Missa Buda Expugnata«-t, mert ez alkalomig semmiféle hasonló utalás Simonellire nincs.

A misének értéke nemcsak alkalmi mivoltával domborodik ki. Mint kompozíció, 250 év óta tartó teljes elfeledettsége ellenére méltán foglalhat helyet a legelőkelőbb és leggrandiózusabb polifón vokális művek között az élen. Szerzőjének élete delelőjén készült legérettebb, legtömörebb, legértelmesebb alkotása. A trentói zsinat rendeletei még a XVII. század végén is hatásuk alatt tartották a római iskolát s mikor Nápolyban már szonátákat írtak, Bach már modern formatant tanult, Rómában még mindig a régi, menzurális rendszeren épült, ütemvonal-nélküli értékek szerint egymásraépített szolamok polifóniájának örvényében olvadt szét a szöveg.

Simonelli művére úgy nézünk, mint Palestrina korának kései, minden jellegzetességében átértett gyümölcsére. Ennek a művészetnek esztétikai értékmérőjét Raffael fektette le: ez pedig a kiegyensúlyozottság. Nincs kiegyensúlyozottabb ember Palestrinánál. Elveszni egy vízióban, megsemmisülni egy sikolyban: ezt nem bírja józan, szögletes római esze. Latin szellemiség, amely előtt nem ismeretlen a lelki élet, de amely mindig az egyenes logika tiszta útjain jár. A »Missa Buda Expugnata« súlyos, komoly zenéjének masszív, tiszta polifóniája Simonelli óriási zenei és akusztikai tudásáról tanuskodik.

A kódex 250 év óta az ismeretlenség sötétjében rejtőzött. Szerzőjének nevét és emlékezetét nála nagyobbak homályosították el. De minden magyar szívébe zárja Simonelli nevét, akinek irántunk érzett rokonszenve így talált most visszhangot a nemzet részéről. A kétszázötvenéves évfordulón is hallgattuk művét, mint eggyel több bátorítást súlyos viszontagságaink és küzdelmeink hősie elviselésére.

Szita Oszkár

Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben.

Az alábbi sorokban szeretnénk egyes Budapest területén talált, leginkább az építészetbe és iparművészetbe vágó emlékeket felsorakoztatni, melyek alkalmasnak látszanak arra, hogy a törökkori Buda formai és tárgyi kultúrájára némi fényt vessenek és azon túlmenően az akkori életkereteket is sejtessék. Összefüggő képhez a rendelkezésre álló anyag még távolról sem elég. Az ilyen szemle e hézagos és különben is nagyon szerény emlékcsoport felett annál kívánatosabb, mivel az eddig szinte kizárólagosan felhasznált okmányyszerű és irodalmi kútfők esetenként teljesen ellentétes eredményekre, legsötétebb és legrózsaszínűbb feltevésekre vezettek.

A magyarországi török világ reáregészeti emlékei iránti tudományos érdeklődés különben sohasem volt feltűnően nagy. Ezen még hivatásos és alkalmi politikusok jóhiszemű pánturáni lelkesedése sem tudott lényegesen változtatni. De régebben is csak nagyon ritkán találtak behatóbb figyelemre ezek a szerény maradványok, rendszeres gyűjtő vagy éppen ásatási tevékenységet alig váltottak ki. Ezekkel a nehézségekkel, illetve hiányokkal jelen kísérletünknel is kell számolni, bár a székesfővárosi múzeumok keretében működő régészeti intézet ásatásai elsősorban a tabáni területen e tekintetben is nagyon örvendetes eredményeket értek el. A régészeti részletmunka, a »nihil in litteris parvum« e téren is tovább fog segíteni, mint a végső következtetések elhamarkodott levonása.

Azonkívül a helyrajzi szempont — eltekintve talán egy-egy kötelességszerű megjegyzéstől a korvini korszak renaissance pompájáról — minden más érdeklődést annyira háttérbe szorított, hogy forma- vagy szellem-történeti jelenségekre való tekintetek alig merültek fel. Fokozottabb mértékben áll ez a török hódoltság korszakára, ahol ezenkívül még stílisztikai és tartalmi vonatkozásban erősen elütő, sőt ellentétes áramlatok találkoznak. A kutatási szándék így nagyjában abban merült ki, hogy ez vagy amaz a fürdő, mecset vagy bástya hol állott. Addig p. o. nem terjedt, hogy a budai fürdők a török fürdőarchitektúrának egyik egészen határozott formáját, a gyógyfürdő típusát példázzák, arról nem is szólva, hogy éppen ezekben a fürdőkben az egész keleti életnek egy igen jellegzetes oldala tárul elénk. A mecsetekkel együtt a fürdők a török hódoltsági terület monumentális építészetének kizárólagos formáját alkotják, tekintettel arra, hogy az éppen akkor, azaz a barokkban nyugaton óriási lendületet vett keresztény templomarchitektúra itt úgyszólván teljesen szünetelt, illetve a legszükségesebb javítási és tatarozási munkálatokra szorítkozott. De egyéb műfajokban is elágazik a fejlődés, hogy a budai ejalet különböző nemzeti és szociális rétegeiben más és más utakon járjon, gyakran ellentétes befolyásoknak engedjen, illetve azokra eltérő intenzitással reagáljon. Olyan

szellemi kapcsolat, mely másutt a többféle forrásból eredő hatásokat szerves egységbe foglalta volna, így sajnos hiányzik. Az iszlám világnézete és életszokásai hódítókat és meghódítottakat, mozlimeket és keresztényeket irgalmatlanul elválasztott egymástól. A tartalmi jelenségek az iszlám művészetében amúgyis csak alárendelt szerepet játszanak. A cél és rendeltetés a különböző rétegekben úzótt műfajokban csak a legkritikább esetben lehetett formahatározó, sohasem a főpontokban (mecset, fürdő, imaszőnyeg, kultúrtárgy), hanem inkább csak a szinte állandó hadiállapot által egymáshoz idomult, egymásnak szükségszerűen megfelelő gyakorlati erődépítészetben és a fegyvercsiszárok művészetében. Minden más művészi és ipari tevékenységben az a látszat, mintha két ellentétes, egymással össze nem egyeztethető forma- és jelenségegyüttes állana egymással szemben. Mikor 1541-ben Buda és Pest városa a törökök kezére került, az okcidentális kultúrélet lélekzétvétele hirtelen megállott és keletkezett ama hatalmas ür a várostörténet kontinuitásában, a fejlődési folyamatnak egy távolabb, idegenebb mederbe való átvezetése, az élet belső és külső körvonalainak ama lassú, de biztos eltolódása a keleti ízlés felé: valamennyi történeti, gazdasági, művészeti tényező tehát csak oly irányban hatott, hogy széjjelszakítsa a két ikerváros életrajzát két egyenlőtlen félre, egy török előtti és török utáni korszakra.¹⁾

Ez az érem egyik oldala, mely szerint a nagy, korszakokat elválasztó cezúra a török hódoltsággal kezdődött volna. Divald Kornél p. o. könyvének címében is kidomborítja ezt a felfogást, amikor »Budapest művészetét«^t »a török hódoltság előtt«^t akarta nyújtani. Más szemszögből nézve azonban, a hódoltság műveltsége inkább a magyar középkor meghosszabbításának látszik, amennyiben az újabb bekapcsolódás a nyugati művelődés áramlatába érdemben csak 1686 után következhetett be. Tehát nem egy, hanem két korelválasztó dátumról van szó. A két pólus közé beleékelődik olyan fejezete Buda művészettörténetének, melyet erőltetés nélkül sem a megelőző, sem a következő kor tartozékaként nem lehet tárgyalni. Sajátos hibrid-képződmények keletkeznek, melyekben a legfontosabb életnedvektől megfosztott, a nyugati forrásoktól elzárt magyar alkotó erő és az idegen urak életszokásait szolgáló, főleg anyagi pompára beállított keleti iparművészet vagy élesen különváltan érvényesülnek, vagy pedig új fajsúlyú formavilágban egyesülnek, melyben a nyugati és keleti szellemi és életformák bizonyos tekintetben állandóan egymásra hatottak. Ennél a pontnál felmerül a kérdés: lehet-e egyáltalában zárt egységű török kultúráról beszélni és kik voltak, kik lehettek Budán a hordozói? A középkori és a renaissance-kori művészettörténeti módszertanból megszokott kategóriák szerint azt is kérdezhetnők: kik voltak ennek a műveltségnek a mecénásai?

A legfőbb politikai hatalom és ezzel a legtöbb anyagi eszköz, így tehát a legnagyobb lehetőség műpártolásra és pompafejlesztésre a budai beglerbég kezében volt összpontosítva. A vezető állásokban gyakran előálló személycserék folytán ezek a budai helytartó basák a legkülönbözőbb tartományokból származtak és így a legváltozatosabb kultúrelemekkel voltak szaturálva. Az eleinte a Balkán-félszigeten működött helytartók (Ferhad basa, Chosrev basa) a bizánci vagy dalmát-velencei műveltség

képviselői voltak, mások, mint Ibrahim basa Damaszkuszából, vagy az előbb Brüsszában állomásozott Hasszán basa, vagy pedig a Szíriából Budára került Ipsir basa az iszlám törzsországai kultúrájának hordozói voltak. Egyeseknél még a magas perzsa élettartás visszfényét is véljük felismerni. Ha ezenfelül még az úgyszólván valamennyi európai nemzetből (magyar, görög, dalmát, szerb, horvát, raguzai, stájerországi, velencei, svájci, olasz, német, francia, lengyel, portugál stb.) renegátokat is hozzá vesszük, körülbelül fogalmat kapunk azokról a kultúrszarmazékokról és ízlésáramlatokról, melyek a budai ejalet székhelyén egymást keresztettkék. Hasonló viszonyok uralkodtak a magasabb katonai és polgári hivatalnokok sorában, a defterdároknál és janicsár agáknál. Sőt arról is tudunk, hogy a keleti országok és szokások ismerete még keresztény-magyar kereskedőknél sem ritka jelenség, ahogy a kereskedelem és a kereskedelmi utak biztosítása különben is a török kormány legfontosabb feladatai közé tartozott. Így például Forgács Simon főkapitány 1578-ban kémiszolgálatra ajánlja Földesi István és Bornemisza Józsa nagyszombati kereskedőket Ernő osztrák főhercegnek, ezekkel a szavakkal: »A nevezettek nemcsak a portán, de Perzsiában is használhatók, mert oda is eljárnak.«²⁾

Egyáltalában nem közömbös, sőt a renaissance-műveltség és a török korszak folytonosságának igazolására szinte perdöntő jelenség, hogy a török diplomáciában mint követek vagy legalább mint tolmácsok az egész időn keresztül olaszok játszották a legnagyobb szerepet. Itt elsősorban Velencére kell gondolnunk, melynek minden hájjal megkent ügynökei mind a portán, mind Budán lépten-nyomon felbukkannak. Sőt Takáts Sándor nézete szerint az ilyen »giovani di lingua« alkalmazása nemcsak Konstantinápolyban, de Budán is szinte teljesen kiszorította az addig mind a két helyen használt magyar tárgyalási és levelezési nyelvet.³⁾ Az ilyen és hasonló jelenségek azonban nemcsak a nyelvhasználatra vonatkoznak. Az egész olasz művelődésnek és művészetnek a renaissance korban elért csúcspontja, határozott túlsúlya a többi kultúrnemzet felett, az oszmán birodalomban is éreztette hatását, sőt éppen Buda elvesztése és a magyarországi török uralom kiépítése idején éri el tetőfokát. II. Szolimánnal (1520—1566.) megint oly hatalmas keleti deszpota-alak lépett a világtörténelem porondjára, ki — mint oly gyakran — határtalan uralomvágyat, szinte egyedülálló szervezőképességét megértő műpártolással, sőt rajongással egyesített magában. Az oszmán török építészet és iparművészet az ő uralkodása alatt hatalmas ihleteket kapott, a nyugati országokban ejtett zsákmányokból pompás palotákat épített, sőt az olasz kertkultúra vívmányait is sikeresen átplántálta Konstantinápolyba és az erre amúgyis nagyon fogékony török vidékekre. A renaissance-művészethez való benső kapcsolatairól éppen Buda elfoglalásakor tett érdekes bizonyosságot; nemcsak azért, hogy a legszebb Corvin-kódexeket és a most is a Hagia Sofiában pompázó két bronzkandelábert szállította fővárosába, hanem azzal az elragadtatással is, mellyel Evlia Cselebi szerint a budai Szt. György-templom keleti kaputimpanonjába beleillesztett és már teljesen renaissance-ízlésben faragott sárkánydomborműről nyilatkozott. Sőt az említett török világutazó tanúsága szerint Szolimánnak köszönhető a dombormű megmentése is, mely jelenleg a Halászbástyai Köemléktár egyik legértékesebb darabja.⁴⁾ Nem

közömbös, hogy ez a munka Vittore Carpaccio festménye után készült. Hiszen éppen a velencei művészet törökországi kisugárzásairól egészen pontos értesüléseink vannak. Ez a folyamat már II. Szolimán előtt kezdődött. Legszemléltetőbb kapcsolatot igazol Gentile Bellini törökországi utazása, illetve kiküldetése, melynek egyik gyönyörű emléke Caterina Cornaro királyné arcképe a budapesti Szépművészeti Múzeumban. Ezek a részletek is világosan mutatják a Szolimán-korabeli oszmán kultúra beállítottságát, tagadhatatlan összefüggéseit az olasz, kivált a felsőolaszországi művelődési körökkel. Ez a viszony különben nem egészen egyoldalú, amennyiben Velence maga is mindig nyitott kapu volt a keleti formák és tartalmak beözönlése számára. Törökruhás alakoktól, iszlámi témáktól hemzseg a XVI. és XVII. század velencei festészete. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy az adó fél most is feltétlenül a Nyugat volt, hogy a pozitív értékek itt keresendők. Ezzel szemben egyes törökbarát kutatók, így a híres orientalista G. Jakob⁵⁾ oda alludálnak, hogy ez a török renaissance felette állott volna a nyugatinak, ami akkor is merő túlzás, ha a Korán által kirekesztett figurális művészetet, az olasz génusz emez örök dicsőségét nem vennők figyelembe és csak az iparművészet kereteiben maradnánk, mely utóbbi viszont mindig a keleti termelés főerőssége volt. Az egész iszlámi művészet Indiától Spanyolországig lényegben csak építészetre és iparművészetre szorítkozott, de mindkét műágon belül aránylag legnagyobb önállóságot és eredetiséget mint díszítő eljárás, mint ornamentika ért el. Bár ez a hajlam II. Szolimán alatt határozottan új lendületet vett, a bámulatos változatosságú mértani díszítő rendszerek, továbbá az arabeszkék és nem utoljára a festői arab betűtípusok révén páratlan dekoratív hatású Korán-idézetek és egyéb felírt díszek nem saját fényüktől ragyognak, rajtuk is inkább az arab, perzsa, hindu formakincs visszfénye csillog. Ősi keleti hagyományokból és renaissance-kölcsönökből szövődött össze az akkori élet- és műformáknak egy egészen jellegzetes hálója, melynek egyes szemei a budai basák udvartartásában is visszatérnek. Valami a birodalmi főváros színpompájából, magas élettartásából minden bizonnyal itt is tükröződik. Hasonló jelenségeket tapasztalunk az irodalom és tudomány terén. Már tipikus renaissance-geisztus, ha a történetíró Aali a budai defterdárnak jelenti, hogy átnyújtotta nagy történelmi művének Szigetvár bevételétől II. Szelim trónralépéséig terjedő részét a budai helytartónak és reméli, hogy a defterdár a munka olvasásánál meg fog róla emlékezni.⁶⁾ A tudós, költő és hadvezér Ghasi Girai pedig, aki Eger és Pécs előtt hadat visel, jelentéseit ghasel-alakban fogalmazza.⁷⁾ Nem érdektelen azonkívül, hogy oszmán miniszterek nem ritkán Hugo Grotiusból merítik érveiket diplomáciai levelezésükben.⁸⁾ Nem tudjuk ellenőrizni, vajjon az ilyen tudás az úgynevezett medreszék (főiskolák, mai felfogás szerint középiskolák) tanításának az eredménye-e, amilyen Budán hét központi és öt külvárosi volt. Elemi iskolából tizenhatot említenek. A mai értelemben vett tudományágak közül Evlia Cselebi⁹⁾ szerint az orvostannak, kivált a sebészetnek voltak kiváló művelői Budán, ami az állandó harcokra való tekintettel csak természetes. Említésre méltó, hogy egy magyar renegát, Magyar János valóságos Abu-Szina (mely szó mögött a X. században élt Avicenna arab orvos és filozófus neve lappang) hírében állott.

Mindenesetre feljegyzésre méltó, hogy a régi iszlámi művelődés természettudományi és filozófiai teljesítményeinek, főhordozóinak emléke még ilyen késő korok tudatában is tovább élt. Ami ez esetben Avicenna-ra áll, feltételezhetjük Al Farabi, Al Biruni, Averroes és Ibn Tufait-tal kapcsolatban is.

Már ezekből az adatokból is kitűnik, hogy olyan kultúrformák léptek a régiek helyébe, melyeket nem lehet leszóló ítéletekkel egyszerűen barbárnak minősíteni, még kevésbé azonban a keleti mesepompa mágikus világitásába helyezni, amire elég gyakran történnek jámbor kísérletek. Az életstílusok keverednek, a vad harci zűrzavarba lágyabb hangok is vegyülnek. A magas előázsiai élettartás néha villanó fényvel világít bele a hódoltság szétszaggatott életébe. Jelképnek vehetjük, ha Buda vagy Esztergom városai és környezetei fényes török tűzijátékok és rakétalövések által valószerűtlen éles körvonalakat nyernek.¹⁰⁾ Hamisítatlan keleti, jobban mondva perzsa hangulat árad a túlhajtott virágkultuszból is, mely különben mint török örökség a balkán népeknél még most is tovább él. Ezt a szinte fétis-szerű virágimádatot, mely a perzsa költészet és miniatürfestészet páratlan alkotásaiban is tükröződik, Evlia Cselebi és a nyugati utazók Buda kertjeire nézve is igazolják. Még a katonák is virágokat viseltek turbánjukon és kezükben, menet közben pedig nem volt szabad rózsákra lépniök.¹¹⁾ Az újabb kutatások megdöntötték ugyan azt a régebbi feltevést, hogy a tulipánok, mint a török hódoltság ajándéka, kerültek volna a magyarországi kertkultúrába,¹²⁾ ami azonban nem von le semmit az előbb mondottak érdeméből. Kivált a rózsák, a rózsaagy, a rózsakert a török költészet egyik leggyakrabban visszatérő metaforája. Misztikus körülírások a képzelőerő, az élvezet, a titok rózsaagyairól mint verscímek lépten-nyomon fordulnak elő.¹³⁾ Azokat a hagyományképzéseket, melyek Gülbaba, a rózsák atyja személye körül fonódnak, csak ebből a virágkultuszból lehet megérteni. A kultúrtörténeti hangulat megértése szempontjából nem bír túlzottan nagy fontossággal, hogy ez a beállítás a harcias dervis-rend eme vitéz tagjával kapcsolatban, ki 1541-ben meghalt és kinek sírkápolnája (türbéje) a budai »rózsadombon« még ma is áll, tárgyilag helytálló-e vagy sem.¹⁴⁾ Az ilyen népi hiedelmek nem annyira módszertani bizonyítékai, hanem alanyai a történeti kutatásnak, maguk is történeti realitással bírnak.

A fentemlített síremlék különben az egyetlen teljes egészében fennmaradt egyházi rendeltetésű török architektúra Budapest területén. Építése állítólag az 1543—1548. években Mohamed basa akaratából történt. Az oszmán renaissance építészetét szerény arányokra lefokozott tükörképben mutatja. A nyolcszögű alaprajz nemcsak sírkápolnáknak, hanem török fürdőépületekben (Király-fürdő) majdnem általános. Kristályosan egyszerű testiségével, a falak mértánian világos tagolásával Gülbaba sírépülete úgyszólván mikrokozmoszát alkotja II. Szolimán gyönyörű konstantinápolyi türbéjének, mely a török renaissance legnagyobb és legtermékenyebb építésének, Szinannak tervei után készült. Nem egészen véletlen, hogy a pompás drinápolyi Selimje alkotója F. Babinger és M. Agha Oglu török műtörténész kutatásai szerint görög származású volt, Christodulosnak hívták és a kappadociai Caesarea-ban született.¹⁵⁾ Valóban

bizánci előzmények, melyeken az oszmán építészet eme nagyszerű korszaka nyugszik. Eger, Pécs törökkori építészeti emlékei, főleg a mai plébánia (Gázi Khaszim basa dzsámija) templom mutatják, hogy milyen tükrözésekben és fénytörésekben érvényesülhetett ez az építéstílus a meghódított Magyarország területén.¹⁶⁾ Hasonló, sőt nagyobbszabású megoldásokat sejthetünk a helytartó beglerbég székhelyével, Budával kapcsolatban, melyekre nézve azonban manapság mint egyetlen megmaradt épület, Gülbaba türbéje nyújthat eléggé szerény bizonyítékot.

A számtalan rézmetszeten ábrázolt dzsámik, mecsetek és minarék, az arányok kicsinysége folytán kevés felvilágosítást adnak és különben is csak a legnagyobb óvatossággal használhatók. A nagy Fischer von Erlach egyik rajza és egy francia hadimérnök 1780-ban készült vízfestménye a Székesfővárosi Történeti Múzeumban Gülbaba sírjához hasonló alapformát mutatnak, csakhogy ez esetben a nyolcszög körülbelül 4–5 méter magasságban sarokhevederek segítségével a négyszögből alakul át, amikor is úgynevezett sztalaktitrendszerrel közvetítik az átmenetet. Az utóbbi rajzon, mely a mai Királyfürdő mellett állott »salétromos mecset«-tel azonos, díszesen tagolt, renaissance és bizánci elemekkel kevert homlokzat látható. Ez a jelenség és az ötször ismétlődő, benyomott csúcsívben, úgynevezett szamarhátban végződő kapu- és ablaknyílások ezt az épületet a Szinan által kezdeményezett török renaissance-építészet egyik jellemző késői alkotásává avatják. A legtöbb egyéb mecset és dzsámi tulajdonképpen csak az új ritus céljaira ideigazított keresztény templom volt. Magukat a keresztény szertartású templomokat csak a legnagyobb nehézséggel, kérényezéssel, vesztegetéssel lehetett kijavítani. De vannak adataink arra nézve, hogy budai templomokon dolgoztak. Így tudunk Tury Jánosné esetéről, ki 1615-ben építőanyagokat szállított Budára a magyar eklézsia (mai Helyőrségi templom) építésére, illetve kijavítására.¹⁷⁾

Hasonló lehetett a helyzet a vár- és bástyaépítésben is, ahol szintén túlnyomó részben a meglévő középkori állapot kijavításáról, megerősítéséről, helyreigazításáról lehetett csak szó. Ez az építőmunka azonban a fejlődő hadiművészettel párhuzamosan egyre folyamatosabbá lett. II. Szolimánnak egyik 1542-ben kelt fermánja már világosan bizonyít élénk építőtevékenységet, egész sereg újabb erődítmény keletkezése mellett.¹⁸⁾ Három épületfelirat (kettő a Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában, egy a Halászbástyai Köemléktárban) Mehmed vezér és Kaszim basa, későbbi kajmakám, bástya- illetve toronyépítéseiről tanuskodik.¹⁹⁾ Legtöbbet épített a XVI. században Mustafa basa, a XVII. században Kara Muhammed basa, aki azelőtt a Dnyeper torkolatánál álló nagy várnak az építési igazgatója volt.²⁰⁾ Az egész hódoltság alatt folyt ez az erődítési munka, a helytartók mindent elkövettek, hogy távozásukkor a várat erősebb állapotban hagyják utódjaikra és a fentemlített bástyafeliratok után ítélve, egy-egy az ő nevüket viselő architektonikus alkotással örökítsék meg emléküket. »Az oszmán vezírek e bástyák mindegyikét egy-egy munkával díszítették. Ali pasa bástyája kettős. Karakas pasa, Báli pasa, Sulejman pasa, Szari Kenaan pasa, Sziarnó pasa, Kara Murad pasa bástyái mind különféle módon épített erős bástyák. . . . Eme középső vár valamennyi bástyája fehér, mint a gyöngy, s azért fehér és szép vár.«²¹⁾ A kővárépítés

modern típusát Magyarországon is a XVI. században olasz hadimérnökök honosították meg. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó, meglehetősen terjedelmes irodalomban a törökök ellen emelt magyar vártípusok mint ennek a rendszernek legtökéletesebb és legkorábbi példái szerepelnek.²²⁾ Budavárával kapcsolatban közvetlenül a török megszállása előtt két várépítőről tudunk, az 1522-ben előforduló Laurentius Italus de Florencia muratorról és az 1541-ben szereplő Domenico da Bolognáról.²³⁾ Nagyon közelfekvő az a feltevés, hogy a törökök bástya- és toronyépítkezései, melyekről az előbb említett feliratok és egyéb híradások is tanuskodnak, szintén ezt a rendszert követték. Mellette szól az a tény, hogy szemük előtt látták az új olasz típusú erődítményeket, hadi vállalkozásaikban a túloldalon is állandóan számolni kellett ezekkel; a gyakori harcok folyamán szerzett tapasztalatok nyomán pedig mind a taktikai, mind a technikai eszközök idővel egyre jobban hasonlultak egymáshoz. A legnagyobb önálló erődítési komplexum a várostól északra állott, a mai Császárfürdő mellett: az úgynevezett löpormalom, későbbben császármalmok. Építésével kapcsolatban Arszlan basa nevét szokták emlegetni, ki 1565—66-ban budai helytartó volt. Evlia Cselebi ezzel szemben az 1529—30. építési évet jegyezte fel, amit W. Björkmann kronológiai okokból elvet.²⁴⁾ Stilisztikai tekintetben azonban a korábbi dátum valószínűbb, mivel az egész vártömb elrendezése és kiképzése még erősen középkori formákra emlékeztet. Az alaprajz a régi római castrum típusát, a négy saroktoronnyal ellátott »urbs quadrata« alakját tünteti fel, úgyhogy a hasonló alaprajzú és felépítésű diósgyőri, várpalotai, fogarasi, küküllővári, pozsonyi, sárospataki stb. várépületek láttára egyáltalában nem látszik lehetetlennek, hogy Arszlan basa löpórvára eredetileg szintén középkori építmény volt.

A tulajdonképeni várépületet, azaz a királyi palotát azonban ez az építési és javítási lendület elkerülte, a basák nem használták, sorsára hagyták. Az egyre jobban bomladozó csarnokokat a keleti fantázia, melyet 1676-ban csodálatos égi jelek ijesztettek, félelmetes kísértetekkel népesítette be, melyek a törökök számára pusztulást, a keresztényeknek pedig mielőbbi felszabadítást jelentettek.²⁵⁾ Ez az érdekes híradás is a régi magyar emlékek kettős természetére utal, melyek mint egy lassan érthetlenné vált elmúlt művelődés származékai belenyúlnak az annyira megváltozott jelenbe, vagy mint a folytonosság zálogai és a jövő felé vezető hidak új hajnalt ígérnek. A palotát, akárcsak az elhagyott templomokat, hadszertáraknak használták. Csak zenetornyaról hangzott el minden este vacsora után kilencszeres oszmán zenekar játéka.²⁶⁾ A leggyakoribb török hangszer egyszerű nádból készült pásztorsíp, míg az orgiasztikus ünnepi zenének főhangszerei cimbalom és dob voltak.²⁷⁾

A török basa tehát nem itt lakott, hanem a hódoltság első felében a Duna mellett állott, a középkorban valószínűleg kereskedelmi csarnoknak szolgált nagy épületben, későbbben pedig a mai Várszínház és a vezérkar épülete helyén állott díszes házban, mely a metszeteknek egy egész sorozatán visszatér. Evlia Cselebi szerint ez a palota Kara Mustafa basa által lett kibővíve és átépítve. »Valamennyi szobája a vár fala fölé nézett és nagyon szép és nagyon szellős volt.« A metszetek ezen a helyen valóban levegős, árkádkoszorúzza palotát tüntetnek fel, de nem engedik meg a

döntést, vajjon ezek az oszlopsorok keleti izlés szerint patkó- vagy számárhát alakú ívlezárással bírnak-e, vagy pedig nyugati renaissance stílusban tartott kollonádokról van-e szó.

Eltérően a mecset- és erődarchitektúrától, a fürdőépületek első pillantásra teljesen a török szokásokban, a keleti életformákban látszanak gyökeredzni. Ezek a fürdőházak, melyek közül Marsigli kilencet sorol fel és három, majdnem teljes egészében, de mindenesetre legfontosabb alkatrészeiben még manapság is fennáll (Rudas-fürdő, Császár-fürdő, Király-fürdő), nem helyreigazított és kibővített középkori vagy renaissance épületek, hanem egytől-egyig eredeti török fogalmazások. Sőt egy modern kutató nyomós okokból úgy véli,²⁸⁾ hogy a fürdők az egyetlen kőépületek, melyek hivatva lennének arra, hogy a tipikusan török építészeti szándékokról, térkonceptiókról pontosabb fogalmat nyújtsanak. Elgondolásukban tisztán célszerű és tárgyias architektúrák. Kialakításukba belejátszanak ugyan bizánci megihletések, sőt arab és perzsa hatások is, melyek azonban a maguk részéről is antik életszokásokra és műformákra utalnak. Legszemléltetőbben igazolja ezt az Eski-Kaplidsa fürdő Brüsszában, mely egyenesen bizánci fürdő alapfalaira épült.²⁹⁾ A budai fürdők, akár csak a brüsszai, a török fürdőarchitektúrának egy egészen határozott formáját, a gyógyfürdő típusát képviselik. Mint tisztító eszköz, a közös fürdőmedence a kizárólagosan a vízsugarakat, zuhanyokat kedvelő törökök szemében nem is számított, ezt csak gyógykezelési szándékból és csakis már megfürdött, illetve tisztított állapotban használták. A török fürdőépítészetben is, úgy látszik, megint csak Szinan mester működése jelent fontos mérföldkövet. Karl Klinghardt³⁰⁾ ugyanis az ő nevével hozza kapcsolatba az 1523-ban épült Mustafa-basa-fürdőt a kisázsiai Gelse-ben. Az ehhez hasonló fürdők kiképzése, mely már a felhozott brüsszai épület-típussal is rokon, mintául szolgálhatott a leggazdagabban tagolt budai fürdőnek is, a Rudasnak. Központi medencéje oktagon-alakú téregység, nyolc sarokoszloppal, melyek azonban befelé, a medence széléig előre vannak tolvá, úgyhogy az oszlopnyolcszög és a lezáró falak közé beleékelődik a változatos nézeteket és festői átmeneteket nyújtó körüljáratos csarnok. Az így előállott festői hatást még erősen fokozzák a kupolába beillesztett, kívül mindig kerek vagy félgömb alakú, tarka, átlagosan 20 cm. átméretű üvegszemek, melyek fénycsatornája belül mindig nyitott. Visszatér itt is a fejlett iszlám építészetnek egyik legjellegzetesebb díszé, a cseppkő (sztalaktit)- vagy lépsejtrendszer. Ennek is, a közhiedelemtől eltérően, elsősorban ornamentális és nem szerkezeti jelentősége van, hiszen kivált kőszegény vidékeken elég gyakran csak fából van faragva, vagy gipszből készült. Nem is a sztalaktitszerűen lecsüngő csapokon van a főhangsúly, a díszítő-rendszer döntő ismérveit az egymás felett gyámkő-szerűen előugró fülkék vagy sejtek határozzák meg. Az ilyen kupola-díszek, boltozási rendszerek és sarokmegoldások fokozottabb szín- és vonalgazdagságot, változatos hatású fény- és árnyékjátékot eredményeznek, mely még az aránylag szerény budai fürdőcsarnokokban is meglepő tér-élményeket ad. Az idegen és török elemeknek történetileg szinte ellenőrizhetetlen vegyülékéből született építészet keretül szolgált a szemlélődő török fürdőéletnek, melyben ószászai szokások és a klasszikus ókor hagyományai

örökletesen élnek tovább. Ez a térhangulat még a mai szemlélőre sem téveszti hatását. A nehéz falakkal körülzárt, oszlopokkal, fülkékkel tagolt, csillagalakú tarka üvegszemek által kísértetiesen megvilágított csarnokokban lefolyó álmodozó élet, a művészetté fokozott pihenés, a stilizált semmittevés, az előkelő törökök tulajdonképeni magasabb életstílusa számára megfelelőbb kereteket el sem lehet képzelni, mint a termálfürdők eme keleti változatát. A fürdőknek s egyáltalában a mosakodásnak az iszlámi világban erősen rituális jelentősége is volt. Vonatkozik ez a köztereken álló kutakra, az újabb török profánépítéset e nagyon fontos alkotásaira is, melyekből Evlia Cselebi több budait említ, anélkül, hogy pontosan meg lehetne állapítani, hogy ezek hódoltságkori vagy pedig régebbi architektúrák. A legrészletesebben leírt, torzfejű vízköpőkkel díszített kútépítmény esetében az utóbbi feltevés sokkal valószínűbbnek látszik. A Halászbástyai Köemléktárba került, a XV. század közepére utaló két nagyobb töredék innen származhat.³¹⁾ Budai török kutak hiányát annál inkább fájlahatjuk, mivel ezek az építmények Konstantinápolyban és máshol nagyszerűen példázzák az európai formavilág előretörését, a török ornamentika és a barokk indadíszek sajátos összefonódását.³²⁾ Ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg a hódoltságkori magyarországi iparművészetben is, melynek tárgyalására most áttérünk.

Még építészet és iparművészet között áll a sátorkészítők művészete, melyben a törökök és ázsiai hűbéreseik reánk, kőházlakókra idegenül, szinte érthetetlenül ható pompát szoktak kifejteni. Akár az épített városok háztípusainál, a sátorok formájából és díszítéséből, a selyem, bársony, brokát, damaszt szőnyegek, sőt ezüst, arany és drágakövek elhasználásából következtetni lehetett a tulajdonos állására, rangjára, gazdagságára stb. Változatosan tagolt skála vezet a nemes és drága anyagoktól duzzadó négyszögű, nagyméretű szeraperdétől a ponyva- és kalitkasátrak egyszerűbb formáihoz. Ez a művészet Magyarországon ősi hagyományokkal találkozott, ahol az ideiglenes, sőt állandó sátorban való lakás a XVI. századig sem szűnt meg teljesen. Kivált az országgyűlések alkalmával volt divatban. A Nagy Lajos dr. által vezetett legutóbbi tabáni ásatások folyamán egész sátorfalu nyomai kerültek napvilágra, melynek kerámiai mellékleteiről alább még szó lesz. Bizton feltehetjük, hogy a magyar sátormetszők vagy sátormesterek művészete a hódítók káprázatos példája nyomán újabb lendületet vett. A török sátorkészítés gyönyörű példái, melyek legnagyobb részben magyarországi hadjáratok, elsősorban Buda visszafoglalásának zsákmányaiként kerültek idegen fejedelmek kezébe, találhatóak a bécsi, müncheni, drezdai, karlsruhei, stockholmi stb. múzeumokban. A bécsi múkincsekkel együtt újabban a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya is egy nagy török sátor birtokába jutott; több díszesebb példány herceg Batthyány tulajdonában van Körmenden. De nem egy támpontunk van arra, főleg az ábrázoló művészetekben, hogy a nyugati népek is, kivált a hadvezérek, utánozták a török sátorformákat. Érdekes bizonyítékot kapunk erre vonatkozólag egy ismeretlen festő kezétől származó olajfestményben a Székesfővárosi Történeti Múzeumban. A kép a budai erődítési és harcászati helyzetet tünteti fel a felszabadítás időpontjában. Bal előtérben tarka színekben és csillogó anyagokban ragyogó sátrat mutat,

mely előtt az ostromló sereg vezérkara áll. Ez a sátor mindent elhalványít, amit a XVII. században nyugaton használt formákról tudunk, tehát vagy zsákmány vagy pedig a török sátorkészítők művészete által befolyásolt keresztény-nyugati készítmény, ebben az esetben valószínűleg magyar mesterek munkája után készült. Tekintettel arra, hogy a sátraknak nyugaton kizárólagosan katonai rendeltetése van, az erődépítésnél tapasztalt érdekes kölcsönhatások, egymáshoz hasonlóságok, stíluskeresztezések folyamata ezen a téren is feltételezhető.

Fokozottabb mértékben vonatkozik ez a fegyvergyártásra, ahol a szükséglet oly nagy volt, hogy a termelés majdnem monopolisztikus irányításra szorult. Pest lakosságának egy tekintélyes hányadát ezek a félig katonailag, félig céhszerűen megszervezett fegyverkovácsok alkották.³³⁾ Nem érdektelen, hogy az 1886-os történeti kiállításon szerepelt anyagban a számos török puskaműves és fegyverkovács mesterjelzései mellett (Omar, Ozman el Halebi, Mohamed, Mustafa ibn Hairon, Kütsük, Mustafa Vesih, Ibrahim, Kinan stb.) egy szerkezetében és ornamentikájában rokon lőfegyver »David Hacher in Paest« hangzó bevéssett felirattal volt ellátva.³⁴⁾ Ezt a darabot a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya őrzi. Még szemléltetőbben igazolja a magyar és török fegyvercsiszáripár, a két formaízlés szoros áthatását a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményében található egyik kardtípus, a magyar és német népköltészetben dicsőített Thury György királyi kapitány tulajdonából. A kard formája magyar, a markolat munkája délnémet renaissance-műhelyre vall, a pengén pedig arany tausiában »Muhammed al Aussari« fegyverkovács neve olvasható. A bécsi Állammúzeum fegyvertárában (Neue Hofburg) találunk egy acháttal berakott markolatú, magyar idomú szablyát, ezüst veretekkel és zománc indákkal díszített hüvellyel, melynek pengéjén szintén arany tausia eljárással a »Mascha'llach« török betűket találjuk. (C 100.) Körülbelül félszázaddal későbbi időből, a XVI. század 30-as éveiből származik az említett gyűjtemény egy másik kardja, szintén török pengével és magyar foglalattal, drágakövekkel kirakott aranyozott keresztvassal, áttört ezüstveretű hüvellyel és maratott felirattal a pengén. (C 102.) Figyelemre méltó, hogy még a magyar munkáról tanuskodó fegyverdaraboknál sem ritkán perzsa formák lépnek fel, amit a bécsi gyűjtemények egy szép, elefántcsont nyelű, sárkányfejjel végződő keresztvassal ellátott tőre igazol, melynek hüvelye aranyozott ezüsből készült és vésett levélindadísz mutat. A hüvelyen K. J. monogramm és az 1549. évszám olvasható. (C 199.) A stílusok és technikák eme jellegzetes egymásba-kapcsolódásához felsorolhatjuk még a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában levő és erdélyi munkáról tanuskodó aranyozott lószerszámot, perzsa ízlésű ezüst veretekkel, és az ugyanott őrizett vasmarkolatú tőrkartot, kettős kagylóidomú keresztvassal, melynek pengéjén egész hosszában ezüst tausiában készült arabeszk fut végig. Az egész csoport vezéremlékeként szerepelhet az aranyozott ezüstlemezekkel borított, vésett és niellós arabeszekkel díszített, pompás nyereg, melynek szövete is keleti ízlésben, arannyal és ezüsttel hímzett vörös bársonyból áll. A dísznyereg Teleki Sámuel tulajdonából került a Nemzeti Múzeumba és hihetőleg Teleki Mihály erdélyi kancellár számára készült.

A formakeveredést a szokásos »ajándékok« és a vétel útján gazdát cserélt fegyverek és felszerelési tárgyak is erősen előmozdították. Erre egy pár jellemző példa: Murat janicsár aga levélben megköszöni Dobó Istvánnak a 25 aranyért beküldött két sisakot.³⁵⁾ Ali basa 1583-ban Ernő főhercegnek szépen felszerszámozott lovat küld.³⁶⁾ Mint ennek a felszerelési és — ahogy későbbben látni fogjuk — ruházati kölcsönhatásnak eredménye, ott áll mint tipikusan magyar, ilyenek külföldön is elismert és utánzott fegyvernem, a huszárság, melynek fegyverzete: Zrinyi-sisak, kopja, szablya, a hódoltság megszűnéséig félreismerhetetlen török maradt.³⁷⁾ Jellemzően igazolja ezt a folyamatot Tiroli Ferdinándnak az Ambras-gyűjteményéből a bécsi állami (volt udvari) fegyvertárba került tornakönyve (P 5134, P 5013) az 1548 és 1557 között Prágában, Pilsenben, Bécsben és másutt tartott »huszáros« tornajátékokról, melynek guache-festményein többek között Schwendi Lázár hadvezér ebben a már magyarrá átvedlett török felszerelésben szerepelt. Itt csak közbevetően megjegyezzük, hogy az ezeket a fegyvertípusokat, kopját, pajzsot stb. előállító fémparok a török világgal együtt meg is szüntek. A török fegyverkovácsok rangjára és műveltségi fokára nézve említendő, hogy egyik titkáruk és mintamesterük, Hakim effendi »birodalmi történetíró« volt.³⁸⁾

Hasonló a helyzet az ágyúöntők iparában, ahol szintén ez a hosszú harcok által előállott, szükségszerű kölcsönhatás tapasztalható. A kitűnő török ágyúkészítést jól példázza a pár évvel ezelőtt a Görgey-szobor alapjának kiemelése alkalmával előkerült, török feliratokkal díszített, hatalmas ágyúcső, mely minden tekintetben méltó párja a nyugati öntőművészet termékeinek. Egyéb török iparosokhoz hasonlóan az ágyúöntők is a félhold uralmának végével belekapcsolódnak az új keresztény életközösségbe és felmerülnek mint Keu : S : G : (Keuserlicher Stück Giesser), mint az a bizonyos Leopold Halil, kinek egyik szépen díszített, 1717-ben öntött mozsara jelenleg a Görgey-szobor egyik sarkán áll. Szinte szolgai másolata Halil mester művének az a 12 évvel későbbi mozsár, melynek felirata elárulja: GOSS MICH ANTONI ZECHENTER K : ST : G : IN OFEN 1729.

A keleti és nyugati ízlésrétegek egymásra torlódása a fémművesség egyéb területein is követhető. Nagyon szépen mutatja ezt a folyamatot az 1683-as bécsi ostromnál a török táborban zsákmányolt és jelenleg az ottani művészettörténeti múzeumban őrizett ezüstpohár, török diadalelekből és barokk kagylódíszekből összetett ornamentikájával. Az ötvösség különböző ágai különben is a török iparművészeti termelésben domináló szerepet játszottak. Eredeti oszmán formavilágról viszont csak nagyon korlátolt értelemben beszélhetünk. Itt is inkább a birodalom ősi kulturájú perzsa és arab tartományainak művészete termékenyítette meg mindvégig az arany- és ezüstművesek műtevékenységét. Budán is a megszállás egész tartama alatt virágzott ez a mesterség. Már Evlia Cselebi Buda elfoglalásához írt történeti bevezetésében ismételtlen hivatkozik saját édesapjára mint főforrásra, azt állítván róla, hogy az ötvöscéh főcéhmestere volt, aki ugyan mint szemtanú nem jöhet számításba, azonban nyilvánvalóan szorosabb kapcsolatai lehettek Budával, ahonnan értesüléseit merítette.³⁹⁾ Úgyszintén van tudomásunk Johannes Diodato örmény ékszerészről, ki

47. Szinezüstből készült diszlánc Mehmed török ötvös jegyével (XVI. sz.).

48. Budán lelt török pecsétgyűrűk (XVII. sz. második fele).

49. Nagy bronzedény (XVII. sz.).

50. Bronzkancsó (XVI. sz.).

51. Vörösrzedény (XVI. sz.).

52. Fekete agyagkancsó (XVII. sz.).

53. Különféle török edényformák (XVI—XVII. sz.).

54. Különféle török edényformák (XVI—XVII. sz.).

55. Színes török tányérok (XVI—XVII. sz.).

56. Színes török tányértöredékek (XVI—XVII. sz.).

egyszersmind kereskedő is volt.⁴⁰⁾ Ezek a török stílushagyományok és műhelyfortélyok túléltek a hódoltságot és még mélyen belenyúlnak a XVIII. század műiparába. Az 1715-ben és 1732-ben elrendelt összeírások alkalmából a budai katolikus rác ötvösök közül az idősebbek azt vallják, hogy mesterségüket a törököktől sajátították el, a fiatalabbak tanítómesterei pedig az öregek voltak.⁴¹⁾

Ez a perzsa-arab hagyományfolytonosság azonban csak egyik forrása volt a hódoltsági ötvösművészetnek. Legalább is hasonló hatékonyságot kell a nyugati iparművészet formai tényezőinek tulajdonítani. A keresztény-európai stílustörekvésekkel való megszakítatlan kapcsolatokról bőségesen gondoskodtak azok a küldemények, melyek mint nem túlzottan önkéntesen beszolgáltatott ajándékok, inkább adók vagy váltságdíjak Augsburgból, Nürnbergből, Bécsből, de a királyi Magyarország kisebb és nagyobb kultúrgócpointjaiból is nemcsak a szultánhoz, a nagyvezírhez és a befolyásos divánbasákhoz, hanem a budai ejalet helytartójához, alparancsnokaihoz és nem utoljára defterdárjához (pénzügyigazgatójához) futottak be. Értékben és művészi kivitelben ezek a szállítmányok magától értetődően a hivatalnok-hierarchia sorrendje után igazodtak. 1636-ban a budai basa augsburgi tálat (45 márka) és serleget (19 márka) kapott ajándékkul, 1647-ben ezüst tálat, benne 69 márkányi ezüsttel, négy csészét és egy sodrott serleget. 1649-ben Hassan agának pedig csak egy 11 márkás serleget, Murat basának 1650-ben ezüst kelyhet, 1654-ben ezüst kosarat és csészét küldtek ajándékkul, egytől-egyig augsburgi munkákat.⁴²⁾ Ugyanakkor az augsburgi ezüstművesek készítményei a magyar főurak körében is egyre fokozódó népszerűsége tettek szert, amit Dessewffy János 1566-os, Wesselényi Ferenc 1647-es és 1657-es, Nádasdy Ferenc 1654-es és 58-as, az esztergomi érsek 1656-os megrendelése világosan igazolnak. »A XVI. század közepe nagy fordulót jelent. A magyar nagybirtokos ekkor kiszolgáltatja magát az ötvösnek.«⁴³⁾ Ezek az ötvöstárgyak az ismeretes ajándékok formájában elárasztották a hódoltsági területeket, vagy mint pénzbefektetések a királysági Magyarországot, de elsősorban és mindenekfelett Budát a beglerbég és magasabb hivatalnokai kegyének elnyeréséért. A jellemző keresztkezés és kölcsönhatás a nyugati és keleti formák és technikák között csak így érthető. De ebben a módosult formanyelvben is az ezüstművesség a magyar műízlés és formai gondolatoknak legfontosabb közvetítője az újabb kor felé, sőt az architektúra kisebb arányú feladatainál és korlátolt realizálási lehetőségeinél fogva, és csak a gyakorlati, mindennapi (portré) kívánságokat kielégítő festészet mellett, úgyszólván az egyetlen megmaradt híd a múlt hagyományaihoz. Ahol a nyugati és keleti áramlatok külső kényszer nélkül érvényesülhettek, mint p. o. Erdélyben, a régi nemzeti ízlés vonala (sodrony zománc), a keleti anyag- és színpompa (drágakő-foglalatok, luminálások) egészen sajátlagos ornamentikára és zománctechnikára vezetett, melyet a művészettörténeti terminológia »erdélyi« zománc név alatt könyvel el. Budán a keleti ízlés elsőbbsége volt a természetesebb helyzet, hiszen a budai kereskedelem és ipar legnagyobb fogyasztói a janicsárok és a basa nagyszámú katonai s polgári hivatalnokai voltak.⁴⁴⁾ A budai ötvösök speciális műhelytitkai közül Eyllia Cselebi révén tudunk a kénes víz használatáról. Az aranymű-

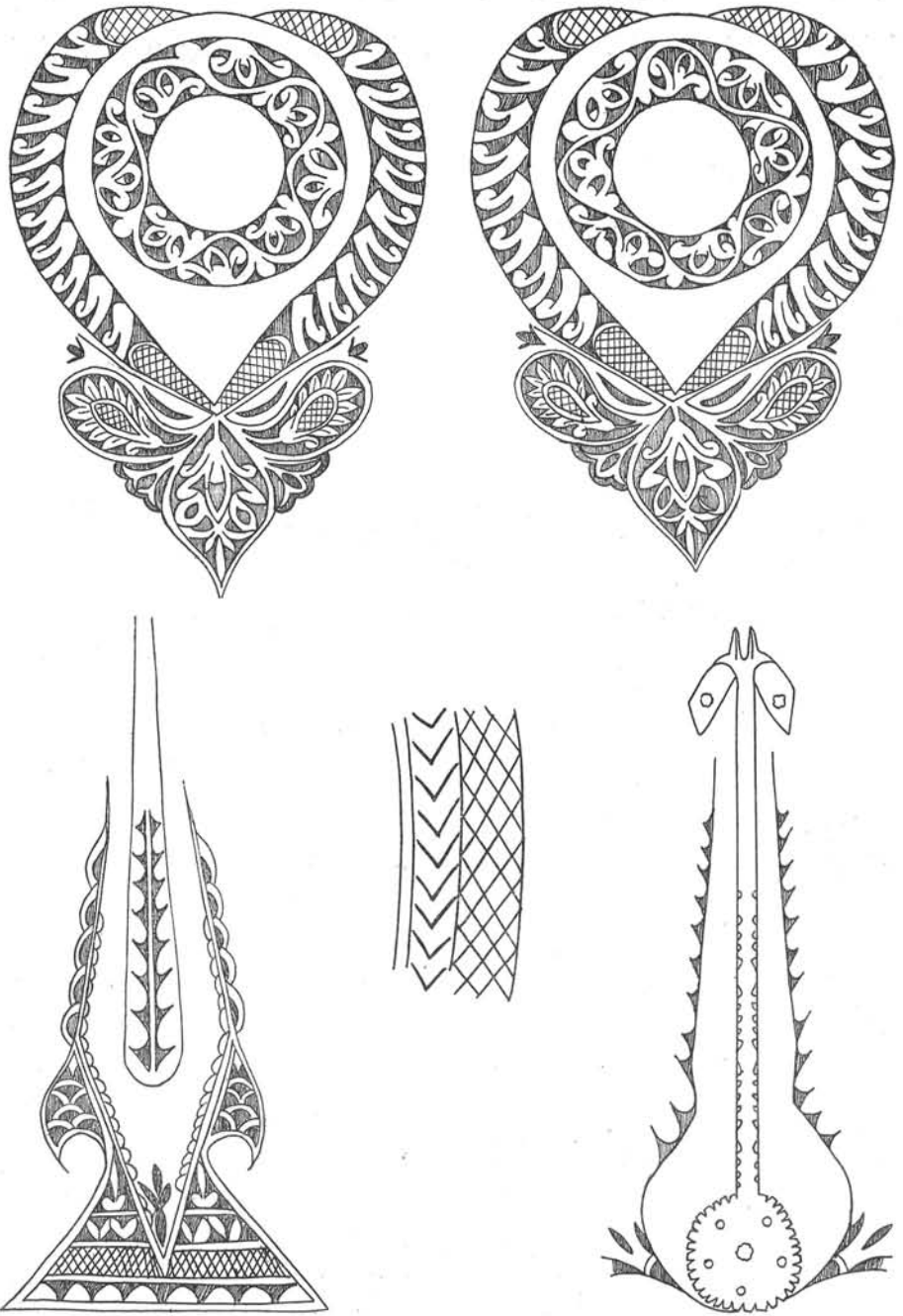
vesek ugyanis a »zöldoszlopos hévíz« nevű fürdőből (Sáros?) palackokban viszik a vizet az ezüst és arany tárgyak fényesítésére.

Szép és jellemző alkotása ennek a későgótikus-renaissance török-magyar iparművészeti kultúrának az a tömör, négyszögű szemekből álló, színezüstről kovácsolt díszlánc, mely megbízható tanúk szerint 1922-ben a Hunyadi János-útnak közvetlen a Halászbástya előtt elvezető részén került napvilágra és jelenleg a Halászbástyai Köemléktárban van. A lánc elmésen konstruált hurokalakú szemeit két helyen egyszerű ezüstgyűrűk szakítják meg, míg a két vég szintén gyűrűben végződik, melyek a maguk részéről lapos, szívalakú nagyobb karikában végződő tagban futnak össze, melyen még valami csüngődísz lóghatott. A munka a legszabatosabb technikai tökélyről tanuskodik, a trébelő-kalapács finom ütési még szabad-szemmel is felismerhetők. A darab eredeti rendeltetése nem egészen világos. Nyakláncra, de lószerszámdíszre is lehetne gondolni. A lánc szerkezete és formája Bakócz Tamás bíborosnak a Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában őrizett díszláncára emlékeztet, tehát tipikus példája az erős renaissance hatásokkal vegyített későgótikus ötvösségnek és éppen e kettős jellege révén magyarországi munka lehet. Az egyik gyűrű lelapított helyén török írás olvasható, melynek megfejtését Fekete Lajos barátomnak köszönhetem. Az első része Mehmed-nek olvasandó, a folytatása sajnos elmosódott, de szintén csak név lehetett. Tekintve, hogy nem gondosan bevéselt névfelirattal van dolgunk, hanem stancával történt, tehát tömeges megjelölésre szolgáló beütéssel, csakis a készítő nevével lehet szó. Mehmed ötvösmesternek eme szép és érdekes munkája így tehát megint igazolja az európai és keleti kultúrkör sajtáságos egymásbakapcsolódását, mely a magyar és kiváltképpen a budai iparművészeti termelésben ebben az időben nyilván az egész vonalon dívott. (47. kép)

Az aranyművességet és az azzal szoros kapcsolatban álló drágakő-vésést és -foglalatást két a Tabánban előkerült és jelenleg a Halászbástyai Köemléktárban őrizett aranyozott ezüst pecsétgyűrű képviseli. Az egyik karneoljába be van vésve a gyakori Mehmed név és az 1668. (török időszámítás szerint) évszám, míg a másikon ugyancsak a fenti évszám olvasható, ezúttal név nélkül. Az utóbbi gyűrű belsejét és karikáját teljesen beborítja számtalan szép rozettaminta és ez az eredeti antik elem jellegzetes szaszanida átfogalmazást nyert. A másik gyűrű belsején viszont egyszerűbb, sugár-szerűen elrendezett mértani mintázat figyelhető meg, a karika maga viszont teljesen dísztelen. (A 48. képen szereplő további négy pecsétgyűrű cikkünk nyomda alá rendezése alatt került csak elő.) Míg a két pecsétgyűrű foglalátán keleti ornamentikával találkozunk, addig egy magántulajdonban levő nagy karneolon már megint a hódoltsági művészet érdekes kettős arculatát figyelhetjük. A kő felületén gyönyörű dekoratív arab betűkkel vésett koránszura díszleg, az erősen tűzaranyozott foglalát ezzel szemben súlyos barokk formában van tartva. Öv- vagy turbándísznek szolgálhatott.

Még jellegzetesebb stilisztikai kapcsolatokat és messzire visszatekintő történeti távlatokat nyújt a bronzművességnek kevés reánk maradt emléke. A három itt bemutatott és a Halászbástyai Köemléktárban kiállított fémedény a Tabánban jutott napvilágra; nem rendszeres ásatások eredményei, hanem véletlen leletek. A Duna fenekéről előkerült nagy

fedeles korsó (49. kép) csak gyakorlati, vízfordási célokat szolgáló, minden ornamentális részlet nélküli darab és csak tökéletes arányaival és szép patinájával hat. A mellette reprodukált öntőkanna (50. kép) edénytestét teljesen beborítja a stilizált indákból, palmettákból és mértani elemekből kevert díszítőrendszer, melynek egyes motívumairól az 57. képen (212.1.) hozott rajzok pontosabban tájékoztatnak.⁴⁵⁾ Az edénytest két oldalsó felületét az ábrákon látható két minta tölti ki. Üresen hagyott köralakú részt széles sávba változtatva belekomponált, liliom-alakú nyulványokat mutató indarendszer vesz körül. Ezt a motívumot megint bekeretezi a simán hagyott körtealakú edényfelület, melyet két oldalt megint két szélesebb sáv határol. Ennek díszítése alsó és felső végződésén kockázott részecskékből és azok között sajátos horogalakú elemekből áll. Mindkét formával a kerámiai termékek tárgyalásánál még találkozni fogunk. Az egészet gazdagon tagolt palmetta koronázza. Ennek középső levelébe stilizált, fantasztikus kihajtásokkal körülvett liliomidom van beillesztve, míg két oldalsó részében virágkehelyből kinövő hosszúkás levélforma szerepel, melynek belseje kockázott mintázást tüntet fel, kívülről lándzsaalakú levelek szegélyezik. A kancsó elülső és hátsó oldalát a kiöntőcső és a fül számára szabadon hagyták. Elöl ezt a hosszúkás függőleges sávot gazdag, de már inkább geometrikus ékítmények veszik körül, míg a fül keretéül szolgáló hátsó részt nagyon egyszerű fűrészszerű szirmok határolják. Az edény nyakát kettős (egy kockázott és egy egyszerű) ékekből álló szalag díszíti. Az egész technikai kivitel sajátossága, hogy az ornamentika háttérül szolgáló alap párhuzamos függőleges rovátkák által érdesebb, sötétebb felületet kapott, miáltal a díszítőrendszer alkotó palmetta-, inda- és egyéb motívumok megtartották eredeti csillogó fémhatásukat. Egy másik, Budán talált, ezúttal rézből készült fémedényen (51. kép) az ornamentika három vízszintes rétegben tagozódik, az egyes motívumok nagyjában megegyeznek az előbbi darabon megfigyeltekkel, sőt a felső legszélesebb sávon szereplő, két félkör között elrendezett indaminta majdnem szószerint megismétli az előbbi darab belső körében alkalmazott ornamentikát. Az egész elrendezésnek azonban itt más a szándéka, a vonalvezetésnek határozottan eltérő üteme van. Szövedményesebb és lendületesebb szerkesztése már az úgynevezett arabeszk, a végtelen rapport jegyében áll. A tulipán-, liliom-, jácint- és szegfűidomok már félreérthetetlenül török-kisázsiai forrásokra utalnak, míg az előbb tárgyalt darab a perzsa-szaszanida díszítő-művészetre utal. Az üresen hagyott körökbe és egyéb részekbe alakos ábrázolásokat kell képzelni, amilyenek az életderős perzsa művészetből egyes, nem túl gyakori esetben valóban át is vándoroltak az oszmán-török műgyakorlatba. Ezt nagyon szépen igazolja az a XVII. századi török tálacska a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában, melyen a gázlómadár mintájával találkozunk.⁴⁶⁾ Az állatképek hiányából az erre vonatkozó Korán-tilalmak szigorúbb érvényesítésére lehet következtetni, a számukra szabadon hagyott edényfalrészek pedig határozottan perzsa minták szolgáló felhasználását igazolják. Így tehát ez a három budai fémedény már egészen világosan mutatja a török művészet sokrétegűségét. Sajátos kettős keringésben visszatérnek a szaszanida műgyakorlat fényétől ragyogó típusok és ékítmények, mind a fegyverek és bronzedények kialakításában és díszítésében,

57. Az 50. képen ábrázolt bronz öntőkanna díszítőrendszerének rajza.

mind a tulajdonképeni fémművességben. Ilyen jelenségek láttára túlzás nélkül ősmagyar kultúrjavarok újraéledéséről beszélhetünk, melyet ezúttal a törökök közvetítettek. Az 50. és 51. képen látható edényformák és díszítő-rendszerek tulajdonképen csak sommásabb fogalmazásukban, egyhangúbb ismétlésükben, megmerevedett formalizmusukban különböznek a perzsa-szaszanida kultúrkör hasonló termékeitől, mely motívumkincsből a népvándorlás és a honfoglalás magyar művészete merítette legfontosabb ihleteit. A fémművesség fejlettsége mellett bizonyít a kereskedelmi mérleg is. Fekete Lajos nagyon tanulságos összeállítása szerint mind a Szolnokon át Erdélyből, mind az északról behozott áruk között első helyen szerepelt a réz, a vas és az ón.⁴⁷⁾

A fémművességben használatos edényformák és díszítő elemek tagadhatatlanul hatással voltak az anyaga és technikája tekintetében mégis lényegében más természetű kerámiaira is. Az 52. képen hozott korsó, mely 1932-ben a Nagy Lajos által vezetett ásatások folyamán a piarista telken került napvilágra, felépítésében és a filmagasságban körülfutó széles ornamentális szalag ék alakú motívumaiban világosan elárulja a fémművességtől való származását. Az ilyen közvetlen átvételek más művészi és iparművészeti ágakból természetesen csak a luxusigények és ízlésképzések magasabb fokain lehetségesek. Az alsó rétegekben változatlanul tovább élnek az ősi formák. Ilyen népies agyagművek a tabáni ásatások folyamán tömegesen kerültek elő. Az 53. és 54. képen összeállított edénycsoportok közül feltűnik egy több példányban képviselt, kiöntőcsővel ellátott korsóforma és hasonlóan több változatban szereplő lábas tál. (Itt fel kell hívni az olvasó figyelmét arra, hogy a harmadik darab 53. képünk alsó sorában nemcsak elnézés folytán került ebbe az együttesbe, bár nem török edényforma, hanem európai XVII. századi fazékszerű kályhacsempe, mely azonban a törököknél is általános használatban volt.) Különös érdeklődéssel bír az 54. kép jobb szélén álló darab, melynek flaskóalakú idomai és bütykös díszítései messzire visszanyúló keleti hagyományokra utalnak. Az 55. és 56. képen bemutatott dísztányérok és egyéb töredékek esetében a keleti ornamentika minden változatával találkozunk. Stilizált virágformák, geometriai minták, főleg az ősi spirálmotívum, szerepelnek az 55. képen hozott darabokon. Szinte káprázatos szinpompáról tanuskodik a több töredékből összeállított baloldali tányér, egymagában már nagyszerű bizonyítéka a török kerámiai ízlésnek. Az élesen egymás mellé rakott erős színek szőnyegszerű hatásban olvadnak össze. Az 56. kép jobb alsó sarkában ábrázolt dísztányér a végtelen rapportban futó arabeszk mintákat az agyagművesség számára is igazolja. A felső tányér szegélyét díszítő indaszerkezetet is már a török fémművészből ismerjük (lásd az 51. képet). Az alkalmazott ékítmények pedig a török hódoltság kedvenc virágaira, tulipánra, liliomra, jácintra, nárciszra stb. emlékeztetnek. Ezek láttára az a régi vita, vajjon a magyar tulipános ládák valóban a török hatásnak köszönhetik-e díszítésüket és így valóban tulipánmustrákat mutatnak-e, elveszíti élet, sőt minden alapját is, mivel nemcsak a tulipános ládák és a kerámiai termékek, hanem már a XVI. század brokát- és bársonyszövevei ugyanezeket a török virágmintákat tüntetik fel, nem is szólva a hasonlóan mintázott kisázsiai imaszőnyegekről,

melyeket legfőbb átrakodó helyük után a műtörténet még manapság is erdélyi szőnyegeknek nevez. A modern kutatás a hódoltság virágtermesztési és kertművészeti hatását, melyről még Takáts Sándor oly lelkes elragadottsággal írt,⁴⁸⁾ erősen megtépzta.⁴⁹⁾ Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ez a virágkultusz talán a figurális ábrázolás hiányának ellensúlyozására kapott oly óriási szerepet a törökség és az általa érintett népek iparművészetében. Az 1910-ben Münchenben rendezett nagy mohamedán kiállítás anyaga ezeket az összefüggéseket végső következményeikben is feltárta. Egyik leghivatottabb magyar szemlélője kérde: Miért érezhette magát magyar látogató a termekben oly otthonosnak? Mert minden lépten reá akadt a nyílt és a zárt »tulipánra«, a »jácintra«, a »szegfűre«, a »gránátalmára« és »gránátvirágra«, fűrészszerű szirmokra (lásd a 212. lapon), a rózsákra, szívídomú levelekre, melyeket egybefűznek leveles vagy virágos indák.⁵⁰⁾

Így ezek a fémtárgyak és kerámiai leletek nemcsak formatörténetileg tanulságosak, hanem feltárják előttünk a hódoltságkori Buda anyagi életkereteit is, de ezen túlmenően a műformák és ábrázolási tárgyak mögött lényeges és teljesen hiteles támpontokat nyújtanak az egész szellemi és lelki korhangulat megismeréséhez.

Itt az ásó tudományára még nagyon szép feladatok várnak. A tabáni ásatások már nagyszerű nyitányt jelentenek. Egyelőre megnehezíti a kutatást, kivált a leletek pontos kronológiáját az a meglepő tény, hogy török kibocsátású pénzleletek Budapest területén egészen a mai napig nem kerültek napvilágra. De a többi magyarországi éremleletekből még megközelítően sem lehet megállapítani, hogy magyar hódoltsági területen működött-e egyáltalában török pénzverde. Budán semmiesetre sem. A magyarországi pénzleletek java a konstantinápolyi és a szerbiai verdékből került ki. Leginkább osztrák, magyar és egyéb nyugati országokban vert tallérok voltak forgalomban. Csodálatos gazdag és változatos keresztmetszetet kaptunk a XVI. századi budai pénzforgalomról a Fortuna-utca 6. sz. háznak mult évi átépítése alkalmával előkerült leletben, melyben összesen 140, a legkülönbélebb osztrák tartományok, német fejedelemségek, német, svájci és németalföldi városok, városszövetségek, érsekségek és püspökségek verdéiből kikerült tallérok fordultak elő. A lelet szakszerű feldolgozását Huszár Lajos vállalta. Ezzel kapcsolatban megemlíjtük, hogy az utolsó-előtti török basának, Ibrahimnak felesége, egy keresztény hitre kitért magyar asszony, miután Kara Mustafa nagyvezír megfojtatta az urát, vagyonát Budán elásatta. Ezt tudta a budai kamarai felügyelőség is és Buda eleste után nagy apparátussal kerestette ezeket a kincseket, de eredménytelenül.⁵¹⁾ Ilyen tömeges *török* kibocsátványokkal, sajnos, nem rendelkezünk, forgalmuk jóval kisebb arányú lehetett. Így tehát elesik a függő guruló pénzdarabok szerepe mint formaegyesítő és izlés-nivelláló tényező. Még ez is lényegesen hozzájárult a keleti formavilág és a török stílus bizonyos fokú izolálásához, az uralkodó rétegre való korlátozásához.

A formai egymásbakapcsolódás szálai úgy látszik csak ugyanazon a szociális síkon belül húzódtak. Míg az alacsonyabb néprétegek mindennapi életszokásait szolgáló kerámiai és fémtárgyak szinte változatlanul alámerülnek a népművészetbe, addig az ünnepélyesebb életformák, ékszer, díszruha a magasabb társadalmi osztályokon belül hatnak, módosulnak,

alakulnak ki. E téren a magyar és török elemek oly szorosan összekeverednek, hogy néha csak a turbánviselet szolgálhat megkülönböztető jelül. De ez is csak bizonyos fokig, mivel a törökök a magyar kalpagot is használták. A magyar urak dolmánya és az előkelő török urak kaftánja között alig van különbség. A prémes és zsinóros menték a török urak, nem utolsó sorban a budai basák ajándékaiként terjednek.⁵²⁾ A ruhaajándékozás különben is széles rétegekre terjedő keleti divat volt. »Ebéd után Gürdsi Mohamed basa a követ-pasának fejedelmi prémes mentét ajándékozott. A pasa fiának, kékhudájának, nekem szegénynek s a többieknek összesen 40 darab aranyos övezetű díszruhát adott«, mondja Evlia.⁵³⁾

Ilyen előzményekből alakult ki az úgynevezett díszmagyar. »A német hatás mellett a török fényűzés is befolyásolta és hatványozta a magyar nagyurak pompáját. Török hatás alatt terjed el a ruha, fegyver, sőt asztaldíszeken is a színes drágakövek, elsősorban türkisz, rubin, kláris gazdag alkalmazása; mentekőtő, boglár, csatt, gomb, díszfegyverek, serlegek, ékszerekké megmerevedett virágpompába öltöznek s versenyre kelnek az 1001 éj színeivel. Bármennyire elzárkózott is a keresztény magyarság a pogány török kultúrától, fényűzés dolgában meghódolt előtte s ebből a szempontból valóban elmondhatjuk, hogy a török világ kezdetével Magyarország számára megnyílt a Kelet.«⁵⁴⁾

Pontosan leírja a budai török viseletet ugyancsak Evlia Cselebi. Érdeemesnek tartotta feljegyezni, amiből arra lehet következtetni, hogy szabásban, színben, anyagban némileg eltér a más török városokban megszokott ruházattól. Megtudjuk tőle, hogy a nép ruházata vörös-barna színű volt és hogy fejükön zöld és vörös prémes kalpagot viseltek, hogy kapcsos nadrágjuk és bőr dolmányuk volt. Az előkelők szerinte prémben és atlaszszövetben jártak, turbánjukon körülcavart muszlinselem-sálat hordtak.⁵⁵⁾

Ez a kosztümtörténeti kölcsönhatás azonban közvetlenül csak a férfidivatra vonatkozik. A női viselet már azért is kevésbé lehetett hatással, mert az előkelő török asszonyokat nem igen látták. Ha az utcára mentek, a posztóból készített felsőruha, a bő fejkötő és az arcot és nyakat eltakaró fehér fátyol elrejtették az utánzásra érdemes, pompásabb ruhadarabokat. Egymás között azonban, vagy férjük előtt fehér, vörös, zöld, kék vagy sárga tafotából készült inget, finom rojtokkal szegélyezett, testhezálló, kivágott, valamennyi varraton gyöngyökkel vagy drágakövekkel kirakott ruhát viseltek. Hasonló díszben pompáztak a selyem- vagy aranyövek és a rendszeren brokátból készült cipők. Fejdíszük rojtzott tafotából vagy más drága szövetből álló kendő és felette a velencei doge koronájára emlékeztető, már magában ötvösremeket jelentő csúcsos ezüst-sapka volt.⁵⁶⁾ Nagyszerűen szemlélhetjük ezt a díszes női viseletet az innsbrucki palotában levő olajfestményen és az utánakészült (a janicsárok lemészárolását ábrázoló) lotharingiai gobelinen a bécsi gyűjteményből. A bal előtérben látható két előkelő női alakon ez a viselet jól érvényesül. Szinte mulatságosan mutatja, hogy ehhez a káprázatos pompához milyen gazdag készletek voltak szükségesek, egy névtelen szerző ostromleírása, melyre még Thaly Kálmán mutatott rá, aki az ott szereplő Budianus kapitányt egészen határozottan Vak Bottyánnal azonosította. Eszerint a későbbi kurucvezér emberei azokat a hajókat, melyeken a budai basa meg akarta menteni aszso-

nyait és kincseit, Ráckevénél elfogták és ott óriási zsákmányt ejtettek.⁵⁷⁾ Az arany forintokat és egyéb pénznemeket sisakjukban és sapkájukban hordották össze. A hajdúk és naszádosok pedig nagyobbrészt színes damasztba és selyembe öltözve tértek vissza »und zwar in so vielen unterschiedenen Farben, dass sie Ihnen wie Comoedianten vorkommen — wie auch drey davon allhier im Lager gesehen worden.«

A szövetek és egyáltalában textiliák terén is nagyban elősegítették az ízléskeveredést a kétféle import, a keleti és a Boroszlóból, Nürnbergből, Londonból jövő nyugati áruk. Ezeknek a szálaknak a felderítését szintén Fekete Lajos kutatásainak köszönhetjük.⁵⁸⁾

Nagyon kívánatos volna iparművészeti szempontból is tüzetesebben foglalkozni ezekkel a kérdésekkel. A formai elemzések tekintetében sajnos még a kezdet kezdetén állunk, jóllehet bőséges anyag állana rendelkezésre. Pedig a keleti és nyugati minták követése a felvidéki és erdélyi úri himzésekben és a népművészetben feltétlenül megérné a fáradságot és több és mélyebb történeti tanulással járna, mint a harmad- és negyedrangú építészek és festők életadatainak az összehordása, melyben a XVII. század műtörténetifelkutatása eddig kimerült. Budával kapcsolatban az ilyen fáradó zások az emlékek teljes hiánya miatt egyelőre csak meddők maradhattak.

Jóval többet következtethetünk a bőrmegmunkálásra vonatkozóan. A Drinápolyban képzett szattyángyártók Budán és a hódoltság területén nagy szerepet játszottak és a török-világ megszűnése után főleg Bécsben nagyon keresett mesterek maradtak. Jellemző a bőrmegmunkálás fontosságára, hogy a csizma és papucs török eredetű szavak.⁵⁹⁾

Ha a mondottak alapján állíthatjuk is, hogy a magasabb kultúra a megszállott Budán a keleti pompa és fényűzés és a nyugati műformák vegyülékéből állott, ezt a feltevést csak általános körvonalakban tudjuk sejtetni. Még nagyon messze vagyunk attól, hogy pontosabb és élesebb betekintést nyerjünk azokba a változatos szellemi és gyakorlati kölcsönhatásokba, melyek a hódító urak rétege és a megszállt ország lakossága között minden éles ellentét ellenére ide-oda szövődtek, amikor is a törökség felváltva, mint egy új művelődés adó vagy befogadó fele, vagy rendszeren mindkét minőségben egyszerre szerepel.

Be kell vallanunk, hogy a magyar formakincsben élő török elemeknek itt megkísérelt összegezése és bizonyos folytonosságot igazoló egyéb támpontok felkutatása nagy általánosságban nem túlságosan bőséges eredményt hozott. Annyi mindenestre bizonyos, hogy minden ellentétes látszat ellenére a hódoltság alatt a formai továbbfejlődés nem valamennyi csatornája dugult be és hogy kivált a magyar iparművészet az idegen uralom idejének motívumkincse olyan meggazdagodását és felélénkítését köszönheti, melynek kisugárzásait ruházatban és népművészetben a mai napig is még érezzük. A stíluskialakulás nagy vonalát ez a tény azonban alig érintette. Ennek az okát részben abban kell keresnünk, hogy az iszlám műtevékenység, úgymint általában a keleti gondolatvilág nagy, termékeny és alkotó korszakai a XVII. században már visszahozhatatlanul elmúltak. II. Szolimán ideje még egy utolsó külterjes kísérletet jelentett. De itt sem szabad abba a hibába esni, hogy az arab-perzsa forrásokból eredt iszlám-művelődést és a török kultúrát egyszerűen azonosnak vegyük.

Tisztára hatalompolitikai vonatkozásban a törökség az iszlám számára páratlan erőgyarapodást és újjászületést jelentett, de az arab és perzsa veretű, táglátókörű, világpolgári szellemiséghez mérten az új katonai deszpotizmus és hideg ortodoxia csak hanyatlásra, megmerevedésre vezethetett. Egyéb történeti kultúrközösségek maradványaihoz hasonlóan, ezek a török hagyományok is idővel elmerülnek a népművészet mélyebb rétegeibe, ahol bizonyos megjelenési formákban még ma is tovább szerepelnek.

Az úgynevezett nagy művészetekben is bizonyos törökízű tartalmak, turbános fejek stb. a budai barokk épületplasztikában nagyon kedveltek. Legjellemzőbb talán a Kapucinus-utca 9. számú házról származó barokk díszű kocsmacégér, mely egy kőtáblából és két turbános fejből állott és dr. Strausz Gyula p. ü. tanácsos úr szívességéből a Székesfővárosi Történeti Múzeumba került. A tábla humoros felirata is: Hier schenkt man ein das rote Türkenblut stb. igazolja, hogy ilyen célzások még a XVIII. század közepe táján is közérthetőségre számíthattak. Sőt még későbbi időkben is vannak hasonló támpontjaink az Apród-utca 6. sz. házban talált »Chinoiserie«-ízlésben tartott falfestményekben. Ez a keleti hangulattól átítatott képsorozat is olyan eszmetársulásokra és ízlésmotivumokra támaszkodhatik, melyek éppen Budán inkább otthonosak lehetnek, mint Európa okcidentális kultúrközösségének bármelyik más városában. Kivált az iparművészetben a keleti formák és a keleti technikák még sokáig érvényben maradtak. Hiszen a »grande art« művelői a század első felében a nyugati területekről jött idegenek voltak. Mikor az ábrázoló művészetek a század vége felé már bizonyos, egyelőre még szerény méretű autonóm életre keltek, ezek a visszaemlékezések tudat alatt még akkor is hatottak volna, ha a »Chinoiserie« divátáramlata történetesen nem kölcsönzött volna új időszerűséget.⁶⁰⁾

De ezek az elszórt jelenségek inkább csak tartalmi vonatkozások, a magyar művészet további menetére semmiféle döntő kihatással nem voltak. A magyarság e határozott védelmi attitűdjénél, e megfeszített belső és külső küzdelemnél nem egyszerűen szabadságszeretetről, állami önfenntartásról van szó, itt lényeges és legmélyebb történeti hatóerők, végső szellemi döntések forogtak kockán. Amikor a magyar művészet e legsúlyosabb történeti próba után a hódoltság félhomályából megint élesebb történeti megvilágításba kerül, a XVIII. század művészei, egy Mányoki, Kupetzky, Bogdán, Spillenberger, Orient, budai viszonylatban a Falkoner-család — meggyőző tanulságot tesznek a magyar művészi akarás töretlen életereje és változatlan európai beállítottsága mellett. Ha ezenfelül a keleti ízlés és a török műformák az iparművészetben és a népművészetben elolthatatlan nyomokat hagytak hátra, sőt örökletesen tovább élő ósászi formaalakítási lehetőségek újjácsirázását eredményezték, úgy ezt a magyar formakincs olyan kibővítésének kell elkönyvelnünk, melyet nem szívesen nélkülöznénk.

Mint minden más elmúlt korszak, a török hódoltság is semmiféle rabulisztikával el nem vitatható történeti realitás, közvetlen és aktív jelen volt, mely a még oly különeműnek látszó megelőző művelődések értékeit, a sorsszerű szellemi, lelki és formai hagyományokat egységes gyűjtőlencsében felfogta és egészen jellegzetes törésekben a későbbi időkbe kisugározta.

Horváth Henrik

- ¹⁾ Horváth Henrik: Gundrich Carolus Ferenc, a pesti plébánia-templom oltárainak mestere. Arch. Ért. XLII. 1928. 255.
- ²⁾ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. köt. 162. l.
- ³⁾ Takáts Sándor: i. h. I. köt. 99. l.
- ⁴⁾ V. ö. Horváth Henrik: A budai Szt. György relief. Tanulmányok Budapest multjából. III. 1934. 109. kk.
- ⁵⁾ G. Jacob: Aus Ungarns Türkenzeit. Frankfurt 1917. V. ö. ismertetését Balanyi Györgytől, Századok LII. 1918. 418. l.
- ⁶⁾ J. v. Hammer: Geschichte des osmanischen Reiches. Pest 1835. 9. kötet. 403. lap.
- ⁷⁾ Hammer: i. h. VI. 295. l.
- ⁸⁾ Hammer: i. h. VII. 489. l.
- ⁹⁾ Karácson Imre: Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660—1664. I. kötet. Budapest, 1904. 250. l.
- ¹⁰⁾ Takáts S.: Rajzok II. köt. 109. l.
- ¹¹⁾ Jorga, Nikolaus: Geschichte des osmanischen Reiches. II. köt. 429. l.
- ¹²⁾ Rapaics Rajmund: A magyarság virágai, a virágkultusz története. Budapest, 1932.
- ¹³⁾ Hammer: i. h. VI. 526., VII. 324. VIII. 344. l.
- ¹⁴⁾ V. ö. Schoen Arnold. Magyar Művészet XII. 1936. 178—180.
- ¹⁵⁾ F. Babinger: Die türkische Renaissance. Bemerkungen zum Schaffen des grossen türkischen Baumeisters Sinan, Grote »Beiträge zur Kenntniss des Orient.« — M. Agha Oglu: Die Gestalt der Muhamedije und ihr Erbauer. Belvedere 1926.
- ¹⁶⁾ Foerk Ernő: Török emlékek Magyarországon. A budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipar Iskola 1917. évi szünidei felvételei. 12. l. 16. tábl.
- ¹⁷⁾ Takáts S.: Rajzok I. köt. 286. l.
- ¹⁸⁾ Björkmann Walter: Ofen zur Türkenzeit, Vornehmlich nach türkischen Quellen. Hamburg 1920. 16. l.
- ¹⁹⁾ Arch. Ért. XXXIII. 1913. 365—368., 412—414. l.
- ²⁰⁾ Hammer: i. h. VI. 359. l.
- ²¹⁾ Karácson Imre: Evlia Cselebi. utazásai I. 235. l.
- ²²⁾ Szekfű Gyula: Magyar történet. 2. kiad. III. köt. 120. l.
- ²³⁾ Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest, 1935. 43—44. l.
- ²⁴⁾ W. Björkmann: Ofen zu Türkenzeit. Hamburg, 1920. 13. l.
- ²⁵⁾ Bél M.: Notitiae Hungariae Novae. 359. l.
- ²⁶⁾ Karácson Imre: Evlia Cselebi. 1904. 241. l.
- ²⁷⁾ Jorga N. i. h. II. köt. 429. l.
- ²⁸⁾ Dr. ing. Karl Klinghardt: Türkische Bäder. Stuttgart. e. n. 3. l.
- ²⁹⁾ Klinghardt: i. h. 68. l. 83. ábr.
- ³⁰⁾ I. h. 74. l. 31. ábra.
- ³¹⁾ Horváth Henrik: Buda a középkorban. Budapest, 1932. 21. l.
- ³²⁾ V. ö. Glück, H.: Türkische Brunnen in Konstantinopel. Jahrbuch der Asiatischen Kunst. 1924.
- ³³⁾ Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1886. 195. l.
- ³⁴⁾ Majláth Béla: Visszapillantás a Történeti kiállításra. Arch. Ért. VI. 1886. 412. l.
- ³⁵⁾ Takáts—Eckhardt—Szekfű: Budai pasák magyar nyelvű levelezése. I. Budapest, 1915. 10. l.
- ³⁶⁾ U. o. 249. lap.
- ³⁷⁾ Szekfű Gyula: Magyar történet. 2. kiad. III. köt. 162. lap.
- ³⁸⁾ Hammer: i. h. VIII. 287. 523. l.
- ³⁹⁾ V. ö. Björkmann, W.: I. h. XII. l.
- ⁴⁰⁾ Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 147. l.
- ⁴¹⁾ Illési János: Magyarországi ötvösök 1732-ben. Arch. Ért. XXIII. 1904. 385. l.
- ⁴²⁾ Takáts S.: Augsburgi ötvösök munkái törökök és magyarok részére. Arch. Ért. XX. 1900. 95. l.
- ⁴³⁾ Szekfű Gyula III. köt. 207. l.
- ⁴⁴⁾ Szekfű Gyula: i. h. 452. l.

- ⁴⁵⁾ A mellékelt rajzok elkészítését Sárdy Brutusznak köszönöm.
- ⁴⁶⁾ Supka Géza: Motivumvándorlás a korábbi középkorban. Arch. Ért. XXXIV. 1904. 95. 1.
- ⁴⁷⁾ L. Fekete: Le commerce à Bude au temps des Turcs. Nouvelle Revue de Hongrie. 1936. 323. 1.
- ⁴⁸⁾ Takáts Sándor: Rajzok. III. 385. 1.
- ⁴⁹⁾ Rapaics Raimund: A magyarság virágai. Budapest, 1932.
- ⁵⁰⁾ Hampel József: Tanulmányok a Münchener mohamedán kiállításon. Arch. Ért. XXXI. 1911. 60—61. 1.
- ⁵¹⁾ Takáts: Rajzok I. 330. 1.
- ⁵²⁾ Takáts: Rajzok II. 225—226. 1.
- ⁵³⁾ Karácson: Evlia Cselebi II. 128. 1.
- ⁵⁴⁾ Szekfű Gy.: Magyar történet II. kiad. III. köt. 209. 1.
- ⁵⁵⁾ Karácson: Evlia Cselebi I. 25. 1.
- ⁵⁶⁾ Jorga N.: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. 440. 1.
- ⁵⁷⁾ Thaly Kálmán: Érdekes epizód Buda 1686-iki vívásának történetéből. Századok XVIII. 1884. 607. 1.
- ⁵⁸⁾ I. h. 327. 1.
- ⁵⁹⁾ L. Fekete, i. h. 328. 1.
- ⁶⁰⁾ Horváth Henrik: Chinoiserie-falfestmények Budán. Tanulmányok Budapest múltjából. Budapest, 1933. II. 79. 1.

Az első kultúrtörékvések Budán a visszafoglalás után.

Buda visszafoglalása a töröktől európai ügy volt és nagy világtörténelmi esemény, melyre jelentőségéhez képest felfigyelt minden számottevő európai fejedelem. Ennek dátumát, 1686 szeptember 2-át XI. Ince pápa is megörökítette azzal, hogy I. Lipót kérelmére az egész katolikus egyházban Szent István első magyar király tiszteletére rendelte. Buda bevétele Buda teljes tönkretételével járt úgy, hogy történelmi jelentőségét a rettenetes romhalmaz végképpen eltemette volna, ha az építőmunka nem mindjárt és a megkívánt lendülettel indult volna meg. Ebből a szempontból, illetőleg ebben a vonatkozásban nézve a dolgot, Buda visszafoglalása nemcsak ragyogó haditett és diadalmas fegyvertény volt, hanem kihatásaiban és következményeiben igen fontos *kultúrállomás* is. Innen kezdve a *nemzeti integritás* — minden idegen befolyás és szellem érvényesülése ellenére — mint egyre jobban bugyogó és feltörő *erőforrás* ismerhető fel minden vonalon. A főváros története szempontjából pedig Buda visszafoglalása az itt-ott még hátráltatott vagy késleltetett, de mégis szakadatlan fejlődés és haladás *kezdetét* jelenti és jelzi.

Szerencsére az építőmunka I. Lipót királyban szilárdan eltökélt, főleg *vallásos indítékoktól vezérelt* vezetőre talált. Buda felszabadításában ő az Ég boldogító ajándékát látta, (huiusmodi favoribus caelum beat), azért az építés nagy munkáját az Isten iránti kötelességek buzgó teljesítésével kívánta elkezdni. Ehhez képest első és legfőbb feladatának tekintette, hogy a vallásosságot fejlessze, az isteni tiszteletet megerősítse, az újonnan visszahódított területeken a katolikus vallást megvédelmezze és tőle telhetőleg terjessze. Ennek elérésére legmegfelelőbb eszköznek látszott az igaz hit tisztaságának helyreállítása (verae fidei claritas . . . reduceretur) s a pogánnyal való hosszú érintkezés következtében elromlott erkölcsöknek a megjavítása (corrupti longa cum impiis conversatione populorum mores in melius converterentur). A régi és új lakosság lelki élete és erkölcsi szempontjából e felette fontos munkának az elvégzésére legalkalmasabbnak a Jézus-társaságot tartotta (Quo virtutis beneficio caeteros inter religiosorum ordines singulari Numinis dono eminere dilectam Nobis Jesu Societatem universae regnorum nostrorum provinciae feliciter sunt expertae), mert annak tagjai a keresztyén tökéletességhez mért erkölcsiükkel és példás életükkel valóban képesek igazi útmutatásra (compositis ad christianam perfectionem moribus et exemplis . . . populos viam coeli edocerent). Ez igazán kultúrmisszió elvégzése céljából I. Lipót még a vár bevétele előtt elhatározta, hogy a *lelkészi teendőket* Budán a jezsuita rendre bízva s ezért annak tagjait oda betelepíti. A rendnek ebből a szempontból számba-

vett érdemei között szerepelt az is, hogy tagjai Buda ostrománál életük nyílt veszélyeztetésével a felszabadító csapatoknak segédkeztek. (prouti etiam . . . sub actuali Budae obsidione cum aperto suorum vitae discrimine copiis nostris adstitit. I. Lipót 1700 febr. 5-i oklevele. Coll. Bud. fasc. 1. nro. 2.)

Az uralkodó e mély, tapasztalatból merített meggyőződésére vezethető vissza, hogy míg a jezsuiták számára közvetlenül a vár bevétele után bizottság kiküldésével keresnek alkalmas helyet Budán, (ut locum assignent aptum societati. Hist. Soc. J. ad a. 1686.) addig ez a lehetőség más egyháziakra nézve még két hónappal az ostrom után függőben van tartva. (Wirdt denen Geistlichen, die nicht anderwerths Ihre Nahrung haben und alda nothwendig, Ihr Übung in ecclesiasticis et professione zuegelassen : die Posses der Kürchen und praetendierenden Güetter aber . . . bis auf Unsere fernere Resolution noch suspendiert, jedoch ihnen tanquam Missionariis ein Unterhalt müessen gegeben werden. Utasítás a kamarai inspekciónak számára 1686 nov. 5. 16. pont. Hofkammerarchiv, Hungarn) Lotharingiai Károly megbízásából báró *Beck* Menyhért Lipót budai várparancsnok vette kezébe a hely kijelölésének ügyét. A közvetlenül általa kiküldött bizottság először a vízi kapu melletti téren, a városba menet *jobbfelelől* jelölt ki számukra 40 ölnyi területet, egyházul pedig az akkor még fennálló Mária Magdolna, illetőleg Szent György templomát. (V. ö. dr. Szalay Gyula : Az egyetemi kath. gimnázium története, ennek 1935—36. tanévi értesítőjében 24. 1. jegyzet.) A kijelölt hely azonban csakhamar alkalmatlannak bizonyult lakásra, ezért *Darasóczy* Márton atya, Buda első jezsuita lelkésze, előzőleg táborigazgató lelkész, Plesl Ulrik táborigazgató lelkész rendtársához költözött. Ez a szállás a déli oldalon volt, nem messze a fehérvári kaputól, ahol később a karmelita atyák laktak. Nemsokára itt húzódtott meg a hadseregtől áthelyezett első budai jezsuita főnök, *Mezger* János atya is. Igen szűk szobácska lehetett ez, amely részükre ezenfelül még pince, kamra és templom gyanánt is szolgált. Konyhájuk a szabad ég alatt volt az udvarban (in quo et cellarium et dispensam et templum cogebantur habere, culinam vero sub dio in area). Körülbelül nyolc hétig laktak itt, amikor ugyancsak a hadseregtől Budára nyert áthelyezést *Pusztabonyák* István atya, mégpedig *Darasóczy* Márton helyére, aki betegsége miatt Győrbe távozott. Ekkor lakást változtattak. Az új lakás közvetlen a vízi kapu mellett volt, a városba menet *balfelelől*, közel a várpalotához. Itt kis kápolnát emeltek, amelyben 1686 mindszentek napján a hitszónoklatokat is elkezdték.

Ha tekintetbe vesszük, hogy nehéz munkájukat a nagyszámú beteg katonák pasztorációja terén ezek között a mostoha körülmények között kellett elvégezniük, akkor küldetéses tevékenységük valóban felette áldozatos volt. 1687 elején úgy látszott, hogy még keményebb sors vár rájuk. A rendnek egymás után három kiváló tagja halt meg. Néhány hónapi budai tevékenysége után elsőnek az első budai jezsuita főnök költözött el az élők sorából. Korai halálát a szakadatlan erős munka, a koplalás, silány táplálkozás, valamint az alkalmatlan lakás okozta. (assiduis laboribus, inedia victusque tenuitate locique incommoditate fractus.) Két hónapon belül a főnök támogatására kiküldött atya is befejezte

életpályáját. Húsvétra Budára érkezett a második főnök, *Olipecz* András atya. Nagy buzgalomú, okos férfiú, akinek segítségét és tanácsát a budaiak előszeretettel vették igénybe ügyes-bajos dolgaikban, mert tele volt szeretettel. Félév alatt ismét egy másik atya, Neuburger Fülöp forró láznak lett az áldozata. Nagyszorgalmú férfiú, aki különösen mint hittérítő tűnt ki. Budai működése alatt 140 máshitűt térített a katolikus hitre. Nem lehet csodálkozni azon, hogy ezek az erőteljes férfiak a legszebb életkorban pusztultak el, hiszen lelkészi teendőik során rombadólt házak pincéiben és üregeiben kellett megfordulniok, ahol a ragályos betegségekben szenvedő katonák feküdtek. És nem volt, miből és mivel állítsák helyre ellankadt erőiket és nem volt, hol frissítsék fel fáradt tagjaikat. A legminimálisabb kényelemről sem lehet ott szó, ahol hárman laknak legfeljebb két öl hosszú, azonfelül nedves és tetőtlen inkább barlangban, mint szobában (*duarum ad summum orgiarum longum, humidum insuper tectoque nudum antrum potius quam cubiculum incolebant*).

Bizonyára ez a tarthatalan helyzet készítette a jezsuitákat arra, hogy megfelelőbb helyet keressenek maguknak lakásra. A *consilium bellicum* nem jó szemmel nézte e törekvésüket. Ezért 1687 január 31-én panaszkodik is az udvari kamarának. A budai házak kiosztása ügyében Ófelsége által elrendelt értekezleten kiküldötte által meg fog ugyan jelenni, de egyúttal felfedi elégedetlenségét, hogy amint a közölt listából látja, a jezsuiták Budán a legelőkelőbb utcában a vízi kaputól kezdve, ott ahol a basa lakott, a legjobb házakat már kiszemelték maguknak, (*dasz die Patres Jesuiter beraits die beste Heüßer ausserkohren*) míg a parancsnokról a legkisebb gondoskodás sem történt (*hingegen für einen Commendanten noch nichts deputirt worden*). Azért a Haditanács azt tartja, hogy a basa lakását a mindenkori parancsnok számára lehetne kiutalni és berendezni, mert a jezsuiták még elég helyet és teret találnak a kollégium megépítésére. A Haditanáccsal közölt kimutatást a kiosztandó várbeli házakról valószínűleg Werlein budai kamarai inspektor 1687 január 18-i jelentéséhez készítette. A jezsuiták által kiszemelt, de meg nem kapott házakról itt az van mondva, hogy *Orth von dem Wasser Thor bis an die grosse Moschea ausgesehen, welches der schönste Situs ist und alwo der Bassa gewohnt hat mit Nris 338., 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345. sambt gedachter Moschea*.

A *consilium bellicum* tovább is figyelemmel kísérte a szerzetesek elhelyezkedésének kérdését. 1687 április 27-én arról értesíti az udvari kamarát, hogy lelkészi tevékenység folytatására csak a jezsuiták, a ferencesek és a karmeliták jöhetnek a felső várba (*dasz neben denen Geistlichen, so die Pfar zu versorgen haben, nur die Patres Societatis, Franciscaner und Carmeliter in die obere Vöstung komben sollen*). A Haditanács egyidejűleg Beck várparancsnokot is értesíti erről, azzal a hozzáadással, hogy az utóbbi kettő lehetőleg ott helyeztessék el, ahol előbb volt a helye, a jezsuiták részére azonban megfelelő helyet kell kijelölni (*und zwar die letztere beede in denen Orthten, die sie vorhin gehabt . . . in der oberen Statt einzunehmen, denen Jesuitem aber eben ein tauglicher Orth zu assigniren*).

A második telet már kedvezőbb körülmények között élték át a budai jezsuita atyák. Báró Beck várparancsnok különös jóindulata folytán (*praesidii gubernatore nobis singulariter propitio*) 1687 advent első vásár-

napján egy jobb, központi fekvésű és eléggé tágas helyre költöztek át a várban. A jezsuitáknak ez a *harmadik és utolsó* helye a budai várban a Nagyboldogasszony-templom közvetlen szomszédságában volt és kiválasztásában az a körülmény lehetett döntő, hogy *Széchenyi* György esztergomi érsek, a jezsuiták neveltje és fejedelmi bőkezűségű pártfogója, *az uralkodó szándékának megfelelően*, már előzőleg (1687 június 26-án, illetőleg 29-én) a budavári plébánia vezetését a jezsuita atyákra ruházta s plébániatemplomul Nagyboldogasszony templomát jelölte ki. (Rev. Patres Soc. Jesu in parochos huius urbis Budensis eiusdemque suburbiorum et veteris Budae constituimus.) Emellett bizonyít az, hogy Beck parancsnok — 1687 június 21-i jelentése szerint — határozatot vár a papok által a templomuk és lakásuk számára igényelt helyre vonatkozólag. A lakás eszerint a templomhoz igazodott.

Amint látjuk, a jezsuita superior a város és az egész vár plébánosává tette meg, joghatósága alá rendelve az Alsó- vagy Vizivárost, Pestet és a szomszédos falvakat. E területek felett lelkiekben különleges hatalmat és kiváltságokat kapott a jezsuita főnök. De még mielőtt ez megtörtént volna, 1687-ben Űrnapján (május 29-én) megtartották Budán a visszafoglalás után az első nyilvános körmenetet. A szentséget a vár főbb utcáin a jezsuita superior vitte, ágyúszótól kísérve, a fegyveres császári katonaság sorfala között. Az ünnepélyes körmenetet a nyolcad alatti vasárnapon a bíbornok vezetésével, magán a nyolcadon pedig a lotharingiai herceg részvételével megismételték.

A templomot az érsek a Mária Magdolna templomában lelkészkedő bosnyák ferencrendiektől vette el, akik azt a plébánosi joghatósággal együtt azon a címen igényelték maguknak, mert a templomot elsőként foglalták el. Tekintve azt, hogy a ferencesek a török uralom alatt is lelkészkedhettek Budán, részükéről a Nagyboldogasszony-templom elfoglalása könnyűszerrel megtörténhetett. Az érsek viszont ezt a magánjellegetű birtokbavételt bitorlásnak minősítette s ezért tőlük, mint rosszhiszemű bitorlóktól elvette és örökre a jezsuitáknak adta át (illis ut malis usurpatoribus ereptum, nobisque in perpetuum traditum fuit). I. Lipót 1696 október 1-én kelt oklevelével ezt az intézkedést a maga részéről is jóváhagyta és megerősítette, illetőleg királyi hatalmánál fogva a nevezett templomot örökre a Jézus-társaságnak adta, ajándékozta és javára bekebelezte, úgy mindazonáltal, hogy a jezsuita atyák mindaddig engedélyezni tartoztak abban a plébánosi teendők végzését, amíg Buda városa polgárai részére plébánia-templomról nem gondoskodik (taliter tamen, ut parochiales in eo functiones tamdiu exerceri permittant, donec Budensis urbs civibus suis de parochiali ecclesia provideat). Az uralkodó ez alkalommal is felsorolja a jezsuiták általános, főleg pedig Buda városával szemben már egy teljes évtizeden át, a legsúlyosabb betegségek és ragályos nyavalyák gyakori veszedelmei között fáradhatatlan munkával szerzett kiváló érdemeit. Sőt a már nevezett templom odaítélésével éppen ez utóbbi érdemeket kívánta a király megjutalmazni (horum religiosorum in civitatem Budensem tot annorum benemerita quadantenus remunerari volentes).

Hogy a lakosság és főleg a katonaság lelki gondozása minél eredményesebb legyen, a jezsuiták már 1687-ben nagy nehézségek árán meg-

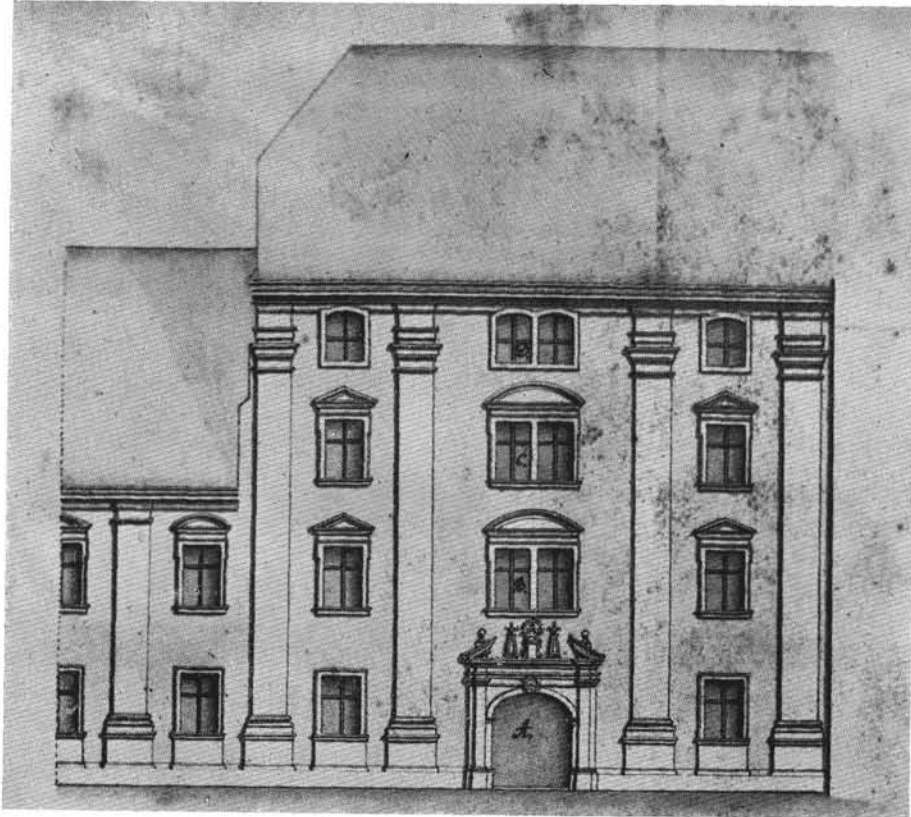
szerezték a török mecsetet a Vizivárosban és miután templommá átalakították, a plébánosi teendőket éppen úgy elvégezték benne, mint magában a várban. Nem kisebb buzgalommal látták el a jezsuita atyák a Pesten ápolt katonák pasztorálását is. Több hónapon át minden második nap ide is átjöttek a táborból visszatért katonák gyóntatására.

Az Alsó- vagy Vizivárosban kifejtett lelkeszi tevékenység bírhatta a jezsuitákat arra, hogy ott is erősebb gyökeret verjenek. Széchenyi György esztergomi érseknek Pozsonyban 1692 augusztus 17-én kelt s I. Lipóthoz intézett leveléből értesülünk arról, hogy a jezsuiták azt a helyet is a maguk számára akarták elfoglalni, amelyet a király két évvel előbb a kapucinus atyák temploma és kolostora részére adott a vár alatt. (*Vestra Majestas Sacratissima dignata fuerat dare ante duos annos locum sub arce.*) A király által adományozott helyen Széchenyi érsek maga szándékozott Budán a kapucinusok részére templomot és kolostort alapítani és építeni (*pro templo et monasterio patrum Capucinatorum Budae per me fundando et construendo*). Szándékát azonban az a veszély fenyegette, hogy a jezsuiták, nem elégedve meg azzal, hogy részükre a király a várban kollégium és iskolák céljaira igen tágas helyet adott, ezt a helyet is az Alsóvárosban majorság céljaira fogják elfoglalni. Ezért arra kéri a Felsőéget, jelölje ki az említett helyet a kapucinus atyák részére, hogy annál hamarabb elkezdhesse a szándékolt épületek felépítését. (*ut eo citius inchoare possim ibi aedificia, quae intendo facere.*)

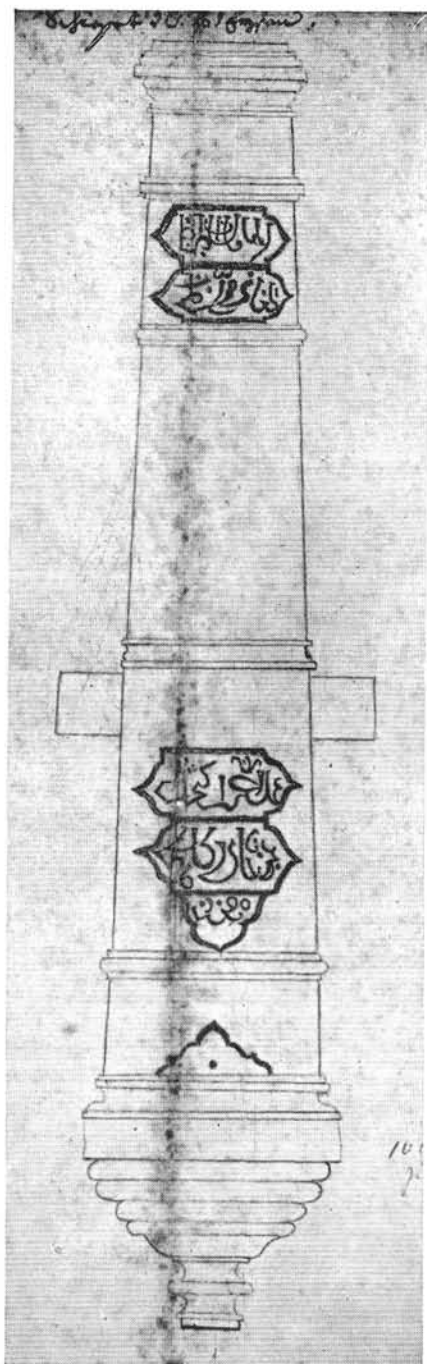
Még mielőtt 1687 advent első vasárnapján a jezsuiták átköltöztek volna a várban kijelölt harmadik és végleges helyükre, ez év szeptember 2-án nagy ünnepélyességgel megünnepelték a visszafoglalás első évfordulóját. Nagy tömeg vett részt a szentséges körmeneten: magasrangú katonatisztek és parancsnokok, nemes tisztviselők és polgárok foglalkozási ágak szerint haladva emelték a felvonulás fényét. Ágyúk díszlövése közben a roham által legelőször elfoglalt helyen mondták el a hálahimnuszt és tartottak német és magyar nyelven dícsérő beszédeket, amelyeket az ünnepélyes körmenetben oda sereglett pesti nép is meghallgatott.

A lakás céljaira kijelölt helyen álló régi épületet (török medresze) időközben egy emeletre emelték, az emeleti részekben 12 szobát építve az atyák és a táborból érkezett vendégek részére, a földszinten pedig a többi szükséges helyiségeket az *iskolával* és *konyhával* együtt. A régi épületnek ez a helyreállítása, illetőleg az újnak a ráépítése 2300 rénes forintba került. Ebből 500-at tett ki a királynétól alamizsna gyanánt adott összeg, 1100 forintot adott az esztergomi érsek, a többi főleg Kollonics bíbornok, a jezsuiták másik hatalmas pártfogója adományozta és pedig részint készpénzben, részint az építkezéshez szükséges, megfelelő értékű anyagokban. Kollonics biztosította mindezenfelül jóformán egyedül és kezdettől fogva a jezsuita atyák élelmezését és borral való ellátását is. Élelmezésükre a természetben rendelkezésre bocsátott élelmicikkeken kívül havonként 120 rénes forintot utalt ki számukra. Ugyanő eszközölt ki a királynétól 2000 forintot a bosnyák ferencrendi atyáktól elvett templom restaurálására és tisztítására.

Az 1687. év, kedvezőtlen auspiciumi ellenére, sorsdöntő fordulatot hozott a budai jezsuiták életében. Ebben az évben rakta le az alapját *Széchenyi* György, előbb kalocsai, majd 1685 március 21-e óta esztergomi

58. A budai jezsuita kollégium homlokzatának tervrajza.

59. A visszafoglalás után Budán talált török és német ágyú rajza.

érsek, a bíborosok testületében a »bőkezűség csodájá«-nak (*prodigiumi munificentiae*) mondott hazafias főpap (dr. Szalay Gyula i. h. 25. l.) annak a nagyarányú és messzeágazó kultúrtevékenységnek, amelyet a jezsuita atyák a visszafoglalt Budán rendjük feloszlatásáig kifejtettek. Utódja az esztergomi érseki székhelyben, Kollonics Lipót gróf 1702. január 1-én kelt egyik oklevelében megállapítja róla, hogy szinte hallatlan bőkezűséggel s a legadakozóbban létesítette alapítványait. (*fundationes inaudita propemodum liberalitate munificentissime factas*. Coll. Bud. fasc. 1. nr. 9.)

Széchenyi György érsek már elmúlt 84 éves, mikor 1687. március 19-én, érseki udvarában Pozsonyban három olyan alapítványt tett, amelyek a jezsuita atyák részére teljes mértékben biztosították az oktatói és pasztorációs tevékenység lehetőségét. Szülőanyja iránti fiúi kegyelemből is tette, aki a közelben született és Budán lakott, ennek török kézre jutása után azonban onnan menekülni volt kénytelen (*genitrix nostra, in vicino orta, Budam incoluisset, eaque per Turcicam tyrannidem occupata, exulare coacta*). És ő úgy érezte, hogy édesanyja azért hozta a világra, hogy amit a zsarnokság és gonosz eretnecség elrontott, azt ő Istenért és a hazáért helyreállítsa. Tette továbbá hálaérzetből a Jézus-társaság iránt, amely őt erényben, isteni és emberi tudományban hűségesen kiképezte. (*quae me in virtute et scientia divina et humana fideliter erudiisset*) Eszerint Budán a saját javaiból *akadémiai és egyetemi kollégiumot* (*academicum et universitatis collegium*) alapít és ennek adományozza 100.000 forintot vett Nezsider nevű mosonmegyei uradalmát, összes tartozékaival, telkeivel, jövedelmeivel és az ugyanott bírt három nemesi házzal együtt. Ezekre vonatkozó minden jogát a Jézus-társaság mindenkor generálisára ruházta át úgy, hogy azt a Jézus-társaság rendszere (*Ratio et institutio studiorum Societatis Jesu*) szerint akadémiai kollégiumnak nyilvánítsa, azon az érsek jelvényeit alkalmazza és abban az Úr szőlője számára mind egyházi, mind világi, Magyarország hivatalaira és tisztségeire alkalmas személyek képeztesse és műveltessenek ki. Az érsek reméli, hogy a Jézus-társaság szent miséiben és imádságaiban meg fog emlékezni lelkéről. Addig pedig, amíg az említett javak kéznél lesznek, nem fogja elmulasztani az akadémiai kollégiumot a saját, akár a mondott javakból akár máshonnan bírt költségein felépíteni.

Az alapítólevél értelmében az új magyar művelődésnek ez az első jelentős alkotása akadémiai kollégium lett volna, szemben az egyszerű kollégiummal, amely névvel a jezsuiták általában az iskoláikat nevezték. A budai kollégiumban nemcsak a mai értelemben vett középiskolai tárgyakat, hanem a magasabb filozófiai és teológiai tudományokat is előadták volna. (*academicum non humanioribus duntaxat, sed et liberalioribus philosophiae et sacratoribus theologiae disciplinis tradentis collegium.*) Így mondja ezt Kollonics is már említett, 1702. január 1-én kelt levelében, amely szerint az alapító érsek határozott szándéka az volt, hogy Budán egykor Akadémia állíttassék fel felsőbb iskolákkal és magasabb tanulmányokkal. (*ea intentione, ut ibidem olim Academia cum altioribus scholis studiisque severioribus erigeretur.*) Minthogy azonban a szűk vár nem alkalmas nagyszámú tanulóifjúság befogadására, ezenfelül a hegyre való feljárás is nehéz és fárasztó és sok más, nem kisjelentőségű akadályok is

fennforognak és mert a Haditanács sem tartja megengedhetőnek, hogy a nem nagy várban a nagyobb tanulók sokasága tartózkodjék, (si magna studiosorum adultiorum frequentia in praesidio non magno esse sineretur) azért Kollonics felmenti a jezsuitákat azon kötelezettség alól, hogy Budán bölcsélettel és teológiával Akadémiát emeljenek, kijelentvén, hogy kötelezettségüknek azzal is eleget tesznek, ha Budán az alsóbb osztályok mellett dialektikát teológiai erkölcstannal, polemicával és esetleg canonicával fognak tanítani. A többi tanár helyett pedig szabad királyi Pest városában az alsó iskolákban tanítsanak. Ehhez képest oly értelmű felhatalmazással ruházta fel a jezsuita atyákat, amely szerint a budai kollégium számára tett alapítványt úgy oszthatják fel, hogy *egyik részét a pesti székház fenntartására s az ott emelendő iskolák javára fordíthatják*, amíg az isteni gondviselés olyan alapítót küld, aki a pesti atyák és tanítók számára szükséges költségekre alapítványt tesz. (donec forte divina providentia fundatorem aliquem miserit, qui necessarios pro Pesthiensibus patribus et magistris sumptus constituerit.)

Bár Gonzales Thyrsus jezsuita generális Rómában 1687 július 19-én a budai akadémiai kollégium létesítésére a Jézus-társaság javára tett alapítványt, a ráruházott összes jogokkal együtt elfogadta, az alapítvány, illetőleg Nezsider birtokába a budai kollégium csak 1695 április 24-én jutott, tehát a nagy alapító halála után, mely 1695 február 18-án következett be. Addig szerényebb keretek között, a részükre 1687-ben 2300 forint költséggel átalakított rendházban s az ugyanazon év advent első vasárnapján átvett Nagyboldogasszony-plébániatemplomban fejtettek ki a jezsuita atyák egyre áldásosabb lelkipásztori és nevelő-oktató tevékenységét.

Az ugyanott, 1687 március 19-én kelt *második* alapítólevelével Széchenyi érsek az általa alapított budai jezsuita kollégiummal kapcsolatos Clericorum alumnorum seminarium-ot, *papnevelő-intézetet* létesített. Szem előtt tartva, hogy ő maga is a bécsi Pazmaneum jeles növendéke volt, a budai intézetet teljesen a bécsinek a mintájára létesítette és kikötötte, hogy mindenben ugyanazon statutum szerint kormányozzák, mint a bécsit. Ez intézet számára az általa 80.000 forinton birtokolt, Sopron és Vas megyékben fekvő községi javait adományozta, amelyeket saját pénzén szerzett és gyarapított. Az alapítólevelébe foglalt feltételek szerint a jó előéletű és erkölcsű fiatalokat az akadémia rektora válogatás útján veszi fel az intézetbe és kollégiumba ; a noviciatus elvégzése után a növendékek esküt tesznek a rektor kezébe és kötelezik magukat a még török kézen levő vidékeken való lelkészkedésre, ezen kívül még ott, ahol nagyobb az egyház szükséglete ; az öltözet tisztes papi öltözet, vagyis talár kék posztóból és köpeny ugyanolyan színű anyagból ; az élelem a szokásos három fogásból áll, hozzá még kevés bor ; minden évben a tanulmányok végén a növendékek vizsgát tesznek ; maga a kollégium Széchenyanum-nak nevezendő és az érseki jelvények azon is alkalmazandók (nostraque insignia collegio allumnatus apponantur).

Ezen két kollégium (academicum collegium és alumnatus) mellé a kiváló, dicséretre és emlékezetre méltó férfiú, aki ritka bőkezűséggel több, mint másfélmilliót fordított kegyes célokra, egy harmadikat is alapított : a világi ifjúság számára *convictus*-t, hogy az ország szolgálatára képzett világi

egyének neveltessenek. Erre az alapítványra a 30.000 forintot vett moson-megyei Nyulas (németül Joisz) uradalmát fordította. Itt az a kikötése az érseknek, hogy a választás magyar és csak hazai fiatalokból legyen, akár nemes, akár polgári, akár jobbágyi rendűek egyébként; elsősorban azonban azokra kell gondolni, akik elszegényedett nemesek és akik a katolikus hitre térve, ezért a szülőktől elhagyatnak. Ez utóbbiakat lehetőség szerint még ruházattal is el kell látni. Az étel és ital az időhöz, illetőleg az árakhoz alkalmazkodik; az érsek lelki üdvéért a növendékek az előjárók előírása szerint mindennap bizonyos imádságokat fognak elmondani.

Széchenyi érsek alapítványait I. Lipót király két ízben is jóváhagyta. Először 1696 október 10-én. Az ekkor kelt oklevelében még csak annyit mond, hogy az alapítóleveleket úgy erősíti meg, mintha azokat szóról-szóra a saját oklevelébe átírta volna. Azonkívül a már jelzett módon a jezsuitáknak adja át a csaknem 10 év óta már amúgy is a kezükben levő Nagyboldogasszony-templomot, amely a három említett ház: a kollégium, convictus és szeminárium között a középen fekszik.

A keresztény magyar művelődés céljait szolgáló három alapítványt az uralkodó 1700 február 5-én másodízben is megerősítette. Ezúttal ünnepélyesebben. Mindenekelőtt az alapítóleveleket sorrendben (academium et universitatis collegium, clericorum alumnorum seminarium, convictus pro iuventute saeculari) megerősítő oklevelébe szóról-szóra átírja s azután minden egyes fejezetükben, záradékukban és szakaszukban megerősíti. De tovább is megy az uralkodó. Mindazt, ami ehhez az alapítványhoz időközben hozzájárult: akár vétel, akár ajándékozás, akár királyi adományozás folytán, aminők Buda várában a kollégium, akadémia, szeminárium és konviktus részére kijelölt és ténylegesen birtokolt területek; hasonlóképp a Torbály vagy Törökbálint-nak nevezett birtok, a külvárosi kert a Józsefdombbal, amelyen a hívek jámborságának fokozására emelt Kálvária-hegy látható, valamint a szántóföldek (rétek), kaszálók, szőlők, amint ezek a budai telekkönyvben feljegyezve találhatók, megerősíti és amennyiben szükséges, *új donáció címén* a nevezett alapítvány növelésére (in supradictae foundationis augmentum) a mondott kollégiumnak adományozza és javára bekebelezi, valamint a tizedfizetés alól felmenti és mentesíti. Hozzáadja ehhez a király és adományozza azt a kiváltságot is, hogy az ezen szőlők műveléséből termelt bor minden adó nélkül a városba szállítható s ami szükségletüket meghaladja, pénzért eladható. Minthogy pedig Jézus társasága nem csupán a fiatalságot oktatja a tudományokra, hanem hasonló, sőt fokozottabb igyekezettel a népben Isten szeretetét növeli s a bűnöket a szentségek kiszolgáltatása által szívükből kiirtja, továbbá mivel nem csupán Buda ostromlása alatt segédkeztek a felszabadító csapatoknak életük nyílt veszélyeztetésével, hanem mindjárt a visszafoglalás óta már 13 éve az ottani plébániát vezetik, stb.: mint *apostoli királyt* megillető kegyúri jogánál fogva is a Nagyboldogasszony-templomát, melyet a visszafoglalás utáni évben az ő hozzájárulásával nekik kijelöltek s amelyet Eleonóra királyné saját kezével készített számos templomi ruhával megajándékozott, a Jézus-társaság budai alapítványába bekebelezte. Minthogy pedig tudomás szerint a mondott templom valamikor plébánia-

templom volt, a végett, hogy ez a méltósága minden jövő időben sértetlenül megőriztessék, és mert a jezsuita atyák Budán mindjárt annak visszafoglalása óta az összes plébánosi teendőket Széchenyi György és Kollonics Lipót esztergomi érsekek akarata szerint eddig mindig dicséretesen ellátták, hogy az uralkodó által is nekik átadott templomot nyugodtabban használhassák: a budai jézustársasági atyák mindenkori főnökét egyszersmindenkorra Buda és külvárosai plébánosává nyilvánította és tette meg, megszüntetve és hatályon kívül helyezve minden, még a városnak is a templomra és a plébános kinevezésére vonatkozólag netalán valamikor adományozott jogot. Minden ilyen jog a király ezen oklevele értelmében a budai jezsuita superior-ra szállott át.

Ebben az időben a teljes jogú birtokláshoz a birtokbaiktatás is (statutio) megkívántatván, a király 1700 december 23-án megbízta a váci káptalant, hogy a jezsuitákat ténylegesen birtokolt összes budai és törökbalinti javaikba iktassa be. A beiktatást elrendelő leirat (iktatóparancs) újból felemlíti, hogy ez a királyi megerősítő és adományozó levél alapján is a Széchenyi-féle hármasság alapítvány növelésére szolgál. A beiktatás 1701 január 12-én ment végbe. Ugyanezen év december 31-én pedig a bécsi udvari kamara az uralkodó nevében elrendelte, hogy a jezsuitáknak adják ki az ingatlanokról a telekleveleket. A jezsuitáknak ez alkalommal kötelezniök kellett magukat, hogy a hegyvámot (Bergrecht) szöveik után mindig meg fogják fizetni. A vonatkozó kötelezvényt Trefflinger Pál budai kollégiumi rektor és plébános állította ki 1703 február 8-án. Erre való tekintettel a telekhivatal a telekleveleket 1703 április 10-én kiszolgáltatta.

E teleklevelekből és egyéb telekkönyvi feljegyzésekből meg lehet állapítani, hogy 1696-ban mely és milyen terjedelmű ingatlanok voltak a jezsuiták kezén Budán. A templom 1696-ban 229-es számmal volt jelölve, szélessége pedig a hozzátartozó kápolnával és temetővel együtt körülbelül 33 öl, hosszúsága ugyanannyi. A kollégium területe 228. szám alatt volt felvéve, szélessége 41 öl, mélysége 42 öl. A konviktus és szeminárium 230. szám alatt volt felvéve az 1696-os telekkönyvben, szélessége a fronton 30 öl, hátul 14 öl, mélysége 42 öl. Az iskolát 150. szám alatt vették fel. (Das zu dennen Schuellen ausgezeichnete Spatium.) Ennek szélessége 13 öl 4 láb, mélysége 40 öl. Az Országúton a Józsefhegynél majorság és kert számára helyet kaptak, ugyanott 40 hold szántóföldet és 15 negyed szőlőterületet. Ezeket a területeket a visszafoglalás után mindjárt, még Werlein István első kamarai inspektor életében elfoglalták a jezsuiták. Werlein adott nekik a Ferenchegyén 3 negyed és 6 nyolcad szőlőt; valamivel később ugyanott még 10 negyed szőlőt. Tőle kaptak a Pálvölgyben 6 negyed és 1 nyolcad szőlőt, később ugyanott 6 negyedet. A Fehérvári hegységben is kaptak Werleintől szőlőt és pedig 13 negyedet és 7 és fél nyolcadot. Itt vétel útján is gyarapították szőlőállományukat. 1708 március 12-én 3 nyolcad szőlőt vettek Unger György özvegyétől.

A jezsuiták féltő gonddal vigyáztak arra, amijök volt. Kellott is, mert sok olyan kiadásuk is volt, aminek fedezetét semmiféle *külön dos* nem biztosította. Így voltak a plébánosi teendőikkel kapcsolatos kiadásaikkal. Ezért a bécsi udvari kamara szükségét látta (1694 március 18.), hogy a budai adminisztráció alá tartozó lelkészkedő papság deputátumát megállapítsa és

felhívja az adminisztrációt, ügyeljen arra, hogy a megállapított deputátumot az érdekelt papság meg is kapja.

A budai jezsuitáknak a következő deputátumok járnak: napi 12 adag kenyér, heti 1 öl tűzifa, heti 1 akó (Eimer) sör, évi 8 kósó vagy 60 véka só (Küeflsalz). Pénzben (zur Foundation) évi 600 forint. Zene és iskola-mester számára évi 150 forint. Úgylátszik, az adminisztráció a Széchenyi-alapítványokra való tekintettel vonakodott megadni a jezsuita atyáknak a plébánosi deputátumokat. Ezért a bécsi udvari kamara 1696. április 5-én figyelmeztette az adminisztrációt, hogy Széchenyi alapítványai a jezsuiták részére nincsenek összefüggésben a plébániákkal. Következésképpen az adminisztráció a plébániai deputátumokat, míg Ófelsége a plébániákat saját javadalmakkal meg nem adományozza és nem prezentál külön, állandó lelkészetet, továbbra is adja meg a hitterjesztő jezsuitáknak. Egy évvel később még tovább ment a bécsi kamara. *Lintschinger* Alajos superior és plébános kérésére elrendelte, hogy mindaddig, míg a jezsuiták a budai Nagyboldogasszony-plébániatemplomban ellátják a plébánosi teendőket, részükre a szentmiséhez 30 akó bort kell biztosítani a tizedborból. *Lintschinger* superior kérelmére történt az is, hogy a jezsuiták akkor is megkapták a plébánosi deputátumokat, mikor azokat az egyéb pensiókkal és segélyekkel együtt a bécsi udvari kamara rendeletére a budai kamarai adminisztráció a többi egyháziakra és világiakra nézve időlegesen beszüntette. Az ő deputátumaikat nem számították azok közé, melyek tisztán segély gyanánt adattak. (*Welche ex mera gratia adiutae loco verliehen worden.*)

Bármennyire is külön elbírálás alá estek általában a felsőbb hatóságoknál a jezsuiták ügyei, velük is megesett, hogy a kényszerű takarékoskodás során itt-ott hátrányt kellett szenvedniök. Erre és az imént ismertetett deputátumok el-elmaradására lehet következtetni *Mayerl* Benedek atya 1740. március 8-án kelt panaszos leveléből, mely szerint a deputátumok kiszolgáltatását már hosszabb idő óta megtagadják tőlük, jöllehet a parochialis templomnak nincs dos-a és a plébánosnak nincs az uralkodótól javadalma (*deputata parochialia . . . iam a longe retrolapso tempore nobis denegentur, quin tamen parochialis ecclesia dotata sit, vel parochus loci a caesare beneficium habeat*). Ezt azért is tartja sérelmesnek, mert az itt állomásozó császári katonaság az, mely főleg kórházaiban veszi igénybe ingyen a kollégium nagy kiadásai mellett az ő plébánosi szolgáltatásait (*nostra parochialia obsequia, quae hic degenti militi caesareo gratis praesertim in horum infirmariis . . . cum magnis dicti collegii expensis impenduntur. Act. Jes. fasc. 1. nr. 51.*).

A három hónap alatt átalakított és egyemeletesre emelt új rendházba — amint már említettük — 1687. advent első vasárnapján költöztek be a jezsuita atyák a vízi-kapu melletti régi, szűk otthonukból. Ugyanekkor vették át a ferencrendiektől a Nagyboldogasszony-templomát. Itt aztán plébánosi joghatósággal nagyarányú, az ember egész lelki skáláját felölelő lelkipásztori tevékenységet kezdenek el, — az új rendház egyik földszinti helyiségében pedig *december hónapban* a gimnaziális oktatást, amelyet a következő évben (1688) az ötödik osztályig fejlesztenek. (*Hoc quoque anno . . . docuimus scholas . . . usque ad poesin inclusive. Hist. S. J. 1688.*) Mindezt örömmel és buzgalommal teszik, mert már van kényelmes otthonuk, ahol

kipihenhetik fáradalmaikat (*domum reduces in commodo ac honesto habitaculo lassa membra sublevare poteramus*). Igen találóan mondja Schoen Arnold, (A Budai Szent Anna-templom, 11. l.) hogy »lankadatlan felebaráti szeretetükkel bizalmat keltve behatoltak a lakosság legbelsőbb családi életébe is és évkönyvük dagad az elmeorvos, psychologus, moralista elmélyedésére érdemes esetek leírásával, amely esetekhez segítségül hívta, a jezsuiták szolgáltatták a válság, a tisztulás *remediumát*«. Valóban, ez a »labor frequens circa proximum«, a felebarát körüli gyakori munka az, ami elsősorban jellemzi a jézustársasági atyák lelkipásztori tevékenységét. Ez a pasztorációs munka annál jobban fokozódik s annál több veszéllyel jár, minél több a baj, a szerencsétlenség, a járvány, a ragályos betegség stb. Az 1691. év szomorúan bizonyít emellett. Belgrád eleste után a Szerbia és Albánia vidékeiről visszatérő katonák több éven át dühöngő pestisjárványt hurcoltak be Budára. A jezsuita atyák, akik a beteg katonák lelki gondozását végezték, állandó életveszedelemben forogtak ekkor, (*cum manifesto periculo maxime ad milites necesse erat excurrere*) tetézve a bajt az, hogy szűk helyiségben alig arasznyira egymástól hatan, heten sőt többen feküdtek egymás mellett. Ez bizony azzal járt, hogy a jezsuiták is súlyos veszteséget szenvedtek. Pestisben halt meg maga a házfőnök is, Gressing János atya.

Annál jobban megbénította a háborus veszedelem és a járvány a jezsuiták oktató tevékenységét. 1690-ben még öt osztályban folyik a nevelő-oktatás, bár tanulóik száma ekkor sem haladta meg a 40-et. (*Modica quae erat juvenus numerum 40 non excedens*.) Ebben az évben rendezték az első színi előadást is I. József ünneplésére. A feléledt fegyverzaj csakhamar elhallgattatta a budai múzsákat. (*Budenses Musas silere docuisset*.) 1691-ben a pestisnyavalya miatt nem folyik a tanítás. A következő évben némileg pótolni igyekeznek a kényszerű mulasztást. Kettős nyilvános iskola létesül 1692-ben, (*inchoata . . . schola publica gemina*) egy német és egy latin iskola. Az egyikben a város által alkalmazott világi, a másikban a rendhez tartozó tanító tanít. A latin iskola, mely előkészület volt mintegy a gimnáziumi oktatáshoz, november hónapban nyílt meg jelentéktelen tanulólétszámmal. (*Cuius principium factum est modico numero*.) Az első nyilvános oktató a latin iskolában Huebman Mihály magister. Amint ismeretessé lett a nyilvános oktatás elkezdése, nagyobb számban keresték fel ezt az iskolát is. (*augmentum deinde amplius accessit, ubi inchoatio publicae instructionis innotuit*.) Ekkor kezdik a tanulóifjúság számára a vasárnap délutáni órákban a katechetikai oktatást is.

1693-ban húsvét táján néhány hétig ismét szünetelt a nyilvános tanítás, mert a pestisjárvány újból felütötte a fejét. (*rursum pestiferi morbi contagio sese clarius prodidit*.) A retorikát először 1698-ban tanították s ezzel a jezsuiták budai gimnáziuma teljessé lett. (*in scholis hoc anno gymnasium est integre completum docta etiam rhetorica*.) Most már társulatot is alakítottak a tanulóifjúság számára, Szűz Mária, a keresztények született segítője név alatt, melynek első rektora Savoyai Jenő herceg, rektortársa pedig Vaudemont Károly Tamás herceg volt.

A Széchenyi György érsek által 1687-ben alapított kollégium építését 1688-ban kezdték el a Beck várparancsnok által az előző évben kijelölt telken, mely a mai Mátyás-templomtól északra egészen a domonkosok

egykori templomáig terjedt. (Szalay, i. h. 31. 1.) A négyszögű teleknek csak három részében rakták le az alapokat egészen a föld színe fölé (Hoc anno inchoatum est aedificium Collegii atque fundamenta posita extra terram usque unius quadri tres partes), bizonyára azért, mert a negyedik szárnyat maga a templom képezte. (Szalay, i. h. 31. 1.) Az építkezés nehezen haladt előre s a jezsuita atyák maguk is tájékozatlanok voltak a folytatás ideje felől. (sed quando ultra perget, solus Deus novit.) Széchenyi érsek alapítólevelében kifejezett ígéretéhez híven a lekötött javakon kívül is támogatta őket. Így 1690-ben kétezer forinttal. Bizonyára erre céloz az érsek már említett 1692 augusztus 17-i a királyhoz intézett levelében, mikor azt mondja, hogy Budán már elkezdte az építkezést (locum amplissimum pro collegio et scholis, ubi jam et incepti aedificium). Ennek ellenére a kollégium-építkezés üteme lassúnak mondható. 1698-ban is csak keveset haladt előre. Mindössze annyi történt, hogy a templomig érő falak kis részben tetőt kaptak (pars modica tecti sit muris ad ecclesiam tendentibus imposita) és teljesen kész lett újabb 9 szoba. A pincét kikövezték és egy teljes évi borter mésük befogadására alakították. Szem előtt tartva a kollégium mielőbbi befejezéséhez fűződő művelődési érdekeket, az atyák az építkezés irányításával Kersensstainer Konrád rendtársukat bízták meg (pro fabrica nova Collegii erigendi praefectus), aki az iparosmesterségekben jártas volt. (Schoen Arnold, A budai Szent Anna-templom, 1930. 18. 1.) Ezután az építkezés gyorsabb ütemben haladt előre és 1702-ben, nem számítva az évekgig eltartott belső berendezést, befejezést nyert. Ebben az évben került tető alá a kollégium még befedetlen része és kockakövel teljesen kikövezték két hosszú folyosót. Néhány jótevő bőkezűsége folytán még díszítésre is sor került, ekkor helyeztek el az ebédlő falaira három darab értékesebb képet. Szorosan véve a budai kollégium csak 1701-ben, épületének befejezése előtt egy évvel, jutott a kollégiumok sorába, (Budense domicilium in collegiorum numerum transiit.) Gonzales Thyrsus generalis beleegyezésével. A rendfőnök ekkor nevezte ki a kollégium első rektorául Trefflinger Pál jézustársasági atyát. Addig a budai rendházat superior-ok vezették. Ebben az évben a rendtagok száma összesen 15 volt.

1702 március 10-én a szeminárium és a konviktus építéséhez fogtak hozzá. (Fabrica seminarii simul et convictus est inchoata 10. Martii.) Az alapkövet báró Pfeffershofen tábornok tette le, a mai Mátyás-templom déli oldalával közvetlenül szomszédos telken (in novam fabricam, quae templo ex parte meridionali coniungitur), amelyet Beck várparancsnok még 1687-ben jelölt ki a jezsuiták számára. Alapfalait ekkor 2 emelet magasságra emelték (cuius primarii muri ad 3-am contignationem educti sunt). 1703-ban nagyjából (bolthajtások és bevakolás nélkül) teljesen kész volt és tető alá került. (Imposito etiam tecto.) 1702—1704-ig az új építkezésre 12.637 forintot, 10 krajcárt és 1 dénárt költöttek; ebből 11.386 forint 57 krajcár és 1 dénár a szemináriumot terhelte, a konviktust pedig 1250 forint 13 krajcár. A kuruc felkelés miatt, amellyel kapcsolatban kb. 130.000 forintnyi kár érte a Széchenyi-kollégiumot, (occasione praesentis revolutionis damnificatum fuisse in triginta circiter supra centum millibus florenorum. Act. Jes. fasc. 18. nr. 16.) az építkezés hosszú ideig szünetelt és csak 1712-ben folytatják tovább. A jezsuiták számítása szerint a teljes befejezéshez körül-

belül ugyanannyi összegre lesz szükség (et fere tantundem ad plenam sui perfectionem expensarum desiderat. Uo.). És valóban 1712—1722 között a szeminárium 11.437 forint 52 krajcárt adott építkezésre, a konviktus pedig 4089 forint 48 krajcár és 3 dénárt. Az 1723-i nagy budai tűzvész után, mely igen tetemes kárt okozott a Széchenyi-szemináriumnak, még 5000 forintot fordítottak építkezésre. (Uo. fasc. 6. nr. 13.) Az anyagi áldozaton kívül, amelyet újból a szeminárium és a konviktus hozott, ez intézetek vezetőinek nagy buzgalmára és tetterejére volt szükség, hogy újból virágzó állapotban legyen látható a nagy alapító ez intézménye. (Rursus expensis seminarii et convictus ad eum, quem nunc videmus statum, regentum industria pervenit. Uo. fasc. 6. nr. 48.) Az építkezésre vonatkozó számadásokból az tűnik ki, hogy az első építkezési időszakban (1702—1704) 1703-ban folyt a legerősebben az építkezés, amikor 5447 forint 22 krajcár és 1 dénárt fordítottak erre a célra, a második időszakban (1712—1722 = perfectio fabricae domesticae = a házi építkezés befejezése) pedig 1714-ben folyt legerősebben az építkezés. Erre a célra ebben az évben egymagában 6749 forint 23 krajcár és 3 dénárt fordítottak.

Érdeklődésre tarthat számot, hogy hány klerikus növendéket találunk ebben az intézetben. 1712-től 1722-ig összesen 169 klerikust élmeztek és tartottak el a szemináriumban (alebantur et intertenebantur), 1723-ban a tűzvész előtt 20 klerikus volt benne, utána már csak 8 és novembertől 12. 1757-ben ténylegesen 27 klerikus nyer ellátást a szemináriumban s a Jézus-társaságból kettő: az igazgató és a spirituális. A konviktusban átlagosan 14 világi ifjút élmeztek, rajtuk kívül még 1—6 fizető növendéket és az aligazgatót (magistrum subregentem). (Uo. fasc. 6. nr. 50.) Az egész intézetben tehát évenként *rendesen* legfeljebb 27 klerikust és 14 világi ifjút. (Domus haec, quae ex clericis 27, non pluribus ordinarie et iuvenibus secularibus ad summum 14 alumnis constat.)

A szeminárium és konviktus jövedelmeit természetesen ezek építkezésére és egyéb szükségleteire fordították. A fennmaradt összegeket mind részint az akadémiai kollégium építkezésére, részint ezen kollégium más szükségleteire fordították. (Residua... pecuniaria summa partim in aedificium Collegii Academici, partim in alios ejusdem Collegii usus tota concessit. Uo. fasc. 18. nr. 16.) Ez azonban csak 1710 végéig volt így. A következő évtől kezdve teljesen elkülönítve kezelték egymástól a három intézet jövedelmeit és kiadásait. Énnélfogva a szeminárium és konviktus javaiból származó pénzüsszegek többé már nem az akadémiai kollégium bécsi pénztárába folytak be, hanem zár alatt a rendi tartomány jószágkormányzója vagy provizora kezelte, vagy pedig a budai kollégium superiorai és rektorai. A két alapítvány kezelésére, vagyis külön erre a célra kiküldött első regens Pecsí Ferenc atya volt. 1711 augusztusában jött Budára és október elején betegsége miatt már eltávozott. Utódját még ez év őszén Kassáról helyezték ide, 1712 március 15-e előtt azonban részint a járvány, részint a Duna rendkívüli, emberemlékezet óta nem látott áradása miatt állomáshelyére nem tudott eljutni (tum a contagione... Budam infestante, tum per extraordinariam et a memoria hominum non visam Danubii exundationem praepeditus). Az új számadó első dolga és kötelessége Hevenesi Gábor provinciális meghagyása szerint az volt, hogy az akadémiai

kollégium és a hozzátartozó két alapítvány, a konviktus és a papnevelő-intézet között a számadásokat készítse el és hozza rendbe. Minthogy ugyanis az alapítványi javak átvételétől, azaz 1695 áprilisától az azokból befolyt jövedelmek és pénzösszegek 1710 végéig együtt kezeltettek a budai akadémiai kollégium jövedelmével és pénzével s a számadáskönyvekben nem külön jegyeztettek be, nem kis kétely támadt a tekintetben, hogy mivel és mennyivel tartozik a kollégium a 2 fundációnak és hogy ezek jog szerint mit követelhetnek attól. (Usque ad annum 1710 inclusive cum proventu et pecuniis Collegii Academici Budensis miscerentur, neque seorsive in libris rationum annotarentur.)

Ilymódon a jövedelmek és kiadások kezelése tekintetében a három intézet bizonyos (alapítványszerű) önállósághoz jutott, viszont a nevelés és oktatás folyamatossága még csak ezután hozta őket szorosabb kapcsolatba. Mikor már a fegyverzaj lecsendesedett, a szatmári béke után az országos rendek sürgetésére a papnevelőintézetet, azaz a Széchenyi-szemináriumot megnyitották. Az alumnatus igazgatója a jelölteket, miután a különböző gimnáziumokban vizsgát tettek, július 10-ére Budára hívta (Candidati pro alumnatu, in diversis gymnasiis examinati, literis per eundem — regentem — exmissis pro die 10. Julii Budam evocantur). Összesen tizen jelentkeztek. A jelentkezteteket — nem lévén még kész a szeminárium épülete — a kollégiumban helyezték el és ellátásukról is a kollégium gondoskodott. Ez arra is volt jó, hogy a kollégium törlessze tartozásait és hátralékait a szemináriummal szemben. Július 24-e volt az a nap, amikor a papi öltönyt felvett 10 ifjú megvetette a Széchenyi-kollégium alapjait. (Veste clericali omnes induti sunt et prima Collegii Szecséniani fundamenta, in decade numeri posuerunt.) A tizes csoport a tanulmányok folytatására küldetett (ad continuandas scholas missa) és Budán a retorikai osztály dísze volt (non parum ornamenta attulit Oratoriae Budensium Facultati). Szorgalmukról az iskolai év végén dícsérettel letett vizsga tanúskodott. November 13-án a 10 növendékhez még kettőt vettek fel s így a megnyitás évében, 1712-ben az intézetnek 12 bentlakó klerikus-növendéke volt.

Az őszi szünidő után ezen alumnatus kedvéért végre megnyitották a dialektika és logika iskolája, amelyet Korvin Mátyás után Budán bezártak (Quae a temporibus Corvinianis Budae claudatur, in *Alumnatus istius gratiam*, aperta tandem fuit Dialecticae et Logicae schola.). A két tantárgy első jezsuita tanára Budán Görgei Imre volt, akit Bécsből hívtak ide; miután ott már ilyen tevékenységet kifejtett. Az akadémiai tanfolyamnak a szeminárium valamennyi növendéke hallgatója volt, de rajtuk kívül nem megvetendő számban kintlakó világi ifjak is. (Et alumni omnes cum non contemnendo externorum studentium numero eidem studio applicati.)

Ugyanezen év (1712.) december 11-én az igazgató (regens) atya kérelmére és az esztergomi érsek engedélyével gróf Kollonics Zsigmond váci püspök a Széchenyi-szeminárium első növendékeinek feladta a tonsurát és a négy kisebb rendet a váci székesegyházban. Budán azonban előbb vizsgát kellett letenniük. Ezzel az intézet papi jellege még inkább kidomborított. (Principale status et conditionis clericalis ornamentum)

1712-ben még nem történt döntés arra nézve, hogy Budán-e vagy Pesten fejezzék be a növendékek elhelyezésére szükséges épületet (nondum

determinatio facta, utrum Budae vel Pestini). Pedig a következő év (1713.) október és november hónapjában négyvel megszaporodott a számuk. Azonkívül a konviktusba is felvettek hat növendéket, három ingyeneset és három fizetőt (terni ad fundationem et totidem erga solutionem). Ennyi személy számára nem lévén elegendő hely az akadémiái kollégiumban, másrészt pedig mivel a klerikus- és világi ifjaknak a kollégiumban való lakása nem szolgálta az atyák és a többi szerzetes kényelmét, (non parum molestiae Patribus caeterisque Religiosis personis nostris afferebat) ezért részükre az Úri-utcában kibérelték a Schweidler-féle házat évi kétszáz forintért. Ezt október elején birtokba vették ugyan, de csak október 20-án költöztek be. Közben ugyanis az alumnusok és konviktorok megfelelő elhelyezésére át kellett alakítani.

A dolgok ilyen irányú fejlődésére befolyással lehetett az is, hogy 1713 szeptemberében végre egy nagy kérdés nyert végleges megoldást. Amint már röviden említettük, katonai körökben sokan azon a véleményen voltak, hogy nem szolgálna a budai vár vagy felső város előnyére, ha oda engednék az akadémiát a magasabb iskolákkal. (Non fore de bono praesidii seu castris Budensis, si in illud Academia cum altioribus scholis admitteretur.) Erre nézve végleges válasz sem az uralkodótól, sem a Consilium Bellicumtól hosszú ideig nem érkezvén, a jezsuiták már-már ott tartottak, hogy a Budán alapított akadémiát az alsóbb és felsőbb iskolákkal Pestre viszik át (ut Academia Budae fundata ad Pestinensem civitatem cum utrisque, inferioribus nempe ac altioribus scholis transportetur) és Budán csak a társaság rendháza marad a grammatikai osztályokkal együtt. A fentebb említett két tényező azonban úgy döntött, hogy a magasabb iskolák nem lesznek hátrányára a várnak s ezért azokat az alsóbbakkal együtt állandósítani lehet ott. Ennek következtében a jezsuiták lemondtak azon szándékukról, hogy az akadémiát Pestre vigyék át. Ennek a kérdésnek az eldöntésétől nagy mértékben függött a szeminárium épületének a befejezése is, amely 12 év óta alapfalaiban állott. (Domus quoque nostrae, ab annis duodecim in primis rudibus stantis, perfectio plurimum dependebat.) Hosszú ideig a jezsuita atyákat az az elgondolás vezette, hogy ha Budán nem lesznek felsőbb iskolák, akkor miért állítsák fel *ott* a szemináriumot, hiszen annak növendékei mind kizárólag magasabb tanulmányokat folytatnak. Most azután világosan áll előttünk, amit már röviden érintettünk, hogy miért folyt a szeminárium építkezése 1714-ben a legerősebben. Október hónapra nagyjából el is készült úgy, hogy e hó végén a klerikusok és konviktorok a bérelt házból egy teljes év után a szeminárium saját új házába költözhettek. (Ex conducta aliena domo ad hanc propriam . . . alumni et convictores . . . plene translati.) Idő multával elhelyezésük egyre jobb lett és 1715 folyamán már külön tanuló- és külön hálóterem állott rendelkezésükre az új épületben. 1720-ban pedig jól megfontolt okokból a konviktorokat külön választották a klerikusoktól.

Eszerint az ország rendjeinek sürgetésére (urgentibus Regni Statibus) 1712-ben megnyílt a Széchenyi-szeminárium. Minthogy a szeminaristáknak a gimnázium elvégzése után felsőbb tanulmányokat kellett folytatniok, másrészt pedig az iskolák jövőjét illetőleg biztatóbb helyzet állott elő a budai várban, 1713-ban ünnepélyesen is megnyitották a Széchenyi György

érsék által már 1687-ben megalapított Academicum et Universitatis Collegium-ot Budán, az állandóan újabb épületrészekkel megtöltött kollégiumban. (V. ö. Szalay, i. h. 37. l.) A magasabb iskola kétéves filozófiai tanfolyam volt, (noviter inchoata Aristotelis Philosophia Biennalis) amelyen Aristoteles filozófiáját: a dialektikát és logikát tanították, és elsősorban a papképzés szolgálatában állott. Bevallott célja az, hogy mielőbb segítsen és enyhítse azt a hiányt, amely alkalmas lelkipásztorok tekintetében egész Magyarországon érezhető volt. (Ea lege, ut biennali consuleretur citius defectui aptorum per vastissimum Ungariae regnum pastorum et succurreretur.) Élesen mutat rá erre a hiányra például Keresztély Ágost szász herceg, esztergomi érseknek 1715 május 6-án a budai kollégium rektorához írt levele is, melyben a hozzá fordult egri püspök számára alkalmas lelkipásztorokat kér a budai kollégiumtól. (Idonei ex alumnis Budensibus ad animarum curam applicari possent. Act. Jes. fasc. 16. nr. 26.) Vagyis az iskola padjaiból vitték el a klerikusokat! A 26 éves késedelemnek okait részben már ismerjük; a katonai körök túlzott aggodalmán kívül a háborús idők mostohaságából eredő más akadályok is útjába állottak annak, hogy az alapító érsek terve hamarább megvalósuljon. (Nec non a temporum variis belli tumultibus subiectorum injuria sese offerentibus obstaculis.) Az új iskola első tanárát már említettem, első dékánja pedig Gelb Gotthárd plébános és kollégiumi rektor volt. Meg kell itt említenem, hogy a budai Jézus-társaság kéziratos története (Historia Societatis Jesu Budae 1686—1736, Nemzeti múzeumi könyvtár fol. lat. 3440) szerint a kétéves filozófiai tanfolyam megnyitása 1713-ban történt, (huic enim in effectum deducenda post multa pro et contra acta favit *hic annus*) viszont a Széchenyi-kollégium és konviktus szintén kéziratos története (Historia Collegii Szecséniani et Convictus ab anno 1687, Országos Levéltár, Acta Jesuitica Bud. fasc. 18. nr. 16) szerint 1712-ben, mielőtt a növendékek a tonsurát és a kisebb rendeket felvették. Úgy véljük, hogy az 1712-es megnyitás inkább csak a tényleges szükséghez alkalmazkodott, míg az 1713-as megnyitás intézményes, hosszú vajudas után bekövekezett ünnepélyes megnyitás volt.

Két év múlva, 1715-ben a *teológiai* tanfolyam megnyitásával a főiskola teljes akadémiává fejlődött és létrejöttén főleg *Hevenes* Gábor provinciális buzgólkodott. (Plurimum adlaborante Gabriele Hevenes provinciali.) Mindjárt a megnyitás után a theologia moralisnak 13 hallgatója volt, az év végén pedig 17. Ugyanakkor a filozófiának közel 100 hallgatója volt, akik közül 22 hallgatta a metafizikát és több, mint 70 a logikát; a gimnáziumnak viszont 226 tanulója volt. Ezek közül 22 főnemes, nemes 49, a többi pedig polgár és plebejus. Ez annak a felismerésnek az elterjedése mellett bizonyít, hogy az alsóbb iskolákban (scholae inferiores) elkezdett tanulmányokat Budán felsőbb iskolákban (scholae altiores) folytatni lehet. Ez az együttség viszont maga után vonta az alsóbb iskolák tanulólétszámának nagymérvű megnövekedését. Alsóbbiskolák alatt a gimnáziumi osztályokat kell értenünk. A budai jezsuita gimnáziumnak évről-évre jelentős mértékben szaporodtak a tanulói. Az akadémiai kollégium tanulólétszáma 1757-ben volt a legnagyobb: 12 híján 800. Természetes, hogy a tanulólétszám emelkedésével bővült az agendák köre és emelkedett a rendtagok száma is. Míg 1720-ban például 25-en vannak a budai kollégium

tagjai, 1755 körül már 40-en. A rendi tagok létszáma ekkor volt a legnagyobb.

Katonai körökben jóformán a visszafoglalás óta állandó volt az a felfogás, hogy a vár szűk volta miatt nem alkalmas sem nagyszámú tanulóifjuság elhelyezésére sem általában nagyobb arányú terjeszkedésre. Egy elég korai, 1687 május 2-i császári rendelet azt is pontosan megállapította, hogy a szoros értelemben vett lelkipásztorokon kívül mely szerzetesrendek bocsáthatók fel a várba; itt is benne van az indokolásban az, hogy a vár kicsi. (Zum anderten sollen in die Oberstatt und Vestung neben denen Geistlichen, welche die Pfarr zu versorgen haben, nur die P P Societatis, Franciscaner und Carmeliter ohne grossen eingriffen — weil die Vestung klein — admittiret werden. Acta. Jes. Bud. fasc. 16. nr. 25.) Erre az eléggé hangoztatott katonai álláspontra vezethető vissza az is, hogy Széchenyi György érsek Pozsonyban 1692 január 22-én kelt végrendeletében az általa korábban alapított tanintézetek helyét illetően eltért az öt évvel előbb kelt (1687 március 19.) három alapítólevéltől. Amíg ugyanis ezekben szigorúan ragaszkodik Budához és csak ennek esetleges török visszafoglalása esetére tesz engedményt az intézetek (akadémiai kollégium, szeminárium és konviktus) elhelyezésénél, addig végrendeletében mindháromnál külön-külön kiemeli, hogy ez meg ez az intézet Budán lesz vagy másutt, ahol alkalmasabbnak fog látszani. (Budae erit, vel alibi, ubi commodius videbitur. Acta Jes. Bud. fasc. 15. nr. 26.)

Erre a körülményre lehetett tekintettel Kollonics bíboros is, mikor 1702 elején megnyugtatta a jezsuita atyákat, hogy nem sértik meg alapító elődjének szándékát, ha a budai kollégium javára tett alapítványt megosztják és egyik részét a budai, másik részét pedig a Pesten emelendő rendházra és iskolákra fordítják. A jezsuiták, akik pasztorációs munkára kezdettől fogva gyakran át-átjártak Pestre s akik Széchenyi érsek 1687 június 29-i felhatalmazása alapján ott már jogosítva voltak lelki vezetésre (eam directionem in spiritualibus committimus iisdem), kész örömmel ragadták meg az alkalmat. A mai Galamb-utcában vett telken már 1702 július 22-én elkezdik a rezidencia építését, (Pestini coepit pro residentia aedificium) hozzájárulva az építkezéshez a rend provinciálisa 500 forinttal, Dwornikovich Mihály váci püspök ezerrel, továbbá Kollonics kardinális a többivel, ami még szükséges. Ezért a jezsuiták őt méltán a Budai Kollégium második alapítójának nevezték. (Secundum merito Budensis huius Colegii fundatorem appellamus.) 1703-ban a pesti rendház és iskolák számára rendelt épületet felerészben a kellő magasságra emelték és tetővel is ellátták. (Fabrica scholarum Pestini media sui parte ad justam altitudinem erecta est, tectoque munita.) A pesti rezidenciának nem volt külön fundációja, hanem egészen a budai kollégium jövedelmeiből kellett fenntartani. Kollonics azzal próbált rajtuk segíteni, hogy 1702 november 21-én rájuk bízta a pesti plébánia vezetését is, miután 1695 november 19-én Bécsben kelt oklevelével a budai plébániában már megerősítette őket. Ez intézkedésének közvetlen célja ugyan az volt, hogy a jezsuita atyák mindjárt, még a szükséges építkezés elkezdése előtt, Pesten lakhassanak. (Ut etiam nunc statim habitare possent nostri Pestini.) Bár Kollonics a pesti rendház részére biztosította a bordézsalmát, a jezsuiták Pesten nem voltak szeren-

csések. Itt nem akadt jötevőjük és csak elemi iskolát tudtak állítani. Pedig itt szerettek volna egyéb iskolákat is létesíteni, mert tudták, hogy máskülönben más szerzetesek fogják azokat felállítani, ami budai iskoláknak nem csekély megzavarásával fog járni. (Ad non modicam scholarum Budensium turbationem.) A pesti rezidencia vezetője konfliktusba keveredett a város egyik vezető emberével, a bordézsmá ügyében pedig az egyházi főhatósággal, amiért Kollonics utóda az esztergomi érseki székhelyben, Keresztély Ágost szász herceg 1710 augusztus 25-én megfosztotta őket a pesti plébániától. Ez év november 17-én végleg elköltöztek Pestről. (17. Novembris cessimus.) A befejezetlen szerény rezidencia éveken át lakatlanul maradt. Végre 1718-ban 4000 forintért eladták, mert sokat költöttek rá, anélkül, hogy valami hasznuk lett volna belőle (expensae in illam factae sint, nullo inde fructu percepto) és nem akarták, hogy még nagyobb kár érje őket innen. A 4000 forintot a budai épület kiegészítésére s az ottani lakások kényelmesebbé tételére fordították.

Budán még egy fontos építkezésük volt a jezsuitáknak. Kollonics bíbornok, magáévá téve a Consilium Bellicum álláspontját a Széchenyi érsek alapította jezsuita akadémia elhelyezését illetően, azt Pestre szeretne volna áthelyezni. Ő azt remélte, hogy a pesti iskoláknak is akad Széchenyi Györgyhez hasonló mecénásuk. Ez azonban nem következett be, sőt pesti lelkipásztori megbízatásuknak is 8 év múlva hirtelen vége szakadt. Az iskolák kezdettől fogva, 1715-től kezdve pedig a teljes alsó- és felsőiskolák a kollégium épületében voltak elhelyezve (Reliquae, t. i. scholae, omnes, uti et severiorum disciplinarum publici actus, inter septa collegii habebantur hactenus). Ámde ezek tanulóinak, illetve hallgatóinak száma ugyancsak ettől az évtől kezdve rohamosan emelkedett. Ez a szűkös helyzet készítette a jezsuitákat arra, hogy a kollégiummal szembenfekvő telkükön, a mai új pénzügyminisztérium helyén, ahol már régebben három osztályuk egy földszintes házban működött, (tres siquidem duntaxat scholae extra) az akadémia számára megfelelő épületet emeljenek. Régi vágyuk végre 1747-ben beteljesedett. Nem egészen 8 hónap alatt épült fel a hatalmas egyemeletes akadémiaépület, amelyet már régóta igen-igen nélkülöztek. (Athenaeum jam pridem, perquam necessarium, hactenus tamen nequidquam desideratum.) Ha tekintetbe vesszük, hogy nem csupán az iskolák nyertek elhelyezést a kollégiumban, hanem ott tartották a nyilvános színelőadásokat és rendszeren nagy közönség előtt az iskolai ünnepélyeket és főiskolai vitatkozásokat is és ha ehhez hozzávesszük még azt, hogy erre a célra nem volt sem dísz-, sem színháztermük, (nulla ad haec aula Academica, Theatrum nullum) akkor nagyon érthető a jezsuita atyák fellélezése, hogy a kollégium megszabadult az iskolák hosszú és igen kényelmetlen szolgásgától. (Collegium a diuturna et permolesta scholarum servitute plene vindicatum.) Az egyemeletes épület, mely egy láb híján 28 öl hosszú és 10 öl széles volt, csaknem tízezer rénes forintba került (stetit fabrica tota florenis renensibus prope decies mille) s 10 tanterem (3 régi és 7 új) kívül volt benne még 2 lépcső, akadémiai börtön s egy hatalmas, 16 öl és 2 láb hosszú, egy láb híján 9 öl széles és 4 öl és 1 láb magas terem, melynek nézőtéri része volt az aula, színpadi része pedig a theatrum. (V. ö. Szalay, i. h. 43. l.) A tantermekhez és az aulához a főlépcső vezetett, a theatrumhoz egy

másik lépcsőn a szereplők jártak. Ez a terem mindenképpen díszére vált az épületnek, s ha arányosságát, festését és a boltozat stukkodomborműveit együttvéve nézte a közönség, dísz és méltóság tekintetében az egész rendi tartományban jóformán páratlanul állott. (*Theatrum praeterea cum aula academica, si proportionem, picturam, opus plasticum forniculae aulae indutum . . . in unum collecta spectes, decore ac majestate vix ulli Provincia tota secundum. Hist. Coll. Bud.*) A kollégiummal szembenfekvő, vagyis a mai Pázmány-utóra néző oldalán az akadémiának két kapuja volt; (*portae duae collegio objectae*) az egyik a gimnazisták, a másik az akadémisták jártak be az intézetbe. A Szentháromság-térre néző homlokzatán (*propylaeum praecipuo urbis foro objectum*) oszlopcsarnok volt, tornyocskával, továbbá az Immaculata, loyolai szent Ignác és Xavéri szent Ferenc kőszobraival. (Schoen, i. m. 18. l.) A homlokzat falán alkalmazott két emléktáblába hosszabb latin szöveg volt bevésve, mely az intézet nevét, célját, az építkezés évét (*inscriptio nuncupationem, finem et annum positae molis exprimens*) és Kunics Ferenc akkori rektor nevét tartalmazta. Az akadémia épülete a Mátyás-templom északi oldalán épült kollégiummal, valamint a déli oldalán épült szemináriummal szemben tetszetős, kellemes benyomást keltő épület volt, mely nem csupán a célszerűségi követelményeknek s az ifjúság kényelmének felelt meg, hanem teljes mértékben a város díszére is szolgált. (*Aedes elegans ac magnifica, qua non necessitati tantum, commodoque juventutis, sed etiam decori urbis consultum est eximie.*)

Említettük, hogy a filozófiai és teológiai tanfolyam felállítása óta feltűnően emelkedett a jezsuita-tanulók száma. Most, hogy az akadémia és a gimnázium kikerült a kollégiumból és mind a kettő megfelelőbb helyet kapott az akadémiaépületben, ez a létszámemelkedés rohamosnak mondható! Az akadémiai és gimnáziumi tanulók együttes száma csakhamar eléri a 600-at, majd a 700-at és 1757-ben, vagyis tíz évvel az akadémia felépítése után, 12 híján a 800-at. Ebben az időben lesz legnagyobb a kollégium tagjainak a száma is: 1755 körül 40-en tartoznak a budai rendházhoz. Ugyanekkor emelkedik a magisterek száma is hatra és így minden osztálynak külön tanára van. Régebben rendszerint egy tanár tanította a rétorokat és poétákat, egy másik tanár a syntaxistákat és grammatistákat, végül egy harmadik a principistákat és parvistákat. Egészen így van ez például 1704-ben. (*Hist. Soc. Jes. 1704.*) 1752-től kezdve a hat osztály mindegyikét külön-külön tanár tanítja. Ezért a magisterek száma a kollégiumi rendtagok összlétszámában hatra emelkedik.

Ami a budai jezsuitaiskolák tanrendszerét illeti, az némi eltéréssel azonos a jezsuiták általános tanrendszerével, amelyet a rend 5-ik generálisa, Aquaviva készített el és 10 évi kipróbálás után 1599-ben léptettek életbe véglegesen, *Ratio et institutio studiorum Societatis Jesu* cím alatt. (Dr. Kiss Áron: A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve, Budapest 1907. 63. l.) Budán is ezen az alapon tanítottak 1735-ig, amikor a magyar-osztrák rendtartomány számára Wagner Ferenc jezsuita atya a gimnáziumi oktatás tananyagát még behatóbban részletezte. Ezt a tüzetesebb utasítást III. Károly király alatt hagyták jóvá. (*Docentur secundum methodum sub Augusto imperatore Carolo VI. elaboratam et approbatam.*) Abban az időben ez nem is lehetett másként, mert a katolikusok közép- és felső oktatását

a XVII. században majdnem egyedül a jezsuiták, a XVIII-ikban ők és a piaristák látták el. Néhány más szerzetbeli latin iskola keveset számít. (Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története, Budapest 1927. 282. 1.)

A budai iskolák első életét, a nevelő oktatás menetét és tartalmát Prileszky János kollégiumi rektor 1766. évi jelentéséből ismerjük meg részletesen. Ezt a jelentést gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsekhez kellett volna felterjeszteni, aki Mária Terézia királynőtől megbízást nyert az iskolai oktatás megreformálására. Minthogy időközben Barkóczy érsek meghalt, Prileszky rektor terjedelmes jelentését a rend bécsi provinciális útján a helytartótanácsnak terjesztette fel. Kiemeli ez a jelentés elsősorban azt, hogy a rend iskolai épületeit Budán majdnem kizárólag alapítványai jövedelmeiből emelte, amit a rektorok szorgalma és buzgalma tett lehetővé. (Rectorum Collegii industria aedificium scholarum fere a fundamentis surrexit.) A kollégiumban 8 főiskolai és 6 gimnáziumi tanár nyer ellátást és valamennyien a Jézus-társasághoz tartoznak. (Omnes e societate.) Egynek-egynek az ellátására a Jézus-társaságban szokásos mérték szerint ebben az időben alig elég 200 forint. Az iskolákról és ezek tanáraitól a kollégium közös jövedelmeiből történik gondoskodás. (Utrisque ex communibus Collegii reditibus providetur.) A tanulók ellátására sincs más alapítvány, mint csak a szemináriumé az egyházi, és a konviktusé a világi ifjúság számára. Mindkettőnek az igazgatása azonban 1761-ben világi papokra szállott át. Ez év november elsejéig a két intézetet a jézustársaságiak kormányozták, ekkor azonban gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsek intézkedésére a vezetést a pozsonyi társaskáptalan egyik kanonokja, Szalay György kezébe adták át. Ugyanakkor átadták a házi irattárat az összes tárgyak leltárával együtt, valamint a konviktorok pénzét is. Az időközben meghalt Barkóczy primás kérdéseire adott feleletekből kitűnik az is, hogy időmultán a Nezsider-uradalmat pénzen visszaváltották a rendtől s az így befolyt összeget gyümölcsözőleg helyezték el és pedig 80 ezer forintot Pesten a sóhivatalnál 5%-os kamatra, 16 ezer forintot pedig Bécsben ugyanannyi kamatra.

A magasabb iskolák felső osztályaiban, vagyis a teológián kánonjogot adnak elő, továbbá morális teológiát, amelyet 2 tanár tanít és a hit vitás kérdéseit. (Controversae quaestiones fidei.) 1766-ban végrehajtották néhai Barkóczy primás rendelkezését, miután azt az esztergomi székeskáptalan is helybenhagyta és megerősítette (desiderium ac voluntatem sui capituli ratam habuit probavitque V. Archicapitulum Strigoniense) és a teológián más rendszert vezettek be. Mindenekelőtt ezt a tanfolyamot 2 évről fel-emelték négyre és tanítani kezdték az úgynevezett ágazatos hittant skolasztikus alapon (theologia dogmatico-scholastica) négy éven keresztül; ezt két tanár tanította heti négy-négy órában: az egyik reggel, a másik délután Antoine atya könyvéből. A harmadik tanár a szent kánonokat tanította hetenkint 3 órában mind a négy éven át (quadriennio toto) az összes teológusoknak; a negyedik tanár a Szentírást ugyanannyi órában és ugyanúgy mint az előbbi. Amint látjuk, az új rendszerben a morális teológia és a controversae quaestiones fidei helyére a theologia dogmatico-scholastica és a szentírásmagyarázat lép; a kánonjog megmaradt, de sokkal alaposabban taníthaták, miután most már négy évig tartott a teológiai tanfolyam. A változás súlypontját maguk a jezsuiták a skolasztikus dogmatikában

látták, mert erről jegyezték fel, hogy ebben az esztendőben (1766) vezették be először az akadémiára. (Theologia speculativo-dogmatica hoc anno in Academiam introducta est primum. Hist. Coll. Bud. 1766.)

A magasabb iskolák alsó osztályaiban, vagyis a filozófián etikát tanítanak, filozófiát és matematikát. Az elsőéves filozófusoknak az egyszerűbb matematikát adják elő és a logikát; a másodéveseknek az etikát a természetjoggal és a fizikát. Eszerint a budai jezsuita akadémián a magasabb tudományokat nyolc jezsuita paptanár adja elő és pedig az egyik a matézist, a másik az etikát és természetjogot, a harmadik a logikát és metafizikát, a negyedik az általános és részleges fizikát; az ötödik a szent kánonokat, a hatodik a Szentírást, a hetedik és nyolcadik a dogmatico-skolasztikus teológiát; a nyolc professzor élén egy kilencedik áll, szintén felszentelt pap. A filozófián úgynevezett havi vitatkozást négyszer tartanak egy évben, ezenkívül többen vizsgát is tesznek a filozófiából és matézisből, továbbá az év végén az egész filozófiát még külön védelembe veszik. Később ez a rend is megváltozott. Ugyanis a filozófusok és teológusok egyformán évenként háromszor az iskolában nyilvános vitát tartanak, hozzávéve mindig a filozófiai tételekhez matematikai és etikai, a teológiaiakhoz pedig kánonjogi és szentírási tételeket is. Ezenkívül évenként kétszer: húsvétkor és augusztus végén mind a filozófusok, mind a teológusok nyilvános vizsgát kötelesek tenni. A második év végén pedig a filozófusok közül többen az egész filozófiát ünnepélyesebben szokták megvédelmezni. (Universam philosophiam propugnare solemniter consueverunt.) Ugyanezt teszik a negyedik év vége felé az arra alkalmasnak talált teológusok (qui habiles iudicati fuerint), ha a szükséges költségük megvan (et sumptus necessariis habuerint). Fontos változás következett be ugyancsak 1766-ban a filozófián is. Itt azonban nem az előadott tárgy nevének változásával találkozunk, mint inkább magának a tárgynak, illetőleg lényegének és módszerének a változásával. Ebben az évben vezették be a budai akadémiára a newtoni filozófiát (Philosophia etiam Newtoniana hoc anno primum praelegi coepta est), ami annyit jelent, hogy a filozófiai oktatást a túlspekulatív és skolasztikus tehertől felszabadították és Newton, Leibniz és Wolff Keresztély tanaival frissítették fel, azaz matematikai és fizikai alapra helyezték. Abból azonban, hogy az ebben az évben tartott ünnepi vitatkozáson az új tanok védőjével szemben a budai akadémia két professzora szállt porondra, arra lehet következtetni, hogy itt inkább engedménytevésről van szó. A jezsuiták látva, hogy a piaristák már 1743-ban bevezették pesti iskolájukban a newtoni filozófiát, engedményt tesznek a korszellemnek. (V. ö. Madzsar Imre: A budai jezsuita akadémia története. Magyar paedagógia, 1926. 8. 1.)

A gimnáziumi oktatás uralkodó tárgya a latin nyelv; ebben minél nagyobb ügyességre szert tenni, szóban és írásban, ez a tanítás fő célja. A tanítási idő félórákra tagozódik. Az első félórát délelőtt és délután egyaránt leckefelmondásra szánják; az utolsó félórában a történelmet magyarázzák. (Ultima media hora explanatur historia.) Dolgozatírás a reggeli órákban van, mert Budán az első, második és harmadik osztályban, valamint négy hónapon át a negyedik osztályban is a feladatokat magyar és német nyelven kell tollbamondani s ezért több időt kell erre fordítani.

(Adeoque plus temporis insumendum est.) Hozzájárul ehhez az is, hogy Budán az ifjúság sokkal jobban van diszponálva a reggeli órákban, mint délután, ami a túlzott borfogyasztással magyarázható. (Budae juvenus mane multo melius . . . disposita, quam a meridie, idque ob vini copiam.) Pénteken görög dolgozatot írnak. Szombaton a katekizmust magyarázzák, és pedig különösen a parancsolatokról és a szentségi gyónásról szóló részt. Iskolai auctorok a következők: az 1-ső osztályban (in parva) Aesopus meséi, a 2-ikben (in principiis) Cornelius Nepos egy része és Cicero kisebb családi levelei, a 3-ikben (in grammatica) Cicero nagyobb levelei, Cato maior és Caesar commentarii de bello Gallico, a 4-ikben (in syntaxi) Cicero válogatott levelei, de officiis és Curtius, az 5-ikben (in poesi) Cicero dialogusa Pomponiushoz, Cicero és Ovidius levelei, Livius, a 6-ikben (in rhetorica) Cicero válogatott beszédei, Vergilius Aeneise, Horatius ódái és szatirái, Juvenalis szatirái és Plautus drámái, a görögből Xenophon, Homeros, Demosthenes, Plato, Pindaros és néhány egyházatya.

A négy alsó osztály térképek alapján a földrajzból is nyer oktatást, viszont a rétorok, a poéták, a syntaxisták és grammatisták olykor a történelem helyett az aritmetikából. A négy alsó osztály az auctorokból és a történelemből évenként kétszer tesz vizsgát, a két felső osztály pedig egyszer. Ez a két felső osztály évenként négyszer szaval, az alsó osztályok pedig egyenként egyszer lépnek színpadra. (Inferiores scholae singulae semel in scenam prodeunt.) Minden vásár- és ünnepnap a szentmise után a rétorok, poéták és syntaxisták latin nyelvű exhortációt hallgatnak, délután pedig Mária-gyűlésen vesznek részt; a grammatisták, principisták és parvisták mise után hitoktatásban részesülnek (doctrina christiana imbuuntur), délután pedig anyanyelvükön gyakorolják a hittant (catecheses vernacula lingua propositas frequentant). Végül havonként kétszer valamennyien szentgyónáshoz és áldozáshoz járulnak. A gimnáziumban — amint már említettük — 1752 óta 6 jezsuita, rendszerint még fel nem szentelt tanár tanít, mindegyik egy-egy osztályt.

Külön kell említést tennünk a jezsuita tanrendszerben igen fontos szerepet játszó színpadi előadásokról. Amint láttuk, ezek számára az új akadémiaépületben külön theatrumról gondoskodtak. Ezekkel a növendékek bátor fellépését és a nyilvánosság előtti szereplését kívánták előmozdítani. Még mikor fegyverzaj vagy egyéb okok miatt a rendes tanítás fennakadást szenved, a színelőadás akkor sem marad el. Mikor 1707-ben a felső osztályok növendégeit az iskola padjairól fegyverbe szólítják és ezért a tanítás szünetel, az otthonmaradottak által előadott magán- és nyilvános színjátékokat a legnagyobb gyönyörűséggel hallgatta végig az egész összeseregülő város. (Tum privata, tum publica per eos exhibita spectacula summa cum voluptate eo affluens tota civitas exceperat.) Arra nagy súlyt helyeztek, hogy minden osztály jól felkészülve lépjen a színpadra. (Aliae etiam classes scholasticae, quaelibet semel in theatrum bene instructa prodiit.)

Budó Jusztin

Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban.

A keresztény Európa Budát a XVII. században már nem tekinthette ténylegesen a kereszténység védőbástyájának. Budának ez a jelentősége a török megszállás hosszú ideje alatt teljesen megszűnt. Ennek az epithetonnak a XVII. században már nem volt tartalma és csak mint hagyományt örökölhette egyik nemzedék a másiktól. A történeti események során Magyarország fővárosának szerepét vizsgálva azt kell megállapítanunk, hogy Buda a XVI. század második felében és a XVII. században egészen 1686-ig nem a kereszténység, hanem ellenkezőleg, a török védőbástyája volt. Mint a Magyarország területére is kiterjeszkedett török uralom végvárában védte benne a mohamedánság az oszmán birodalmat a kereszténység meg-megújuló, de 1686-ig sikertelen támadásaival szemben.

1686-ban ez a végvár elesett és ezzel Buda egy csapásra visszanyerte több emberöltőre elvesztett jelentőségét. Sőt már nemcsak »védő«, hanem egyszerre a kereszténység támadó bástyájává is lett. A szó szoros értelmében Budáról indult meg a győzelmes várívó sereggel a Magyarországot és ezzel az egész európai kereszténységet felszabadító hadjárat és Buda továbbra is központja maradt a dél felé irányuló hadműveleteknek.

A török az erőd sorsdöntő fontosságához mért elszántsággal védte birodalmának ezt a határerősségét. »...a vár parancsnoka.... megmutatta azt, hogy, ha valaki, ő bizonyára hivatva van *Konstantinápoly és Jeruzsálem kulcsát*, a büszke Budát, az oszmán hatalom számára megtartani.«⁴⁾ Nem is a védők, hanem az ostromlók hősiességén és kitartásán fordult meg Buda sorsa. Budát ki *kellett* ragadnia a kereszténységnek a mohamedánok markából és ez az Európa-szerzte uralkodó közhangulat kölcsönzött erőt az ostromló seregeknek. Egész Európa, a kereszténység mint egy ember, a hadvezetők és katonák egyaránt tudatában voltak a feladat rendkívüli fontosságának és csak egy cél lehetett előttük: Budát bevenni, bármi áron. Ennek a megalkuvást nem ismerő elszánásnak Buda mint város természetszerűleg sok tekintetben áldozatul kellett, hogy essék. Az ostrom és a győztesek fosztogatása nyomán támadt pusztulás szinte megsemmisítette a várost. A vár és város helyreállításának, megerősítésének, újratelepítésének, felépítésének és az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolásának el kellett következnie. Ezek a feladatok a katonai, majd polgári (kamarai) hatóságokra hárultak.

A következőkben azokról a legelső hivatalos intézkedésekről kísérelünk vázlatos rajzot adni, amelyek a visszafoglalást követő napokban és hetekben voltak hivatva az erődítmény és a város életét szabályozni. A bécsi udvari Haditanács és az udvari Kamara rendelkezései mindjárt

kezdetben — természetesen rendkívül egyszerű és a valóságos szükségnek megfelelően egészen kezdetleges — szervezetet biztosítottak Budának. Ennek a szervezetnek nem lehetett más célja, mint hogy gondoskodjék a rombadőlt, kihalt és eleinte kizárólag a győzelmes katonai csapatoktól megszállott város legegyszerűbb, vegetatív életszükségeiről. A városból — a foglyokon kívül — csak pusztá épületmaradványok jutottak a győztesek kezére. Lakosság nem maradt, nem volt Budán, és így nem is lehetett a néptelen városnak szüksége polgári szervezetre. Buda csak mint holt tárgy, hadizsákmány, nem pedig mint élő község, bizonyos önálló életet folytató organizmus jöhetett számba az elfoglaló hatalom előtt. Az első intézkedéseknek az elpusztult vár és város feltámasztásáról, mintegy újra-alapításáról kellett mindenekelőtt gondoskodniok: előbb rendes polgári társadalomtól lakható és tényleg lakott várost kellett teremteni, mielőtt a belső szervezet kialakítására sor kerülhetett.

A visszafoglalt Budát az uralkodó par excellence »új szerzemény«-nek tekintette, amely mindenestől a kincstár tulajdonát képezi. Ez az elgondolás szabta meg azután, mondhatni makacs következetességgel, a Bécsből eredő hivatalos intézkedések irányát. Eredeti levéltári adataink ezen intézkedések közvetlen forrásaihoz, a hivatalos hatósági rendelkezésekhez vezetnek, amelyeknek összefoglaló ismertetését jelen feladatunkká tettük.

Abban a pillanatban, amikor a végső küzdelem eldőlt és Buda várát a keresztény seregek elfoglalták, a győzelmes hadvezérek vezetése alatt álló katonaság volt az egyetlen, jog szerinti hatóság, mely bárminemű hatalmat gyakorolhatott. E hatalom alapja a győztes ököljoga volt. A diadaltól megittasult és egyébként is zsákmányra éhes katonák a fosztogatásra hivatalos engedélyt kaptak vezéreiktől és így, sajnos, a győzők első ténykedése a visszafoglalt és ismét kereszténnyé lett Budán nem építés, hanem rombolás, pusztítás volt, amely sok, az ostrom alatt még épen maradt értéket követelt áldozatul. A várost ért veszteségért édeskevés kárpótlást nyújt az, hogy a zsákmányoló katonáknak rendkívül gazdag préda jutott osztályrészül. A legtöbb kárt azonban talán nem is maga a szabad rablás, hanem a zsákmányért portyázó katonák pusztítása nyomán a város különböző részein fellángolt tűzvész okozta. »Also ist auch wohl höchlich zu betauern die in wehrendten Sturm und Blindern an viellen Orthen entstandene Feyers-Brunst, dergestaldten, dass die ganze Stadt mit vielen khostbahren Wahren und Mobilien (ausser was etliche Stundt vorhero durch die Blinderung der Soldatesca zutheill wordten) im Rauch aufgangen...«²⁾

A füstfelleg, a beomló falakból felcsapódó kormos porfelhők három napon keresztül terjengtek a város fölött és szinte áthatolhatatlan ködbe burkolták.³⁾ Szeptember 5-ére a tüzek utolsó lobbantak, a kormos füst eloszlott, és feltárult az egykor ragyogó város siralmas képe. Teljesen szavahihető szemtanú írja a következőket: »... den miserablen Zuestandt dieses Orths anderst, als man sichs immer einbilden kann, befundten: indeme alles dergestalten ruiniert, das nit ein einziges Tach, nit ein Zümer, ja nit ein Trämb von Holz zu finden, sondern alles in Grundt und bis in die Keller verbrunen...«⁴⁾ Egy másik szemtanú megjegyzi, hogy »Das Schloss ist dergestaldten zuesammengeschossen, dass es mehr einen Stain

Hauffen zu vergleichen.«⁵⁾ Szeptember 4-én vagy 5-én már hozzáfogtak az utcák megtisztogatásához. Az elesettek holttesteit eltakarították és elhordták az állati hullákat is. Ezzel az intézkedéssel elejét vették annak, hogy járvány üsse fel a fejét és ezután megnyitották a Vár kapuit is.⁶⁾

A kapukon azonban egyelőre csak fegyveresek tették be a lábukat. A környék elhagyott, letarolt és pusztá, a nép az erdőkbe menekült és csak nagyon lassan merészkedett elő. A török annyira megfélemlítette a lakosságot, hogy ha mutatkozott is néhány ember, Budára jönni, esetleg éppen munkavállalás céljából, nem mert.⁷⁾ Pedig félelmében és ijedtségében most a török nem mert szinte meg sem moccani. Csáky István gróf gránicsár tábornok, szatmári és felsőmagyarországi főkapitány, Bereg megye főispánja még szeptember folyamán értesítette a Haditanácsot, hogy mekkora konsternációt és rémületet keltett a törökök körében Buda bevétele. Szeptember 20-án Tokajból küldött jelentésének kivonata pedig így hangzik: »... die Erlauer Tirckhen sauffen sich täglich aus Vorcht voll...«⁸⁾

Annál diadalmasabb öröm töltötte el a győzteseket. Nem volt se vége, se hossza az üdvözléseknek, szerencsekívánatoknak, melyeket a hivatalos ünnepélyek végtelen sora követett. A visszafoglalás másodnapján, szeptember 3-án Lotharingiai Károly szerencsekívánó sorokat intézett a Haditanácshoz, mely másnap (szept. 4.) Bécsben Te Deum-ot tartatott és díszlövést rendelt el. A várak és végvárak parancsnokaihoz ugyanaznap ment rendelkezés, hogy üdvözléssel és örömmünepéllyel üljék meg a győzelmi napot.⁹⁾ 6-án az udvari és a cseh kancelláriát kereste meg a Haditanács, »dass wegen Eroberung der Vöstung Ofen aller Orthen die Stuckh gelöst und andere Freuden Fest gehalten werden sollen.«¹⁰⁾ Ekként az örökös tartományokban és Csehországban is dörögtek az ágyúk, de most már nem pusztulást és emberhalált jelentettek, hanem ujjongó kíséretet a diadalünnepélyekhez. Az ostromban résztvevő vezérek közül Károly Gusztáv badeni örgróf és Croy Károly herceg üdvözlő sorokkal keresték fel a Haditanácsot.¹¹⁾ A Haditanács válaszképen biztosította őket elismeréséről: szeptember 12-én külön levelekben fejezte ki háláját az örgrófnak és a sváb csapatoknak, valamint a hercegnek »wegen... Valor und Dapferkeit.«¹²⁾

Lotharingiai Károly megszálló hadat hagyván hátra, szeptember 6-án továbbvonult seregével. A helyőrség parancsnokául Beck (vagy másként Beeck) Menyhért Lipót báró vezérezredest (der k. k. Mayestät General Wachtmeister und bestelter Obrister) jelölte ki és ezt a rendelkezését a Haditanács szeptember 15-én megerősítette. Ugyanebben a Becknek szóló levélben hangsúlyozza a Haditanács, hogy Buda várparancsnoka közvetlenül az uralkodónak és a Haditanácsnak, illetőleg a hadjárat tartamára még Lotharingiai Károlynak is alá van rendelve és senki mástól, még a hadbiztosságtól (Commissariat) sem fogadhat el intézkedést.¹³⁾ Lotharingiai Károly mint a hadsereg főparancsnoka rendelkezik Beckel: egyre-másra küldi értesítéseit táborhelyeiről a Haditanácsnak Buda helyőrségére vonatkozólag.¹⁴⁾

Buda egyetlen és korlátlan jogkörű hatósága ekkor a várparancsnok volt, de gazdasági téren ez az állapot nem lehetett végleges (polgári szerve-

zetről és hatóságról egyelőre természetesen szó sem volt). Vorster hadi élelmezési igazgató már szeptember 8-i levelében hangoztatta a kamarai irányítás mellett megszervezendő gazdasági berendezkedés gyors szükségességét. Kimutatta, hogy a kincstárt illető jövedelmeket egyébként a helyőrség tisztjei fogják kisajátítani, »woll aber die erforderliche Ausgaaben und Guarnison Costen auf den Hals lassen«. A Kamara megszívlelte Vorster figyelmeztetését és intézkedéseket tett, hogy megelőzze a katonaság beleavatkozását a kincstári gazdálkodásba, a jövedelmek megállapításába és felhasználásába. A Kamara által kirendelve Budára még szeptember hó folyamán kamarai inspektor érkezett Werlein János István személyében. Hajlandónak mutatkozott a Kamara, hogy Buda várparancsnoka számára megfelelő illetményt (ein convenientes Deputat) folyósít, azzal a kikötéssel, hogy ennek fejében Budáról származó mindenfajta jövedelem és haszon a Felsőség (kincstárt) illeti. A Kamara ajánlatát a Haditanács szeptember 16-án közölte a várparancsnokkal. Beck részére a Haditanács szeptember 29-én a többi várparancsnokhoz hasonlóan legalább 150 forint havi tiszteletdíjat hoz javaslatba. Beck meg is kapja ezt az összeget, amiről a Haditanács október 4-én értesíti. A levél kivonata így hangzik: »Notificatur, dass Ihme als Commendanten zu Ofen monatlich 150 G. zur Besoldung ausgeworffen worden, gegen deme Er sich von aller Wirtschafft zu enthalten.«¹⁵⁾ A Kamara hivatalos rendelkezését október 15-én hozta Werlein János István kamarai inspektor tudomására. Ennek a rendelkezésnek az értelmében a kamarai jövedelmekből (vám, harmincad, só, bor-, sör- és húsmérés, halászat) kellett fedezetet teremteni a budai várparancsnok javadalmazására.¹⁶⁾

A helyőrség különféle ezredekéből tevődött össze. A zöme természetesen német volt, Pestre azonban 2000 magyar került Koháry István gróf parancsnoksága alatt.¹⁷⁾ A helyőrség csapatainak elszállásolása nehéz akadályokba ütközött. Amikor Werlein inspektor egy, a várparancsnok által melléje adott mérnökkel (minden valószínűség szerint De la Vigne Miklóssal) szeptember hó végén először tartott szemlét a romvárosban, még semmi sem történt ebben az irányban. Werlein véleménye szerint haladéktalanul gondoskodni kellett tehát laktanyák építéséről és az inspektor kíséreléssel ki is szemelt alkalmas helyeket. A várparancsnok is amellet döntött, hogy már egy héten belül meg kell kezdeni a kaszárnyák építését.¹⁸⁾

A Kamara azonban Werlein szeptember 29-i leveléből értesülve, az időt a tél beállta előtt már rövidnek találta a laktanyák megépítésére és ezért helyesebbnek tartotta, ha a tető nélküli, de egyébként használható házakat, szobákat és más helyiségeket deszkával befedik és így lakhatóvá teszik a helyőrség számára. Ez sem volt azonban könnyű feladat, mert a valamirevaló házakat a tisztek már mind elfoglalták, a többi pedig majdnem mind »zu einen Stain Hauffen ruinirt«. A katonaság tehát a laktanyák elkészüléséig elfoglalja a hajdani polgárság lakhelyeit. Már ez az elhelyezkedés is mutatja a visszafoglalás utáni Buda első szerkezeti képét: a város első lakosai a helyőrség katonái.

Az udvari Kamara a magyar királyi kamarát és a magyar bányavárosokat kereste meg a katonai szállásokhoz szükséges faanyag Budára

szállítása iránt és írt a szepesi kamarához is, hogy a kecskeméti és környékbeli lakosok csak Budára teljesítsenek robotmunkát és másirányú megterhelés alól legyenek felmentve. Ugyanaznap — október 9-én — közli a Kamara ezt a rendelkezést Lotharingiai Károllyal is, kérve őt, hogy utasítsa a katonai hatóságokat a közmunkák zavartalanságának felügyeletére.¹⁹⁾

Beck várparancsnok október 3-án panaszkodik, hogy gyenge a helyőrség. A szövetséges seregek már elvonultak, de az ottmaradt császáriak közül is sokan pusztulnak el és sokan meg is szöknek, kézművesek és katonák egyaránt. A rossz víz és a nyomorúságos elszállásolás terjesztette a betegségeket és az elkeseredést. Üvegablak például csak néhány tisztnek jutott, a légénység kénytelen volt átlátszó papírtáblákkal megelégedni. Koháry vitézeinek elégedetlenségére már engedetlenségbe csapott át a hiányos ellátás miatt. Renzing hadbiztos Budán november 3-án kelt leveléből tudjuk, hogy »... täglich sehr vill sterben, weillen das Wasser nichts Nuz, die Kälte anfanget, die Leüth übel geklaydet undt fast nichts mehr in der Cassa haben, auch nicht allein Gemaine, sondern Corporaln öfters 2 oder 3 in einer Nacht ausreissen...«²⁰⁾ A Haditanács is több ízben foglalkozott a katonaság elszállásolásának problémájával: átiratot intézett október 10-én a Kamarához és bízató sorokat küldött Beck várparancsnoknak. Lotharingiai Károly október vége felé gondolt a budai helyőrség leváltására. Egyelőre azonban csak a helyőrség kiegészítésére került sor.²¹⁾ A Lodron-féle horvát ezred csakhamar megérkezett Budára. Természetes viszont, hogy minél számosabb volt a helyőrség, annál nagyobb fejtörést okozott Becknek annak az elszállásolása. A várparancsnok, mitután november 17-én jelentést tett a Haditanácsnak, egyenesen a Kamarához fordul és ácsokat kér, »... damit die armen Soldaten unter Obtach gebracht und von der Gefahr, durch die vom Brand zerschrickte Gewölber und Mauern erschlagen zu werden, errettet werden können.«²²⁾

A helyőrségnek azonban Buda falain túl is éber szemmel kellett őrködni. Ezért a várparancsnok a legutóbb Budára rendelt ezreden kívül még 6000 gyalogost kért. A környék egyes pontjaiig még mindig elért a török keze és a lakosságot folytonosan nyugtalanította. A székesfehérvári basa, aki magát budai vezírnek hívatta, még mindig több községet hódoltatott, így Szigetmonostort, Megyert, Tótfalut, Dömsödöt is.²³⁾

Az elszállásolás mellett fontos feladat volt a katonaság ételmezésének zökkenő nélkül való ellátása. Vorster hadi ételmezési igazgató Frischenhauser János György ételmezési biztost jelölte ki intézőül és két tisztet adott melléje. Feladatuk az volt, hogy minden feltalálható ételmiszert gyűjtsenek össze. Vorster nem talált Budán ételmezési raktárt; megbízása értelmében felülvizsgálta a sütőkemencéket is, melyek véleménye szerint éjjel-nappali munkával 6—8000, Pesten pedig körülbelül 3000 adag kenyeret képesek szolgáltatni. Munkába is állította azonnal a tábori pékmestert 30 legényével. A közeledő tél és a Duna várható befagyása kétszeresen veszélyeztette a lisztellátás zavartalan lebonyolítását. Egyrészt a dunai vízimalmokon kívül más malom nem volt Budán és így a Duna beálltával a helybeli őrlésnek szünetelnie kellett. Másrészt a folyam, mint a kész liszt kereskedelmi szállító-útja a jégzajlás és a víz beállása idején

szintén használhatatlanná vált. Így is történt: az 1686—87-es kemény tél hamar próbára tette a már addig is sokat szenvedett helyőrség kitartását. Beck várparancsnok már november 24-én kénytelen a Haditanácsnak jelenteni, hogy liszttel, zabbal, fával és téglával rakott dereglyék valahol Buda fölött befagytak a Dunába. Werlein inspektor november 15-én kelt levelében szorgalmazza a Kamaránál egy malom létesítését, melynek kiválóan alkalmas helye lenne a meleg fürdő és a lőpormalom négytornyú hatalmas építménye (Császárfürdő) mellett. Ott a melegvízű tóból dús forrás fakad, melynek vize soha be nem fagy. Ez azonban egyelőre csak terv maradt.²⁴⁾

Buda ellátását, különösen ami az élelmet és építési anyagokat illeti, más körülmények is nehezítették. A Budára vezető útvonalakba eső vámhivatalok, de még a többé-kevésbé szuverén jogokat gyakorló várparancsnokok sem vették tekintetbe, ha az átmenő szállítmányok a kipusztult Budára voltak irányítva, hanem csakúgy vámot vetettek ki rájuk, mint más egyéb árukra. Ez természetesen ismét nagy megterhelést jelentett, sőt a szállítókat el is riaszthatta attól, hogy Budára irányuló expedícióra vállalkozzanak. A Haditanács október 25-én át is írt a Kamarához, »dass alle nacher Ofen abführende Victualien und Bau Materialien ohne Zoll und Mauth zu passiren.« Ebben az esetben hat hónapra biztosítva látják Buda élelemmel való ellátását. November 9-én megnyugtatta a Haditanács Becket, hogy az élelmiszerek vámmentesen fognak Budára jutni, de lelkére köti, hogy az árdrágítást akadályozza meg. A vámmentességnek éppen az a célja, hogy a katonák is olcsóbban jussanak az árucikkekhez. A Kamara a Haditanácshoz november 11-én intézett átiratában biztosítja ugyan a kért vámmentességet, de azért a kérdést állandóan napirenden kellett tartani, mert a vámhivatalok nem követték szigorúan a hatósági intézkedést. A budai várparancsnok december 1-én jelentést küldött a Haditanácshoz és mellékletekkel is igazolta, hogy a Budára szállítandó élelmiszerekre a harmincadhivatalok és a várparancsnokok egyaránt rendszeresen vámot vetnek ki. Így a Budára hozott minden akó bor után 12 garas vámot kellett fizetni. A Haditanács erre december 10-én megismétli közbenjárását a Kamaránál, de nem mulasztja el Pozsony, Győr, Komárom és Esztergom várparancsnokait is utasítani, hogy a Budára haladó élelmiszershállítmányok megvámolásától tartózkodjanak: »Petruzzi, Rappach, Zamori, Strasser: wird ihnen verbotten, von denen nacher Ofen abführenden Victualien einige Imposti zu forderen.«²⁵⁾

Az élelmezés mellett az életfenntartáshoz szükséges másik fontos elem, az ivóvíz előteremtése sem volt elintézett kérdés a visszafoglalt Budán. Maga az uralkodó szögezte le azt a megállapítást, hogy nagyon fontos a jó ivóvíz az erődítményekben és általában a hadjáratok alkalmával, mert a gyakorlat azt mutatja, hogy jórészt a megfelelő ivóvíz hiánya miatt kellett néhány erődített helyet feladni.²⁶⁾ Budán a visszafoglalás után nemcsak élvezhetetlen, hanem kimondottan veszélyes volt a kútvíz, mert állandóan nagy számmal betegedtek és haltak is meg tőle. Emlékezzünk vissza Renzing hadbiztos november 3-i levelére. A Haditanács nyomatékosan hangoztatta, hogy okvetlenül gondoskodni kell más kútról. Beck várparancsnok Bécsben jártában november 12-én közvetlenül a Kamarához

fordult a Budára vezetendő élvezhető, egészséges ivóvíz ügyében. Előadta, hogy a várbeli kútvíz egészségtelen, míg a Pálvölgyben fakadó üde forrásvizet kevés költséggel be lehetne vezetni. A Kamara tüstént leírt Werlein inspektornak Budára (nov. 13.) és utasította, hogy vizsgálja meg a pálvölgyi és esetleg más források helyzetét, csináltasson hozzávetőleges költségvetést a vízvezeték építési munkálatairól és készítse elő azokat haladéktalanul. Nemsokára más megoldás lehetősége is felmerült. A Kamara tudomást szerzett arról, hogy a török időkben létezett Budán egy vízemelő szerkezet, mely a Vízivárosból a Várba csöveken át hajtotta fel a Duna vizét. A Kamarának az a véleménye, hogy ezt a gépezetet kevesebb költséggel és rövidebb idő alatt lehetne rendbehozni és üzembe állítani, mint a pálvölgyi vízvezeték megépíteni. Végeredményben azonban ennek a vízemelő gépezetnek egyelőre legcsekélyebb nyomát sem találták, úgyhogy gondolni kellett arra az egészen egyszerű és kezdetleges megoldásra, amellyel a török is segített magán: hogy t. i. egy-egy lóra akasztott bőrtömlőkben szállította a Várba a dunavizet. Egyelőre azonban nem maradt más hátra — mivel a tarthatatlan helyzetet sürgősen segíteni kellett —, mint a kutak vizének megtisztítását elrendelni. Ez meg is történt. A Kamara november 20-án, majd december 18-án ismételten felszólította Werlein inspektort, hogy gondoskodjék a víz ihatóvá tételéről, sőt közölte vele az eljárást is: forró kősót kell a fertőzött vízbe helyezni. A kutak azonban oly mélyek és szűkek, hogy Werlein az éppen távollevő Ceresola építőmester visszaérkezéséig — a dologban járatos szakember hiányában — nem foghatott a feladat teljesítéséhez (dec. 28.). Werlein egyébként egy új, kellően széles kutat szándékozott ásatni a mai Dísz-tér tájékán (auf dem Platz), abban a reményben, hogy ott jó vízre fognak bukkanni. Ezt a reményét arra alapította, hogy a közeli pincékben kielégítő víz volt található. Az új kút Werlein terve szerint egyszersmind tűzoltási célokat is szolgált volna.²⁷⁾

Elmondottuk már, hogy Vorster élelmezési igazgató mindjárt a visszafoglalást követő első napokban utasítást adott a Várban megmaradt és használható állapotban a győztesek kezére jutott élelmiszerek felhalmozására és megőrzésére. Vorster a Kamarához intézett szeptember 8-i jelentésében így ír: »Man kan auch noch nit wüssen, was etwa in den tüeffesten Köllern und Gewölbern an Munition oder Proviant verschittet ist.« A palota falainak tövében tényleg találtak is nagymennyiségű kétszersültet, kősót és köleskását. Vorster pontos leltárba foglalta az így felfedezett élelmiszereket. Kősóból az év végéig körülbelül félezer darab került elő a palota területén a bajor rés mellett (an der Bayrischen Breche). A romok közül kiszabadított élelmiszereket természetesen meg kellett tisztogatni: ez a művelet még a következő év elején is foglalkoztatta Wilffersheim élelmezési tisztet.²⁸⁾

A győzők zsákmánya tűzészeti felszerelésben és lőszerben különösen gazdag volt. Cornaro, illetőleg Grimani jelentései körülbelül 300 ágyúróll számolnak be.²⁹⁾ Börner Kristóf tűzerezdes Sybert Viktorin alezredest ajánlotta a Haditanácsnak a talált szerek leltározására. Sybert szeptember 20-án be is mutatott egy jegyzéket, ezt azonban a bécsi Kriegsarchiv-ban az iratokkal együtt kiselejtezték. A Haditanács szeptember 29-én Rabatta Rudolf gróf főhadbiztos útján újból intézkedett ebben az ügyben, majd

október 19-én Beck várparancsnokot szólította fel, hogy küldjön jelentést a Budán talált lőszerről és tüzérségi felszerelésről. A kívánt jegyzéket most Buchingen Ferenc Bernát budai tüzérparancsnok készítette el és a várparancsnok október 30-án közölte a Haditanáccsal. Számszerű adatokat sajnos ismét nem tudunk meg, mert az iratokat a bécsi Kriegsarchiv selejtezői annak idején szintén megsemmisítették és így csak a Haditanács levelezésének jegyzőkönyveire vagyunk utalva. A Haditanács egy, a Kamarához intézett, november 12-én kelt átiratának kivonatából annyit megtudunk, hogy 7000 puskacsövet és 476 puskazávarzatot hordtak össze, melyet azután hajón elszállítottak, mert Budán megfelelő műhely híján nem tudták megjavítani. Ágyúgolyó is nagy tömegben gyűlt össze; azt költségkímélés céljából a Vízivárosban raktározták el. Buchingen tüzérparancsnok előadása szerint nagymennyiségű salétrom is volt található — akár már összegyűjtve, akár még ki nem termelve.³⁰⁾

A zsákmányolt hadifelszerelésből került ki a seregek és vezérek legmutatósbab győzelmi emlékjele: egy-egy hatalmas ágyú. Bár a brandenburgi csapatok egyébként is gazdag zsákmányhoz jutottak,³¹⁾ vezérüknek további megajándékozására vonatkozólag hivatalos intézkedés is történt. A német birodalmi kancellária szeptember 30-án a Budán zsákmányolt nagy ágyúk közül egy-két darabot a győzelem emlékéül elkért a Haditanácstól a brandenburgi választófejedelem — Frigyes Vilmos — számára.³²⁾ A várparancsnok rövidesen ki is szemelte a brandenburgiaknak szánt két ágyút. Az egyiket, egy 24 fontos német ágyút 1522-ben öntötte bizonyos Dominicus Trunnor (vagy Trunner?) von Beick. Az ágyú külön nevet is viselt. »Diese heist die süngerin«, hirdette a csövén olvasható felírás és a főléje kovácsolt két rímes sor megmagyarázta ezt az elnevezést:

*Zum Singen ist mein Namb erdacht,
hat manigen grossen Schaden gmacht.*

A valamikor török kézbe jutott hadiszerszám azóta a keresztények soraiban okozott nagy károkat, míg ismét visszakerült régi gazdáinak tulajdonába.

A másik ágyú egy török 30 fontos volt, mely talp nélkül hevert a földön. Beck várparancsnok, mielőtt november 6-án kiszolgáltatta volna a brandenburgiaknak,³³⁾ mindkét ágyúról, illetőleg ágyúcsőről rajzot készíttetett és felküldte a Haditanácsnak.³⁴⁾

A foglyok száma Budán aránylag nem volt nagy. Egy híradás szerint a keresztény hadak 1680 törököt (férfit, nőt, gyermeket vegyesen) találtak még a Várban. Cornaro szeptember 8-i jelentése 2000 fogolyról tud. E két adat, kiegészítve azzal, hogy a Budán rekedt keresztények és zsidók is elvesztették — legalább egyelőre — szabadságukat, könnyen összeegyeztethető és erősíti egymást. Károlyi tudósítása szerint Buda bevétele után a török foglyokat Pesten három kőbástyába el lehetett zárni. A várparancsnok szeptember 15-éről keltezte utasítást kapott a Haditanácstól, hogy a még Budán őrzött törökök közül csak azokat adja ki, akik a főparancsnokság tulajdonát képezik, vagy akiket a szövetséges csapatok maguk ejtettek foglyul. A többinek, így azoknak is, akikhez a szövetséges

csapatok vásár útján jutottak, egyelőre Budán kellett maradniok.³⁵⁾ Beck ezeket a Margit-szigetre vitette.³⁶⁾ A hódítók és rabszolgavásárlók azonban meg akarták kapni foglyaikat és ezért a várparancsnok október 3-án megkérdezte a Haditanácstól, »ob er denen Christen ihre gefangene Tirckhen solle ausfolgen lassen«. A Haditanács október 31-én elrendelte a török foglyok összeírását, különös tekintettel a tőlük követelhető váltságdíjra és az erődítési munkálatoknál való alkalmazásukra, bár a munkájuknak Beck szerint nem sok hasznát lehet venni.³⁷⁾ A foglyok között a török Budán előkelő állást betöltött férfiak is voltak. Így mindjárt a később kereszténnyé lett Csonka bég, Abdurrahman basa helyettese, azután a budai főszámtartó (defterdár) és más hivatalviselt török férfiak. Rájuk már igen fontos szerep várt: felvilágosítással kellett szolgálniok a megszállás alatt gyakorolt török közigazgatásra vonatkozólag, hogy ezzel megkönnyítsék az új szervezésben fáradozók munkáját. Ez a kényszer a törökökre nézve nem volt lealázó, sőt a török gazdálkodás helyességének elismerése rejlett benne: a kincstár törekvése perze az volt, hogy minél jövedelmezőbbé tegye az új szerzeményként visszahódított területeket, sőt látni fogjuk, hogy egyes esetekben enyhének találta a török mintát és súlyosabb kötelezettséggel terhelte meg a lakosságot.³⁸⁾

A hadvezetőség és az udvar ezenkívül az elrejtett pénzüsszegek, értékek és kincsek felfedését is várta az előkelő és így feltevése szerint tájékozott törökök vallomásától. Az első napok gazdag zsákmányától vérszemet kapva szívesen csapott fel mindenki kincskeresőnek. A kincsásás egyik napról a másikra elterjedt foglalkozás lett a katonák körében. A Haditanács hamarosan megtette az ellenintézkedéseket. A romok közötti ásásnak és az értékek felkutatásának jogát magának tartotta fenn és intézményesen gondoskodott arról, hogy kincsásást illetéktelenek ne végez-hessenek. A »Schatzgraben« tehát Beck várparancsnok hivatalos hatáskörébe volt utalva, de ő szeptember 20-án csak azt jelenthette, hogy az ásás folytatása ellenére sem akadnak másra, mint beomlott, üres helyiségekre. A könnyű meggazdagodás reménye azonban nem hagyta nyugodni az embereket, hajtotta őket, hogy titkon kutassanak elrejtett, vagy eltemetett értékek után. Ezért a Haditanács szeptember 28-i leiratában rendeletet közöl a várparancsnokkal, hogy »...werde... das Schatzgraben durch offenen Trummelschlag verbotten«. Ibrahim budai basának, Abdurrahman elődjének — akit még 1685-ben kivégeztek — a városon kívül elfalazott pénzéről, kincseiről és drágaságairól maga a volt basa feleségének anyja, aki a Felvidéken élt, tett jelentést. A Kamara Beck várparancsnokhoz fordult, hogy Werlein inspektor jelenlétében hozassa napvilágra az értékeket, de figyelmeztette az illetékes közegeket is, hogy a török nő Budára kísérése a kincs feltalálása érdekében »under der Hand, und nit vill Geschray davon zu machen, beschechen möge«.³⁹⁾

Amikor Buda bevétele után harmadnapra megnyíltak a Vár kapui, arról is kellett gondoskodni, hogy azokat be is lehessen ismét zárni. Budán azonban nem volt található egyetlen megfelelő lakat sem. Ezt Beck szóvá is tette a Haditanács előtt és Werlein inspektor szeptember 29-én a Kamarától 30 darab nagy lakatot kért, melyet október folyamán meg is kapott.⁴⁰⁾ Furcsa ellentét, hogy amíg Budára még köznapi berendezési

tárgyakat is úgy kellett kívülről szállítani, addig az igazi és nagy értékeket elhordták onnan. Mátyás király könyvtárának megmaradt töredékét — tudjuk, hogy a török sokat szállított Konstantinápolyba, majd az ostrom után Marsigli válogatott köztük — a császári udvar Bécsbe vitette. A Haditanács szeptember 29-én közölte Rabatta főhadbiztossal a »Bibliotheca« felküldésére vonatkozó utasítást.⁴¹⁾

A Buda és Pest közötti hajóhidat illetően meglehetősen nehéz az egymásnak ellentmondó adatok közt eligazodni. Budavára bevétele előtti napokban, pontosan augusztus 30-án, kétségtelenül használható híd kötötte össze még a két partot. Szeptember 20-án jelenti azután Beck, hogy »seye die Schüffbruckhen an Pest angehenckt«. Úgy látszik ez alatt a kifejezés alatt még nem érthetjük azt, hogy a híd egyszersmind már járható is volt. Valószínűleg csak a tartósodronyok megerősítése történt meg. A Haditanács szeptember 29-én helyeslőleg vett tudomást a hajóhid építési munkálatairól, amelyek azonban még egy hónap múlva sem fejeződtek be. Október 30-án ugyanis olyan értelmű jelentést küld Beck Bécsbe, hogy miután a hajóhidat nem lehet megnyitni (zu Standt nit kan gebracht werden), a lovasság nem tud átkelni Pestre és ezért kénytelen a Vízivárosban szállást venni, míg dereglyék vagy kompok érkeznek. A Haditanács november 18-án felszólította Ehrental Lukácsot, a hajóhivatal vezetőjét, hogy küldjön két dereglyét Budára az átkelés lebonyolítására. Közben beállt a fagy és szeles, viharos idők jártak. A jégzajlás miatt szét akarták szedni, ami a hajóhídból készen állott, de az elemek kérlelhetetlen pusztító erejükkel megelőzték az emberi munkát, természetesen nagy kárt okozva. November 20-án írja Werlein a Kamarának: »... die Kelt hat dergestalten die einzige vorgangene Nacht auf einmahl zugenommen, dass die Thonau über und über dieckh mit Eyss rinnet, undt die Schüffbrücken, so man anheünt abtragen lassen wollen, hinwech gerissen worden.« A várparancsnok szerint szélvihar ragadta el a hidat. A kért dereglyék viszont csak nem érkeztek meg és a karácsonyi böjt közepe előtt nem is lehetett rájuk számítani.⁴²⁾

Az ostrom folyamán megrongálódott erődítmény helyreállítása nemcsak katonai szempontból tartozott a Budán elvégzendő legelsőbbrendű feladatok közé. Amíg a Vár nem nyerte vissza védelmi biztonságát, nem szolgálhatott a békés polgári életnek sem oltalmul, addig nem indulhatott meg benne sem gazdasági, sem kulturális élet. Azonban a visszafoglalás után haladéktalanul megkezdett helyreállítási munkák egyelőre természetesen kizárólag hadi célokat szolgáltak. Rabatta főhadbiztos szeptember 13-án már elvégzett munkákról számolhatott be a Haditanácsnak. I. Lipót szeptember 24-én, hivatkozva Buda városának és fortifikációjának helyreállítását illető előzetes határozatára, felszólítja a magyar királyi kamarát, hogy a munkálatokhoz szükséges, főként fa-anyagoknak Budára való szállításáról gondoskodják és ne mulassza el, hogy a tél beállta előtt a Duna vízi útján jussanak a szükségletek rendeltetési helyükre. Látjuk tehát, hogy Buda karbahelyezésének gondolata az uralkodót is élénken foglalkoztatta. A Haditanács a várparancsnoktól várt részletes beszámolót Buda állapotára, a helyreállításhoz szükséges anyagokra nézve (szept. 15.). Beck szeptember 20-án, majd október 3-án ismét kilátásba helyezte,

hogy rövidesen szemléltető rajzot (térképet) küld fel az erődítmény állapotáról. A fortifikáció kijavítását a lehetőséghez képest szorgalmazza »mit Sezung der Pallisaten, Einwerffung der Approchen undt Aussauberung der Graben«. Nincs azonban napszámosa és így katonáit kénytelen dolgoztatni, a szövetséges csapatok pedig vonakodnak a munkától. A Haditanácsot sürgeti, hogy munkásokat és kézműveseket küldjön Budára. Beck jelentése szerint a magyarok sem voltak az erődítési munkákban való részvételre kaphatók. A rátarti, büszke magyar vitézek nem voltak hajlandók kubikos és más alárendelt munkát végezni. Jellemző arra, hogy hogyan nézték és hogyan látták a császári vezérek a magyarokat, Beck várparancsnok október 3-i jelentése, melyben panaszkodva, hogy nincs munkása az erődítéshez, egy kalap alá veszi a magyarokat a török foglyokkal: »... auf der Türckhen und Hungarn Arbeith seye sich nit zu verlassen«. A magyarok álláspontja Bécsben nem okozott meglepetést. »Dass die hungarische Miliz sich nit zur Arbeith wolle brauchen lassen, ist vorhin bekant, dise Leüthe nit gern arbeiten: ezzel intézte el a Haditanács a kérdést. A császári kormányzat sohasem volt képes megérteni a magyarok indokait, soha még kísérletet sem tett, hogy közel férközzék a sajátosan magyar felfogáshoz és lelkiséghez.⁴³⁾

El kell ismerni viszont, hogy Beck várparancsnok a Haditanácscsal együtt szorult, tanácstalan helyzetben volt. Budára okvetlenül kellett napszámosokat, építőmunkásokat és mesterembereket szerezni. A Haditanács felveti a közmunkák alkalmazásának lehetőségét és fel is szólítja a várparancsnokot, hogy tegyen jelentést, hogy milyenfajta munkásokra és mely megyékből volna szükség. Werlein inspektor kilátástalannak látta a közmunkákkal való kísérletezést, mert a pusztává és lakatlanná tett vidékről vagy nincs, aki jöjjön, vagy a török fenyegetése miatt nem mer senki Budára dolgozni jönni. Láttuk föntebb, hogy a kecskemétiakat mégis meg lehetett nyerni közmunkára, azzal a feltétellel, hogy kizárólag csak Budára kötelesek dolgozni. Amikor tehát a szepesi kamara különféle rendkívüli közmunkát rótt rájuk, Lotharingiai Károly maga adott hangot a Kamara előtt a kecskemétiak panaszának egy, a bogyiszlói táborban szeptember 29-én kelt levelében, melyben kiemelte, hogy a Felsőszolgálat is úgy kívánja, hogy a budai robotosokat más munka miatt ne tartsák fel. Lotharingiai Károly közbelépésének volt az eredménye a Kamara október 9-i levele a szepesi kamarához a kecskemétiak egyébirányú közmunkakötelezettségének felfüggesztése tárgyában. A Haditanács végre is a főhadbiztossághoz fordult — mely a visszafoglalás után azonnal 10.000 forintot fizetett ki a helyreállítás költségeire — és megbízást adott Rabatta grófnak, hogy fogantossítsa a kőművesek és ácsok felfogadását. Megindult az építési anyagok beszerzése is. A Kamara október elején megtette az intézkedéseket, hogy a felsőausztriai Steyrből vasanyagokat, Felsőmagyarországból pedig fát szállítsanak Budára. A szállításra még nyitva állt a Duna, de sietni kellett, hogy a jégzajlás előtt leérjenek a hajók. A Kamara megbízásával Asole György kancellista nyakába vette Bécsset, bejárta a faraktárakat, elment valamennyi vaskereskedőhöz, de csak kevés készletet tudott felhajtani és azt is drágán. Léc-szeg ezrért például 1 forint 50 krajcárt, a zsindeleyszemből ugyanennyiért 57 krajcárt kértek. Az esztergályo-

soknál 200 talicskát talált, darabját 54 krajcárért, holott a gföhl-i (Alsó-ausztria) erdőből helyhez szállítva 27—30 krajcár az ára. De Bécsben is nagy csomó hevert a szabad ég alatt és csak pusztulásnak volt kitéve, ha el nem viszik. Az anyagok beszerzésére Asole 4000 forintot vett fel a »Hofkriegszahlamt«-tól.⁴⁴⁾

Az Asole által felhajtott építési anyagok Budára szállításához 48 darab »hatos«-nak és »hetes«-nek nevezett csónakra (Sechs- und Sübnerin Zillen), vagy 24 kettős járműre (»Gföörth«: Gefährt = Fuhrwerk) volt szükség, ennek a költsége, egy »Gföörth«-re 129 forint 12 krajcárt számítva, 3100 forint 48 krajcárt tett ki. A kimutatás és a Kamara által kiállított szabad szállítólevél szerint 20.000-en felüli különböző fajtájú deszka, 6000 pár lécz, 150.000 darab tetőzszindely, 2000 talicska, 300.000 közepes nagyságú zszindelyszeg, 150.000 közepes nagyságú lécz-szeg, 10 mázsa rácsvas, ugyanannyi rúdvas, 4 kovácsolt vaslámpa és 30 darab nagy és 40 kisebb lakat képezte az első szállítmányt, melyből azonban Asole október 18-án egyelőre csak »4 Sechserin Züllen«-re valót tudott átadni Ehrental Lukács »Obrister Schüff Leutenandt«-nak, aki azt azonnal útnak indította a Dunán Buda felé. Közben Bécsből egy másik szállítmány is készült Budára Werlein címére: 50 mázsa abroncsvas, 12 font szalagvas, 500.000 zszindely, 100.000 lécz, 20.000 deszka, 10.000 krajcáros és ugyanannyi 2 filléres (zway Pfening) szeg. Úgy látszik a faanyag beszerzése nehezen ment, mert Asole azt indítványozta, hogy a Kamara foglalja le a magánosok számára Nussdorfba érkező szállítmányokat és továbbítsa azonnal Budára. A Kamara ebbe nem ment bele, ellenben személyesen küldte kancellistáját Felsőausztriába a faanyag előteremtése céljából.⁴⁵⁾

Werlein október 13-án megegyezett Beck várparancsnokkal, hogy a Nagyboldogasszony templomának és a laktanyáknak fedési munkálatainál állandóan 30 ács dolgozzék, míg a rések beépítését a szertári ácsok végezzék. Ezzel a munkabeosztással Werlein reméli, hogy még a téli idő beállta előtt sikerül befejezni az előirányzott munkákat. December folyamán a magyar királyi kamara intézkedése folytán egy 123 tutajból álló faanyag-szállítmány érkezett közvetlenül a jégzajlás előtt Budára, ahol 70 kocsfogat segítségével a már régebben nagy tömegben ott veszteglő fatörzsekkel együtt szerencsésen partra vonszolták. 21 későbbben érkezett tutajt azonban utólért a jég, úgyhogy a helyőrségből kivezényelt 40 katonával együtt mintegy 100 munkásnak egy egész éjjelen át tartó fáradozása árán is csak a deszkákat lehetett megmenteni; néhány ezer zszindelyt elragadott a zajlás. A szállítások nagy eréllyel folytak: decemberben volt idő, amikor egyszerre 200 hajó horgonyzott a Víziváros hosszában.⁴⁶⁾

Az a panasz, amelyet De la Vigne Miklós budai katonai főmérnök szeptember végén terjesztett a Haditanács elé, hogy hiány van építőanyagban, többé már nem volt helytálló. De nem javult a helyzet a panasz másik pontja tekintetében, hogy t. i. építőmunkás is alig van. Különösen ács nem volt elegendő Budán, ami természetes is, mert az épületek ideiglenes karbahelyezésére mindenekelőtt a tetőfedés szolgált. Ennek elvégzésére egyelőre minden munkás kevés volt. Werlein november 15-én meg is írja, hogy ezidőszerint csak ácsokban mutatkozik hiány, még hozzá a mesterük is megbetegedett, ha tehát nem kap a legrövidebb idő alatt 40—50 ácsot

lehetetlen lesz a Nagyboldogasszony templomának befedését befejezni. December közepén végre leérkezett Bécsből 36 ács mesterestül, akkorra viszont a pénz kezdett kifogyni, mert a várparancsnok újból megindította a sáncásást, ami naponta 70—80 forint kiadást jelentett. Ehhez hozzávéve az ácsok, kőművesek és napszámosok bérét, napi 200 forintot meghaladtak a költségek. Nem is lehetett egyelőre komoly erődítési munkákba belekezdeni, hanem csak a legszükségesebb helyreállítási munkálatokra kellett szorítkozni. — Ránkmaradt Jungmayr János Kristóf építési irnok részletes kimutatása, melyet nem lesz érdektelen a maga egészében ide iktatni :⁴⁷⁾

Entwurff, was derzeit von Wochen zu Wochen bey alhiesigen Pauwerch an paren Gelt erfordert wirdt. Als erstlichen werdten ain Tag in andern wenigst bis 500 Man zum Schanzen gestelt, deren ieglicher des Tags mit 9 kr. bezahlet wierdt, Summa = 75 G. — Ingleichen zu Pest werden auch von den Latronischen [Lodron] Regiment täglichen 105 Man sambt Underofficiern zum Schanzen angestellt, ieder täglich 9 kr., Summa = 15 G. 45 kr. — Bey der Fortification, Proviant Haus unnd Wachtstübnen arbeithen täglichen mit denen, so under der Soldatesca seint, bis 40 Maurer, ieder des Tags 36 kr., Summa = 24 G. — Zwey Maurer, so Tag und Nacht Kalch brennen, ieder 1 G. 30 kr., Summa = 3 G. — Bey Aushackhung des Holtzwerchs zum Proviant Haus, Wachtstübnen und Schildterheißl-machen befinden sich täglichen sowohl von Soldathen, als Anderen mit den Maister unnd Palliern 41 Zimmerleüth, ieder des Tags 36 kr., Summa = 24 G. 36 kr. — Nicht weniger tragen aus die Zimmerleüth, so von Wien erst ankomben unnd bey der Kirchen Holtz unnd Anderen arbeithen, täglichen 36 kr. ieden, Summa = 28 G. 36 kr. Latus : 170 G. 57 kr. — Teütsche Tagwercher, welche den Kalch ablöschen, Sandt durchwerfen, Ziegl abbrechen unnd denen Maurern Mälter und anders zueraichen, deren sich täglich 27 Man befinden, ieder taglich 21 kr., Summa = 9 G. 27 kr. — Pauern seindt täglichen ain Tag in andern bis 30 Man bey denen Maurern vonnethen, welche Grundt Vest graben, unnd ihnen die grossen Stein und Ziegl zuetragen unnd -raichen, ieder des Tags 12 kr., Summa = 6 G. — Item bey denen Zimmerleüthen auch so vill, welche das Holtzwerch auf das Proviant Haus zu Aufsehung des Tachstuehles gebracht, auch Bretter, Schindl und Latten zuetragen, ieder täglich 12 kr., Summa = 6 G. — Mehr, seint täglichen bis 50 Pauern vonnethen, welche thails die Stain zum Kalchbrennen zuzuführen, theils die unbrauchbare Floss Baumb darzue zerkhackhen und thails auch die Paumaterialien, so alhero geschickht werden, abtragen, und alles von Wasser sambt denen Flössen bringen helfen, ieder täglich 12 kr., Summa = 10 G. Latus : 31 G. 27 kr. — Fuhren werdten neben denen 6 kayserlichen Ochsenwägen täglichen noch 15 Wägen erfordert, welche das Holtz zum Kalch Brennen hinaus unnd den Kalch wider herein, item thails, so Ziegl, Stain, Sandt, Bretter, Schindl Latten zuzuführen, auch die Flass Baumb an gehörige Orth schleppen, von ieder Fuhr aniezo täglich 2 G. = 30 G. — Tägliche Schmidtes Arbeith, under anderen auch Beschlagung der Scheibtruchen, Wagen, welicher die 2000 Scheibtruchen zusammenricht unnd die zerbrochenen repariert. — Schlosser, Tischler, Haffner, Glasser unnd anderer Uncosten nicht zu vergessen. — Summa, was hieroben in Geldt ausgeworffen, bringt täglichen zwey hundert zwey unnd dreyssig Gulden 24 kr., id est 232 G. 24 kr. Johann Christoph Jungmayr m. p., derzeit Pauschreiber.

Budán az erődítmény és a város helyreállítására irányuló első törekvések és intézkedések — amint már föntebb is megállapítottuk — úgyszólván kizárólag katonai jellegűek voltak. A fortifikáció helyreállításánál ez magától értetődő, de az élelmezési raktár, szertár, lakóházak, sőt a templom használhatóvá tétele is csak a megszálló csapatok érdekében történt, hiszen Budának egyelőre nem volt polgári lakossága. Egészen természetes tehát, hogy a vár és város újjáépítésének nagy művében két hatóság kért szerepet : a katonaság és a kincstár, vagyis a bécsi udvar

neoacquistica-elgondolásának megfelelően az udvari Haditanács és az udvari Kamara. Az uralkodó ezen két hatóság tagjaiból alakítandó állandó bizottság szervezését határozta el, általában a visszafoglalt Buda helyreállítására vonatkozó feladatkörrel. »Ihre Kayserliche Mayestät hetten wegen Einricht-, Fortificir- und Aggiustirung aller und ieder Notturfftten zu Ofen gnädigst resolvirt, dass zwischen dem Hoff Kriegs Rath und der Hof Cammer Conferenzen gehalten, derer Schluss Ihro mit Guetachten referirt und ehender nichts disponirt werden solle...« A Haditanács tüstént érintkezésbe is lépett a Kamarával (okt. 10.) és kérte, hogy jelölje ki megbízottait a tanácskozásokra és állapodjanak meg az időpontban is. Mindjárt előrebocsátotta azonban álláspontját a legfontosabb kérdésekre vonatkozóan. Ezek szerinte: tisztázandó, hogy milyen állapotban került Buda a győztesek kezére, mi a helyzet a katonai és más épületek és lakóházak terén, mi van a tüzérségi felszereléssel, készletekkel. Ezután következik a helyreállítás feladata. A Haditanács véleménye szerint mindenképp lakásokat kell rendbehozni a tiszték és barakkokat emelni a legénység, a betegek és török foglyok számára. Végre kell hajtani a legszükségesebb erősítési munkálatokat, reparálni a szertárakat és élelmezési raktárakat és ismét beépíteni a várfalon az ostrom alatt ütött réseket.

November első napjaiban megtartották a Haditanács és a Kamara első közös konferenciáját. Ezen a tanácskozáson alapvető jelentőségű kérdések felől hoztak döntést, amilyenek voltak többek közt a Budára szállítandó építési anyagok és élelmiszerek vámmentessége, fa- és vasanyag rendelése és a Budán építendő új kút. A Kamara újabb 20.000 forintot utalt ki a budai építkezések céljára, de kikötötte, hogy a kamarai pénzek fölötti rendelkezés és elszámolás joga a budai inspektort, Werlein János Istvánt illeti meg. Ezt a feltételt elfogadta a Haditanács is és ilyen értelemben hozta Beck várparancsnok tudomására, hogy az építési és erősítési anyagok beszerzését Werlein közvetíti és a Kamara a pénzüsszegeket is hozzá utalja át.⁴⁸⁾

Az, hogy az anyagiak fölötti rendelkezés minden szála a Kamara kezében futott össze, biztosította a kincstári hatóságnak a katonai jellegű építkezésekbe való beleszólás jogát is. Október 15-én az udvari Kamara megbízást adott Ceresola Venerio építőmesternek, hogy irányítsa és ellenőrizze Budán, Esztergomban, Komáromban, Érsekújvárott, Győrött és Lipótváron a fortifikációs munkálatokat. Ezért a munkáért Ceresola havi 50 forintot kap, természetesen a »Meistergroschen«-en kívül. Az építőmester küldetése elsősorban Budára szólt, és mindenesetre érzékenyen belevágott a várparancsnok és a katonai mérnökök hatáskörébe. A Haditanács nem is késett közölni a Kamarával, hogy hogyan értelmezi Ceresola megbízatását: »Dass der Venerio Ceresola für einen Mauermeister nacher Ofen, und dass er zugleich über einig andere Granitz Posten die Inspection haben solle, auffgenohmen worden, seie zweifelsohne dahin verstanden, dass er solche Arbeith nach Angebung der Ingenieur unnd Commandanten verrichten solle...« Ebben az értelemben tudósította a Haditanács az illető helyek várparancsnokait is. A Kamara is engedett és november 11-én a Haditanácshoz intézett átiratában ennek megfelelően módosította rendelkezését.⁴⁹⁾

Három katonai mérnök nevét ismerjük, akikről biztosan megállapítható, hogy Beck parancsnoksága alatt a budai helyőrségnél teljesítettek szolgálatot. De la Vigne Miklós, Strakowitz Efraim és Ortha között azonban csakhamar összetűzésre került sor, mert mindegyik magának akarta a mérnöki teendők igazgatását megszerezni. A Haditanács intézkedésére De la Vigne lett budai főmérnök, míg a másik kettőt Bécsbe vezényelték. Közben azonban Beck Orthát a Haditanács utólagos jóváhagyásával Szolnokra küldte, Strakowitz pedig a török által még szeptemberben felégetett Hatvanról készített tervrajzot, úgyhogy De la Vigne mellett nem maradt senki. Október 6-án érdeklődött a Haditanács a várparancsnoknál, hogy hány mérnökre volna szükség az igazgatást ellátó De la Vigne-en kívül. December végén De la Vigne Miklós engedélyt nyert arra, hogy Bécsbe utazzék; helyét öccse, János Marcell foglalta el. De la Vigne Miklós neve ismert egy 1687-ben Budaváráról készített rézmetszetű alaprajza és év-megjelölés nélkül az 1686 utáni időben keletkezett több budai felvétele révén (5 profil, részletterv a nagy palota-rondelláról és egy valószínűleg tőle származó pontos budai tervrajz). Strakowitz szolgálatát 1685-ben kezdte a bajor seregben és innen került Lotharingiai Károly törzskarához. Még egy francia segédmérnök nevét olvassuk ebből az időből Budán: bizonyos strassburgi származású Du Bois-ét. Október 30-án jelenti Beck, hogy Du Bois Budáról Székesfehérvár felé szökött. Ennek magyarázatául szolgál a Haditanács november 18-i válasza, mely meghagyja, hogy a szökevényt, akinek lelkét egy Strassburgban elkövetett gyilkosság terheli, nyomozni kell. Ezen az epizódon túl Du Bois neve is, de Ortháé meg épen-séggel csak üres név, mert erre a két mérnökre vonatkozó közelebbi adatokról és Budán vagy másutt végzett munkájukról az eddig felkutatott források nem emlékeznek meg.⁵⁰⁾

Buchingen Ferenc Bernát budai tüzérparancsnok 1690 október 25-én a Haditanácshoz intézett jelentésében megemlékezett arról, hogy a török állandóan 200 puskaművest foglalkoztatott Budán. Közvetlenül a visszafoglalás után még több jogosultsága lett volna egy ilyen, önrzettel, becsvágyat növelő, versengésre buzdító példára való hivatkozásnak. Budán a helyőrség felszerelésétől eltekintve semmiféle tüzérségi berendezés nem állt rendelkezésre. Egyetlenegy ágyú sem maradt a Várban használható állapotban. Az, hogy voltak jelentkezők az ágyúk megigazítására és felszerelésére, korántsem tette feleslegessé, hogy Bécsből még szeptember elején 6 darab 25 fontos öreg ágyút (Cartaunen) leküldöttek. Ágyúöntőház természetesen nem volt a Várban: egyelőre két kovácsműhely berendezésével tették lehetővé legalább a kézfegyverek javítását és karbantartását (szept. 29.). Az ágyúk javítását és felszerelését a Haditanács rendeletére Enzinger János puskaműves, bécsi lőporkészítő végezte, aki Sybert Viktorin alezredes parancsnoksága alatt ideiglenesen a tüzérségi szükségletek ellátásával általában is meg volt bízva, mindaddig, amíg a Budára kinevezett tüzérparancsnok (Zeugleutnant), Buchingen Ferenc Bernát, ide nem érkezett és át nem vette hivatalát (október 13—23). Novemberben az ágyúk, egyéb tüzérségi felszerelések és a lőszer még mindig a szabad ég alatt heverték, kitéve a rongálódásnak és pusztulásnak. November 17-én végre utasította a Haditanács Beck várparancsnokot, hogy keressen a Várban

alkalmas helyet tűzvédelmi szertár építésére. Beck december 1-én kelt válaszában figyelmeztette a Haditanácsot, hogy a szertár helyének kijelölése előtt az erődítmény kialakítását kell véglegesen meghatározni, mert attól kell függővé tenni a szertár elhelyezését. December elején Buchingen jelentést tett egy, a szertár számára alkalmas helyről. Tervezetét és így az általa kiszemelt helyet sem ismerjük. Egyébként ő volt az, aki a szertár és öntőház megépítésének gondolatát olyannyira határozott formában vetette fel, hogy 3000 forintot ajánlott fel kölcsönképen erre a célra kellő biztosíték ellenében.⁵¹⁾ Az udvari Kamara ebben az ügyben azonnal érintkezésbe lépett Werleinnel (nov. 7.) és az inspektor egy hét leforgása alatt be is számolt helyszíni szemléről. November 15-én kelt jelentésének megfelelő helye így hangzik: »Was nun gedachtes Zeüghaus anbelanget, ist zu demselbigen der Plaz hindter der grossen Moschaea nehst an dem Schloss mit Zuthuung des Herrn Commendanten ausgesehen wordten, alwo dasselbe von anderen burgerlichen Heüssern genzlich separiret und aller Orthen frey stundte.« Tudjuk, hogy ez a budavári szertár, mely azután 1723-ban leégett, valóban ezen a helyen (mai topográfiai meghatározással: a miniszterelnökségi vagy Sándor-palotával szemben) épült fel. — Öntőház felállításának szüksége még élenkebben foglalkoztatta az illetékeseket. Hoffkirchen Károly Lajos gróf tábornok, »Landt- und Haus-Zeügmaister« Buchingen tűzérparancsnok mellé mindjárt ágyúöntő-mestert is küldött volna Bécsből, de a Haditanács ezt nem tartotta indokoltnak (okt. 7.): »Kein Stuckgiesser nacher Ofen seie annoch nit zu bestellen, weiln weder Giesshaus noch Zeüg alda vorhanden, oder eingerichtet.« A Kamara október 15-én azzal demonstrálta a Haditanács előtt az öntőház szükségességét, hogy ha Budán is önthetnének ágyúkat, meg lehetne takarítani az oda- és visszafuvarozás költségeit. A Haditanács azonban egyelőre még nem tartotta időszerűnek az építkezést: »Wegen Aufrichtung des Giess Ofens zu Ofen vermeint der Hof Kriegs Rath, dass bey denen annoch aldorth vorhandenen Confusionen mit dem Giesswesen nit forthzukomben, sonderen auf bessere Einrichtung des Orths zu warthen seie.« Buchingennek az öntőházra is vonatkozó 3000 (vélt 6000) forintos kölcsön-ajánlata azonban új lökést adott a dolognak. Werlein november 15-én a szertár után az öntőház elhelyezésének tervéről is beszámol: legalkalmasabb lenne a Vízivárosban a Duna mellett helyet kijelölni, ahol az ágyúk és más szerek könnyen ki- és bevontathatók. Hogy az öntőház is ott épült fel, ahol Werlein javasolta, szintén ismeretes: ma is őrzi még emlékét a róla elnevezett utca. December 7-én Buchingen felküldte a Haditanácsnak az öntőház »Entwurf«-ját (tervezetet és lehet, hogy rajzot is: a selejtezők természetesen megsemmisítették).⁵²⁾

A védelmi és katonai megerősítésen túl el kellett következnie a város felépítésének, gazdasági újrászervezésének, betelepítésének és ezáltal a polgári élet újból való megindulásának is. Vorster Kristóf élelmezési igazgató már szeptember 8-án Pestről kelt jelentésében szóvá teszi a Kamara előtt, hogy »wirdt wohl höchst nöthig sein, an disen Ohrt zue Ofen ein guete Cameral Würthschaft einzurichten«. Vorster a következő feladatokat részletezi: a város benépesítése, a kereskedelem megindítása, a lakosság és nemesség összeírása, a polgári adózás bevezetése, rendes és

rendkívüli kincstári jövedelmek biztosítása. Vorster nem tagadja, hogy kezdetben minden nehezen fog menni, de biztosan állítja, hogy állandó lakosság betelepítésével »kan man ein Auskommen, sonst aber nicht den geringsten Nutzen hofen«. Vorster ismételtén felhívja a Kamara figyelmét, hogy mekkora kár származik abból, ha a katonaság, a helyőrség és tisztek kisajátítják a kincstári jövedelmeket és általában beleszólnak a gazdasági ügyek intézésébe. Ezt a kérdést a magyar királyi kamara is érinti, amikor harmincadhivatal felállítását szorgalmazva, a Haditanácsnál való közbenjárásra kéri fel az udvari Kamarát, hogy a várparancsnok ne gördítsen akadályt a kincstári berendezkedés megszervezésének útjába (szept. 12). Az udvari Kamara abbeli reményének ad kifejezést, hogy a katonaság illetéktelen beleavatkozásával nem fogja a Felség érdekeit sérteni, annál is kevésbé, mert a várparancsnok is rendes javadalmazást élvez a kincstári jövedelmekből (nov. 2).⁵³⁾

Az udvari Kamara az uralkodó jóváhagyásával Budára a kamarai berendezkedés felügyelőjéül, illetve a kamarai ügyek vezetőjéül Werlein János István érsekujvári kamarai inspektort szemelte ki mint hozzáértő, a dolgokban jártas férfiút. Werlein kinevezése szeptember 10-én kelt, de csak a hó végén kezdte meg működését Budán. Gyakorlatát Érsekujvár és Esztergom kincstári igazgatása folyamán szerezte, melyet még Érsekujvár visszahódítása (1685) előtt, 1684-ben vett át a nemsokára rá elhalt Belchamps udvari kamarai tanácsostól. Budán is az addig követett és Érsekujvárrott és Esztergomban is alkalmazott elvek szerint kellett eljárnia. A kamarai berendezkedést illetőleg az összes új szerzeményre (neoacquistica) vonatkozó elgondolások voltak irányadók.

Werlein megbízása ellen csak egy valakinek a felszólalásáról tudunk. Ez hartenfelsi Härtl Lénárt címzetes főhadbiztos és komáromi élmezési intéző volt, aki Beck várparancsnok előtt Werleint, mint aki »nit allerdings comportabl ist«, még mielőtt az Budára érkezett volna, kedvezőtlen bírálatban részesítette. Härtlből azonban valószínűleg csak a sértett hiúság és irigység beszélt. Közvetlenül a visszafoglalást követő napokban (szept. 5.) ugyanis ő kapott megbízást Budán a kamarai és a hadbiztosság hatáskörébe tartozó ügyek felügyeletére. Rabatta Rudolf gróf főhadbiztostól eredő küldetése azonban csak átmeneti jellegű volt, bár — Werlein szerint — már Komáromban, tehát még Budára érkezése előtt, azt híresztelte magáról, hogy reá ruházták a budai kamarai adminisztrátor tisztségét. Härtl azonban legjobb esetben is csak Werlein megérkezéséig működhetett Budán, de azóta sem szűnt meg erősködni, hogy a budai kamarai inspektor végre is kénytelen lesz átadni neki a helyét. Ez azonban nem következett be. Werlein Härtl keze művét látta a főhadbiztosság egy felülvizsgáló bizottságának jelentésében is, ahol súlyos kifogások voltak felsorakoztatva a budai kamarai inspektor ellen. Werlein 1687 január 16-án terjedelmes válasziratban cáfolta a vádakát, részletesen beszámolva Budán végzett munkájáról.

Werlein mellé a Kamara egy harmincadost és vámtisztviselőket, építési őrököt és más hivatalnokokat is rendelt Budára. Az inspektor szeptember 28-án este érkezett új állomáshelyére és rögtön másnap — a vasárnapi ünnep ellenére — értekezett a várparancsnokkal és egy kísérelővel

kirendelt mérnök (De la Vigne?) társaságában bejárta a Várat. Szemléjének eredményéről fentebb szólottunk. Legsürgősebb feladatai a következőkben voltak meghatározva: kincstári jövedelmek behajtása és takarékos gazdálkodás, az építkezéseknek (a várfalon ütött rések helyreállításának és az erődítési építmények kijavításának) pénzügyi igazgatása.⁵⁴⁾

Az udvari Kamara rövidesen pontos és részletes utasítást adott Werlein kezébe, a kamarai igazgatás céltudatos kiépítése érdekében. Buda visszafoglalása megmozgatta a magyar királyi kamarát és a nádort is. A magyar kamara megbízottakat küldött Bécsbe, akik »die Jura Bonaque Regia nacher Ofen gehörig zu investigieren, die Dreyssigst-Ämpter an thuelichen Orthen aufzurichten, unnd andere Cameralia mit der khünfftigen Dependenz von ihrem Mittel zu eruieren angetragen«. A nádor különösen a papságra, szerzetesrendekre, templomokra és egyházi javakra (birtokokra) vonatkozó kérdésekkel foglalkozott. A Kamara jónak látta, hogy Buda új berendezésének kérdéseivel, már a különböző irányokból jelentkező követelmények összeegyeztetése érdekében is, külön bizottság foglalkozzék. Még szeptember havában összeült az udvari Kamara ezen szűkebb bizottsága. Tagjai Breuner gróf titkos tanácsos, a Kamara alelnöke és három tanácsos: Aichpichl báró, Mayer és Albrecht voltak. A magyar kamara és a nádor kívánságainak figyelembevételével részletes munkatervet és utasítást dolgoztak ki a budai kamarai inspekció részére, de hangsúlyozták, hogy mindaddig, amíg a török Székesfehérvárt és Egert megszállva tartja és így a lakosság helyzete a környéken és Budán is bizonytalan, a végleges berendezkedéssel várni kell és csak a kockázat nélkül végrehajtható intézkedéseket kell megtenni. Ezek közül — a bizottság véleménye szerint — a legfontosabb a házak kiosztása, illetve eladása és ebből a célból az inspektor és Ceresola építőmester által végzendő előzetes összeírása és értékbecslése. Az elnéptelenedett város újratelepítése felé mindenesetre ez volt a kezdő lépés. A bizottság megállapította, hogy a jelek szerint Budán fő kereskedelmi gócpont kifejlődése remélhető, mert már eddig is sok kereskedő jelentkezett az ott való megtelepedés céljából.

Ennél a kérdésnél a város alapjában új berendezésének legjelentősebb pontjához érkezett a bizottság, mely már ekkor, az előkészítő munkálatok során is kiemelve, hangsúlyozottan érvényesítette a császári udvarnak a magyarországi neoacquisticára vonatkozó elgondolásait és szándékait. Ezek az elgondolások és szándékok a magyarság térfoglalása ellen irányultak, bár eleinte a felekezeti kérdés leple alá rejtették őket. A Haditanács szeptember 16-án így válaszol a Kamara egy, még Buda visszafoglalása előtt kelt átiratára: »...man seye eben der Mainung, dass in die neü acquirirte Posten in Hungaren keine sectische Burger eingelassen werden sollen, warunter aber die Rätzen nit zu verstehen, weilen sie alhier, als in der Residenz Statt, gelitten werden...« Ugyanekkor több várparancsnoknak (a budainak is) küld utasítást a Haditanács, hogy ne tűrjék, hogy »uncatholische Exercitia getrieben werden«. Bizonyosra vehetjük, hogy ezek az intézkedések egyenesen a hitbuzgó uralkodótól származtak, de egyszersmind megteltek nemzetiség-, és elsősorban, sőt csakis magyarellenes tartalommal. A szakadár rácoakat beengedte a bécsi kormányzat Magyarországra újonnan visszaszerzett városaiba, azon az alapon, hogy

Bécsben is megtűrték őket. A magyarokkal szemben azonban nem voltak ilyen engedékenyek, velük nem tettek ilyen kivételt. I. Lipót nem is szerette a magyarokat, és így azután könnyen ment az azonosítás: »...würde fürs beste gehalten, die obere Statt mit lauter Teütschen und Catholischen, die untere aber mit Hungaren, Ratzen etc. promiscue zu besetzen und wonhaft zu machen« (a Haditanács szeptember 29-én Rabatta főhadbiztoshoz intézett levelének kivonata Budára — a Várra és Vízi-városra — vonatkozóan).

A kamarai bizottság tagjai, az udvari Kamara osztrák tanácsosai természetesen ugyanebben az értelemben határoztak, de a német telepések mellett néhány magyar főúr várbeli házvételének engedélyezésére is hajlandónak mutatkoztak, mert mégis bántónak találták, hogy minden magyar ki legyen rekesztve (cum durum esset illos omnes excludi). A Vízi-várost és Pestet nem óvták oly féltékenyen: mindkettő nyitva állt vegyes nemzetiségűek letelepedési céljaira is. A bizottság továbbá kilátásba helyezte, hogy a budai házbirtokosok a jövőben szántóföld-, rét-, legelő- és szőlőtulajdonhoz is fognak jutni csekély ellenszolgáltatás fejében.⁵⁵⁾

A kamarai bizottság a gazdasági berendezkedés különféle pontjait is tárgyalás alá vette. Így foglalkozott a vám- és harmincadhivatalok felállításával, a vágómarha-hajtás rendezésével, a hús-, bor- és sörmérés, valamint a halászat bevonásával a kincstári jövedelmekbe, a sóvám szabályozásával, általában az élelmezés kérdésével és az inspekció szervezetének kiépítésével, amelynek kapcsán Hatvanba, Szolnokra, Szegedre és Pécsre egy-egy megbízottat kell küldeni, Werlein mellé pedig ellenőrt (Gegenhandler) állítani.⁵⁶⁾

Rendkívül figyelemreméltó a kamarai bizottság előzetes jelentésének az a része, ahol a kibocsátandó hivatali utasítás mellett nagy jelentőséget tulajdonít a török gazdasági és közigazgatás esetleg fennmaradt írásos dokumentumainak, valamint az elfogott főemberek vallomásának: »...wehre guett, wan auch ainige Schrifften unnd Rechnungen der Thürkhen vorhanden, sich in denenselben nach dero Verdollmätschlung zu ersehen unnd die gefangene vornehmber Thürkhen und vorderist den Tshunka-Begh und Theffderdar über ihre Proventus zu vernehmen, welhe sich auf ein grosses erstrekhet haben, dass sie 25.000 Mann davon erhalten unnd noch darüber, wie verlauttet, alle Jahr dem thürkischen Kaysser ein nahmbhafften Tribut nach Constantinopel erlegen müssen, auch ein Vezier, das Gouverno zu bekhomben, für ordinari 100.000 Reichsthaller spendieret hat«. A törökök gazdasági berendezkedésének kivizsgálása szerepel a budai kamarai felügyelőségnek szóló végleges instrukcióban is. A Kamara meghagyása alapján Werlein kutatott is a budai török »kamara« után, de sehol még a nyomára sem akadt, és csak annyit tudott kideríteni, »dass die Türkhen ihre Schreibereyen in dem Schloss gehabt haben« (nov. 15). Hacsak a török nem vitte hivatalos irományait — esetleg azoknak csak egy részét — az utolsó években már erősen szorongatott Budáról Konstantinápoly felé, úgy kétségtelen, hogy ez a budai török levéltár az ostrom alatt vagy közvetlenül utána teljes egészében követte a palotát a pusztulásba, és vele megsemmisült a török Budára vonatkozó leghitelesebb, eredeti és közvetlen forrásunk. — A kamarai felügyelőség

hivatala számára egyébként Werlein ugyancsak a palota közelében szemelt ki megfelelő, kényelmes helyet.

Hogy a kincstár valóban fel is használta a török gazdálkodásról szerzett értesüléseit, azt bizonyítja a sóvám és sókereskedelem ügye, melyben még hozzá túl is tett a példán, és szigorúbb vám- és adókulcsot alkalmazott, mint a törököké volt. Már a kamarai előkészítő bizottság javasolta, hogy emeljék fel a kősó vámját a török uralom alatt szokásban volt 5 garasnál magasabbra. Werlein december 28-án jelenti a Kamarának, hogy Győrből 5 forintos ajánlatot kapott a palota területén kiásott kősó párája, ami sokkal kedvezőbb, mint a törökök rendszere, mert azok — a hírek és jelentések szerint — 100 után csak egy darabot tartottak meg.⁵⁷⁾

Miután a letűnt török igazgatásnak és általában a törökök tanúságtételének oly jelentős szerepet szántak az illetékesek, nem nélkülözheték Budán sem a török tolmácsot. Lotharingiai Károly táborában Buda alatt bizonyos Lachewiz nevű török tolmács teljesített szolgálatot. Ennek a helyére a fővezér a Pest feletti táborból október 20-án egy másik török tolmácsot kért. Lachewiz ezután még jegyzéket készített a budai török foglyokról (okt. 30), de többé nem hallunk róla. Pályázott ekkor egy Colloczin Márton nevű tolmács is, de a Haditanács november 5-én d'Azzaria Józsefet rendelte Budára. D'Azzaria-t 1686 május 5-én szerződtették tolmácsnak évi 600 forint fizetéssel. Járt az ostrom idején is Buda alatt, tehát nem volt egészen idegen új állomáshelyén, ahova azonban csak december vége felé érkezett meg. Közben a Kamara helyette egy magyar tolmács leküldését indítványozta, de a Haditanács szükségesebbnek látta, hogy Budán török tolmács legyen és december 18-án értesítette Beck várparancsnokot, hogy »Azaria werde eheist nacher Ofen abraisen, seie sonst ein guetes Subiectum, allein, weilen er ein Frantzoz, ihme nit zu viel einzuraumen«. Beck nagyon is megszívelte a Haditanács óvását, mert Werleint rövidesen úgy informálta, hogy a Várba letelepedésre nemcsak magyart, hanem franciát sem szabad befogadni. A várparancsnok minden valószínűség szerint többet olvasott ki a Haditanács értesítéséből, mint ami abba írva és értve volt. Franciákra vonatkozó tilalomról sehol, a Kamara semmiféle iratában nem hallunk.⁵⁸⁾

Az udvari Kamara külön bizottsága november 2-án mutatta be előkészítő munkálatainak eredményét a kamarai tanácsnak, mely a budai kamarai felügyelőségnek szóló szolgálati utasítást az uralkodó elé terjesztette. I. Lipót november 5-én hozta meg határozatát: mielőtt a végleges berendezkedésre sor kerülhet, ideiglenesen is végre kell hajtani a körülményekhez képest kivihető kamarai intézkedéseket és mindjárt kísérletet lehet tenni a só értékesítésével és más gazdasági ügyekkel. A házak felépítésével és kiosztásával azonban várni kell, amíg a várt tervrajz alapján a fortifikáció kialakítása el nincs döntve.⁵⁹⁾

A budai kamarai inspekció 1686 november 5-én kelt hivatali utasítását egyrészt érdekessége miatt, másrészt a további kutatás megkönnyítése érdekében függelékként egész terjedelmében közöljük, és most csak röviden ismertetjük a tartalmát. — (1) A visszafoglalt Buda a hadi jognál fogva mindenestül az uralkodó, illetve a kincstár tulajdonát képezi, és miután elfoglalása nagy pénz- és véráldozatba került, és helyreállítása szintén

sok költséggel jár, minden vele kapcsolatos jövedelem egyedül és kizárólag a kincstárt illeti. (2) Ennek biztosítására és fogantatására létesült a kamarai felügyelőség, amelynek egyelőre a polgári ügyek vezetését is el kell látnia, a gazdasági berendezkedésre vonatkozóan pedig meg kell tudnia, hogy a török milyen jövedelmeket élvezett. (3) Évégéből a községek előjáróit meg kell idézni, és (4) a jelentéseket egy-egy könyvbe bevezetni. (5) A jövedelmet ígérő szőlőket, erdőket, szántóföldeket, legelőket, fürdőket és fogadókat fenntartja magának a kincstár. A Várban a házakat katolikus vallásúaknak és elsősorban németeknek, a Vízivárosban és Pesten ellenben bármely más nemzetiségű jelentkezőnek is lehet adni. Az eladási ár csekély legyen, de csak azzal a kötelezettséggel kaphat bárki is ingatlant, hogy ott egy év leforgása alatt rendes lakóházat épít. A tulajdonosok 3—5 évig adómentességet fognak élvezni. A Várban a házak kiosztását az inspektor és Ceresola építómester által végrehajtandó felülvizsgálásnak és becslésnek kell megelőznie. Az erődítmény kialakítását uralkodói rendelet fogja meghatározni, hogy a házak felépítésénél ahhoz alkalmazkodni lehessen. (6) Gondoskodni kell a vámok beszedéséről, ahogyan ez a török időkben is dívott. (7) A bor-, sör- és húsmérés joga szintén a kincstáré, de bérbeadható, úgyszintén (9) a halászat is. (8) A felügyelőség legyen különös figyelemmel a malmokra; (10) a sókereskedelemben törekedjék arra, hogy az osztrák só, melyet köbölre mértek (Küeffl [= Kübel]salz), szorítsa ki a kősót (Steinsalz). (11) A kincshasználat felsőbb beleegyezés nélkül senkinek sem engedhető meg, és (12) a visszafoglalás után talált holmikról (élelem, lőszer, hajók stb.) jegyzék küldendő fel az udvari Kamarának. (13) A helyreállítási munkálatokat a várparancsnokkal egyetértésben és a legsürgősebb szükségletet szem előtt tartva kell végezni. (14) A felügyelőségnek a gazdaságosság szempontjából ellenőriznie kell a helyőrség élelmezését is, és ezért (15) ügyelnie kell, hogy a hadbiztonság mindig pontosan és idején jelentse be a szükségleteket. (16) A hivatali utasítás a lelkipásztoroknak szabad működést biztosít, de a templom és más javak birtokát az uralkodó későbbi határozatáig függőben tartja, és végre köteleységének hű teljesítésére inti a budai kamarai inspekciónak.⁶⁰⁾

Werlein János István inspektornak ehhez az utasításhoz kellett tartania magát, és az abban előírt feladatokat kellett megoldania. Az első hónapokban természetesen főként csak a kezdő intézkedéseket tehette meg. Tekintsük át Werlein működését az instrukció egyes pontjai szerint csoportosítva.

(2) Tudjuk, hogy utánajárt Budán, bár eredmény nélkül, a törökök adminisztrációjának. A török »kamara« eltűnése vagy megsemmisülése elvágta minden további nyomozás útját.

(5) Az ingatlanok kiosztásával, tehát a telepítéssel, egyelőre amúgyis várnia kellett. Az épületmaradványok leírását és becslését Ceresola építómester végezte. Az ő közreműködésével Werlein november 16-ára remélte a házösszeírás elkészülését. A becslés nem a valódi érték, hanem az építőanyag alapján történt. A rombadólt házak, csupaszon meredező falak értékeléséhez nem is lehetett más kulcsot találni. Így a felépítve 800—1000 forintot érő házak becsértékét 150—200 forintban állapították meg, de az árakat az 1686. év folyamán még nem tették közzé, mert várták az

uralkodó döntését. Közben azonban egy jelentkező sem kapott elutasító választ, és így az év végéig több, mint 60 háznak akadt gazdája, bár megvásárolva még egy se volt. Ez azonban még nem jelentette a város benépesülését, és ezért joggal tette szóvá december 1-én Beck várparancsnok, hogy Buda néptelen, mert a kamarai inspektornak várnia kell a házak kiosztásával. A Haditanács Beck jelentése alapján meg is kereste a Kamarát és szót emelt a telepítés érdekében. A Haditanácsnak és kezdetben a Kamarának is az volt az egyöntetű felfogása, hogy a töröktől visszafoglalt városokban a házakat a jelentkezők között teljesen ingyen kell szétosztani. Werlein a leghatározottabban helytelenítette ezt az elgondolást, és kimutatta, hogy ebben az esetben elkerülhetetlen lenne, hogy csak az értékes és jó állapotban maradt házakba költöznének lakók, míg a rosszabbak pusztá romokban hevernének továbbra is. Budán a Várban az összeírás 388 házat, illetőleg épületromot talált; Werlein az év végén bizton reméli, hogy 1687 tavaszára ezek közül kevés fog gazdátlan maradni.⁶¹⁾

Werlein beszámolt a Kamarának a budai fürdőkről is, és tervbe vette kényelmes kiépítésüket azzal a céllal, hogy a kincstár javára jövedelmezővé tegye azokat. A fürdők maguk nem sok javításra szorulnak — írja december 28-án — csak a környező helyiségekre és a fürdővendégek kényelmét szolgáló szobácskákra kell nagyobb gondot fordítani. Ezeket a tartozékokat állandóan lehetne szaporítani és javítani. Egyelőre azonban nem sok haszon várható a fürdőkben, miután a városon kívül fekszenek, és ezért nem is lehet kellő gondot viselni rájuk. Muskétások és más közönséges népség későn-korán megszállva tartja a fürdőket, de remélhető, hogy a következő tavaszra rendbehozva fogják vární a vendégeket. Ha egy személy csak egy garast fog is fizetni, szép bevételre lehet számítani, melyet a fürdővel kapcsolatos mellékes szolgáltatások is növelni fognak. Werlein az első évben a hadjárat zavarai ellenére is 300 forintnyi hasznot remél egy-egy fürdőből, de jobbnak látja, ha bérbe adják azokat, mert felszerelésüket, a lepedőket stb. magánvállalkozó ezidőszertint könnyebben szerezheti be, mint a Kamara.⁶²⁾

(7) Amíg kezdetben a polgári lakosság Budán egészen gyér volt, a bor-, sör- és húsmérést negyven egynéhány ezredmarkotányos tartotta kezében. A katonát megadóztatni nem lehetett. De ha egy polgár vagy más lakos mégis hozzájutott némi borhoz és kimérte, Werlein egy akó után két pintet irgalmatlanul elvett kincstári részesedés címén, és az illető még mindig szivesebben fizette meg ezt, mint engedély fejében havonta 8—10 birodalmi tallért a katonaságnak, tekintet nélkül arra, hogy mennyi bort mért ki.⁶³⁾

(8) Hogy Werlein a szolgálati utasítás előírásának megfelelően gondot fordított malmok létesítésére és karbantartására, és (10) a sókereskedelem rendezésére is, azt már elmondottuk.

(11) Az eltemetett vagy elrejtett értékek feltárását célzó hivatalos ásatás eredményéről az inspektor időről-időre jelentést tett a Kamarának; az év végén is három helyen végeztetett kutatást.⁶⁴⁾

(12) Werlein összegyűjtötte a városban szerte heverő ágyúgolyókat is. A Dunába süllyesztett hajókkal együtt kiemelt bombákat is az ő ren dele-

tére hajózták ki a Vízivárosban, bár egyelőre nem volt alkalmas hely elraktározásukra.⁶⁵⁾

(13) Werlein buzgólkodását a város újjáépítése érdekében már az eddig előadottakból is láttuk. Még Budára érkezése előtt sürgette Pozsonyban a magyar királyi kamaránál szóban és írásban, hogy lássák el Budát épületfával. Budán elfoglalva hivatalát, haladéktalanul utasítást adott mész előállítására. Ceresola felügyeletével azonnal meg is kezdődött a mészégetés a várfalak tövében. A temetők közelsége határozta meg a mészégetés helyét, mert erre a célra a török sírköveket használták fel. Eleinte nagyon kevés munkás állt az inspektor rendelkezésére. »Mit so wenig Leithen, welche fast täglich hin und wieder zu den Wacht Hütten und Brechen vertheilt werden, nichts zu richten« — írja november 6-án a Kamarának. A Bécsből december folyamán leérkezett ácsokat a Nagybaldogasszony templománál állítja munkába. Aplom helyreállítását a Kamara különös nyomatékkal kötötte Werlein felkére. Egyelőre csak zsindegyel fedette, de a fedélszék a későbbi végleges ólom- vagy cserépfedés súlyához méretezve készült. Werlein gondolt már a torony kiképzésére is: »Den Thurn vermaine ich am ziehrlichsten zu sein, wan er mit einer zway- oder dreyfachen Kupel, gleichwie zu Ödenburg vor etlich Jahren einer aufgericht worden, aufgesezt und mit Kupfer sauber gedeckht wurde« (dec. 15). Az 1676-ban leégett és 1681-ben a máig is meglévő kettős, illetőleg hármassal helyreállított soproni Várostorony nyerte meg annyira Werlein tetszését, hogy mintául ajánlotta Budára is. Werleinnek a soproni analógián alapuló elgondolása szerinti megoldás azonban most nem valósult meg, hanem csak az 1723. évi tűzvész után, amikor »a torony kúp alakú fedele helyett több kidudorodással bíró barock ízlésű . . . bádogg sisakot kapott . . .« Az inspektor az ácsoknak és kőműveseknek a várparancsnokkal történt előzetes megállapodás alapján 12 garas napszámot fizetett, a kézműveseket pedig elkészített munkájuk szerint díjazta. Az előbbieket hetenként fizették, az utóbbiaknál erre nem volt szükség: ők minden egyes elkészített művük után megkapták annak az árát, mert úgyszólván a városban maradtak, és polgárrá lettek. Buda legelső telepesei 1686-ban tehát ezek az iparosok és mesteremberek voltak.⁶⁶⁾

(14) A helyőrség élelmezése terén is szem előtt tartotta Werlein inspektor az utasításban foglalt rendelkezéseket. Hogy megfelelő mennyiségű kenyér álljon rendelkezésre, hat sütőkemencét építtetett, és ehhez a sürgős munkához személyesen hajtotta fel a munkásokat, erőszakkal kényszerítve őket mindenfajta magánépítés abbahagyására. A tűzifát a visegrádi, megyeri és nagymarosi erdőkből szerezte be. Werlein jelentése szerint az 1686. év végén kétszersültben, lisztben nem volt hiány, és kiváló minőségű kenyér került ki a kemencékből.⁶⁷⁾

Az udvari Kamara 1686 november 5-én kiadott hivatali utasításában kétszer is megjegyzi, hogy a rendelkezések további intézkedésig fognak érvényben maradni. A budai kamarai felügyelőség instrukciója a város kezdeti elindulásának útját és eszközeit szabályozta. Amint a város a fejlődésben túljutott a kezdetleges fokokon, és mintegy kinőtt az utasítás kereteiből, melyek a mindent előlrol való kezdés legelemibb szükségleteihez és a mindent újból való berendezés követelményeihez voltak szabva,

már szélesebb, többretű intézkedésekre, tényleges szervezetre volt szüksége. Az elkövetkező évek ezt az eredményt is meghozták, egyelőre azonban a budai kamarai felügyelőség szolgálati utasításában volt lefektetve az új élet előtt álló város alkotmánya.

A visszafoglalást követő hónapokban — az 1686. év folyamán — végrehajtott legelső hivatalos intézkedések jelentik azokat a kezdő lépéseket, amelyekkel Buda ennek az új életnek az útján megindult.

Bánrévy György

JEGYZETEK.

- 1) Károlyi Á.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest 1886. 342. l.
- 2) Vorster Kristóf hadi élelmezési-hivatali igazgató levele az udvari kamarához Pestről szept. 8. Bécs, Hofkammerarchiv Hung. 1686. (továbbiakban: HA) szept. 24. — V. ö. Károlyi Á.: id. m. 417. l. és Cornaro, F.: Avvisi... circa l'assedio e la presa della fortezza di Buda nell'anno 1686 (Bubics), Budapest 1891. 142., 143., 146. és 151., ill. 314., 315., 318., 319. és 323. l.
- 3) HA id. h.
- 4) Werlein János István budai kamarai inspektor levele az udvari Kamarához szept. 29. HA okt. 9. V. ö. Cornaro, F.: id. m. 146. (318.) l. »Resta intanto incenerita totalmente e desolata la citta... — rimaste intatte le muraglie delle case e li volti e cave sotterranee...«
- 5) Vorster id. levele, HA szept. 24.
- 6) U. o.
- 7) HA okt. 9. és Bécs, Kriegsarchiv Hofkriegsrat Protokoll 1686 (továbbiakban: HKR) Exp. 420. okt. 19.
- 8) HKR Exp. 384. Sept. 145. és 426. Okt. 73.
- 9) HKR Exp. 367. Sept. 8, Reg. 289. Sept. 4. 2., 4., 5. — V. ö. Cornaro, F.: id. m. 145. (318.) l.
- 10) HKR Reg. 290. Sept. 6. 10. és 291. Sept. 6. 11.
- 11) HKR Exp. 370. Sept. 36., 37.
- 12) HKR Reg. 298. Sept. 12. 37., 38.
- 13) HKR Exp. 369. Sept. 24., Reg. 295. Sept. 10. 28., 303. Sept. 15. 52. és 344. Okt. 4. 19. — V. ö. Károlyi Á.: id. m. 420. l. és Cornaro, F.: id. m. 152. (324—325.) l.
- 14) Szept. 19-én Bogyiszlóból (Pest m.), okt. 12-én a Kál (Heves m.) melletti táborból, 18-án pedig Varsány (Nógrád m.) mellől. HKR Exp. 421. Okt. 21., 433. Okt. 130., 439. Okt. 183.
- 15) HA szept. 24., HKR Reg. 305. Sept. 16. 57., 333. Sept. 29. 129., 344. Okt. 4. 19.
- 16) HA Protokoll 1686 Reg. Okt. 15.
- 17) Cornaro, F.: id. m. LXXVIII. és 398—399. l. (196. jegyzet.) Az idézett forrás — a lotharingiai herceg naplója — a budai helyőrség számát 4000-re teszi. Ez a szám néhány hét alatt a háromnegyedére apadt, mert Werlein inspektor szept. 29-én így ír: »Wie dann dermahlen blos die Quarnison die Arbeith in Ausraubung der Brechen verichtet, so darumben langsamb hergehet, weillen gedachte Quarnison sehr schwach und khaumb in 3000 Mann bestehet, welhe zu Besazung der Wachten erfordert werden, wie dann vorgedachter Herr Commandant wegen besorgenten Unglückhs nit wenig gegen mir lamentirt und protestirt hat...« HA okt. 9.
- 18) Werlein szept. 29-i levele: HA okt. 9.
- 19) HA okt. 9.
- 20) HKR Exp. 420. Okt. 19., HA nov. 20., 1687 febr. 27.
- 21) HKR Reg. 346. Okt. 6. 25., HA nov. 5., HKR Reg. 381. Okt. 25. 157.
- 22) HKR Exp. 472. Nov. 44., 476. Nov. 73., 488. Nov. 161, HA nov. 20.
- 23) HKR Exp. 480. Nov. 101.

- ²⁴⁾ Vorster szept. 8-i levele: HA szept. 24., Werlein nov. 15-i levele: HA dec. 7. és HKR Exp. 525. Dec. 11.
- ²⁵⁾ HKR Reg. 380. Okt. 25. 156., 399. Nov. 9. 36., 402. Nov. 9. 39., Exp. 474. Nov. 53., Reg. 448. Nov. 27. 173., Exp. 531. Dec. 54., Reg. 467. Dec. 10. 58., 497. Dec. 23. 153. és 154.
- ²⁶⁾ A Haditanács levele a Kamarához nov. 9. HA dec. 31.
- ²⁷⁾ V. ö. a 21. jegyzettel. — HKR Reg. 402. Nov. 9. 39., 403. Nov. 9. 40., HA nov. 13, 20, 1687 febr. 27. (Werlein 1687 január 16-i terjedelmes jelentésének 11. pontja), 1687 jan. 14. (Werlein jelentése 1686 dec. 28-áról.) — A török a vízholdás fedezésére a Vízi- (Ferenc József-) kaputól (ma a Hunyadi János-útnak a Dísz-térbe torkollása) a Dunáig húzódó falat emelt, v. ö. Veress E.: Gróf Marsigli A. F. jelentései. ... Budapest régiségei 9. köt. 1906. 164. l.
- ²⁸⁾ HA szept. 24., 1687 jan. 14. (Werlein 1686 dec. 28-i jelentésének 7. pontja), febr. 27. (Werlein 1687 jan. 16-i jelentésének 17. pontja.)
- ²⁹⁾ Cornaro, F.: id. m. 146. és 151. (319. és 323.) l.
- ³⁰⁾ HKR Exp. 384. Sept. 151., 418. Okt. 5., Reg. 327. Sept. 28. 116., 329. Sept. 29. 117., 371. Okt. 19. 131., Exp. 480. Nov. 101., 473. Nov. 51., HA 1687 febr. 27. (Werlein 1687 jan. 16-i jelentésének 12. pontja), HA dec. 7.
- ³¹⁾ Cornaro, F.: id. m. 156. (328.) l.
- ³²⁾ HKR Exp. 426. Okt. 68.
- ³³⁾ HKR Exp. 481. Nov. 105., 525. Dec. 11., Reg. 456. Dec. 2. 4.
- ³⁴⁾ A két rajz a rövid magyarázó szöveggel együtt — ritka kivételként — a Haditanács iratai közt ma is megvan: Bécs, Kriegsarchiv Hofkriegsrat 1686 November, 36. Exp. A német ágyú a csöve végén viseli alkotója nevét: »Dominicus Trunner [vagy Trunner?] von Beick gos mick [goss mich]«. Leírása a következő: »Dieses Stuck stehet in der Statt Offen in dem Schloss nach der Chur Bayrischen Adtaque zu, mit einem Zepter ein Adler in langen Felde. Solches Stuck wierdt genant die Süngerin, und schiesset 24 Pfund Eyssen, die Jahrzahl ist Anno 1522. Hat vorne am Kopf- und Rautenkrantz ein Streiffschoss.« — A török ágyúra vonatkozó feljegyzés még rövidebb: »Dises türkhische Stuckh, so 30 Pfund Eisen schiesset, liget ohne Laffet, so darvon verbrändt, in der Stadt Ofen, nahe hinter der grossen Thumb-kirchen, nach dem Donau Fluss.« Sajnos, ennek az ágyúnak a felírását a rajzoló, aki kétségteljesen nem tudott törökül és az írásjeleket értelmetlen ákombákomnak látta, oly hibásan másolta le, hogy abból összefüggő értelmet lehetetlen kiolvasni. Az öntés évszáma is kétséges: lehet 1055 (= 1645), de 1095 (= 1683) is. (A rajzra később rávezetett feljegyzés: 1095 türkhische Zeitrechnung = 1678 — téves.) A török ágyú feliratára vonatkozó szíves felvilágosításokért dr. Fekete Lajos egyetemi m. tanár, országos levéltárnok úrnak mondok hálás köszönetet.
- ³⁵⁾ Cornaro, F.: id. m. 146. (319.) l., Károlyi Á.: id. m. 192—193. l., HA Protokoll 1686 Reg. Okt. 26., HKR Reg. 302. Sept. 15. 50., 303. Sept. 15. 52.
- ³⁶⁾ A HKR Exp. 418. Okt. 5. számú protokollumban ugyan »bey der Insul St. Andreas« áll, de itt csakis az egykorú metszetek és térképek által is igazolt gyakori névcseréről lehet szó. Teljességgel elképzelhetetlen, hogy a messzeeső és az ellenségtől erősen veszélyeztetett Szentendrei-szigetre szállította volna Beck várparancsnok a Budán foglyul esett törököket. V. ö. pl. a Lanfranchi-gyűjtemény 1. kötetének 9. képét (Lanfranchi Enea által Budapest fővárosnak ajándékozott budapesti történelmi képek jegyzéke, Budapest 1887. 4. l.) és Kremmer D.: Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Budapest régiségei 10. köt. 1923. 102., 137., 207., 208. l., valamint a báró Grünthal baden-durlachi hadnagy által 1686-ban rajzolt »Abriss der Vestung Offen« és az ismeretlen szerzőtől származó, szintén 1686-os »Abriss der Statt Offen« a badeni nagyhercegi házi hitbizomány térképgyűjteményében az egyestérképek között a vörös számokkal jelzett sorozatban La 134/1. b), illetve La 134/3. a) alatt. Glaser L.: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga (A »Térképészeti Közlöny« 6. sz. különfüzete), Budapest 1933. 69. 1. a 392. és 394. számok alatt.
- ³⁷⁾ HKR Exp. 420. Okt. 19., Reg. 387. Okt. 31. 175.
- ³⁸⁾ Cornaro, F.: id. m. 144. és 155. (316. és 328.) l., HA nov. 5.
- ³⁹⁾ HKR Reg. 303. Sept. 15. 52., Exp. 418. Okt. 5., Reg. 328. Sept. 28. 116., HA 1687 jan. 2. — V. ö. Gévy A.: A' budai pasák, Bécs 1841. 52. l.
- ⁴⁰⁾ HKR Reg. 327. Sept. 28. 116., HA okt. 9.

- ⁴¹⁾ HKR Reg. 329. Sept. 29. 117. V. ö. Cornaro, F.: id. m. 151. (323.) 1.
- ⁴²⁾ Károlyi Á.: id. m. 402. 1., HKR Exp. 418. Okt. 5., Reg. 329. Sept. 29. 117., Exp. 480. Nov. 101., Reg. 422. Nov. 18. 100., 423. Nov. 18. 104., HA dec. 7., HKR Exp. 525. Dec. 11., Reg. 449. Nov. 27. 176., Exp. 531. Dec. 54.
- ⁴³⁾ Az erődítmény reparálására vonatkozóan v. ö. Cornaro, F.: id. m. 152. és 155. (325. és 328.) 1., HKR Exp. 385. Sept. 160., HA szept. 24., HKR Reg. 303. Sept. 15. 52., Exp. 418. Okt. 5., Reg. 327. Sept. 28. 116., Exp. 420. Okt. 19.
- ⁴⁴⁾ HA okt. 9., HKR Reg. 328. Sept. 28. 116., HA okt. 23., HKR Reg. 329. Sept. 29. 117., Exp. 430. Okt. 107., Reg. 360. Okt. 13. 84., HA okt. 12.
- ⁴⁵⁾ HA nov. 5., okt. 18. és Protokoll Okt. 14.
- ⁴⁶⁾ HA okt. 23., okt. 9., HKR Exp. 477. Nov. 78., HA 1687 jan. 14., febr. 27.
- ⁴⁷⁾ HKR Exp. 401. Okt. (szám nélkül), HA Protokoll 1686 Reg. Nov. 4., HA dec. 7., HKR Exp. 488. Nov. 161., HA dec. 20., HKR Reg. 468. Dec. 10. 61. — A közölt költségkimutatás: HA 1687 jan. 14.
- ⁴⁸⁾ HA nov. 5., HKR Reg. 355. Okt. 10. 64., 380. Okt. 25. 156., 384. Okt. 27. 164., 400. Nov. 9. 36., 402. Nov. 9. 39., 403. Nov. 9. 40., 426. Nov. 19. 109., HA Protokoll 1686 Reg. Dec. 14., HKR Reg. 509. Dec. 29. 181., 510. Dec. 29. 184.
- ⁴⁹⁾ HKR Exp. 436. Okt. 158., HA Protokoll 1686 Reg. Okt. 15., HKR Reg. 377. Okt. 23. 148., 149., Exp. 474. Nov. 53.
- ⁵⁰⁾ HKR Exp. 418. Okt. 5., Reg. 328. Sept. 28. 116., 346. Okt. 6. 25., Exp. 480. Nov. 101., Reg. 423. Nov. 18. 104., 461. Dec. 5. 34., 510. Dec. 29. 184., 186. — De la Vigne Miklósról vonatkozólag v. ö. Lux K.: A budai várpalota Mátyás király korában, Budapest 1922. 10. és 13. l. és Glaser L.: id. m. 32, 49, 52 és 133. l. Strakowitz Efraimról vonatkozólag lásd Glaser L.: id. m. 24 és 132. l.
- ⁵¹⁾ A Kamara értesülése szerint Buchingen ajánlata 6000 frtra szólt. Ez azonban tévedés volt, legalább is Buchingen, amikor Werlein december 15-e előtt 1000 frt előlegezése iránt tárgyalt vele, kijelentette, hogy csak 3000 frt kölcsönt ajánlott fel, és hajlandó is volt a kért 1000 frtot Bécsben kifizettetni, ha ennek ellenében »ihme ein Versicherung auf das Queckhsilber erthailt werde.« Ezért tehát a Buchingen-kölcsönügy a Kamara szempontjából még korántsem volt tisztázva. — HA nov. 7., 1687 jan. 14. (Werlein 1686 dec. 15-i jelentése a Kamarához.)
- ⁵²⁾ Bécs, Kriegsarchiv Hofkriegsrat 1690 November 266 Exp., HKR Exp. 371. Sept. 41., 376. Sept. 73., 385. Sept. 154., 418. Okt. 5., Reg. 329. Sept. 29. 117., 348. Okt. 7. 32., 359. Okt. 13. 80., Exp. 444. Okt. 213., Reg. 371. Okt. 19. 130., Exp. 442. Okt. 203., Reg. 383. Okt. 27. 164., 386. Okt. 29. 169., 389. Okt. 31. 184., Exp. 474. Nov. 59., HA nov. 7., dec. 7., HKR Reg. 415. Nov. 17. 84., 417. Nov. 17. 86., 430. Nov. 20. 122., Exp. 531. Dec. 54., Reg. 455. Dec. 1. 1., Exp. 536. Dec. 83., Reg. 478. Dec. 14. 92. — A szertárra nézve: Bánrévy Gy.: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725—1901, Budapest 1934. 5—9. l. (Különlenyomat a Tanulmányok Budapest múltjából 2. kötetéből.)
- ⁵³⁾ HA szept. 24., nov. 5.
- ⁵⁴⁾ U. o. és HKR Exp. 418. Okt. 5., HA okt. 9., 1687 febr. 27. V. ö. Gárdonyi A.: Die ersten Ansiedler der Stadt Ofen nach der Türkenherrschaft. Deutsch-ungarische Heimatsblätter 3. Jg. 1931. 32. l.
- ⁵⁵⁾ HA nov. 5., HKR Reg. 304. Sept. 16. 56., 57., 330. Sept. 29. 117. V. ö. Gárdonyi A.: id. m. u. o. 136. l.
- ⁵⁶⁾ HA nov. 5.
- ⁵⁷⁾ U. o. és HA dec. 7., 1687 jan. 14.
- ⁵⁸⁾ Lachewiz neve Károlynál (id. m. 374. l.) Lachovitz. — HKR Exp. 439. Okt. 181., 480. Nov. 101., 437. Okt. 168., Reg. 396. Nov. 5. 23., 24., 434. Nov. 22. 130., 244. Júl. 15. 58., Exp. 531. Dec. 54., 515. (dec. 19.), Reg. 489. Dec. 19. 121., 484. Dec. 18. 110., HA 1687 jan. 14. (Werlein 1686 dec. 28-i levele a Kamarához.)
- ⁵⁹⁾ HA nov. 5., HKR Exp. 537. Dec. 95.
- ⁶⁰⁾ HA nov. 5.
- ⁶¹⁾ HA dec. 7., HKR Reg. 304. Sept. 16. 56., HA 1687 febr. 27., HKR Exp. 531. Dec. 54., Reg. 467. Dec. 10. 58., 468. Dec. 10. 61., HA 1687 jan. 14. V. ö. Gárdonyi A.: id. m. u. o. 32. l. — A várbeli házak számára nézve lásd a Rabatta-féle hagyatékából származó 1687-es budai térképet a bécsi Staatsarchiv-ban, és v. ö. Károlyi Á.: id. m. 204. l.
- ⁶²⁾ HA 1687 jan. 14.

⁶³⁾ HA 1687 febr. 27.

⁶⁴⁾ U. o.

⁶⁵⁾ U. o.

⁶⁶⁾ U. o. és HA dec. 7., 1687 jan. 14. A Nagyboldogasszony-templom tornyára vonatkozólag Némethy L.: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme, Esztergom 1876. 141. l. A soproni Várostoronyra vonatkozólag Sincerus [Mihályi E. »Sopron képe építészettörténeti szempontból« c. cikke alapján (Magyar Művészet 4. évf. 1928. 514. l.): Payr Sándor]: A soproni várostorony. Soproni Napló 22. évf. 1918. 17. (jan. 20.) és 23. (jan. 27.) sz.; Soproni Képeskönyv, Budapest 1932. 100. l.

⁶⁷⁾ HA 1687 febr. 27.

FÜGGELÉK.

Az udvari Kamara által a budai kamarai felügyelőség számára kiadott szolgálati utasítás. 1686 november 5. Bécs, Hofkammerarchiv Hung. 1686 nov. 5.

Instruction und Ordnung, nach welcher unsere, bis auf weithern Befehl in unserer königlichen Haupt Statt Ofen bestellte Cameral-Inspection zu Nutzen des gemainen Weesens und unserer Dienste Befürderung sich gehorsambist zu verhalten hat.

1-mo. Nachdem mit göttlicher Gnade durch unsere sigreich- und mächtige Waffen die königliche Haupt Statt und Vestung Ofen in Hungaren aus den Händen des Erbfeinds christlichen Nahmbens in unsere kayserliche Devotion und rechtmässigen Gewalth gebracht worden und folgsamb uns de Jure Belli nit allein die Statt und das umbligende Landt, sonderen all andere Zuegehör und Dependenz zu freyer Disposition und eigenem Genuss unwidersprechlich gebühren thuet, wie dann auch deroelben Eroberung an Geldt und Blueth bekhandtermassen ein sehr grosses gekostet und die nothwendige Reparierungen hinwider ein nahmbhafftes erheischen werden: als wirdt dahero vorderist alle nuzliche Genossbahrkeith und Ertragnuss in Oeconomico derselben Enden mit gänzlicher Ausschliessung und ohne geringsten Zuelass eines widrigen Eingrieffs von denen Militaribus und anderen so geist- als weltlichen Standts Personen (die sambentlich mit ihrem Gesuech und Angeben, vermainer An- und Zuespruch von dorthen ab- und nach Hoff zu weisen) bis auf weittere Verordnung ad publicum Aerarium pro immensis Belli Sumptibus, und die neüe Fortifications-Ausgaaben davon in etwas zu bestreütten, für uns allein auf- und einzubringen, und Niemand in Privato befuegt seyn (gestalten wür es an unseren Hofkriegsrat und Hungarische Cammer und Hoff Canzley gleichmässig intimieren lassen), auf ainige Weise sich deme zu Nachtheil einzumischen. Westwegen pro

2-do. wür unserer, cum immediata solaque Dependencia nach uns von unserer kayserlichen Hofcammer hierzue besonders angesetzten cameralischen Inspection (welche pro interim die civil Sachen undt dabey vorfallende Streitigkeiten auch ex aequo zu entschaiden hat) in Gnaden verthrauen und anbefehlen, über unsere Jura Bonaque Regia naher Ofen gehörig, auch mithin weithers in denen Acquisten die genaue Erkundigung einzuziehen, wie die Türckhen vor disem die Statt und Landtschafft erspriesslich genossen, was jedes Orth und Inwohner jährlich in Geldt oder in Natura beygetragen und wie die Maüth, Salz, Ochsen und andere Handlungen der Orthen im Schwung und Übung gangen? Zu welchem Ende

3-tio. die Richter und Dorff-Öbrigkeiten durch öffentliche Patentes oder particular Zueschreiben an gewisse Stellen zu erscheinen citiert, und (sye wegen der Menge mit langer Versaumbnuss nit aufzuhalten) ein Gezierckh nach dem anderen dahin berueffen; da dan bey solcher Zusambenkhunfft die gründliche Nachricht ausgeforschet undt eingenomben werden solle, worin deroelben District bestehe, wie vihl und was für Städlein, Dörffer, Flöckhen und Inwohner darunter begriffen, wie sie zur Nahrung mit dem Veldtbau, Weingarten, der Vichzucht oder anderem Gewerb versehen, was die Gemainde monatlich oder das ganze Jahr hindurch ihrer Herrschafft und denen Türckhen geraicht, ob und wie vihl von ihrer Miliz in jedem Orth logieret und unterhalten worden, wie vorbesagte Zöll und Maüth, der Hausen- undt Fischfang, auch andere Geföll und Einkunfften bestellt gewesen, ob sye solche

weither und was gestalten verarendieret, oder in Verraitthung und in eigene Verwaltung nur auf getheüre Handt verlassen? Und was auch ain- und anderes beyläuffig etwan abgeworffen?

4-to. Seyndt hierüber alle solche Bericht und Aussagen eines jeden Orths in ein Buech zu schreiben und einzutragen, und was pro moderno thuelich ist (wan und soweith es der Soldatesca Wintter Quartier nit hinterlich), die Sache darnach wider einzurichten und der Befundt mit allen Umständen zu relationieren.

5-to. Weill von dem Weingebürg, denen Waldungen, Äckher- und Wisen, Veldt, auch von verhandenen Bädern und darzue gewidmeten Grundtstücken und Würthshäusern ein zimliches Emolumentum Camerale zu hoffen, wirdt das beste davon gelegensamb und bequembister vor allen Dingen für unser vorhabendes Provisor Ambt (so wir in Ofen aufzurichten allergnädigst entschlossen) zu reserviren, und das übrige, wie auch die gemaine Häuser in der obern Statt (die nicht der Statt Mauhr, allwo villeicht Casarmen zu setzen, negst angelegen) mit der Obligation, dieselbe womöglich in ainer Jahrs Frist hinwider zu erheben und aufzubauen, denen sich darumb anmeldenden vermöglichen catholisch- und (ohne vihl Rumor zu machen) maist teütschen Leythen (zumahlen auch die Besatzung von teütscher Miliz bestehen thuet) auf unsere gnädigste Ratification in Verkhauff undt Bestandt mit Daraufschlagung eines gewissen Diensts nach genüessenden 3 bis 5 Freyiahren umb ein billiches zu vergeben seyn; *in der Wasser Statt undt zu Pest aber allerhandt Nationes promiscue zu admittieren*; doch, was die Vestung anbetrifft, dass vorhero die Häuser, quo numero, welche gantz ruiniert oder noch mit Gewölberen und Kellern versehen, durch den Inspector und Maurmaister Cerosola recognoscieret und geschätzt und Bericht darüber erstattet werde: gestalten dan alles, was von höherer Importanz, die Inspection es vor dem Schluss an unsere Hoff Cammer ausführlich solle gelangen lassen, undt wir wollen aufs eheiste resolvieren, wie die Fortification zu stellen seye, damit man in dem Bau der Häuser sich darnach desto sicherer haltten möge.

6-to. Sollen die Dreysigist, Zoll und Mauth zu Landt und Wasser, wie zu Zeiten der Thürckhen, eingenhomben undt dernahten hierinn nichts alteriret werden. Wirdt auch zu überlegen seyn, wie dergleichen Bestellung zu Waizen und Novigrad als Filialen nacher Ofen und Pest, und dan der Vichtrib auch hiesiger Statt Wienn zu guettem von erster Handt incaminieret werden khönne, so mit der Sache verstendig- undt ehrfahren Leithen zu consultieren.

7-mo. Gebühret dem Camerali der Wein- und Bierschanckh sambt dem Fleischhackhen, in einem leidentlichen Wertth und Anschlag, auf dass der Soldat und die Burgerschafft dardurch nit aggravieret werde, so von dem Proviandt Ambt inzwischen und khünfftig durch das Provisorat zu treiben ist, oder endlichen in Bestandt zu lassen, und solle dissfalls jederzeit sowohl mit dem Wein und Bierr in Vorrath, als Ochsen, Rindt und khleinen Vich eine zeitliche Vorsorg alda gemacht undt ein nuzliches Werkh darmit getriben. Jedoch cum tempore subsequenti bey zuenehmender Anzahl und Vermehrung der Burger Wein und Byer zu schenckhen und zu schlachten ihnen auch verstattet, hingegen aber zu gewissem Tranckh- und Fleisch-Access oder Thötz und Umbgeldt das gewöhnliche davon, wie zu Leopoldstatt, genomben werden.

8-vo. Seyndt die Mühlen insonderheit zu Notturfft des Proviants und zu Privat-Vermahlungen (von welchen die gebräuchige Schuldigkheiten auch abzurichten) gahr nuzbahr und wohl zu gebrauchen und sambt der aldasigen Pulvermühl demnegsten wider instandt zu bringen. Item

9-no. der Haussen- und Fischfang bey Ofen und Waizen nach dem vorigen Modo, so hoch es seyn khan, zu vermuetthen, und

10-mo. das österreichische Kueffilsalz und dessen Verschleiss mit guetter Manier zu Verschlagung des Stainsalzes, si non in toto, pro parte saltem, auf eine Prob (als von welchem der Genuss auf einen Salzstain von 70 bis 80 Pfunden nur zu 5 Groschen gegen dem Kueffilsalz vihl geringer), wie schon zu Prespurg, Raab und Cammoren, nach und nach nuzlich einzuführen, undt eo fine das Stainsalz in Offen abzulösen, das baides desto leichter als ein Regale Principis sub una manu verschlissen werde, welches etwa mit einem Drittl des österr[eich]ischen undt zwey Drittl Stainsalz (wan jenes auch etwas leichter, als umb acht Groschen hinauszugeben) auf eine Prob zu versuechen wehre, daneben vom Stein dasjenige zu begehren, was die Thürckhen vorhin genossen haben, welches alles und vihl mehr andere der Orthen nach weiters

üebliche Cameralia mit allen ihren Einträglichkeiten zu Handen unserer Inspection in gethreye Verwalt- und Verrechnung gezogen, darüber auch ordentliche Monath-Extract unserer kayszerlichen Hofcammer eingeraicht und allerseiths guette Richtigkeit solle gepflogen werden. So ist auch

11-mo. das Graben und Nachsuechen der verborgenen Schätz und Mobilien ohn unsere special allergnädigste Verwilligung kheinem (wer der auch wehre) zuezulassen und von der Inspection hierauf ein Obacht und wachtsambes Aug zu halten, damit es allein der Cassa zum besten beschechen möge.

12-mo. Solle von allem inventierten Vorrath, was nach der Belägerung an Proviant, Artiglerie, Munition, Schanz-Zeüg, Schiffen, Flössen und anderem befunden und eingebracht worden, ein richtige Beschreibung heraufgeschickhet und alles in guette Verwahrung genohmben [werden]. Wie folgents auch

13-tio. von oberührten und anderen Intraden insgesamt und was von hieraus zum Geldt-Verlag nach Offen remittieret wirdt (wie von der Veldt Kriegs Cassa mit 10.000 G. und in die 16.000 G. von hiesigen Mittlen beraiths geschechen), im guettem Vernehmben mit unserem aldortigen Commendanten, vor allen Dingen die Fortification und Bresche nach erheischender Notturfft reparieret, die Casarmen oder Soldathen Wohnungen mit Prettern und sonsten, so guettes es seyn khan, zuegerichtet, die noch stehende St. Stephanns-Kürchen mit guetten Tachwerkh unverzüglich bedeckhet, die Proviant- und Zeügheüsser auch in ein brauchsbamben Standt gesetzt, die sowohl von hier und aus dem Landt Österreich ob der Enns, als von der königlichen Hungarischen Cammer und Hungarischen Bergstätten bestellte verschidene Bau-Requisiten und Eissen Sorthen zu solchen Gebeüden ad publica threülich angewendet, und müglicher Fleiss auch angekerhet, dass noch vor der scharpffen Wintters-Kälte mit embsiger Arbeit und Hilff der Quarnison (denen bey der noch wehrenden Theürung des Tags 3 Groschen für das Schanzen zu passiren ist), wie mit dem Anhalt der gefangenen Türckhen und per Labores gratuitos ain- und anderes gerichtet werde.

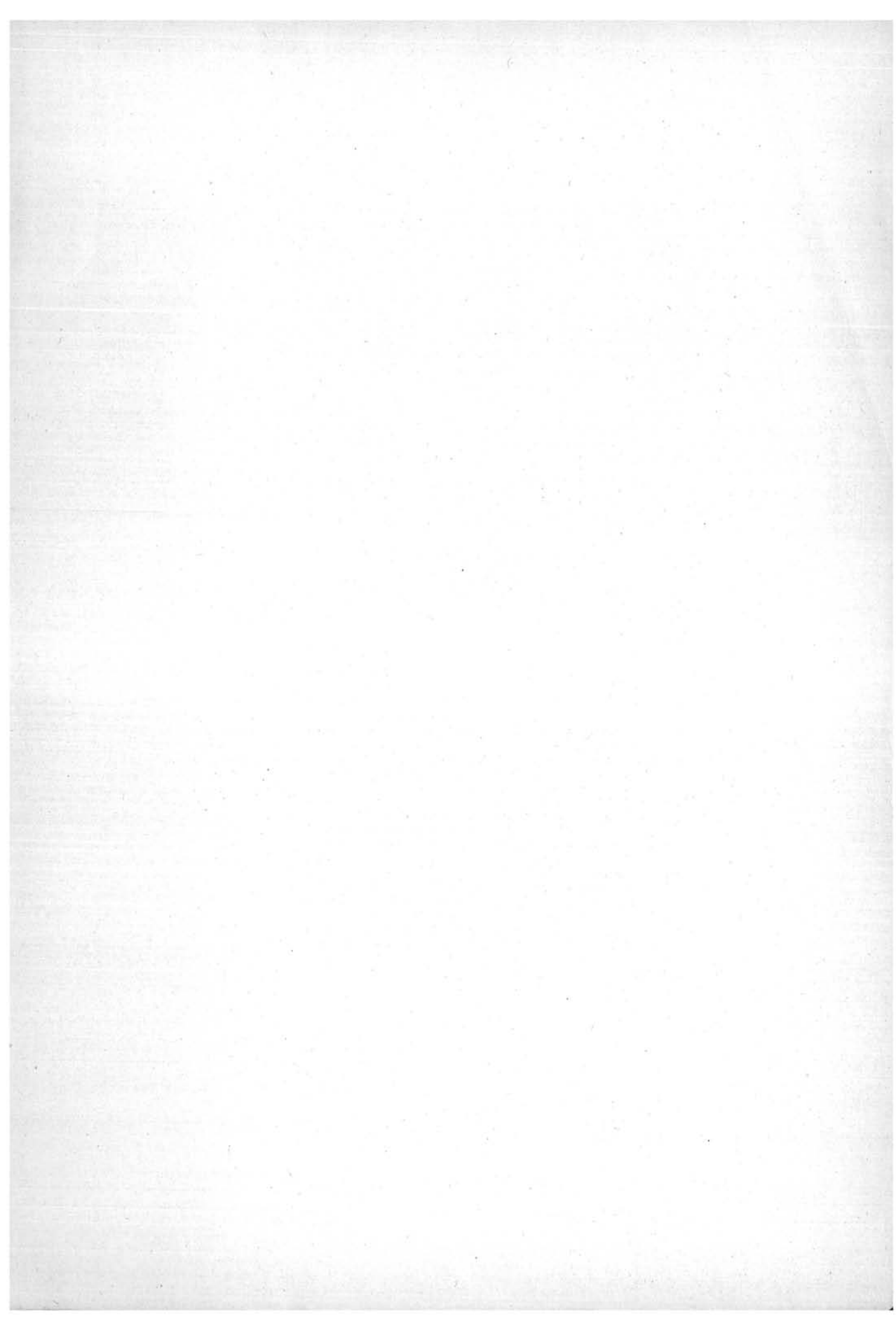
14-to. Die Proviantierung der Quarnison ist in dem effective[n] Standt der gemainen Mannschafft nach der Musterung ein Portion und auf die Stääb und Prima Plana die Helffte der ainem jeden gebührenden Portionen unndt denen commandierten von Auxiliarn, wo sye selbstn nit mit Brodt versehen, im Fall der Noth gegen gnuegsamber Versicherung der Refusion ein Vorschuss in Natura oder Geldt zu raichen, und

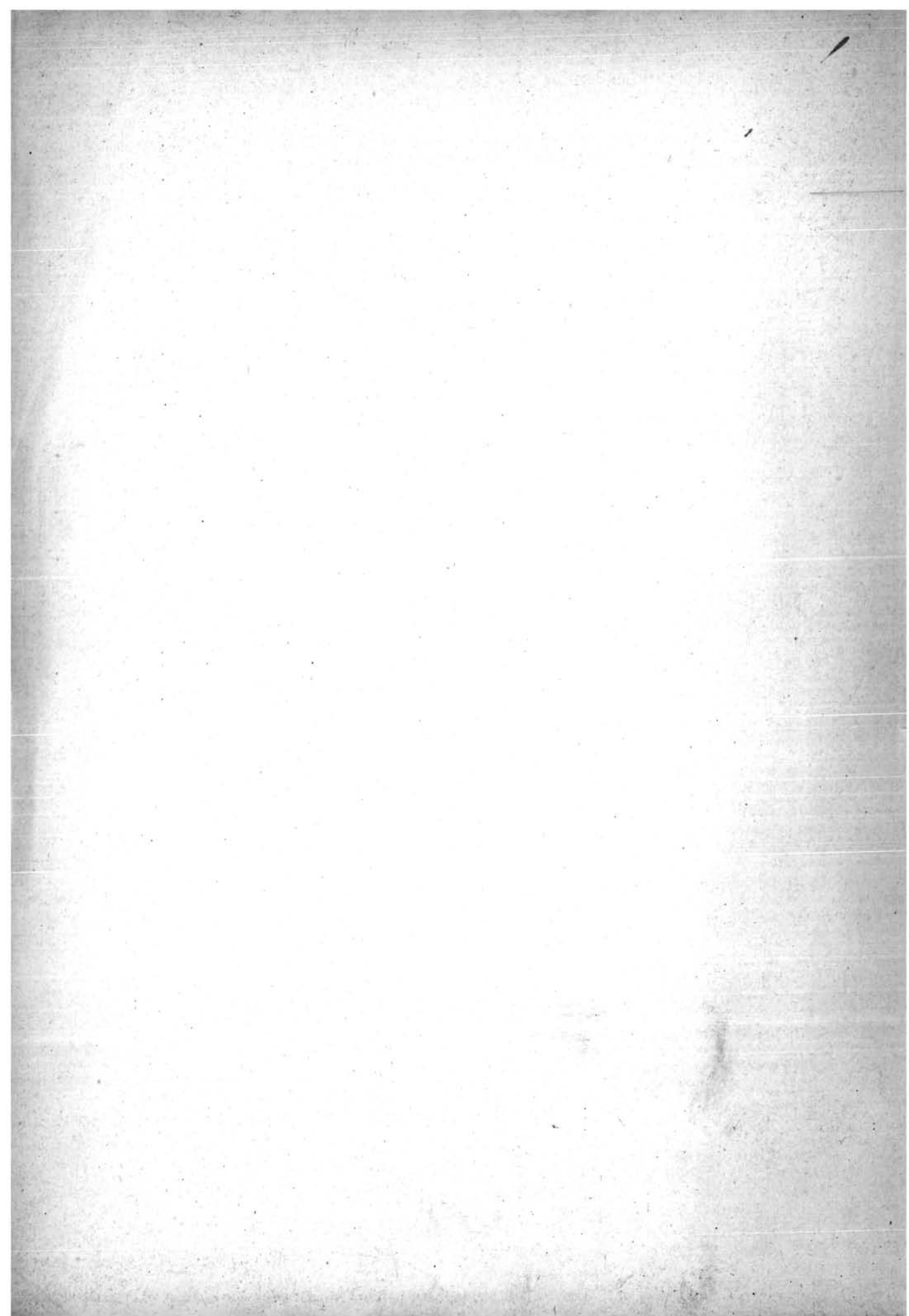
15-to. wohl zu beobachten, dass von dem aldortigen Kriegs Commissariat, wie es dahie, zu Raab und Commorn durch das Musteramt und die Musterschreiber gahr richtig und netto beschechen thuett, der Abgang gleichsamb alle Tag unserem kayszerlichen Proviant Verwalther zu seiner Nachricht exacte bedeütet und solches auch bey der Artiglerie gebührendt observiret werdte, weil an Proviant unndt der Verpflegung dardurch nit wenig zu ersparen: welches auch also künfftig bey bestendiger Besatzung zu observieren unndt das Veldt Proviantamt es ingleichem aniezo befolgen solle.

16-to. Wirdt denen Geistlichen, die nicht anderwerths ihre Nahrung haben und alda nothwendig, ihr Übung in ecclesiasticis et professione zuegelassen, die Possess der Kürchen und praetendierenden Güetter aber, ut supra, bis auf unsere fernere Resolution noch suspendiert, jedoch ihnen tanquam Missionariis ein Unterhalt müessen gegeben werden.

Schlüsslich wollen wir uns zu mehrgedachter Inspection allergnädigst versehen, sye werde mit allem pflichtschuldigstem Eiffer und Dexteritet dises Vorhaben der cammerallischen guetten Würthschafft aufs best- undt müglichste zu bewerkckstellen, das Oeconomicum zu Gran und Neuheüssl nach vohriger Anstalt noch ferner mit Nuzen fortzuführen, und was es bishero bayder Orthen ertragen, auch etwa, wie noch zu verbessern, und in anderen Acquisten der Cammer Nuzen zu Behueff der gemainen Wohlfarth also weiters zu suechen und zu beheben, mit Guettachten uns an Handt zu geben, gethreülichst ihr angelegen seyn lassen, welche dabeneben und übrighs in beschährlichen Vohrfallenheiten an unsere Hoff Cammer zu recurrieren und, wo khein morae periculum, von Hoff aus in Underthanigkheit sich des Beschaidts zu erhohlen haben, allermassen hieran vollzogen wirdt unser gnädigster Willen und Mainung.

Wien, den 5. November Anno 1686.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1936 — 6859